

Հարգելի՛ ընթերցող,

«Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորում» (**ԱԵԳՄՄ**) հասարակական կազմակերպությունն իր գործունեության ութ տարիների ընթացքում նախաձեռնել է ավելի քան չորս տասնյակ ծրագրեր, որոնցից հատկանշելի է ավելի քան չորս տասնյակ գործող «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքէջը, որն Արցախի և Հայաստանի կենսագործունեության տարբեր ոլորտների վերաբերյալ գիտական, գեղարվեստական և ճանաչողական նյութերի համահավաք շտեմարան է:

Ներկայումս կայքում առկա նյութերի քանակն անցել է 12.200-ի, իսկ նյութերի հեղինակների թիվը՝ 5.800-ի սահմանագիծը:

Եթե ունեք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տպագրված գիտական աշխատանք և այն նշված կայքէջում տեղադրելու ցանկություն, խնդրում ենք ուղարկել artsakhlib@gmail.com էլեկտրոնային փոստին: Իսկ եթե փնտրում եք Արցախի և Հայաստանի վերաբերյալ տեղեկատվություն, սակայն դեռ չեք գտել, գրե՛ք մեզ նույն հասցեով և մենք կփորձենք օգնել Ձեզ:

Նշենք, որ «Գիտական Արցախ» պարբերականում ընդգրկված գիտական հոդվածների էլեկտրոնային տարբերակները ևս կարող եք ԱՆԼԵՐ ներբեռնել Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքից:

Dear reader!

«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» (**UYSSA**) NGO has initiated more than four dozen programs during the eight years of its activity, of which the Artsakh E-Library website can be singled out - www.artsakhlib.am, which presents a consolidated repository of scientific, artistic and educational materials reflecting various spheres of life of Artsakh and Armenia.

Currently, the number of materials on the site exceeded 12.200, and the number of authors of materials - 5.800.

If you have published scientific work about Artsakh and Armenia and you wish to make it available on our website, please send it to the following e-mail address: artsakhlib@gmail.com. And if you are looking for the information on Artsakh and Armenia but have not found it yet write to us to the same e-mail and we will try to help you.

It should be noted that you can also download FREE electronic versions of scientific articles published in the journal «Scientific Artsakh» from the Artsakh E-Library website.

Уважаемый читатель!

Общественная организация «Объединение Молодых Учёных и Специалистов Арцаха» (**ОМУСА**) в течение своей восьмилетней деятельности инициировала более четырёх десятков программ. Среди них можно выделить сайт **Электронной библиотеки Арцаха** - www.artsakhlib.am, который является сводным хранилищем научных, художественных и познавательных материалов, отражающих различные сферы жизнедеятельности Арцаха и Армении.

На данный момент количество материалов на сайте превысило 12.200, а количество авторов материалов - 5.800.

Если у Вас имеется изданная научная работа об Арцахе и Армении и желание опубликовать на нашем сайте, то просим отправить её на следующий адрес электронной почты: artsakhlib@gmail.com. А если Вы ищете сведения об Арцахе и Армении, но пока ещё не нашли их, напишите нам по тому же адресу, и мы попробуем помочь Вам.

Отметим, что также можете БЕСПЛАТНО скачать из сайта Электронной библиотеки Арцаха электронные варианты научных статей, опубликованных в журнале «Научный Арцах».

«ԱՐՄՍՈՒՆ»
ԳԻՏԱՏՈՒՆՔԱՅԻՆ
ԲՆԱՅՈՒՆՈՒՄ

ԱՐՄՈՒՆԻ ԵՐԲՏԱՅՈՒՆՆԵՐ
ԳԻՏԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՄԱՐԴԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՄԵԿՈՒՄԻՐ (ԱՆԳՄՄ)

ԵՐԵՎԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՅԱՏԱՐԱՆ

«ՅԱՄ»
ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(18), 2023

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3(18), 2023

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.y-su.am

Հրատարակիչ – Publisher - Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱԿՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC ARTSAKH

НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3 (18), 2023

www.scientificartsakh.com

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:
«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

The journal «**Scientific Artsakh**» is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Supreme Certifying Committee of the Republic of Armenia (SCC RA).

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, принятых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (БАК РА).
Журнал «**Научный Арцах**» размещен на сайте www.elibrary.ru.

«ԱՐՑԱԽ» հրատ. – «ARTSAKH» Publ. – Изд. «АРЦАХ»
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2023

Տպագրվում է Երևանի պետական համալսարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ (№14/5, առ 31.05.2023 թ.):

Համարը հրատարակության է երաշխավորել
«Գիտական Արցախ» պարբերականի խմբագրական խորհուրդը:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արման ԱՍՐՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու

Անդամներ՝

Աննա ԱՍԱՏՐՅԱՆ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Լենա ԱՍՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Տառագոնա, Իսպանիա**)
Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Զուլիխտա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒՂԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Կոստրոմա, ՌԴ**)
Վևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գայանե ԵՂԻՍԱԲԵԿՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ալֆրեդ դե ՉԱՅԱՍ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ժնև, Շվեյցարիա**)
Սելրան ՉԱԲԵՐՅԱՆ, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մարել ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Օլջտին, Լեհաստան**)
Նատալյա ԿՈՎԿԵԼ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ (**Մինսկ, Բելառուս**)
Վալենտինա ԼԱՊԵՎԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Մոսկվա, ՌԴ**)
Օտտո ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՆՏ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Համբուրգ, Գերմանիա**)
Ռուզաննա ՀԱԿՈԲՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Իրինա ՀԱՅՈՒԿ, մշակութաբանության դոկտոր, դոցենտ (**Լվով, Ուկրաինա**)
Նագիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մանուկ Աբրահամ ՄԱԼԽԱՅԱՆ, աստվածաբանության դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Կարեն ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ամիր ՉԱԲԵՐ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Ելու Յորք, ԱՄՆ**)
Գուրգեն ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր (**Ելուրեմբերգ, Գերմանիա**)
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Ռուբեն ՍԱՖՐԱՍՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (**Դոնի Ռոստով, ՌԴ**)
Քրիստինա դը ՎԱՐՂԱՎԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր (**Լոնդոն, Մեծ Բրիտանիա**)
Գարիկ ԶԵՌՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՂԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 3 (18), 2023, Երևան, «ԱՐՑԱԽ» հրատարակչություն, 2023,
224 էջ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2023 թ. 3-րդ (18-րդ) համարի տպագրության աջակցել են «Hi-Am» բարեգործական հիմնադրամը (նախագահ ԼՀան Աճեմյան, Լոս Անջելես, ԱՄՆ), Գուրգեն Մելիքյանի՝ Քաշաթաղի բազմազավակ ընտանիքների հիմնադրամը, Օլգա Թորոսյանը, Անժելա Բաբայանը և Արմինե Միմոնյանը (ք. Մոսկվա, ՌԴ), որոնց էլ հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը:

ISSN 2579-2652 (Print)
ISSN 2738-2672 (Online)

© Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորում (ԱԵԳՄՄ), 2018-2023

The Issue is Recommended for Publication by the Editorial Council of the Journal «Scientific Artsakh».

EDITORIAL COUNCIL

Editor-in-Chief: Avetik HARUTYUNYAN, Ph.D. in Law, Associate Professor

Deputy Editor-in-Chief: Arman ASRYAN, Ph.D. in Economics

Members:

Anna ASATRYAN, Doctor of Arts, Professor
Lena ASRYAN, Doctor of History (Tarragona, Spain)
Artsrun AVAGYAN, Doctor of Philology, Professor
Hrant AVANESYAN, Doctor of Psychology, Professor
David BABAYAN, Doctor of History, Associate Professor
Vahram BALAYAN, Doctor of History, Professor
Amit CHHABRA, Doctor of Law, Professor (New York, USA)
Gevorg DANIELYAN, Doctor of Law, Professor
Khachik GALSTYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Gagik GHAZINYAN, Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor
Vladislav GRUZDEV, Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)
Julieta GYULAMIRYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Ruzanna HAKOBYAN, Doctor of Law, Associate Professor
Nazik HARUTYUNYAN, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Irina HAYUK, Doctor of Cultural Studies, Associate Professor (Lviv, Ukraine)
Garik KERYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Tigran KOCHARYAN, Doctor of Political Sciences, Professor
Natalia KOVKEL, Ph.D. in Law, Associate Professor (Minsk, Belarus)
Valentina LAPAEVA, Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)
Otto LUCHTERHANDT, Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)
Manuk Abraham MALKHASYAN, Doctor of Theology, Professor (New York, USA)
Ashot MARKOSYAN, Doctor of Economics, Professor
Edik MINASYAN, Doctor of History, Professor
Karen NERSISYAN, Ph.D. in Economics, Associate Professor
Gurgen PETROSSIAN, Doctor of Law (LL.M.) (Nuremberg, Germany)
Ruben SAFRASTYAN, Academician of NAS RA, Doctor of History, Professor
Hayk SARGSYAN, Doctor of Economics, Professor
Christian de VARTAVAN, Doctor of History (London, Great Britain)
Maksim VASKOV, Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)
Gayane YEGHIAZARYAN, Doctor of Philology, Professor
Seyran ZAKARYAN, Doctor of Philosophy, Professor
Alfred de ZAYAS, Doctor of Law, Professor (Geneva, Switzerland)
Marek ZEJMO, Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)

Scientific Artsakh, № 3 (18), 2023, Yerevan, «ARTSAKH» Publishing House, 2023, 224 pages.

The publication of the 3rd (18th) issue 2023 of the Journal «Scientific Artsakh» was supported by the «Hi-Am» Charity Foundation (President Nshan Adjemian, Los Angeles, USA), Gurgen Melikyan Foundation for Kashatagh large families, Olga Torosyan, Anzhela Babasyan and Armine Simonyan (Moscow, Russian Federation), to whom we express our deepest gratitude.

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор: Аветик АРУТЮНЯН, кандидат юридических наук, доцент

Заместитель главного редактора: Арман АСРЯН, кандидат экономических наук

Члены:

Арцрун АВАГЯН, доктор филологических наук, профессор
Грант АВАНЕСЯН, доктор психологических наук, профессор
Рузанна АКОПЯН, доктор юридических наук, доцент
Назик АРУТЮНЯН, доктор педагогических наук, профессор
Анна АСАТРЯН, доктор искусствоведения, профессор
Лена АСРЯН, доктор исторических наук (Таррагона, Испания)
Давид БАБАЯН, доктор исторических наук, доцент
Ваграм БАЛАЯН, доктор исторических наук, профессор
Кристиан де ВАРДАВАН, доктор исторических наук (Лондон, Великобритания)
Максим ВАСЬКОВ, доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)
Хачик ГАЛСТЯН, доктор политических наук, профессор
Ирина ГАЮК, доктор культурологии, доцент (Львов, Украина)
Владислав ГРУЗДЕВ, доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)
Джульетта ГЮЛАМИРЯН, доктор педагогических наук, профессор
Геворг ДАНИЕЛЯН, доктор юридических наук, профессор
Гаяне ЕГИАЗАРЯН, доктор филологических наук, профессор
Марек ЖЕЙМО, доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)
Альфред де ЗАЙАС, доктор юридических наук, профессор (Женева, Швейцария)
Сейран ЗАКАРЯН, доктор философских наук, профессор
Гагик КАЗИНЯН, академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор
Гарик КЕРЯН, доктор политических наук, профессор
Наталья КОВКЕЛЬ, кандидат юридических наук, доцент (Минск, Беларусь)
Тигран КОЧАРЯН, доктор политических наук, профессор
Валентина ЛАПАЕВА, доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)
Отто ЛЮХТЕРХАНДТ, доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)
Манук Авраам МАЛХАСЯН, доктор богословия, профессор (Нью-Йорк, США)
Ашот МАРКОСЯН, доктор экономических наук, профессор
Эдик МИНАСЯН, доктор исторических наук, профессор
Карен НЕРСИСЯН, кандидат экономических наук, доцент
Гурген ПЕТРОСЯН, доктор юридических наук (Нюрнберг, Германия)
Гайк САРГСЯН, доктор экономических наук, профессор
Рубен САФРАСЯН, академик НАН РА, доктор исторических наук, профессор
Амит ЧАБРА, доктор юридических наук, профессор (Нью-Йорк, США)

Научный Арцах, № 3 (18), 2023, Ереван, Издательство «АРЦАХ», 2023, 224 страниц.

Изданию 3-го (18-го), 2023 г. номера журнал «Научный Арцах» содействовали
благотворительный фонд «Hi-At» (президент Ншан Аджемян, Лос-Анджелес, США),
Фонд Гургена Меликяна для многодетных семей Кашатага, Ольга Торосян, Анжела
Бабасян и Армине Симонян (г. Москва, РФ), которым мы выражаем глубокую
благодарность.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ

ԱՐՑԱԽԻ ՀԵՐՈՍՆԵՐԸ, ARTSAKH HEROES, ГЕРОИ АРЦАХА

Շողակաթ Դևրիկյան. Աշխարհի քաղաքացի Արցախի հերոսը. Ալեն Մարգարյան (հայերեն).....	8
Shoghakat Devrikyan. The Global Citizen and Artsakh Hero. Alen Margaryan (in Armenian)	
Шогакат Деврикан. Гражданин мира и герой Арцаха. Ален Маргарян (на армянском)	

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Տարոն Սիմոնյան, Մարիա Հովհաննիսյան. Ոչ միջազգային զինված ընդհարում որակման որոշ հիմնախնդիրներ միջազգային մարդասիրական իրավունքի համատեքստում (անգլերեն).....	16
Taron Simonyan, Maria Hovhannisyan. Problems of Qualification of a Non-International Armed Conflict under International Humanitarian Law (in English)	
Тарон Симонян, Мария Оганнесян. Некоторые вопросы квалификации нмвк в контексте международного гуманитарного права (на английском)	
Հայկ Դազարյան. Վարչական ակտի դատական կարգով բողոքարկման արդյունավետությունը «Պետական տուրքի մասին» ՀՀ օրենքի նոր կարգավորումների լույսի ներքո (հայերեն).....	24
Hayk Ghazaryan. The Effectiveness of the Judicial Appeal of the Administrative Act «On the State Tax» in the Light of the New Regulations of the RA Law (in Armenian)	
Айк Казарян. Эффективность судебного обжалования административного акта «О государственном налоге» в свете новых норм закона РА (на армянском)	

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Արմինե Խաչատրյան. Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը Ադրբեջանի Հեղկոմի 1920թ. նոյեմբերի 30-ի և դեկտեմբերի 1-ի հռչակագրերում: Ադրբեջանական պատմագիտության խեղաթյուրումները (հայերեն).....	49
Armine Khachatryan. The Issue of Nagorno Karabakh in the Declarations of Azerbaijani Revolutionary Committee Dated November 20 and December 1, 1920: Distortions of Azerbaijani Historical Science (in Armenian)	
Армине Хачатрян. Проблема Нагорного Карабаха в заявлениях Азербайджанского Ревкома от 30 ноября и 1 декабря 1920 года. Искажение азербайджанской историографии (на армянском)	

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

Դավիթ Թորոսյան. «Քաղաքական գիտակցություն» եզրույթը և զինծառայողների քաղաքական գիտակցությունը (հայերեն).....	62
Davit Torosyan. The Term «Political Consciousness» and Political Consciousness of Military Personnel (in Armenian)	
Давид Торосян. Термин «политическое сознание» и политическое сознание военнослужащих (на армянском)	

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, PHILOSOPHY, ФИЛОСОФИЯ

Դավիթ Աբեյան. Ֆալլիբիլիզմի աղբյուրները անտիկ փիլիսոփայությունում (հայերեն).....74

Davit Akelyan. The Sources of Fallibilism in Ancient Philosophy (in Armenian)

Давид Акелян. Источники фаллибилизма в античной философии (на армянском)

ՍՍՏՎԱԾԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, THEOLOGY, БОГОСЛОВИЕ

Աննա Ադամյան. Իդեալական հասարակարգի դառսական մոդելը (հայերեն).....89

Anna Adamyan. The Taoist Model of an Ideal Society (in Armenian)

Анна Адамян. Даосская модель идеального общества (на армянском)

ԼԵՉՎԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, LINGUISTICS, ЛИНГВИСТИКА

Գայանե Եղիազարյան, Աննա Ավետիսյան. Բողոքի անուղղակի արտահայտման լեզվական առանձնահատկությունները հայերեն համացանցային խոսույթում (հայերեն).....100

Gayane Yeghiazaryan, Anna Avetisyan. Linguistic Analysis of Indirect Complaint Expression in Armenian Internet Discourse (in Armenian)

Гаяне Егиазарян, Анна Аветисян. Языковые особенности косвенного выражения жалобы в армянском интернет-дискурсе (на армянском)

Միրանուշ Կեսոյան. Խոսողի/հեղինակի բացասական-հեգնական վերաբերմունքի ներակա արտահայտումը արդի հայերենում (հայերեն).....109

Miranush Kesoyan. The Implied Expression of the Speaker/Author's Negative-Ironic Attitude in Modern Armenian (in Armenian)

Мирануш Кесоян. Имплицитное выражение негативно-иронического отношения говорящего/автора в современном армянском языке (на армянском)

ՉՈԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, PSYCHOLOGY, ПСИХОЛОГИЯ

Նարինե Հարությունյան. Ծնողական վերաբերմունքով պայմանավորված դեռահասի քոփինգի ուսումնասիրումը լրիվ և ոչ լրիվ ընտանիքներում (հայերեն).....121

Narine Harutyunyan. The Study of Adolescent Coping Determined by Parental Behavior in Full and Incomplete Families (in Armenian)

Нарине Арутюнян. Исследование подросткового копинга, определяемого родительским поведением, в полных и в неполных семьях (на армянском)

Սվետլանա Բաղդասարյան. 2020 թ. Արցախյան 44-օրյա պատերազմին մասնակից զինծառայողների հուզական ինտելեկտի և ագրեսիվության համահարաբերակցային առանձնահատկությունները (հայերեն).....132

Svetlana Baghdasaryan. Emotional Intelligence and Aggressiveness: Correlation Features in the View of Servicemen Participating in the 2020 44-Day Artsakh War (in Armenian)

Светлана Багдасарян. Корреляционные особенности эмоционального интеллекта и агрессивности военнослужащих, участвовавших в 2020 г. в 44-дневной Арцахской войне (на армянском)

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Աշոտ Մարկոսյան, Էլյանորա Մաթևոսյան, Մերուժան Մարկոսյան. Համաշխարհային և տարածաշրջանային պարտքային ճգնաժամը (անգլերեն).....143

Ashot Markosyan, Elyanora Matevosyan, Meruzhan Markosyan. The Global and Regional Debt Crisis (in English)

Ашот Маркосян, Эянора Матевосян, Меружан Маркосян. Глобальный и региональный долговой кризис (на английском)

Հայկ Բեջանյան, Սուրեն Լևոնյան, Կամո Դավթյան, Ժորա Ստեփանյան, Անուշ Պետրոսյան. Արտաքին գործոնների ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի և հարկային եկամուտների վրա (հայերեն).....157
Hayk Bejanyan, Suren Levonyan, Kamo Davtyan, Zhora Stepanyan, Anush Petrosyan. The Impact of External Factors on Economic Growth and Tax Revenues of RA (in Armenian)

Айк Беджаниян, Сурен Левонян, Камо Давтян, Жора Степанян, Ануш Петросян. Влияние внешних факторов на экономический рост и налоговые поступления РА (на армянском)

Աննա Հակոբջանյան. Տնտեսական աճի և բնակչության զբաղվածության միտումների փոխառնչությունները Հայաստանի Հանրապետությունում (հայերեն).....170
Anna Hakobjanyan. Correlations between the Economic Growth and Workforce Employment Patterns in the Republic of Armenia (in Armenian)

Анна Акопджаниян. Тенденции взаимозависимостей экономического роста и занятости населения в Республике Армения (на армянском)

Անձելա Հովհաննիսյան. Մերչենդայզինգը որպես ապրանքաշարժի խթանման գործոն (հայերեն).....179
Anzhela Hovhannisyanyan. Merchandising as a Promotion Factor (in Armenian)

Анжела Оганнисян. Мерчендайзинг как фактор продвижения (на армянском)

Ատոմ Մարգարյան, Հարություն Թերզյան. Հայաստանի Հանրապետությունում տեխնոլոգիաների և գիտելիքի կլանման ու փոխանցման հիմնախնդիրները ու դրանց լուծման ուղիները միջազգային փորձի համատեքստում (հայերեն).....187
Atom Margaryan, Harutyun Terzyan. Problems of Assimilation and Transfer of Technologies and Knowledge in the Republic of Armenia and Ways to Solve Them in the Context of International Experience (in Armenian)

Атом Маргарян, Арутюн Терзян. Проблемы усвоения и передачи технологий и знаний в Республике Армения и пути их решения в контексте международного опыта (на армянском)

Սյուզաննա Պետրոսյան. ՀՀ տրանսպորտային համակարգի վերլուծությունը և տարանցիկ տրանսպորտային ուղիների զարգացման հեռանկարները (հայերեն).....198
Syuzanna Petrosyan. The Analysis of the Transport System of RA and Prospects of the Development of Transit Transport Routes (in Armenian)

Сюзанна Петросян. Анализ транспортной системы РА и перспективы развития транзитных транспортных путей (на армянском)

Լուիզա Սարաֆյան. Հանրային գնումների ընթացակարգերը աշխարհում և ՀՀ-ում (հայերեն).....205

Luiza Sarafyan. Public Procurement Procedures Worldwide and in RA (in Armenian)

Луиза Сарафян. Процедуры государственных закупок в мире и в РА (на армянском)

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները.....217

The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH» 219

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ».....220

**ԱՇԽԱՐՀԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻ ԱՐՑԱԽԻ ՀԵՐՈՍԸ.
ԱԼԵՆ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ***

ՀՏԴ 93

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-8

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի
կերպարվեստի բաժնի ասպիրանտ, կրտսեր գիտաշխատող,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

devrikyan@gmail.com

ORCID: 0009-0007-8304-8227

Երանի մի օր բոլորը հասնեն մտքի այն հասունությանը,
որ գիրք նվեր ստանալիս մեր պեն ուրախանան:
Ալեն Մարգարյան

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել 44-օրյա պատերազմի մասնակից, Արցախի հերոս Ալեն Մարգարյանի կարծ, սակայն բազմաբովանդակ և լեցուն կյանքը: Ալենը 21-րդ դարի ժամանակակից երիտասարդ էր՝ փայլուն կրթությամբ, հիմնավոր գիտելիքներով, լայն մտահորիզոնով և մարդկային լավագույն արժեքներով: Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի բակալավրիատը գերազանցության դիպլոմով ավարտելուց հետո Ալեն Մարգարյանն ընդունվում է Բոստոնի համալսարան, սակայն բարձր գիտակցականություն ունենալով՝ որոշում է Նախ իր պարտքը կատարել հայրենիքի առջև և 2020 թվականի օգոստոսին զորակոչվում է բանակ: Հոդվածում խնդիր է դրված համակողմանի ներկայացնել Ալեն Մարգարյանի կերպարը՝ հատուկ անդրադարձ կատարելով նաև նրա մասնակցությանը պատերազմին: Նա ընդամենը մեկուկես ամսվա ծառայող էր, երբ սկսվեցին ռազմական գործողությունները: Նա կապի վաշտի ծառայող էր և պարտականությունների բերումով պարտավոր էր գտնվել թաքստոցում, սակայն պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Թալիշի և Մատաղիսի առաջնագծում էր: Ալեն Մարգարյանը զոհվում է սեպտեմբերի 30-ին անօդաչու թռչող սարքի հարվածից: Տուցաբերած անձնվիրումի և մատուցած ծառայությունների համար 2021 թվականի հունիսի 29-ին Արցախի Նախագահի հրամանագրով Ալեն Մարգարյանը հետմահու արժանացել է «Արցախի հերոս» բարձրագույն կոչումը: Հոդվածում որպես հիմնական եզրակացություն նշվում է այն, որ Ալենը մինչև վերջին րոպեն հավատարիմ մնաց իր համոզմունքներին և անդավաճան կերպով կատարեց հայրենիքին տված իր երդումը:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.09.2023թ., գրախոսվել՝ 10.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Ներածություն

Մինչև 2020 թվականը 2000-ականներին ծնված երիտասարդների համար մեծ պատերազմները և պատերազմական հերոսները միայն դասագրքերից կամ հեռուստատեսային հաղորդումներից ծանոթ վեհ ու վերացարկված կերպարներ էին: Հարգանքից, մեծարանքից ու շնորհակալությունից բացի մենք չունեինք նրանց նկատմամբ այլ՝ ավելի ջերմ զգացումներ: Ցավոք, 2020 թվականից հետո հերոս բառը յուրաքանչյուրիս համար լցվեց այլ պատկերացումներով, քանի որ այսօրվա հերոսները դարձան մեր եղբայրները, ընկերները, հարևանները: Միաժամանակ բարեբախտաբար և դժբախտաբար պարզվեց, որ այսօր էլ քաջեր ու հերոսներ շատ կան, պարզվեց, որ 70 տարի առաջ Սևակը չէր սխալվում՝ ասելով. «Քաջեր մի՛շտ էլ կան, պետք է ասպարե՛զ» (Սևակ 250): Մերօրյա քաջերը քսան տարեկան երիտասարդներ էին, որոնց հետ կողք կողքի մենք մեծացել ենք, բակում խաղացել, դպրոց գնացել և ընկերություն արել: Այդ երիտասարդներից մեկն էր նաև իմ լավագույն ընկերը՝ Ալենը: Ինձ համար հարազատ հոգի Ալեն, իսկ բոլորի համար այսօր Արցախի հերոս Ալեն Մարգարյան:

Ալեն Մարգարյանը 21-րդ դարի ժամանակակից երիտասարդ էր՝ փայլուն կրթությամբ, հիմնավոր գիտելիքներով, լայն մտահորիզոնով և մարդկային լավագույն արժեքներով: Նա իսկապես այն սյուներից էր, որոնց վրա հենված է մեր երկրի ապագան:

Մինչև պատերազմը ես Ալենին ճանաչում էի 8 տարի և այդ ընթացքում սկսել էի հավատալ «Մի ծաղկով գարուն կգա» խոսքին: Ալենը միշտ այդ մի ծաղիկն էր, առաջին ծափը տվողն էր: Միշտ ամեն մարդու, երևույթի, մտքի մասին հիմնավորված կարծիք ուներ, բոլորի համար արդարացնող խոսք ուներ: Իր սիրելի արտահայտություններից էր՝ «Կրթվածության ամենաբարձր աստիճանը հանդուրժողականությունն է»: Ու այդ խոսքերին հավատարիմ ձևով միշտ ամեն հարցի մոտենում էր ըմբռնումով:

Թերևս Ալենին պատկերավոր կերպով լավագույնս բնութագրել է Վարդան Դևրիկյանը մի քանի կարճ, սակայն դիպուկ նախադասություններով. «Ալենի մասին դժվար է գրել ոչ միայն անցյալով, այլև անգամ ներկայով, որովհետև նա մեր օրերում ապրող վաղվա մարդն էր»:

Ռոմանտիզմի գրականությանը բնորոշ է վաղվա հերոսը, այն անձնավորությունը, որ այսօր դեռևս չկա, բայց վաղն է գալու, ում սպասումով ապրում է հասարակությունը: Ռոմանտիզմի գրականությունը, դժբախտաբար, նաև մի օրինաչափություն ունի. վաղվա բոլոր հերոսները ներկայում կյանքից հեռանում էին եղերական վախճանով: Իրենց ապրած կյանքով ցույց էին տալիս, թե ինչպիսին պետք է լինի վաղվա մարդը և հեռանում, մինչև որ իրական կյանքում վաղը կգան նրանք:

Ալենը թերևս ճակատագրի նախասահմանվածությամբ ժամանակից շուտ էր աշխարհ եկել՝ կատարելու իր առաքելությունը՝ ցույց տալու, թե ինչպիսին պետք է լինի

այսօրվա կյանք մտնող և վաղը մեր երկրի համար պատասխանատվություն ստանձնող քաղաքացին» (Բոլորիս Ալենը 155):

Ալենը որպես կրթության ջատագով

Ալեն Մարգարյանը ծնվել է 1999թ. փետրվարի 11-ին Երևանում: 2005-2013 թվականներին սովորել է Դերենիկ Դեմիրճյանի անվան թիվ 27 հիմնական դպրոցում: Դեռ փոքր տարիքից լինելով շատ հետաքրքրասեր և աշխատասեր երեխա՝ հաճախել է մի շարք խմբակների՝ պարի, թատերական, շախմատի, լողի և այլն: Հատկապես պարի ասպարեզում Ալենը գրացել է մեծ հաջողություններ. Նա Հայաստանի քառակի և միջազգային կարգի չեմպիոն էր: Այս ամենը մարզել են նրա միտքը և մարմինը: Եվ արդյունքում հին հունական փիլիսոփայությանը համապատասխան նրա առողջ մարմնում զարգացել է առողջ հոգի, ինչը հետագայում դրսևորվել է նրա վարքագծում ու մտածելակերպում:

Դեռ դպրոցական տարիներից Ալենն ուներ ստեղծագործական գեղարվեստական միտք. գրել է մանկական պատմվածքներ ու հեքիաթներ: Դրանք երեխայի ձեռքով երեխաների համար գրված գողտրիկ պատումներ են, որ քարոզում են լինել ընկերասեր, նվիրված և շնորհակալ: Հեքիաթներից մի քանիսն էլ Ալենի մանկական վառ երևակայության արտահայտությունն են, դրանցում բարի և չար հերոսները պայքարում են երևակայական աշխարհներում՝ փորձելով հասնել իրենց նպատակին¹:

2013 թվականին գերազանց ավարտելով հիմնական դպրոցը՝ ընդունվել է Անդրանիկ Մարգարյանի անվան թիվ 29 ավագ դպրոց և այն ևս ավարտել գերազանցության վկայականով: Դպրոցին զուգահեռ՝ երկար տարիներ որպես բանախոս մասնակցել է «Բանավեճի ակումբի» քննարկումներին: Այդ տարիքից ի վեր ուներ վերլուծական միտք և ձևավորված կարծիք զանազան սոցիալական, քաղաքական և մշակութային վիճախարույց հարցերի մասին:

Ալենը ԹՈՒՄՈ ստեղծարար տեխնոլոգիաների կենտրոնի առաջին սաներից էր: Ֆիլմարվեստի հանդեպ մեծ հետաքրքրությունն ու սովորելու ձգտումը նրան դարձրին մեդիա ոլորտի վառ ուսանողներից և Tumo News (Teen) ստարտափի համահիմնադիրներից մեկը: Նա տասնվեց տարեկանից ընդգրկվել է «Ռոլան» մանկապատանեկան ֆիլմերի միջազգային փառատոնի ժյուրիի կազմում: Տարբեր աշխատանքների ընթացքում ստանձնել է չորս փաստագրական ֆիլմի ռեժիսորի դեր: Դրանցից երկուսը՝ «Greens» և «Taraz» ֆիլմերը, նկարահանվել են Սմիթսոնյան ինստիտուտի համար՝ հայկական մշակույթի աշխարհին ներկայացնելու նպատակով:

Պատանեկան տարիքից կինոաշխարհի նկատմամբ սերը և ռեժիսորական հակումները նախանշեցին նրա ակադեմիական կրթության ուղին: Եվ 2016 թվականին Ալեն Մարգարյանն ընունվեց Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի կուլտուրայի ֆակուլտետի Ռեժիսուրա բաժինը: Համալսարանում ակտիվ ուսանող լինելով՝ մասնագիտական փայլուն բեմադրություններին և կինոաշխատանքներին զուգահեռ մասնակցել է բազում ուսանողական նախաձեռնությունների, այդ թվում՝ օտար լեզուներ սովորեցրել իր տարեկիցներին, նախաձեռնել տարբեր թեմաներով քննարկումներ:

Հմտնալով մասնագիտական գործում և բավական փորձ ձեռք բերելով՝ Ալենը, որպես ֆիլմերի ստեղծման դասընթացավար սկսում է աշխատել Թումոյում և ընդամենը երկու աշխատանքային տարվա ընթացքում հասցնում է կրթել հարյուրավոր հայ պատանիների Երևանում, Գյումրիում և Դիլիջանում:

¹ Ալենի հեքիաթները հրատարակվել են նկարագարող գունեղ գրքով և հասանելի են փոքրիկ հեքիաթասերներին: Հեքիաթները կարդալու համար տե՛ս **Մարգարյան Ա.**, Բոլորիս Ալենի հեքիաթները, Երևան, 2023:

Դասընթացներից դուրս ջերմ և ընկերական հարաբերությունների մեջ է եղել իր ուսանողների հետ, որոնց ոգևորել և աջակցել է շատ հարցերում:

Բոլորին օգնելու՝ Ալենի մշտական պատրաստակամության ապացույցն են նրա կատարած բազմաթիվ կամավորական աշխատանքները: 17 տարեկանում նա դարձել է պատանեկան ամառային ճամբարի կամավոր մարզիչ, իսկ հաջորդ տարի՝ ջոկատավար: Հռոմի պապի Հայաստանյան այցի ժամանակ օգնել է հյուրերին թարգմանական հարցերում: 2016 թվականին առիթ է ունեցել ներկա լինելու Երևանում Նոբելյան մրցանակակիրների հետ հանդիպմանը:

Մասնագիտական ու աշխատանքային ձեռքբերումները, ակտիվ հասարակական, կամավորական աշխատանքները, լավատեղյակությունը երկրի գիտական ու մշակութային կյանքին, մասնակցությունն այդ ոլորտի գրեթե բոլոր նշանակալի միջոցառումներին Ալենի առօրյան էին: Նա ուներ արվեստի նուրբ ճաշակ և մեծ գրքասեր էր, հավաքում էր իր սեփական գրադարանը: Սիրում էր բացահայտել նորը թե՛ Հայաստանում, թե՛ Հայաստանից դուրս և հասցրել էր լինել քսանից ավելի երկրներում:

Չնայած որ դեռ ուսանող էր, Ալենն ուներ գիտական հոդվածների մի քանի մտահաղացումներ, սակայն դրանցից մեկը միայն հասցրեց ամբողջացնել և ուղարկել հրատարակության: Հոդվածի վերնագիրն է՝ «Գյուստավ Դորեի փորագրանկարները՝ նվիրված Դանթե Ալիգերիի «Աստվածային Կատակերգության» «Դժոխքի» բաժնին»: Արվեստի պատմության խորը գիտելիքներ և նուրբ ճաշակ է պետք ունենալ, որպեսզի Մեծ Ֆլորենտացու ստեղծագործությանը նվիրված հարյուրավոր արվեստի գործերից ընտրես հենց ֆրանսիական գրքարվեստի մեծագույն վարպետներից մեկի՝ Գյուստավ Դորեի փորագրապատկեր նկարազարդումները:

Հոդվածը գրված է ժամանակակից գիտական պահանջներին համապատասխան: Այն միջգիտակարգային է, քանի որ ներկայացնում է գրական տեքստի՝ «արվեստի լեզվով» արտահայտումը: Հոդվածում հեղինակը ներկայացնում է դժոխքի յուրաքանչյուր շրջանի՝ Դանթեի նկարագրությունը, ապա վերլուծում է տվյալ հատվածի համար ստեղծված փորագրանկարը՝ ցույց տալով, թե որքան է պատկերը ազդվել տեքստից: Հոդվածի կառուցվածքն ու տրամաբանությունն ավելի լավ պատկերացնելու համար բերենք մի փոքր հատված. «Դժոխքի չորրորդ շրջանում այն հոգիներ են, որոնք չեն կարողացել տիրապետել իրենց նյութական միջոցները, այսինքն՝ ժխտները և վատնողները: Հետաքրքիր է, որ այս երկու ծայրահեղությունները գտնվում են մեկ տեղում և հավերժական պայքարի մեջ են միմյանց հետ: Հին հունական դիցաբանության հարստության աստված Պոլուտոսն է հսկիչը, իսկ պատիժը՝ հսկայական ծանրություններ փոխադրելը: Ներկայցված են ոսկով լցված պարկերը, որոնք անըդիստ փոխադրելու արդյունքում մկանոտ են դարձել մեղսավորների մարմինները: Այստեղ տեսնում ենք նաև Դորեի մեծ վարպետությունը մարդկային մարմինն այդքան ճշգրիտ պատկերելու հարցում: Չարչարանքի դաժանությունը ավելի շեշտելու համար փորագրանկարիչը պատկերել է ոչ թե հարթ, այլ թեք և խորթուբորդ տարածություն» (Մարգարյան 161):

Ալենը ցանկանում էր շարունակել այս թեման՝ անդրադառնալով նաև նույն ստեղծագործության «Քավարանին» և «Դրախտին», սակայն, ցավոք, թե՛ այս և թե՛ այլ մտահաղացումներ մնացին անկատար:

Բոստոնը, բանակը և պատերազմը

Մանկավարժական ու կրթական փորձը և կողքինի օգնելու անկասելի բնավորությունը հանգեցրին իր կյանքը սոցիալական աշխատանքում շարունակելու որոշմանը: 2020 թվականին բակալավորիատը գերազանցության դիպլոմով ավարտելուց հետո Ալեն Մարգարյանն ընդունվեց Բոստոնի համալսարան՝ «Սոցիալական աշխատանք և կրթության կառավարում» կրկնակի մագիստրոսական ծրագրով: Չնայած որ մեծ ջանքեր ու ժամանակ էր ներդրել համաշխարհային այդ

լավագույն համալսարաններից մեկն ընդունվելու բոլոր քննությունները հանձնելու համար և մեծագույն ուրախությամբ ընդունեց համալսարանի կողմից դրական պատասխանը, այնուամենայնիվ, բարձր գիտակցականություն և պարտքի զգացում ունենալով՝ որոշեց առայժմ չմեկնել, այլ կատարել իր պարտքը հայրենիքի առջև և 2020 թվականի օգոստոսին զորակոչվեց բանակ:

Իհարկե, հասկանալի է, որ բանակային միջավայրը և կենցաղային պայմանները շատ էին տարբերվում իր սովորական առօրյայից, բայց Ալենը չէր բողոքում և շատ արագ հարմարվեց այնտեղի կարգունկանունին ու պահանջներին: Ալենի մասին մարտական ընկերը պատմում է. «Ալենի պես տղա չկար մեր զորամասում, էս նրա համար չեմ ասում, որ զոհվել ա ու պետք ա փառաբանել, այլ իսկապես տեսց եր: Իրանից շատերը ուզում էին սովորել՝ մեկը՝ անգլերեն, մեկը՝ ռեժիսուրա, մեկ ուրիշն էլ՝ հոգեբանություն: Սովորաբար մարդը ձգտում ա էնպես անել, որ իրեն լավ լինի, բայց Ալենը փորձում էր էնպես անել, որ մյուսներին լավ լիներ: Բոլորին օգնելու էդ ցանկությունը իր միջից էր գալիս:

Նաև շատ էր կարդում: Երբ օրապահ էր լինում, 2 ժամ կանգնում էր, հետո հանգստանալու 2 ժամի ընթացքում՝ կարդում: Ու մյուսներին էլ էր խորհուրդ տալիս կարդալ: Ով ինչ փնտրում էր կամ ում ինչ պակասում էր՝ ըստ այդմ ստեղծագործություններ էր առաջարկում» (Բոլորիս Ալենը 48-49):

Ալեն Մարգարյանն ընդամենը մեկուկես ամսվա ծառայող էր, երբ սկսվեց չարաբաստիկ պատերազմը: Կապի վաշտի ծառայող էր և պարտականությունների բերումով պարտավոր էր գտնվել թաքստոցում, սակայն պատերազմի առաջին իսկ օրվանից Թալիշի և Մատաղիսի առաջնագծում էր: Մարտական ընկերը, պատերազմի օրերին Ալենի պահվածքը հիշելով, ասում է. ««Չինվոր չես ծնվում, զինվոր դառնում ես» խոսքերը շատ նկարագրող են Ալենի համար: Պատերազմի առաջին պահից շատ պատրաստակամ ձևով օգնում էր ամեն հարցում: Կատարում էր բոլոր հրամանները, շատ դեպքերում էլ ինքնակամ էր տարբեր գործեր անում» (Բոլորիս Ալենը 50):

Ալեն Մարգարյանը զոհվեց սեպտեմբերի 30-ին անօդաչու սարքի հարվածից: Թալիշի առաջնագծից մի քանի ժամով իջել էին Մատաղիս և հրաման ունեին որպես նորակոչիկներ լինել ապաստարանում: Սակայն մինչև վերջին րոպեն իր անձնուրաց և պատրաստակամ բնավորությանը հավատարիմ մնալով՝ Ալենը կամավոր կերպով դուրս էր եկել ապաստարանից՝ բռնատարը զենք և սնունդ բարձելու համար:

Ցուցաբերած անձնվիրումի և մատուցած ծառայությունների համար 2021 թվականի հունիսի 29-ին Արցախի Նախագահի հրամանագրով Ալեն Մարգարյանը հետմահու արժանացել է «Արցախի հերոս» բարձրագույն կոչմանը և պարգևատրվել է «Ոսկե արծիվ» շքանշանով: ԱՅ Նախագահի կողմից հետմահու պարգևատրվել է նաև «Մարտական ծառայություն» մեդալով: Իսկ ՊԲ 33651 զորամասի հրամանատարի հրամանով ստացել է «6-րդ ՊՇ անձնուրաց պաշպան» մեդալը:

Հիշատակը

Բոլորիս սրտերում Ալենի հիշատակը վառ է ամենապայծառ աստղի նման: Եռաբլուր զինվորական պանթեոն նրան այցելության են գալիս հարյուրավոր մարդիկ աշխարհի տարբեր կողմերից: Եվ այսօր Ալենի կերպարը ոգեշնչման աղբյուր և օրինակ է շատերի համար: Նրան նվիրված գրվել են գրքեր, երգեր, նկարահանվել ֆիլմեր ու հաղորդումներ:

Ալենի մասին ամենից ջերմ ու անկեղծ հուշերը հավաքվել են նրա ընկերների, հարազատների, դասախոսների և ուսանողների կողմից գրված «Բոլորիս Ալենը» գրքում¹: Այդ գրքի 160 էջերը լցված են ալենական անսահման սիրով ու նրա հանդեպ կարոտով:

¹ Գիրքը թարգմանվել է նաև անգլերեն: Տե՛ս Our Alen, Yerevan, 2022.

Իրենց բազմաշնորհ ուսանողով հպարտանում են նաև Մանկավարժական համալսարանում: Այնտեղ Ալենին նվիրված արվեստանոց է անվանակոչվել, տեղադրվել է նրա կիսանդրին, կազմակերպվել են բազում միջոցառումներ և հուշերեկոներ: Այս ամենի բարձրակետը դարձավ 2022 թվականի նոյեմբերին ՀՀՄՅ 100-ամյա հոբելյանի առթիվ Ալեն Մարգարյանի պարգևատրումը «Մանկավարժական համալսարան» ոսկե մեդալով:

Հերոսի մայրը՝ Նազելի Տերտերյանը, 2021 թվականի հուլիսին հիմնադրել է «Ալեն Մարգարյան» բարեգործական հասարակական կազմակերպությունը, որի նպատակն է շարունակել Ալենի մարդասիրական և բարեգործական կիսատ թողած գործերը: Հիմնադրամն աջակցում է շնորհալի, ուսումնաստենչ և տաղանդավոր երեխաներին ու երիտասարդներին: Գործունեության երկու տարիների ընթացքում տարատեսակ աջակցություն են ստացել բազմաթիվ երիտասարդներ, երեխաներ և զոհված հերոսների ընտանիքի անդամներ: Այսպիսով՝ առանց Ալենի ֆիզիկական ներկայության շարունակվում են նրա համար ամենից կարևոր գործերը՝ կրթության խրախուսումը և կողքին ունեցող մարդասիրական առաքելությունը:

Եզրակացություններ

Այսպիսով՝ Ալեն Մարգարյանը իրական օրինակ է, թե ինչպես է պետք սիրել սեփական երկիրը: Նա ապացուցեց, որ հայրենիքը չեն սիրում ամպագոռոռ, պաթետիկ ու դատարկ խոսքերով: Ցույց տվեց, որ խաղաղ ժամանակ երկիրը սիրում են պարտաճանաչ սովորելով, զարգանալով, աշխատանքում լավագույնը լինելով, օգնության կարիք ունեցողին օգնելով, շրջապատին հարգանքով ու սիրով վերաբերվելով: Նաև ցույց տվեց, որ պատերազմի օրերին նույնպես պետք է հավատարիմ մնալ սեփական արժեքներին ու համոզմունքներին... Այդպես վարվեց նա, ցավիք, իր կյանքի գնով:

Ալենը և բոլոր մյուս քաջ տղաները արթուն վկաներն են կույր ու համր աշխարհում տեղի ունեցած դեպքերի, նրանք շարժիչ ուժը պետք է դառնան յուրաքանչյուրիս համար ավելի շատ ու ավելի նպատակային աշխատելու:

Ավարտելով հիշենք ևս մի դրվագ: Ալենը բանակ գնալուց մի քանի օր առաջ իր սեկյակի պատին գրել էր. «Որն է աշխարհը գրավելու քո ծրագիրը». հստակ հարց, սակայն առանց միանշանակ պատասխանի: Թերևս մեր անողոք աշխարհում պատասխանը մեկն է՝ ուժը: Ինչպես ասում են՝ «Ուժեղի մոտ միշտ էլ թույլն է մեղավոր»: Դարեր շարունակ ուժն է որոշել՝ ով է ճիշտ, ով՝ սխալ: Իհարկե, զենքի ուժով հնարավոր է հասնել ամեն ինչի... իսկ առանց զենքի՝ Ռոբնք են մարդկային այն հատկանիշները, որ միգուցե զուգահեռ մի իրականությունում, որտեղ խոսքն է հարց լուծում և ոչ զենքը, ընդհանուր են բոլորի համար: Որո՞նք են այդ աշխարհի ուժերը:

Միանշանակ դրանք են՝ սերը, գիտելիքը, հանդուրժողականությունը, ապրումնակցումը... Ալենը բոլոր այս արժեքների կրողն ու տարածողն էր: Եվ նա հենց զենքի պատճառով էլ հեռացավ ուժի աշխարհից և տեղափոխվեց խոսքի աշխարհ, որտեղ «Ի սկզբանե էր Բանն»...

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Բոլորիս Ալենը», կազմող Ն. Տերտերյան, «Չանգակ», Երևան, 2021:
2. Մարգարյան, Ալեն, «Գյուստավ Դորեի փորագրանկարները նվիրված Դանթե Ալիգերիի «Աստվածային Կատակերգության» «Դժոխքի» բաժնին», *Ուսանողության գիտահետազոտական ներուժի բացահայտումը՝ որակյալ կրթության ու լավագույն փորձի համադրմամբ*, Երևան, 2021, էջեր՝ 152-167:
3. Սևակ, Պարույր, *Երկերի ժողովածու, հտ. 4*, Երևան, 1973:

WORKS CITED

1. «Boloris Aleny'» [Our Alen, Yerevan], kazmogh N. Terteryan, 2021. (in Armenian)
2. Margaryan, Alen. Gyustav Dorei poragrankarnery' nvirvac' Dante Aligerii "Astvac'ayin Katakergut'yan" "Djhoxqi" bajhnin" ["Engravings by Gustave Dore dedicated to the part of "Hell" of "The Divine Comedy" by Dante Alighieri", Discovering the research potential of students by combining quality education and best practices, Yerevan] 2021, pp. 152-167. (in Armenian)
3. Sevak, Paruyr. Yerkeri zhoghovzc'u [Collection of poems, vol. 4, Yerevan] 1973. (in Armenian)

THE GLOBAL CITIZEN AND ARTSAKH HERO. ALEN MARGARYAN

SHOGHAKAT DEVRIKYAN

*National Academy of Science of Republic of Armenia,
Institute of Arts, Department of Fine Arts
Ph.D. Student, Researcher
Yerevan, the Republic of Armenia*

The primary objective of this article is to provide a comprehensive depiction of Alen Margaryan's life, characterized by brevity yet replete with a diverse array of experiences. Alen Margaryan, a contemporary young individual of the 21st century, was distinguished by a stellar educational background, profound knowledge, expansive intellectual horizons, and a steadfast commitment to exemplary human values. He attained his educational laurels by earning a diploma with excellence from the Armenian State Pedagogical University named after Khachatur Abovyan and subsequently pursued higher education at Boston University. However, propelled by an unwavering sense of duty to his homeland, Alen made the conscious choice to prioritize military service and was conscripted in August 2020.

The article's overarching aim is to offer a holistic portrayal of Alen Margaryan, with a particular emphasis on his active involvement in the armed conflict. Despite having served in the military for a mere month and a half at the onset of hostilities, he displayed unwavering valor while stationed on the frontlines of Talish and Mataghis as a member of the Signal Corps. Even though his official responsibilities obliged him to maintain a concealed presence, Alen unflinchingly positioned himself on the frontlines of Talish and Mataghis from the very outset of the conflict. Tragically, Alen Margaryan met his untimely demise on September 30, succumbing to a drone strike. In recognition of his dedication and service, he was posthumously bestowed with the highest honor, the "Hero of Artsakh" title, by the President of Artsakh on June 29, 2021.

The central conclusion drawn from this article is that Alen Margaryan remained resolute in his convictions until his final moments and steadfastly honored his oath to the Motherland.

ГРАЖДАНИН МИРА И ГЕРОЙ АРЦАХА. АЛЕН МАРГАРЯН

ШОГАКАТ ДЕВРИКЯН

*аспирант, младший научный сотрудник Института искусств
Национальной академии наук Республики Армении,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить короткую, но содержательную и полную жизнь Алена Маргаряна, участника 44-дневной войны, Героя Арцаха. Ален, современный молодой человек 21 века, обладал блестящим образованием, глубокими знаниями, широким кругозором и лучшими человеческими качествами. Окончив с красным дипломом Армянский государственный педагогический университет имени Хачатура Абовяна, он позже поступил в Бостонский университет. Однако, движимый сильным чувством долга перед родиной, Ален решил отдать приоритет службе в армии и был призван в армию в августе 2020 года.

Другая цель статьи – наиболее полно представить образ Алена Маргаряна, уделив особое внимание его участию в войне. Несмотря на то, что на момент начала 44-хдневной войны он прослужил всего полтора месяца, Ален воевал на передовой у Талыша и Матагиса в качестве солдата войск связи. С первого дня войны он находился непосредственно на линии огня, несмотря на то, что его специальность предполагает выполнение обязанностей в укрытии. Ален Маргарян погиб 30 сентября в результате удара беспилотника. 29 июня 2021 года президентом Арцаха Алену Маргаряну за самоотверженный труд и заслуги посмертно присвоена высшая награда «Герой Арцаха». Главная идея статьи заключается в том, что Ален до последней минуты оставался верен своим убеждениям, присяге и Родине.

**PROBLEMS OF QUALIFICATION OF A NON-INTERNATIONAL ARMED
CONFLICT UNDER INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW ***

UDC 341.3

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-16

TARON SIMONYAN

Yerevan State University, Faculty of Law, Chair of Theory
and History of Law and State,
Ph.D. in Law, Associate Professor;
Founding Partner of «ELL Partnership» Law Firm CJSC,
Yerevan, the Republic of Armenia
taron.simonyan@ysu.am
ORCID: 0000-0001-8175-9382

MARIA HOVHANNISYAN

Yerevan State University, Faculty of Law, 4th year LLB.,
Legal expert at the Office of the Representative
of the RA on International Legal Matters
Yerevan, the Republic of Armenia
maria.oganesyann16@gmail.com
ORCID: 0009-0008-9646-7815

The objective of this research is to provide a detailed guide for the process of qualifying a situation as a non-international armed conflict (NIAC). To achieve this objective, we have established the following tasks: Firstly, we will outline the range of situations that could potentially qualify as NIACs. Secondly, we will examine the situations that, in principle, cannot qualify as NIACs. Lastly, we will identify the requisite threshold that a situation must surpass to merit qualification as a NIAC.

Our research employs both general scientific methods, such as systematic analysis, comparison, induction, and deduction, and special scientific methods, including comparative-analytical and normative-logical approaches.

In the result of a thorough analysis, we have concluded that for a situation to qualify as a NIAC, it must fall within the range of situations that can potentially qualify as NIACs, as well as surpass the required threshold of intensity of the armed conflict and of organization of the parties involved.

Key Words: *International humanitarian law, non-international armed conflict, intensity, organization, ICTY, ICTR, ICC.*

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.10.2023թ., գրախոսվել՝ 22.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

INTRODUCTION

The process of categorizing a situation as either an international armed conflict (IAC) or non-international armed conflict (NIAC) represents a pivotal and frequently imperative preliminary measure in ascertaining the applicability of international humanitarian law (IHL) within a given context. This qualification holds significant importance, not solely in the context of establishing the applicability of IHL, but also in instances where the commission of war crimes has transpired during the course of such situations, subsequently warranting potential adjudication before the international criminal tribunals. Nonetheless, the matter of qualification has not yet achieved a consistent approach within both academic discourse and practical implementation, a deficiency that warrants scrutiny. It is imperative to acknowledge, however, that this deficiency is, to some extent, attributable to the inevitable subjectivity inherent in the conceptual framework of the term 'qualification'. While delineating a situation as a non-international armed conflict lacks well-defined, universally accepted specific criteria, the examination of treaty law pertaining to this domain, coupled with an analysis of pertinent case law, serves as a valuable method for discerning the guiding principles and nuanced aspects governing the application of the general, mainly recognized criteria used for the qualification.

To engage in discourse pertaining to the initial query, it is incumbent upon us to initially recognize the imperative of sidestepping two potential pitfalls that have the capacity to compromise the precision of the qualification of the situation. The first pitfall revolves around the accurate determination of whether the context in question corresponds to a NIAC or an IAC. The second pitfall pertains to the precise delineation between a scenario still warranting categorization as internal disturbances and tensions and one that has unmistakably transcended into the domain of a NIAC.

For the purpose of conducting a comprehensive analysis, it is imperative to subject the following provisions of treaty law to meticulous scrutiny.

- Article 3 and 2 Common to the Geneva Conventions of 12 August 1949 (hereinafter respectively: Common article 2 and 3),
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts of 8 June 1977 (hereinafter: Protocol I),
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts of 8 June 1977 (hereinafter: Protocol II),
- Article 8, para. 2, c-f, Rome Statute

SITUATIONS THAT INHERENTLY DO NOT FALL WITHIN THE PURVIEW OF POTENTIAL QUALIFICATION AS A NIAC

For this analysis, it is better to start off with the exclusion of situations that inherently do not fall within the purview of potential qualification as a NIAC. First, according to Common article 2, 'all cases of partial or total occupation of the territory of a High Contracting Party, even if the said occupation meets with no armed resistance' should be qualified as IAC. Second, according to article 1 of the Protocol I 'armed conflicts in which peoples are fighting against colonial domination and alien occupation and against racist régimes in the exercise of their right of self-determination...' also should be qualified as IAC. And lastly, according to article 1 of the Protocol II 'situations of internal disturbances and tensions, such as riots, isolated and sporadic acts of violence and other acts of a similar nature' should not be qualified as armed conflicts at all. Further elaboration is warranted with regard to the third category of situations, namely situations

of internal disturbances and tensions, exemplified by instances such as riots, isolated and sporadic acts of violence and other acts of a similar nature.

SITUATIONS THAT CAN POTENTIALLY BE QUALIFIED AS NIAC

The language employed in Common Article 3 exhibits a notable degree of abstraction and vagueness, thereby failing to furnish a suitable framework for elucidating the essential characteristics of a NIAC. Its textual composition solely serves to establish the requisite condition that such a conflict must occur in the territory of one of the High Contracting Parties. It is exclusively through an examination of Protocol II, as well, that one can attain a more profound comprehension of the intricacies inherent in the nature of a NIAC. It is pertinent to observe that the issue assumes a disconcerting aspect within the prevailing milieu, characterized by the fact that the Geneva Conventions enjoy ratification by 196 states, whereas the scope of adherence to Additional Protocol II encompasses a more limited cohort of 169 states. Notably, within this context, it merits attention that several influential nations, including but not limited to the United States, India, Pakistan, Turkey, Iran, Iraq, Syria, and Israel, have abstained from the process of ratification.

According to the Article 1 of the Protocol II, which 'develops and supplements Article 3 common to the Geneva Conventions of 12 August 1949 without modifying its existing conditions of applications', armed conflicts 'which take place in the territory of a High Contracting Party between its armed forces and dissident armed forces or other organized armed groups which, under responsible command, exercise such control over a part of its territory as to enable them to carry out sustained and concerted military operations and to implement this Protocol' are to be qualified as NIAC.

Therefore, the following requirements should be duly satisfied for a situation to attain the qualification of a NIAC and for the Article 1 of the Protocol II to be applicable.

- It should take place in the territory of a High Contracting Party,
- It should take place between its armed forces and dissident armed forces or other organized armed groups,
- those armed groups should be under responsible command, exercise such control over a part of its territory as to enable them to carry out sustained and concerted military operations and to implement this Protocol.

Obviously, the scope of application of the Common Article 3 is wider than that of Article 1 of the Protocol II, but why? ICRC commentaries suggest that the Conference chose in favour of the solution which makes the scope of protection dependent on intensity of the conflict. (Sandoz, Yves, et al.. *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. ICRC, 1986, page 1351, para. 4457).

REQUISITE THRESHOLD THAT A SITUATION MUST SURPASS TO WARRANT CLASSIFICATION AS A NIAC

Now that we have discerned the situation that are eligible to qualify as NIAC from those that are not, our next step entails the determination of the threshold. Crossing this threshold will signify the transformation of a given situation into a NIAC.

Under contemporary international humanitarian law, we can distinguish three different minimum thresholds of non-international armed conflicts:

1. non-international armed conflicts according to Common article 3 (lowest threshold), as applicable to article 8 para. 2 (c) and (d) Rome Statute;

2. non-international armed conflicts according to article 8 para. 2 (e) and (f) Rome Statute (slightly higher threshold); and

3. non-international armed conflicts according to article 1 Add. Prot. II (highest threshold, but may have been altered by customary international law).

The threshold of the first category, Common article 3 non-international armed conflicts, is only vaguely defined under treaty law, as we have discussed above. A NIAC typically involves armed confrontations within the boundaries of one single state and involving armed confrontations between the authorities of that state and dissident armed forces or non-governmental organized armed groups, or among such armed groups. While Common article 3 does not explicitly require the existence of 'organized armed groups', state practice and *opinio iuris* seem to suggest a requirement that the groups confronting each other are armed and possess a minimum degree of organization in order to make humanitarian law applicable (Triffterer, Otto and Kai Ambos. *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court – Observers' Notes, Article by Article*. 2nd ed., 2008, p. 313).

The threshold of article 8 para. 2 (e) and (f) Rome Statute does not include the higher requirements of Additional Protocol II, but rather is identical to the threshold of Common article 3, with the only difference that the conflict in addition must be 'protracted' (Triffterer, Otto and Kai Ambos. *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court – Observers' Notes, Article by Article*. 2nd ed., 2008, p. 314). The notion had been drawn from ICTY case law (Prosecutor v. Tadic', IT-94-1-AR72, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal, 2 Oct. 1995, para. 70), with one Trial Chamber adding that 'in order to distinguish from cases of civil unrest or terrorist activities, the emphasis is on the protracted extent of the armed violence and the extent of organisation of the parties involved' (Prosecutor v. Delalic' et al., IT-96-21-T, Judgment, 16 Nov. 1998, paras. 183–184).

The threshold of the third category is in contrast to Common article 3, Additional Protocol thus requires that one of the parties to the conflict are governmental armed forces, that adversary organized armed groups are under responsible command, and that such armed groups exercise territorial control. However, since delegations in Rome generally agreed to only codify in article 8 what already constituted customary international law, it seems that the additional requirements spelled out under article 1 of the Protocol have become somewhat void.

It is widely accepted that non-international armed conflicts in the general sense of Common Article 3 also include armed conflicts in which no state is involved, that is, armed conflicts whose parties are exclusively non-state armed groups (Prosecutor v. Tadic', IT-94-1-AR72, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal, 2 Oct. 1995, para. 70). Note that Protocol II does not regulate such cases. With the adoption of the ICC Statute in 1998, states reaffirmed that they considered that a conflict that takes place only between different armed groups and does not involve any state can also amount to NIAC. Article 8(2)(d) of the 1998 ICC Statute, determining the scope of application of Article 8(2)(c), does not introduce a limitation to non-international armed conflicts involving at least one State, even though it otherwise makes use of notions developed in Additional Protocol II. Furthermore, according to Article 8(2)(f) of the Statute, Article 8(2)(e) explicitly applies to 'armed conflicts that take place in the territory of a State when there is protracted armed conflict between governmental authorities and organized armed groups or *between such groups*.'

A comprehensive examination of the case law of tribunals, such as ICC, ICTY and ICTR, enables us to state that there exists a widely accepted understanding that the classification of a situation as a NIAC necessitates the fulfillment of two essential criteria: (a) intensity of the conflict and (b) organization of the armed groups involved (Prosecutor

v. Bosco Ntaganda, ICC-01/04-02/06-309, Decision pursuant to Art. 61(7)(a) and (b) of the Rome Statute on the charges of the Prosecutor against Bosco Ntaganda, 9 June 2014, para. 716; Prosecutor v. Boskoski and Tarculovski, IT-04-82-T, Trial Judgment, 10 July 2008, para 176; Prosecutor v. Delalic' et al., IT-96-21-T, Judgment, 16 Nov. 1998, paras. 183–184).

It is incumbent upon us to now undertake a discrete examination of each criterion and elucidate its inherent implications. In our considered assessment, the Boskoski case (Prosecutor v. Boskoski and Tarculovski, IT-04-82-T, Trial Judgment, 10 July 2008) provides the most comprehensive elucidation of the essence and parameters of the criteria when compared to the cited cases. Consequently, we shall heavily rely upon this case as a primary source in our research endeavor.

THE INTENSITY CRITERIA EXPLAINED

Various indicative factors have been taken into account by Trial Chambers to assess the “intensity” of the conflict. These include

- the seriousness of attacks and whether there has been an increase in armed clashes,
- the spread of clashes over territory and over a period of time,
- any increase in the number of government forces and mobilisation and the distribution of weapons among both parties to the conflict,
- as well as whether the conflict has attracted the attention of the United Nations Security Council, and whether any resolutions on the matter have been passed,
- the number of civilians forced to flee from the combat zones,
- the type of weapons used, in particular the use of heavy weapons, and other military equipment, such as tanks and other heavy vehicles,
- the blocking or besieging of towns and the heavy shelling of these towns,
- the extent of destruction,
- the number of casualties caused by shelling or fighting,
- the quantity of troops and units deployed,
- existence and change of front lines between the parties,
- the occupation of territory, and towns and villages,
- the deployment of government forces to the crisis area,
- the closure of roads,
- cease fire orders and agreements,
- the attempt of representatives from international organisations to broker and enforce cease fire agreements (Prosecutor v. Boskoski and Tarculovski, IT-04-82-T, Trial Judgment, 10 July 2008, para. 177).

THE ORGANIZATION CRITERIA EXPLAINED

Government armed forces are generally recognized to possess the organization criteria (Melzer, Nils and Etienne Kuster. *International Humanitarian Law, A Comprehensive Introduction*. ICRC, 2017, page 69.). Trial Chambers have taken into account a number of factors when assessing the organisation of non-governmental armed groups. These fall into five broad groups

- In the first group are those factors signaling the presence of a command structure, such as the establishment of a general staff or high command, which appoints and gives directions to commanders, disseminates internal regulations, organizes the weapons supply, authorises military action, assigns tasks to individuals in the organisation, and issues political statements and communiqués, and which is informed by the operational units of all developments within the unit's area of responsibility. Also included in this group are factors such as the existence of internal regulations setting out

the organisation and structure of the armed group; the assignment of an official spokesperson; the communication through communiqués reporting military actions and operations undertaken by the armed group; the existence of headquarters; internal regulations establishing ranks of servicemen and defining duties of commanders and deputy commanders of a unit, company, platoon or squad, creating a chain of military hierarchy between the various levels of commanders; and the dissemination of internal regulations to the soldiers and operational units.

- Secondly, factors indicating that the group could carry out operations in an organised manner have been considered, such as the group's ability to determine a unified military strategy and to conduct large scale military operations, the capacity to control territory, whether there is territorial division into zones of responsibility in which the respective commanders are responsible for the establishment of Brigades and other units and appoint commanding officers for such units; the capacity of operational units to coordinate their actions, and the effective dissemination of written and oral orders and decisions.

- In the third group are factors indicating a level of logistics have been taken into account, such as the ability to recruit new members; the providing of military training; the organised supply of military weapons; the supply and use of uniforms; and the existence of communications equipment for linking headquarters with units or between units.

- In a fourth group, factors relevant to determining whether an armed group possessed a level of discipline and the ability to implement the basic obligations of Common Article 3 have been considered, such as the establishment of disciplinary rules and mechanisms; proper training; and the existence of internal regulations and whether these are effectively disseminated to members.

- A fifth group includes those factors indicating that the armed group was able to speak with one voice, such as its capacity to act on behalf of its members in political negotiations with representatives of international organisations and foreign countries; and its ability to negotiate and conclude agreements such as cease fire or peace accords (Prosecutor v. Boskoski and Tarculovski, IT-04-82-T, Trial Judgment, 10 July 2008, paras. 199-203).

DENIAL OF THE EXISTENCE OF OTHER CRITERIA

It is imperative to underscore that certain rulings rendered by international tribunals have, at times, been misconstrued as endeavors to establish novel criteria. For example, in the case of Delalić, (Prosecutor v. Delalic' et al., IT-96-21-T, Judgment, 16 Nov. 1998, para. 184) the Trial Chamber of ICTY has stated that ' [...] in order to distinguish from cases of civil unrest or terrorist activities, the emphasis is on the *protracted extent* of the armed violence and the extent of organisation of the parties involved', due to which the misconception was formed that the duration of the armed conflict is also a criterion. To put an end to this misconception, the ICTY later stated, 'Trial Chambers have relied on indicative factors relevant for assessing the "intensity" criterion, none of which are, in themselves, essential to establish that the criterion is satisfied. These indicative factors include [...] duration and intensity of individual confrontations' (Prosecutor v. Haradinaj et al., IT-04-84-T, Trial Judgment, 3 April 2008, para. 49).

Over the years, the purpose of engaging in acts of violence has also been openly rejected as a separate criterion, and a criterion in general. According to the ICTY, 'the determination of the existence of an armed conflict is based solely on two criteria: the intensity of the conflict and organisation of the parties, the purpose of the armed forces to engage in acts of violence or also achieve some further objective is, therefore, irrelevant' (Prosecutor v. Limaj et al., IT-03-66-T, ICTY, Trial Judgment, 30 November 2005, para 170).

CONCLUSION

In the light of our findings presented above, we have concluded that for a situation to qualify as a NIAC, it must meet two mandatory requirements.

- Fall within the range of situations that can potentially qualify as NIACs.
- Surpass the required threshold, namely, first, achieve a certain level of intensity, and second, involve parties that exhibit a sufficient degree of organization.

REFERENCES

1. Sandoz, Yves, et al.. *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. ICRC, 1986.
2. Geneva Conventions of 12 August 1949
3. Melzer, Nils and Etienne Kuster. *International Humanitarian Law, A Comprehensive Introduction*. ICRC, 2017.
4. Triffterer, Otto and Kai Ambos. *Commentary on the Rome Statute of the International Criminal Court – Observers’ Notes, Article by Article*. 2nd ed., 2008.
5. Prosecutor v. Tadic’, IT-94-1-AR72, Decision on the Defence Motion for Interlocutory Appeal, 2 Oct. 1995
6. Prosecutor v. Delalic’ et al., IT-96-21-T, Judgment, 16 Nov. 1998
7. Prosecutor v. Bosco Ntaganda, ICC-01/04-02/06-309, Decision pursuant to Art. 61(7)(a) and (b) of the Rome Statute on the charges of the Prosecutor against Bosco Ntaganda, 9 June 2014
8. Prosecutor v. Boskoski and Tarculovski, IT-04-82-T, Trial Judgment, 10 July 2008
9. Prosecutor v. Haradinaj et al., IT-04-84-T, Trial Judgment, 3 April 2008
10. Prosecutor v. Limaj et al., IT-03-66-T, ICTY, Trial Judgment, 30 November 2005
11. Protocol Additional to the Geneva Conventions Of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts of 8 June 1977
12. Protocol Additional to the Geneva Conventions Of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts of 8 June 1977
13. Rome Statute

ՈՉ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԶԻՆՎԱԾ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄ ՈՐԱԿՄԱՆ ՈՐՈՇ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ

ՏԱՐՈՆ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի իրավունքի և պետության տեսության և պատմության ամբիոնի դոցենտ, իրավագիտության թեկնածու,
«ELL Partnership» իրավաբանական ընկերության հիմնադիր գործընկեր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՄԱՐԻԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի իրավագիտության ֆակուլտետի բակալավրիատի 4-րդ կուրսի ուսանողուհի,
Միջազգային իրավական հարցերով ՀՀ ներկայացուցչի գրասենյակի փորձագետ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Այս հետազոտության նպատակը իրավիճակը որպես ոչ միջազգային զինված ընդհարում (ՈՄԶԸ) որակելու գործընթացի համար մանրամասն «ուղեցույց»-ի մշակումն է: Այդ նպատակին հասնելու համար մեր առջև դրել ենք հետևյալ խնդիրները. նախ՝ ուրվագծել իրավիճակների շրջանակը, որը կարող է որակվել որպես ՈՄԶԸ: Երկրորդ՝ որոշել իրավիճակների այն շրջանակը, որը սկզբունքորեն չի կարող

որակվել որպես ՈՍԶԸ: Ի վերջո, այն անհրաժեշտ շեմի բացահայտումը, որն իրավիճակը պետք է գերազանցի՝ որպես ՈՍԶԸ որակավելու համար:

Մեր հետազոտության ընթացքում կիրառվել են և՛ ընդհանուր գիտական մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ համակարգային վերլուծությունը, համեմատությունը, ինդուկցիան և դեդուկցիան, և՛ հատուկ գիտական՝ համեմատական-վերլուծական, և՛ նորմատիվ-տրամաբանական մեթոդներ:

Եկել ենք այն եզրակացության, որ իրավիճակը որպես ՈՍԶԸ որակելու համար այն նախ պետք է ընկնի իրավիճակների շրջանակում, որոնք կարող են որակվել որպես ՈՍԶԸ: Բացի այդ, այն պետք է գերազանցի պահանջվող շեմը՝ հասնելով ինտենսիվության որոշակի մակարդակի, իսկ ներգրավված կողմերը պետք է ունենան կազմակերպվածության բավարար աստիճան:

Հիմնաբառեր՝ Միջազգային մարդասիրական իրավունք, ոչ միջազգային զինված ընդհարում, ինտենսիվություն, կազմակերպվածություն, ՀՍԲՏ, ՌՍԲՏ, ՍԲԴ:

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ НМВК В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА

ТАРОН СИМОНЯН

*доцент кафедры теории и истории права и государства юридического факультета Ереванского государственного университета, к. ю. н.,
партнер-учредитель юридической фирмы «ELL Partnership»,
г.Ереван, Республика Армения*

МАРИЯ ОГАННЕСЯН

*студентка 4-ого курса юридического факультета
Ереванского государственного университета,
эксперт офиса Представителя РА по международно-правовым вопросам
г.Ереван, Республика Армения*

Целью данного исследования является разработка подробного «руководства» по процессу характеристики ситуации как немеждународного вооруженного конфликта (НПВК). Для достижения этой цели мы поставили перед собой следующие задачи: во-первых, очертить круг ситуаций, которые можно квалифицировать как ОМС, во-вторых, определить круг ситуаций, которые в принципе не могут быть квалифицированы как ОМС и, наконец, определение необходимого порога, который должна преодолеть ситуация, чтобы квалифицироваться как ОМС.

В ходе наших исследований использовались как общенаучные методы, такие, как систематический анализ, сравнение, индукция и дедукция, так и специальные научные методы - сравнительно-аналитический и нормативно-логический.

Мы пришли к выводу о том, что для того, чтобы ситуация могла квалифицироваться как ОМС, она должна сначала попасть в круг ситуаций, которые можно квалифицировать как ОМС. Кроме того, она должна превысить необходимый порог и достигнуть определенного уровня интенсивности, а участвующие стороны должны обладать достаточной степенью организованности.

Ключевые слова: международное гуманитарное право, немеждународный вооруженный конфликт, интенсивность, организация, МТБЮ, МУТР, МУС.

ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԱԿՏԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳՈՎ ԲՈՂՈՋԱՐԿՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՊԵՏԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ» ՀՀ ՕՐԵՆՔԻ ՆՈՐ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈՒ *

ՀՏԴ 342.9

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-24

ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Հայաստանի Եվրոպական համալսարանի
իրավագիտության և միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
իրավագիտության ամբիոնի հայցորդ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն,
ghazaryanhayk@yahoo.com
ORCID: 0000-0003-0441-9696

Հոդվածի նպատակը վարչական ակտի դատական կարգով բողոքարկման դեպքում պետական տուրքի նոր դրույքաչափերի ներդրման արդյունավետության գնահատումն է, որը մեր կարծիքով հանգեցնում է դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի անհամաչափ միջամտության:

Սույն հոդվածում մեր կողմից վեր են հանվել այն հնարքներն ու միջոցները (մեթոդ), որոնք ուղղված են բացահայտելու և վեր հանելու այն խնդիրները, որոնք ներկայումս առկա են պետական տուրքի գծով առկա արտոնությունների վերացումից հետո:

Հոդվածում որպես հիմնական խնդիր քննարկվում են պետական տուրքի դրույքաչափերը մի քանի անգամ բարձրացնելու հիմնավորումները, ինչպես նաև պետական տուրքի գծով առկա արտոնությունների վերացումը, որոնք հանգեցնում են դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի անհամաչափ միջամտության:

Հոդվածում նաև դիտարկվել է անձի դատական պաշտպանությունը՝ համաչափության սահմանադրական սկզբունքի պատշաճ երաշխավորման համատեքստում՝ կատարելով համեմատական վերլուծություն:

Պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումը կասկածի տակ է դրել անձի դատական պաշտպանության, արդար դատաքննության և, առհասարակ, դատարանի մատչելիության իրավունքների արժեքանակական նշանակությունը:

Տվյալ հոդվածում նաև վեր են հանվում գործող բացերը և առաջարկվում են լուծումներ դատական պաշտպանության ապահովման և բարելավման համար, որից եկել ենք այն եզրահանգման, որ մարդու դատական պաշտպանության իրավունքը պետք է լինի մատչելի և հնարավորություն տա մարդու խախտված իրավունքների վերականգնմանը և իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը, իսկ այդ ձևերի իրականացման իրական երաշխիք է հանդիսանում իրավունքների դատական պաշտպանության արդյունավետությունը, որի կարևոր բաղադրիչներ են նաև պետական տուրքի կարգավորումները:

Որպես եզրահանգում՝ եկել ենք այն համոզման, որ Պետական տուրքի՝ սահմանված բարձր դրույքաչափերը, մեր կարծիքով, չեն բավարարում Սահմանադրության 78-րդ հոդվածով ամրագրված համաչափության

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.10.2023թ., գրախոսվել՝ 19.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

սկզբունքի պահանջներին՝ առաջ բերելով Սահմանադրության այդ հոդվածին համապատասխանության հարց: Այդ կարգավորումները, մեր կարծիքով, հակասում են նաև Սահմանադրության 81-րդ հոդվածի պահանջներին:

Յիմնաբառեր՝ պետական տուրք, վարչական ակտ, վարչական արդարադատություն, դատարանի մատչելիություն, արտոնություններ, հանրային շահ, մարդու իրավունքների պաշտպանություն, պետական մարմիններ:

Ներածություն

2021 թվականի հոկտեմբերի 29-ին ուժի մեջ են մտել «Պետական տուրքի մասին» օրենքում կատարված այն լրացումներն ու փոփոխությունները, որոնցով զգալիորեն բարձրացվել են դատարան տրվող հայցադիմումների, դիմումների, դատարանի դատական ակտերի դեմ վերաքննիչ և վճռաբեկ բողոքների համար նախատեսված պետական տուրքի դրույքաչափերը:

Օրինակ՝ պետական տուրքի նվազագույն շեմը 1500 դրամից դարձել է 6000 դրամ, ոչ դրամական պահանջներով հայցադիմումների համար նախատեսված 4000 դրամ պետական տուրքը՝ 20.000 դրամ, ոչ դրամական պահանջի գործերով վերաքննիչ բողոքների համար նախատեսված պետական տուրքը 10.000 դրամից՝ 30.000 դրամ, վճռաբեկ բողոքների դեպքում՝ 20.000 դրամից 40.000 դրամ, իրավաբանական անձանց սնանկ ճանաչելու դիմումների համար նախատեսված 500.000 դրամ պետական տուրքը՝ 1.000.000 դրամ, իրավաբանական նշանակություն ունեցող փաստերի հաստատման մասին դիմումների համար ներկայիս 2.000 դրամը՝ 20.000 դրամ և այլն: Վերացվել են նաև վարչական ակտերի դատական կարգով բողոքարկման համար պետական տուրքի գծով առկա որոշ արտոնություններ, որոնց էլ մենք անդրադարձ ենք կատարել սույն հոդվածում:

Մտահոգիչ է, որ սահմանված նոր դրույքաչափերը ստեղծում են մարդու խախտված իրավունքների պաշտպանության համար դատարան դիմելու խոչընդոտներ և հանգեցնում են դատարանի մատչելիության անհիմն սահմանափակումների:

Սույն հոդվածում հատուկ անդրադարձ է կատարվել պետական տուրքի դրույքաչափերը մի քանի անգամ բարձրացնելու հիմնավորումներին, ինչպես նաև պետական տուրքի գծով առկա արտոնությունների վերացմանը:

Այդ հիմնավորումներն այնպես են գրված, որ ստացվում է՝ դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերը հնարավոր է ծածկել միայն պետական տուրքերի գումարներն ավելացնելով ու դրանցից ստացվող միջոցների հաշվին:

Այսինքն՝ ստացվում է, որ որքան շատ բարձրացնենք տուրքերի գումարները, այնքան արագ ու հեշտ կլուծվեն դատական համակարգի խնդիրները: Այսինքն՝ արդարադատության շահառուն ողջ հասարակությունն է, ուստի առնվազն ճիշտ չէ դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերի վճարման ողջ բեռը միայն դատավարության մասնակիցների վրա դնելը: Այս ճանապարհը պարզապես հանգեցնելու է դատարանի մատչելիության սահմանադրական ու կոնվենցիոն իրավունքի սահմանափակման:

Դատարանների նյութատեխնիկական ապահովվածության բարելավման, դատավորների և նրանց կցված ծառայողների թվաքանակի ավելացման, նրանց սոցիալական երաշխիքների, այդ թվում՝ վարձատրության բարելավման և դատական համակարգ նոր կադրերի ներգրավման խթանման խնդիրները մեր կարծիքով չպետք է հիմք դառնան մարդու սահմանադրական իրավունքները սահմանափակող կառուցակարգեր ստեղծելու համար:

Ընդունելի չէ նաև որպես պետական տուրքի դրույքաչափերը բարձրացնելու հիմնավորում նվազագույն աշխատավարձի փոփոխությունների վկայակոչումը, որ 2003 թվականի դրությամբ կազմել է 13.000 ՀՀ դրամ, իսկ 2023 թվականին՝ 68.000 ՀՀ դրամ աճելով 5.2 անգամ:

2003 թվականից մինչև 2023 թվականն ընկած ժամանակահատվածում նվազագույն աշխատավարձի աճին զուգահեռ աճել են նաև սպառողական ապրանքների, ծառայությունների և այլնի գները, ինչը նշանակում է, որ միայն նվազագույն կամ միջին ամսական աշխատավարձի ցուցանիշները և նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը բավարար չեն պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումը հիմնավորելու համար:

Նման խնդիրներն անհրաժեշտ է լուծել այնպիսի մեխանիզմներով, որոնք չեն սահմանափակի անձի՝ Սահմանադրությամբ երաշխավորված իրավունքները և առավել ևս չեն հանգեցնի դրանց անհամաչափ սահմանափակման: Պետական համակարգում առկա խնդիրները տուրքերի չափերի ավելացումով ու մարդու իրավունքների սահմանափակման միջոցով լուծելը բացարձակ անընդունելի մոտեցում է:

Ուստի սույն հոդվածում ցույց է տրված, որ պետական տուրքի նոր՝ նախկին համեմատությամբ ավելի բարձր դրույքաչափերը հանգեցնում են դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի անհամաչափ միջամտության:

Պետական տուրքի բարձր դրույքաչափերի վերաբերյալ հիմնախնդիրները

Ազգային ժողովի 2021 թվականի ապրիլի 19-ի նիստում երկրորդ ընթերցմամբ և ամբողջությամբ ընդունվել է «Պետական տուրքի մասին» օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքի նախագիծը, որով բարձրացվել են դատարան տրվող հայցադիմումների, դիմումների, դատարանի դատական ակտերի դեմ վերաքննիչ և վճարել բողոքների համար նախատեսված պետական տուրքերի դրույքաչափերը, վերացվել են պետական տուրքի գծով առկա որոշ արտոնություններ, մասնավորապես՝ ֆիզիկական անձինք և ոչ առևտրային կազմակերպությունները պետական տուրքի վճարումից չեն ազատվում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքներով, գործը կարճելու կամ հայցն առանց քննության թողնելու մասին դատարանի որոշումը բեկանելու, հայցերի ապահովման կամ ապահովման մի տեսակը մեկ այլ տեսակով փոխարինելու վերաբերյալ հայցերով, դատարանների վճիռներով նշանակված տուգանքների գիշման կամ նվազեցման վերաբերյալ հայցերով, հարկադիր կատարողների գործողությունները բողոքարկելու վերաբերյալ հայցերով և այլն: Փաստորեն, պետական տուրքի դրույքաչափերը զգալիորեն ավելացել են, ինչն առաջ է բերել մտահոգությունն առ այն, որ դրանք կարող են հանգեցնել անձանց՝ դատարանի մատչելիության իրավունքի անհամաչափ սահմանափակման: Սահմանված նոր դրույքաչափերը խնդրահարույց են անձանց խախտված իրավունքների պաշտպանության համար դատարան դիմելու հարցում խոչընդոտներ ստեղծելու առումով և հաշվի չեն առնում հասարակության սոցիալական առանձնահատկություններն առհասարակ: Ուստի պետական տուրքի նոր՝ նախկինից բարձր դրույքաչափերի իրավաչափությունը դիտարկվել է անձի դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի և համաչափության սահմանադրական սկզբունքի պատշաճ երաշխավորման համատեքստում:

Մեր կարծիքով՝ խնդրահարույց է այն, որ պետական տուրքի դրույքաչափերն այնքան են բարձրացվել, որ կասկածի տակ է դրվում անձի դատական պաշտպանության, արդար դատաքննության և առհասարակ դատարանի մատչելիության իրավունքների արժեքանական նշանակությունը: Ստացվում է՝ պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումը խաթարում է այս իրավունքների ելությունը:

Սոցիալական վիճակի պատճառով անգամ գործող սակագների պարագայում հնարավոր չի լինում վճարել պետական տուրքը: Մարդն այդպիսով փաստացի զրկվում է դատական պաշտպանության իր սահմանադրական իրավունքի իրականացման հնարավորությունից: Պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումն անհամաչափ ֆինանսական լրացուցիչ բեռի է դարձել քաղաքացու համար: (www.e-draft.am, 2576):

Հաշվի առնելով պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացման հետ կապված հանրային լայն հետաքրքրությունը, մտահոգությունները և անձի՝ դատական պաշտպանության իրավունքի վրա դրա՝ հնարավոր բացասական ազդեցությունը՝ սույն հարցերը մեր կողմից ենթարկվել են բազմակողմանի վերլուծության:

Ուստի այս առումով մարդու սահմանադրական իրավունքների տեսանկյունից խնդրահարույց դրույթների դիտարկումն իրականացվել է՝ նաև հաշվի առնելով դրանց ոչ բավարար հիմնավորվածության խնդիրները:

Այսպիսով՝ բարձրացված հարցերի դիտարկման արդյունքները վեր են հանել խնդրի համակարգային բնույթն ու այն դիտարկելու անհրաժեշտությունը:

«Պետական տուրքի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքի ընդունման վերաբերյալ մեր նկատառումները հանգում են հետևյալին.

Ներկայումս ֆիզիկական անձինք և ոչ առևտրային կազմակերպությունները պետական տուրքի վճարումից չեն ազատվում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքներով, գործը կարճելու կամ հայցն առանց քննության թողնելու մասին դատարանի որոշումը բեկանելու, հայցերի ապահովման մի տեսակը մեկ այլ տեսակով փոխարինելու վերաբերյալ հայցերով, դատարանների վճիռներով նշանակված տուգանքների գիշման կամ նվազեցման վերաբերյալ հայցերով, հարկադիր կատարողների գործողությունների վերաբերյալ հայցերով և այլն:

Ստացվում է, որ ներկայումս գործող դրույքաչափերի մեծացումը առաջ է բերել մտահոգության առ այն, որ դրանք կարող են և արդեն իսկ մեր կարծիքով հանգեցնում են անձանց իրավունքների սահմանափակման:

Դատարանի մատչելիության հիմնախնդրին բազմիցս անդրադարձել է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը՝ նշելով, որ «Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին» եվրոպական կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետը երաշխավորում է բոլոր անձանց քաղաքացիական իրավունքներին և պարտականություններին վերաբերող յուրաքանչյուր հայց դատարանին ներկայացնելու իրավունքը: Այդ դրույթը մարմնավորում է «դատարանի իրավունքը», այսինքն՝ քաղաքացիական գործով դատարանում հայց հարուցելու իրավունքը, որը քննությունն սկսելու իրավունքի միայն մի մասն է, ինչի սահմանափակումը դատարանների կողմից ընթացակարգային օրենքների զուտ խիստ մեկնաբանման հետևանքով կառաջացնի իրավունքի խախտում, և անձի այդ իրավունքը կկրի վերացական բնույթ, հետևաբար՝ քաղաքացիական գործերով արդարադատություն իրականացնելիս դժվար է պատկերացնել իրավունքի գերակայություն, եթե դատարան դիմելու իրավունքը չի ապահովվում: (ՄԻԵԴ վճիռը Կրեուզն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 52):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը նշել է, որ թեև դատական պաշտպանության իրավունքը, որի մի մասն էլ կազմում են «դատարան դիմելու» և «դատարանի մատչելիության» իրավունքները, բացարձակ չեն և կարող են ենթարկվել սահմանափակումների, սակայն կիրառված սահմանափակումները չպետք է այն կերպ կամ այն աստիճանի սահմանափակեն անձի՝ դատարանի մատչելիության իրավունքը, որ վնաս հասցվի այդ իրավունքի բուն էությանը: Բացի դրանից, սահմանափակումը Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետին չի համապատասխանի,

Եթե կիրառված միջոցների և հետապնդող նպատակի միջև չկա համաչափության ողջամիտ հարաբերակցություն՝ գործնական և արդյունավետ իրավունքների երաշխավորման ապահովմամբ: (ՄԻԵԴ վճիռը Ալ-Ադասին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կետ 53, ՄԻԵԴ վճիռը Խալֆաուին ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով կետ 35-36, ՄԻԵԴ վճիռը Ուեյթը և Զեննեդին ընդդեմ Գերմանիայի գործով կետ 59, ՄԻԵԴ վճիռը Մարինին ընդդեմ Ալբանիայի կետ 113):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը կոնկրետ գործերով անդրադարձել է նաև դատարան ներկայացվող հայցադիմումների, դիմումների, վերաքննիչ և վճռաբեկ բողոքների համար նախատեսված պետական տուրքի չափերին: Մասնավորապես, Եվրոպական դատարանի գնահատմամբ՝ պետական տուրքը վճարելու պարտավորությունը թեև չի կարող դիտարկվել որպես դատարանի մատչելիության իրավունքի սահմանափակում, որն ինքնին չի համապատասխանում Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասին, այնուամենայնիվ, այդ տուրքերի գումարը գնահատելը որոշակի գործի հատուկ հանգամանքների տեսանկյունից, ներառյալ դրանք վճարելու դիմումատուի կարողությունը և դատավարության այն փուլը, որում նման սահմանափակումը կիրառվել է, հանգամանքներ են, որոնք էական են որոշելու համար՝ անձն օժտված է եղել դատարանի մատչելիության իրավունքով, թե՞ ոչ: (ՄԻԵԴ վճիռը «Պայքար և Հաղթանակ» ՍՊԸ-ն ընդդեմ Հայաստանի գործով, կետ 48, ՄԻԵԴ վճիռը Կրեուզն ընդդեմ Լեհաստանի գործով, կետ 60, ՄԻԵԴ վճիռը Պողբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 64):

Գործերից մեկով Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն արձանագրել է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում այն հիմքով, որ դիմողը չափազանց բարձր պետական տուրքի պատճառով չի կարողացել վերաքննության կարգով բողոքարկել իր դեմ կայացված դատական ակտը: Եվրոպական դատարանը չափազանց բարձր է համարել 10.000 լեհական տուրք պահանջելն այն ընկերությունից, ով վերջին մի քանի տարվա ընթացքում միայն ֆինանսական կորուստներ է կրել, և որի բանկային հաշիվները սառեցված են եղել: Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում արձանագրելիս Եվրոպական դատարանը հաշվի է առել նաև այն, որ դատարանն անտեսել է ընկերության ֆինանսական դրությունը հիմնավորող ապացույցները՝ մերժելով պետական տուրքի վճարումը տարաժամկետելու միջնորդությունը (ՄԻԵԴ վճիռը Պողբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի կետ 65-70): Մեկ այլ գործով ևս Եվրոպական դատարանն անհամաչափ է գնահատել դիմողներից 323.264 եվրոյի չափով պետական տուրք պահանջելը 30.609.289 եվրոյի չափով հայցապահանջի համար՝ կրկին արձանագրելով Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում, քանի որ այդպիսով դիմողները զրկվել են իրենց իրավունքների և շահերի դատական պաշտպանության իրավունքից (ՄԻԵԴ վճիռը Ուեյզմանը և ուրիշներն ընդդեմ Ռումինիայի գործով կետ 38-44):

Այն սահմանափակումները, որոնք ունեն զուտ ֆինանսական բնույթ և առնչություն չունեն բողոքարկման հիմքերի կամ դրանց հաջողության հեռանկարների հետ, պետք է առանձնապես խիստ քննության ենթարկվեն (ՄԻԵԴ վճիռը Պողբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 65):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի և ՀՀ սահմանադրական դատարանի իրավական դիրքորոշումների հաշվառմամբ՝ հարկ է նկատել, որ առաջարկվող լուծումներն այնքանով, որքանով դատարան դիմելու համար պետական տուրքերի էական աճ են ամրագրում, կարող են առաջ բերել դատարանի մատչելիության իրավունքի ապահովման խնդիր:

Դրանից բացի, կարևոր է նաև հաշվի առնել պետական տուրքի՝ Նախագծով առաջարկվող բարձր դրույքաչափերի սահմանման անձանց՝ դատարանի մատչելիության իրավունքի սահմանափակման առնչությամբ առկա հանրային մտահոգությունները (www.e-draft.am, 2576):

Վերագրյալից բացի, պետական տուրքի գործող դրույքաչափերը մի քանի անգամ բարձրացնելու հիմնավորումներն առնվազն տարակուսանք են առաջացնում այն առումով, որ տպավորություն է ստեղծվում, թե դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերը հնարավոր է ծածկել միայն պետական տուրքերից ստացվող միջոցառումների հաշվին: Մինչդեռ, յուրաքանչյուր տարի «ՀՀ պետական բյուջեի մասին» օրենքներով ՀՀ դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու նպատակի համար գումար է հատկացվում ՀՀ դատական դեպարտամենտին: Այսինքն՝ արդարադատության իրականացման այդ գործընթացի շահառուն ողջ հասարակությունն է, ուստի առնվազն արդարացված չէ դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերի վճարման ողջ բեռը միայն դատավարության մասնակիցների վրա դնելը՝ հատկապես նկատի ունենալով, որ այդպիսով սահմանափակվելու է դատարանի մատչելիության իրավունքը:

Հարկադիր կատարողների գործողությունները բողոքարկելու վերաբերյալ դիմումներով պետական տուրք չվճարելու արտոնության վերացման հիմնավորվածությունը

«Պետական տուրքի մասին» ՀՀ օրենքի 22-րդ հոդվածի «թ» կետի համաձայն՝ ոչ առևտրային կազմակերպությունները և ֆիզիկական անձինք դատարաններում պետական տուրքի վճարումից ազատվում են հարկադիր կատարողների գործողությունները բողոքարկելու վերաբերյալ դիմումներով: Մինչդեռ ներկայումս վերացել է այս արտոնությունը, ինչը նշանակում է, որ հարկադիր կատարողի գործողությունների՝ դատական կարգով բողոքարկման պետական տուրքը ներկայումս գանձվում է ընդհանուր հիմունքներով: Նախագծի հիմնավորումների համաձայն՝ հարկադիր կատարողների գործողությունները բողոքարկելու վերաբերյալ դիմումներով պետական տուրք չվճարելու արտոնությունը շատ դեպքերում հանգեցնում է անհարկի բողոքարկումների՝ խաթարելով դատական ակտերի հարկադիր կատարման գործընթացը:

Բերված հիմնավորման կապակցությամբ հարկ է նշել, որ ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 83-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետի համաձայն՝ վիճարկման հայցի վարույթ ընդունելը կասեցնում է վիճարկվող վարչական ակտի կատարումը, մինչև գործն ըստ էության լուծող դատական ակտի օրինական ուժի մեջ մտնելը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ վիճարկվում է կատարողական վարույթի ընթացքում հարկադիր կատարողի կողմից կայացված վարչական ակտ: Այսինքն՝ հարկադիր կատարողի կայացրած վարչական ակտերի՝ դատական կարգով բողոքարկումն չի կասեցնում այդ կատարումը, հետևաբար խոսք չի կարող գնալ դատական ակտերի հարկադիր կատարման գործընթացի խաթարման մասին:

Ուստի կարծում ենք, որ այս առումով անհրաժեշտ է փոփոխել և վերականգնել նախկինում գործող կարգավորումները:

Պետական տուրքի գծով որոշ արտոնություններ վերացնելու հիմնավորվածությունը

Օրենքի նոր կարգավորումներով վերացել են նաև պետական տուրքի գծով առկա որոշ արտոնություններ, ինչի արդյունքում ստացվում է, որ ֆիզիկական անձինք և ոչ առևտրային կազմակերպությունները պետական տուրքի վճարումից չեն ազատվում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքներով, գործը կարճելու կամ հայցն առանց քննության թողնելու մասին դատարանի որոշումը բեկանելու, հայցերի ապահովման կամ ապահովման մի տեսակը մեկ այլ տեսակով փոխարինելու վերաբերյալ հայցերով, դատարանների վճիռներով նշանակված տուգանքների զիջման կամ նվազեցման վերաբերյալ հայցերով և տուգանքների զիջումը կամ

նվազեցումը մերժելու մասին դատարանների որոշումների դեմ բողոքներով, դատարանների որոշումների դեմ մյուս գանգատներով:

Հարկ է նկատել, որ վերոգրյալ արտոնությունները վերացնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ որևէ հիմնավորում և անդրադարձ չկար նախագծի հիմնավորումներում: Այս պրակտիկայի կապակցությամբ հարկ է նշել, որ նախագծային ցանկացած լրացում կամ փոփոխություն պետք է ունենա պատշաճ հիմնավորում, երբ խոսքն առավել ևս վերաբերում է անձի իրավունքների միջամտություն ենթադրող, վիճակն այլ կերպ վատթարացնող կարգավորումներին: Պետք է բացառել այն իրավիճակները, երբ օրենսդրական գործող կարգավորումներում որևէ նորմ փոփոխվում, լրացվում կամ առավել ևս վերացվում է առանց դրա որևէ հիմնավորման կամ անհրաժեշտության փաստարկման:

Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքների հետ կապված թերևս միայն նշված է, որ Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ առկա են նաև այլ դեպքեր, երբ լիազոր մարմինը ենթարկում է վարչական պատասխանատվության: Միայն նման անորոշ ձևակերպմամբ է հիմնավորվում վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքներով ֆիզիկական անձանց և ոչ առևտրային կազմակերպություններին պետական տուրքի չվճարման արտոնությունից զրկելը:

Ուստի արդարացված չեն օրենքի այն լուծումները, որոնց ուժով ոչ առևտրային կազմակերպությունները և ֆիզիկական անձինք զրկվում են պետական տուրքի գծով առկա արտոնություններից:

Ամփոփելով՝ հարկ է նշել, որ պետական տուրքի՝ նոր դրույքաչափերը կանխելու են ոչ միայն ակնհայտ անհիմն հայցադիմումների հոսքը, այլև կարող են սահմանափակել անձանց՝ դատական մատչելիության իրավունքը՝ խոչընդոտ հանդիսանալով իրենց խախտված իրավունքների պաշտպանության համար դատարան դիմելու հարցում:

Ընդհանրացնելով վերոգրյալը՝ կարծում ենք, որ դատարան տրվող հայցադիմումների, դիմումների, դատարանի դատական ակտերի դեմ վերաքննիչ և վճռաբեկ բողոքների համար, ինչպես նաև դատարանի կողմից տրվող փաստաթղթերի պատճեններ (կրկնօրինակներ) և դատական նիստի համակարգչային ձայնագրման կրկնօրինակ տալու համար նախատեսված պետական տուրքի դրույքաչափերը վերանայման կարիք ունեն այդ դրույքաչափերի նվազեցման հնարավորության, ինչպես նաև տուրքի վճարման գծով առկա արտոնությունների պահպանման տեսանկյունից:

Պետական տուրքերի կարգավորումների և դրանց հիմնավորումների անընդունելիությունը՝ դատական պաշտպանության (դատարանի մատչելիության) իրավունքի պատշաճ երաշխավորման տեսանկյունից

Որպես պետական տուրքի՝ նախկինում սահմանված դրույքաչափերը զգալիորեն բարձրացնելու հիմնավորում՝ առաջ է քաշվել այն փաստարկը, որ պետական տուրքի դրույքաչափերը փոփոխության չեն ենթարկվել ««Պետական տուրքի մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» 1999 թվականի հոկտեմբերի 12-ի ՀՀ-4 օրենքի ընդունումից ի վեր, ինչի արդյունքում Օրենքի դրույքաչափերը չեն արտացոլել երկրի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների առկա իրավիճակը: Որպես հիմնավորում ներկայացված մեկ այլ փաստարկ է արդարադատության իրականացման ծախսերը դատարանների կողմից հավաքագրված պետական տուրքի գումարները մինչև 4 և ավելի անգամ գերազանցելու ցուցանիշը: Պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումն

«արդարացնող» վերը նշված հիմնավորումները, մեր կարծիքով, ընդունելի չեն կարող համարվել:

**Բերված հիմնավորումների խնդիրը՝
աշխատավարձի բարձրացման գուցանիշների տեսանկյունից**

Որպես պետական տուրքի՝ ավելի բարձր դրույքաչափերը հիմնավորող փաստ՝ ՀՕ-177-Ն օրենքի նախագծի հիմնավորումներում նշվել է նվազագույն աշխատավարձի ցուցանիշը, որը 2003 թվականի դրությամբ կազմել է 13.000 ՀՀ դրամ, իսկ 2020 թվականին՝ 68.000 ՀՀ դրամ՝ աճելով 5.2 անգամ:

Շատ կարևոր է խնդրին միակողմանի մոտեցում չցուցաբերելը: Խոսքն այն մասին է, որ 2003 թվականից մինչև 2021 թվականն ընկած ժամանակահատվածում նվազագույն աշխատավարձի աճին զուգահեռ աճել են նաև սպառողական ապրանքների, ծառայությունների և այլնի գները: Այսպես, եթե ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի armstat.am կայքի «Գնաճի հաշվիչ» (www.armstat.am, 714) դաշտում ընտրենք, օրինակ, 2003 թվականի մայիս և 2021 թվականի մայիս ամիսները, ապա կտեսնենք, որ այդ տարիների ընթացքում գնաճը կազմել է 94.1 %: Թվային այս ցուցիչը վկայում է այն մասին, որ տարիների ընթացքում նվազագույն աշխատավարձի աճին զուգահեռ աճել են նաև ապրանքների շուկայական գները, ինչը նշանակում է, որ միայն նվազագույն կամ միջին ամսական աշխատավարձի ցուցանիշները և նվազագույն սպառողական զամբյուղի արժեքը բավարար չեն պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումը հիմնավորելու համար:

Բացի այդ, 2020 թվականի նախորդ տարվա՝ 2019 թվականի համեմատությամբ սննդամթերքի և ոչ ակոհոլային խմիչքի գինն ավելացել է 1 տոկոսով, հագուստի գինը՝ 3, դեղագործական ապրանքների գինը՝ 1.3, բժշկական ծառայությունների արժեքը՝ 2.3, կրթության ոլորտում մատուցվող ծառայությունների արժեքը՝ 3.6 տոկոսով և այլն (www.armstat.am, 45,48,49,50): Սրանք ցուցանիշներ են, որոնց հետ ևս պետք է հաշվի նստել:

**Պատարանների ծանրաբեռնվածության գործոնների միակողմանի
դիտարկումը**

Որպես ՀՕ-177-Ն օրենքի ընդունման հիմնավորում՝ բերվել է արդարադատության իրականացման ծախսերը դատարանների կողմից հավաքագրված պետական տուրքի գումարները մինչև 4 և ավելի անգամ գերազանցելու ցուցանիշը: Բացի այդ, շահագրգիռ մարմինների նկատառումներն ու դիրքորոշումներն ամփոփող ամփոփաթեթերում նշվել է, որ պետական տուրքի վճարումից ձևավորվող միջոցների հաշվին հնարավոր կլինի բարելավել դատարանների կյուբատեխնիկական ապահովվածությունը, ավելացնել դատավորների և նրանց կցված ծառայողների թվաքանակը, բարելավել նրանց սոցիալական մի շարք երաշխիքներ, այդ թվում՝ վարձատրությունը, խթանել նոր կադրերի ներգրավումը դատական համակարգ: Պետական տուրքի դրույքաչափերը մի քանի անգամ բարձրացնելու նման հիմնավորումները խնդրահարույց են այն առումով, որ դա առաջ է բերում այնպիսի ընկալում, թե դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերը հնարավոր է ծածկել միայն պետական տուրքերի գումարներն ավելացնելով ու դրանցից ստացվող միջոցների հաշվին: Այդպես լինի՝ նշանակում է որքան շատ բարձրացնենք տուրքերի գումարները, այնքան արագ ու հեշտ կլուծվեն խնդիրները:

Մինչդեռ յուրաքանչյուր տարի «ՀՀ պետական բյուջեի մասին» օրենքով ՀՀ դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու նպատակի համար գումար է հատկացվում ՀՀ դատական դեպարտամենտին: Այսինքն՝ արդարադատության իրականացման այդ գործընթացի շահառուն ողջ հասարակությունն է, ուստի առնվազն արդարացված չէ դատարանների բնականոն գործունեությունն

ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերի վճարման ողջ բեռը միայն դատավարության մասնակիցների վրա դնելը՝ հատկապես նկատի ունենալով, որ այդպիսով սահմանափակվելու է դատարանի մատչելիության իրավունքը:

Դատարանների նյութատեխնիկական ապահովվածության բարելավման, դատավորների և նրանց կցված ծառայողների թվաքանակի ավելացման, նրանց սոցիալական մի շարք երաշխիքների, այդ թվում՝ վարձատրության բարելավման և դատական համակարգ նոր կադրերի ներգրավման խթանման խնդիրները չպետք է հիմք հանդիսանան անձանց իրավունքները սահմանափակող կառուցակարգեր սահմանելու համար. իրավունքներ, որոնց պաշտպանությունը երաշխավորելը և դրանց ուսնահարումը նախականիսելը պետք է լինի հենց պետության առաջնային գերխնդիրներից մեկը: Ուստի մեր կարծիքով՝ նման խնդիրներն անհրաժեշտ է լուծել այնպիսի կառուցակարգերի միջոցով, որոնք որևէ կերպ չեն առնչվի անձի՝ սահմանադրությամբ երաշխավորված իրավունքների հետ և առավելապես չեն հանգեցնի դրանց սահմանափակման:

Պետական համակարգում առկա խնդիրները տուրքերի չափերի ավելացումով և մարդու իրավունքների սահմանափակման միջոցով լուծելը բացարձակ անընդունելի մոտեցում է:

Պետական տուրքի գծով օրենքով սահմանված որոշ արտոնությունների վերացման հիմնավորվածությունը

Մինչև Օրենքում կատարված օրենսդրական փոփոխություններն ու լրացումները պետական տուրքի գծով սահմանված որոշ արտոնություններ ՀՕ-177-Ն օրենքով վերացվել են: Մասնավորապես, Օրենքի 22-րդ հոդվածի 1-ին պարբերության «թ» կետով սահմանված էր, որ դատարաններում պետական տուրքի վճարումից ազատվում են ոչ առևտրային կազմակերպությունները և ֆիզիկական անձինք՝ գործը կարճելու կամ հայցն առանց քննության թողնելու մասին դատարանի որոշումը բեկանելու, հայցերի ապահովման կամ ապահովման մի տեսակը մեկ այլ տեսակով փոխարինելու վերաբերյալ հայցերով, երևան եկած նոր հանգամանքների հետևանքով դատարանի վճիռը կամ որոշումը վերանայելու վերաբերյալ գանգատներով, դատարանների վճիռներով նշանակված տուգանքների զիջման կամ նվազեցման վերաբերյալ հայցերով, դատական կատարածությունների գործողությունները գանգատարկելու վերաբերյալ դիմումներով, տուգանքների զիջումը կամ նվազեցումը մերժելու մասին դատարանների որոշումների դեմ գանգատներով, դատարանների որոշումների դեմ մյուս գանգատներով, վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունված որոշման դեմ գանգատներով:

Մինչդեռ ՀՕ-177-Ն օրենքով պետական տուրքի գծով թվարկված արտոնությունները վերացվել են: Հարկ է նկատել, որ թվարկված արտոնությունները վերացնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ որևէ հիմնավորում և անդրադարձ չի կատարվել ՀՕ-177-Ն օրենքի նախագծի ընդունման հիմնավորումներում:

Պետք է բացառել այն իրավիճակները, երբ օրենսդրական գործող կարգավորումներում որևէ նորմ փոփոխվում, լրացվում կամ առավել ևս վերացվում է՝ առանց դրա որևէ հիմնավորման կամ անհրաժեշտության փաստարկման: Որպես վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքների հետ կապված հիմնավորում՝ թերևս միայն նշվել է, որ վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ ՀՀ օրենսգրքի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ առկա են նաև այլ դեպքեր, երբ լիազոր մարմինը ենթարկում է վարչական պատասխանատվության: Միայն նման անորոշ ձևակերպմամբ է հիմնավորվել վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքներով ֆիզիկական անձանց և ոչ առևտրային կազմակերպություններին պետական տուրքի չվճարման արտոնությունից զրկելը:

Սույն օրենքի դրույթները, մասնավորապես որոշակի արտոնությունների վերացումը, մեր կարծիքով, հակասահմանադրական է, քանի որ անձը 1000 ՀՀ դրամի չափով վարչական պատասխանատվության որոշումը վիճարկելու համար պետք է վճարի իր սեփականության միջամտության քառապատիկի չափով, արդյունքում՝ իրավական պաշտպանության միջոցը արդյունավետ և օգտակար չի կարող լինել:

Եվրոպայի խորհրդի Նախարարների կոմիտեն, մեծապես կարևորելով վարչական ակտերի նկատմամբ արդյունավետ դատական վերահսկողությունը՝ որպես մարդու իրավունքների պաշտպանության Եական տարր, 2004 թվականի դեկտեմբերի 15-ին ընդունել է վարչական ակտերի դատական վերահսկողության 2000/20 հանձնարարականը, որտեղ մասնավորապես նշված է, որ Եվրոպայի խորհրդի անդամ պետությունները պետք է ապահովեն, որպեսզի իրենց երկրի դատարանակազմությունը և դատական ընթացակարգերը համապատասխանեն Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի պահանջներին, որպեսզի երաշխավորվի վարչական ակտերի նկատմամբ վերահսկողության արդյունավետությունը:

Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի 13-րդ հոդվածի համաձայն՝ Յուրաքանչյուր ոք, որի՝ Կոնվենցիայով ամրագրված իրավունքներն ու ազատությունները խախտվում են, ունի պետական մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցի իրավունք, նույնիսկ եթե խախտումը կատարել են ի պաշտոնե գործող անձինք:

Իրավական պաշտպանության ցանկացած միջոց, այդ թվում՝ դատական պաշտպանության միջոցը, պետք է լինի արդյունավետ, իրավունքի ցանկացած սուբյեկտի համար պետք է լինի օգտակար:

«Պետական տուրքի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքի նախագծի վերաբերյալ նախագծի հեղինակների կողմից որպես հիմնավորում նշվել է հետևյալը՝

➤ բազմաթիվ են այն գործերը, որոնցով վիճարկվող վարչական ակտերով նշանակված տուգանքների գումարները հիմնականում կազմում են 5.000 ՀՀ դրամ: Պետական մարմինների ու դրանց պաշտոնատար անձանց ակտերն անվավեր ճանաչելու հետ կապված իրավահարաբերությունների վերաբերյալ դատական գործերի 91.5 տոկոս դեպքում հայցվորները ֆիզիկական անձինք են՝ ընդդեմ ՀՀ ճանապարհային ոստիկանության (հայցագիրը հիմնականում 5.000 ՀՀ դրամ է): Այդ անձինք նշված գործերի շրջանակներում ազատված էին պետական տուրք վճարելու պարտավորությունից, մինչդեռ, այդ հայցերի բավարարման դեպքում ՀՀ ճանապարհային ոստիկանությունը պարտավորվում է վճարել և՛ պետական տուրքի գումարը (4000 ՀՀ դրամ), և՛ փոխհատուցել ֆիզիկական անձի ներկայացուցչի՝ փաստաբանի՝ դատարանի կողմից սահմանված ողջամիտ վարձատրությունը, որը միջինում կազմում է 15.000 ՀՀ դրամ:

➤ Բարձրագույն դատական խորհրդի՝ արդարադատության արդյունավետության վերաբերյալ հայեցակարգի համաձայն՝ պետական մարմինների ու դրանց պաշտոնատար անձանց ակտերն անվավեր ճանաչելու հետ կապված իրավահարաբերությունների վերաբերյալ վարչական գործերով պետության վարչարարական բեռը մեկ գործի հաշվով կազմում է միջինը $15.000 + 35.356 = 50.356$ ՀՀ դրամ, իսկ հնարավոր գանձվող գումարը՝ 5.000 ՀՀ դրամ: Արդյունքում նման տիպի վարչական արդարադատություն իրականացնելու համար պետությունը տարեկան ծախսում է ավելի քան 625 միլիոն դրամ՝ շուրջ 70 միլիոն դրամին առնչվող վեճը լուծելու համար: Այլ կերպ՝ պետության կողմից տարեկան կտրվածքով մատուցվում է շուրջ 555 միլիոն դրամի պետական տուրքի օբյեկտ համարվող ծառայություն՝ առանց պետական տուրք գանձելու:

Զանազան այս տվյալներն արտացոլում են միայն արդարադատության իրականացման ֆինանսական բաղադրիչը: Այսինքն՝ Օրենքով խնդրո առարկա

լուծումները տրվել են՝ ելնելով միայն ֆինանսական արդյունավետությունից՝ այդպիսով անտեսելով բուն արդարադատության իրականացման նպատակը և դրա որակական կողմը, ոչ թե քանակական: Օրինակ՝ վիճակագրությունը կազմելիս հաշվի չի առնվել այն, թե վարչական մարմնի կողմից ոչ պատշաճ վարչարարություն իրականացնելու արդյունքում մարդիկ կարողացել են արդյոք վերականգնել իրենց խախտված իրավունքները, թե՞ ոչ: Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ, որ ոչ պատշաճ վարչարարության իրականացման հետևանքով դատական կարգով բողոքարկվող վարչական ակտերի մեծաքանակությունը պետության խնդիրն է, և դա պետք է լուծվի ոչ թե ի հաշիվ անձի՝ դատարանի մատչելիության իրավունքի սահմանափակման, այլ պետության կողմից իրականացվող վարչարարությունը բարելավելու և ոչ պատշաճ վարչարարության իրականացման հնարավոր դեպքերը կանխարգելելու միջոցով:

Մյուս կողմից, ստեղծված իրավիճակում խնդիրն ամենևին դատական գործընթացի ավարտից հետո պետական տուրքի՝ դատավարության այս կամ այն կողմից գանձելը չէ: Խնդիրն այն է, որ վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ համապատասխան լիազորված մարմինների ընդունած որոշման դեմ բողոքների համար պետական տուրք սահմանելու պայմաններում անձինք, նախնական գնահատման ենթարկելով դատարան դիմելու դեպքում իրենց հայցի բավարարման հավանականությունը և չբավարարվելու հնարավոր ռիսկերը, կարող են խուսափել դատարան դիմելու իրենց իրավունքն իրացնելուց: Եվ դա այն դեպքում, երբ նման հայցերի համար պետական տուրքի գծով արտոնություն սահմանված լինելու (այսինքն՝ նախկինում գործող արտոնության պահպանման) պայմաններում նրանք կարող էին դիմել դատարան և հասնել իրենց խախտված իրավունքների վերականգնմանը:

Հարկադիր կատարողների գործողությունները բողոքարկելու վերաբերյալ դիմումներով պետական տուրքի վճարումից ազատելու արտոնության վերացումը հիմնավորվել է նրանով, որ հարկադիր կատարողների գործողությունները բողոքարկելու վերաբերյալ դիմումներով պետական տուրք չվճարելու արտոնությունը շատ դեպքերում հանգեցնում է անհարկի բողոքարկումների՝ խաթարելով դատական ակտերի հարկադիր կատարման գործընթացը:

Բերված հիմնավորման կապակցությամբ հարկ է նշել, որ ՀՀ վարչական դատավարության օրենսգրքի 83-րդ հոդվածի 1-ին մասի 3-րդ կետի համաձայն՝ վիճարկման հայցի վարույթ ընդունելը կասեցնում է վիճարկվող վարչական ակտի կատարումը մինչև այդ գործով գործն ըստ էության լուծող դատական ակտի օրինական ուժի մեջ մտնելը, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ վիճարկվում է կատարողական վարույթի ընթացքում հարկադիր կատարողի կողմից կայացված վարչական ակտ: Այսինքն՝ հարկադիր կատարողի կայացրած վարչական ակտերի դատական կարգով բողոքարկումն ինքնին անգամ չի կասեցնում այդ ակտերի կատարումը, հետևաբար խոսք չի կարող գնալ դատական ակտերի հարկադիր կատարման գործընթացի խաթարման մասին: Ամփոփելով վերոգրյալը՝ հարկ է նշել, որ որևէ կերպ հիմնավորված և արդարացված չեն ՀՀ-177-Ն օրենքի այն լուծումները, որոնց ուժով ոչ առևտրային կազմակերպությունները և ֆիզիկական անձինք զրկվելու են պետական տուրքի գծով եղած արտոնություններից: Այսպիսով՝ միանշանակ է, որ պետական տուրքի գծով եղած արտոնությունների վերացումը, ինչպես նաև պետական տուրքի բարձր դրույքաչափերը կարող են և մեր կարծիքով սահմանափակում են անձանց՝ դատական մատչելիության իրավունքը՝ խոչընդոտ հանդիսանալով իրենց խախտված իրավունքների պաշտպանության համար դատարան դիմելու հարցում:

Պետական տուրքի բարձր դրույթաչափեր սահմանելու իրավաչափությունը անձի դատական պաշտպանության (դատարանի մատչելիության) իրավունքի պատշաճ երաշխավորման տեսանկյունից. խնդրի դիտարկումը սահմանադրաիրավական և միջազգային իրավական հարթություններում

Սահմանադրության 61-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ յուրաքանչյուր ոք ունի իր իրավունքների և ազատությունների արդյունավետ դատական պաշտպանության իրավունք: Դատարանի մատչելիության իրավունքի երաշխավորման համատեքստում ՀՀ Սահմանադրական դատարանն իր 2016 թվականի մարտի 10-ի թիվ ՍԴՈ-1257 որոշմամբ կարևորել է իրավակարգավորման որոշ չափանիշներ, որոնք հանգում են հետևյալին.

- դատավարական որևէ առանձնահատկություն կամ ընթացակարգ չի կարող խոչընդոտել կամ կանխել դատարան դիմելու իրավունքի արդյունավետ իրացման հնարավորությունը, իմաստագրել է ՀՀ Սահմանադրությամբ երաշխավորված դատական պաշտպանության իրավունքը կամ դրա իրացման արգելք հանդիսանալ,

- ընթացակարգային որևէ առանձնահատկություն չի կարող մեկնաբանվել որպես ՀՀ Սահմանադրությամբ երաշխավորված դատարանի մատչելիության իրավունքի սահմանափակման հիմնավորում,

- դատարանի (արդարադատության) մատչելիությունը կարող է ունենալ որոշակի սահմանափակումներ, որոնք չպետք է խաթարեն այդ իրավունքի բուն էությունը, Սահմանադրական դատարանն իր 2015 թվականի մարտի 3-ի թիվ ՍԴՈ-1192 որոշմամբ արձանագրել է, որ իրավական որոշակիության ապահովման պահանջից ելնելով՝ դատարանի մատչելիության իրավունքի իրացման համար անհրաժեշտ որոշակի իմպերատիվ նախապայմանը պետք է լինի իրագործելի, ողջամիտ և իր ծանրությամբ չհանգեցնի իրավունքի էության խախտման:

Սահմանադրական դատարանն արձանագրել է, որ դատարաններում պետական տուրք վճարելու պարտականությունը չի հետապնդում դատարան դիմելու սահմանադրական իրավունքից անձին զրկելու նպատակ: Օրենսդիրը, կարգավորելով դատարաններում պետական տուրքի գանձման հետ կապված իրավահարաբերությունները, կաշկանդված է քաղաքացիական իրավունքների ու ազատությունների պաշտպանության սահմանադրական սկզբունքներով, մասնավորապես, դատարանի մատչելիության սկզբունքի երաշխավորման պարտականությամբ: Ուստի օրենսդրի պարտականությունն է երաշխավորել պատշաճ հավասարակշռություն մի կողմից՝ դատարաններում պետական տուրք գանձելու՝ պետության օրինավոր շահի, դատարաններում պետական տուրք վճարելու՝ անձի սահմանադրական պարտականության և մյուս կողմից՝ դատարանների միջոցով իր իրավունքները պաշտպանելու՝ դիմողի օրինավոր շահի միջև: Հետևաբար, այդպիսի հավասարակշռության ապահովումը հետապնդում է սահմանադրաիրավական նպատակ (Սահմանադրական դատարանի 2010 թվականի մայիսի 25-ի թիվ ՍԴՈ-890, 2016 թվականի ապրիլի 19-ի թիվ ՍԴՈ-1265, 2018 թվականի հուլիսի 10-ի թիվ ՍԴՈ-1423 որոշումներ):

2018 թվականի հուլիսի 10-ի թիվ ՍԴՈ-1423 որոշմամբ Սահմանադրական դատարանը նշել է նաև, որ պետական տուրք վճարելու պարտականության սահմանումը նպատակ է հետապնդում նախ որոշակիորեն փոխհատուցել պետության կողմից հանրային ծառայություններ մատուցելու, այդ թվում՝ արդարադատության իրականացման հետ կապված ծախսերը, իսկ վերջինիս դեպքում նաև՝ մասամբ նախականիլով ակնհայտ անհիմն հայցադիմումների հոսքը՝ նպաստելով թե՛ արդարադատության իրականացման արդյունավետության բարձրացմանը և թե՛ դատարան դիմելու իրավունքի իրացման հնարավոր շահարկման կանխարգելմանը: Դատարանի մատչելիության հիմնախնդրին բազմիցս անդրադարձել է նաև Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը՝ նշելով, որ թեև դատական պաշտպանության իրավունքը, որի մի մասն էլ կազմում են «դատարան դիմելու» և

«դատարանի մատչելիության» իրավունքները, բացարձակ չեն և կարող են ենթարկվել սահմանափակումների, սակայն կիրառված սահմանափակումները չպետք է այն կերպ կամ այն աստիճանի սահմանափակեն անձի՝ դատարանի մատչելիության իրավունքը, որ վնաս հասցվի այդ իրավունքի բուն էությանը: Բացի դրանից, սահմանափակումը Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին կետին չի համապատասխանի, եթե կիրառված միջոցների և հետապնդող նպատակի միջև չկա համաչափության ողջամիտ հարաբերակցություն՝ գործնական և արդյունավետ իրավունքների երաշխավորման ապահովմամբ (ՄԻԵԴ վճիռը Ալ-Ադսանին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կետ 35-36, ՄԻԵԴ վճիռը Ուեյթը և Քեննեդին ընդդեմ Գերմանիայի գործով կետ 59, ՄԻԵԴ վճիռը Մարինին ընդդեմ Ալբանիայի գործով կետ 113):

Եվրոպական դատարանի իրավաբանության համաձայն՝ դատարանի մատչելիության իրավունքը պետք է լինի գործնական և արդյունավետ (ՄԻԵԴ վճիռը Բելլեթն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով կետ 38): Որպեսզի դատարանի մատչելիության իրավունքը լինի արդյունավետ, անձը պետք է հստակ և գործնական հնարավորություն ունենա վիճարկելու այն ակտը, որով միջամտություն է կատարվել իր իրավունքներին (ՄԻԵԴ վճիռը Զակյետե դե Գոնին ընդդեմ Իսպանիայի գործով կետ 34, ՄԻԵԴ վճիռը Բելլեթն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով կետ 38: ՄԻԵԴ վճիռը Բենեֆիցիո Կապպելլա Պաոլինին ընդդեմ Սան Մարինոյի գործով կետ 28):

Դատարանի մատչելիության իրավունքը խաթարվում է, երբ նորմերը դադարում են ծառայել իրավական որոշակիության և արդարադատության պատշաճ իրականացման նպատակներին և այդպիսով խոչընդոտում են անձին՝ հասնելու իրավասու դատարանի կողմից իր գործի ըստ էության քննության (ՄԻԵԴ վճիռը Դումիտրու Գեորխես ընդդեմ Ռումինիայի գործով կետ 28, ՄԻԵԴ վճիռը Էֆստատիուն և Ուրիշներն ընդդեմ Յունաստանի գործով կետ 24): Պետք է համոզվել, որ կիրառվող սահմանափակումները չեն սահմանափակում կամ նվազեցնում դատարանի մատչելիությունն այն աստիճանի, որ խախտվի իրավունքի բուն էությունը (ՄԻԵԴ վճիռը Սիակվոսկան ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 102): Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանը կոնկրետ գործերով անդրադարձել է նաև դատարան ներկայացվող հայցադիմումների, դիմումների, վերաքննիչ և վճռաբեկ բողոքների համար նախատեսված պետական տուրքի չափերին: Մասնավորապես, Եվրոպական դատարանի դիրքորոշման համաձայն՝ այն սահմանափակումները, որոնք ունեն զուտ ֆինանսական բնույթ և առնչություն չունեն բողոքարկման հիմքերի կամ դրա հաջողության հեռանկարների հետ, պետք է առանձնապես խիստ քննության ենթարկվեն (ՄԻԵԴ վճիռը Պոդբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 65):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի գնահատմամբ՝ պետական տուրքը վճարելու պարտավորությունը թեև չի կարող դիտարկվել որպես դատարանի մատչելիության իրավունքի սահմանափակում, այնուամենայնիվ, այդ տուրքերի գումարը գնահատելը որոշակի գործի հատուկ հանգամանքների տեսանկյունից, ներառյալ դրանք վճարելու դիմումատուի կարողությունը և դատավարության այն փուլը, որում նման սահմանափակումը կիրառվել է, հանգամանքներ են, որոնք էական են որոշելու համար՝ անձն օժտվա՞ծ է եղել դատարանի մատչելիության իրավունքով, թե՞ ոչ (ՄԻԵԴ վճիռը «Պայքար և Հաղթանակ» ՍՊԸ-ն ընդդեմ Հայաստանի գործով կետ 48, Պոդբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 64):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանն արձանագրել է Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում այն հիմքով, որ դիմողը չափազանց բարձր պետական տուրքի պատճառով չի կարողացել վերաքննության կարգով բողոքարկել իր դեմ կայացված դատական ակտը: Եվրոպական դատարանը չափազանց բարձր է համարել 10.000 լեհական դրամ պետական տուրք պահանջելն այն ընկերությունից, ով վերջին մի քանի տարվա ընթացքում միայն ֆինանսական կորուստներ է կրել, և

որի բանկային հաշիվները սառեցված են եղել: Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում արձանագրելիս Եվրոպական դատարանը հաշվի է առել նաև այն, որ դատարանն անտեսել է ընկերության ֆինանսական դրությունը հիմնավորող ապացույցները՝ մերժելով պետական տուրքի վճարումը տարաժամկետելու միջնորդությունը (ՄԻԵԴ վճիռը Պողբիելսկին և ՊՊու Պուլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 65-70): Մեկ այլ գործով ևս Եվրոպական դատարանն անհամաչափ է գնահատել դիմողներից 323.264 եվրոյի չափով պետական տուրք պահանջելը 30.609.289 եվրոյի չափով հայցապահանջի համար՝ կրկին արձանագրելով Կոնվենցիայի 6-րդ հոդվածի 1-ին մասի խախտում, քանի որ այդպիսով դիմողները զրկվել են իրենց իրավունքների և շահերի դատական պաշտպանության իրավունքից (ՄԻԵԴ վճիռը Ուելզմանը և ուրիշներն ընդդեմ Ռումինիայի գործով կետ 38-44):

Եվրոպական դատարանը, սակայն, նշել է նաև, որ չնայած վերոգրյալին՝ կիրառված սահմանափակումներն, այնուամենայնիվ, չպետք է այն կերպ կամ այն աստիճանի սահմանափակեն անձի՝ դատարանի մատչելիության իրավունքը, որ վնաս հասցվի այդ իրավունքի բուն էությանը: Կոնվենցիայի պահանջների պահպանման վերաբերյալ վերջնական որոշումը պատկանում է Դատարանին: (ՄԻԵԴ վճիռը Ալ-Ադանին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կետ 53, ՄԻԵԴ վճիռը Կրեուզն ընդդեմ Լեհաստանի գործով կետ 53, ՄԻԵԴ վճիռը Տոլստոյ Միլոսլավսկին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կետ 59, ՄԻԵԴ վճիռը Ուրբանեկն ընդդեմ Ավստրիայի գործով կետ 48, ՄԻԵԴ վճիռը Ստանկովն ընդդեմ Բուլղարիայի գործով կետ 50):

Այսինքն՝ Եվրոպական դատարանի իրավաբանությունից է բխում այն, որ պետությունը թեև որոշակի հայեցողության շրջանակ ունի դատարանի մատչելիության իրավունքի կարգավորման հարցում, սակայն այդ հայեցողությունը բացարձակ չէ: Նշվածն արձանագրելով՝ Եվրոպական դատարանը միաժամանակ առաջ է քաշել այդ հայեցողության իրավաչափ դրսևորման շրջանակները:

Այսպիսով՝ դատարանի մատչելիության իրավունքի համալիր բացահայտումը բերում է այն միանշանակ համոզման, որ պետական տուրքի՝ Օրենքով սահմանված բարձր դրույքաչափերի գործնական կիրառությունը կարող է առաջ բերել սույն զեկույցով բովանդակային բացահայտում ստացած դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի անհամաչափ սահմանափակման և անհիմն միջամտության հարց:

Պետական տուրքի դրույքաչափերի դիտարկումը համաչափության սկզբունքի ապահովման տեսանկյունից

Սույն հոդվածում քննարկվող կարգավորումների՝ օրենքով հետապնդվող նպատակին համաչափության վերաբերյալ ուսումնասիրությունները հանգում են հետևյալին. Սահմանադրության 78-րդ հոդվածը երաշխավորում է համաչափության սկզբունքը՝ ամրագրելով, որ հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է պիտանի և անհրաժեշտ լինեն Սահմանադրությամբ սահմանված նպատակին հասնելու համար: Սահմանափակման համար ընտրված միջոցները պետք է համարժեք լինեն սահմանափակվող հիմնական իրավունքի և ազատության նշանակությանը:

Սահմանադրությամբ ամրագրված համաչափության սկզբունքի բովանդակությունը բացահայտվել է Սահմանադրական դատարանի նախադեպային իրավունքում: Այսպես, Սահմանադրական դատարանի 2016 թվականի փետրվարի 23-ի թիվ ՍԴՈ-1256 և 2016 թվականի հուլիսի 12-ի թիվ ՍԴՈ-1293 որոշումներում նշվել է, որ հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման համար ընտրված միջոցները չպետք է խաթարեն ողջամիտ հավասարակշռությունը հետապնդվող նպատակի և այդ նպատակին հասնելու համար օգտագործված միջոցի միջև: Հետապնդվող նպատակին հասնելու համար միջոցը պիտանի է այն դեպքում,

Երբ այն առնվազն կարող է նպաստել այդ նպատակի իրագործմանը: Հիմնական իրավունքին միջամտել անհրաժեշտ է միայն այն դեպքում, երբ հետապնդվող նպատակին անհնար է հասնել մեկ այլ, սակայն նույնչափ արդյունավետ ճանապարհով, որն ավելի քիչ կսահմանափակի խնդրո առարկա հիմնական իրավունքով պաշտպանված իրավական բարիքը: Բացի այդ, միջամտությունը պետք է համարժեք կամ չափավոր լինի, այսինքն՝ միջամտության սաստկությունը չպետք է անհամարժեք լինի սահմանափակվող հիմնական իրավունքի նշանակությանը և կշռին: (Վարդան Պողոսյան, Նորա Սարգսյան. 82):

Վճռաբեկ դատարանը 2018 թվականի հունվարի 12-ի թիվ ԵԿԴ/0056/11/17 գործով կայացված որոշմամբ նշել է, որ համաչափության սկզբունքի բովանդակությունից հետևում է, որ իրավունքի սահմանափակման համար ընտրված միջոցը պետք է՝

- պիտանի և անհրաժեշտ լինի հետապնդվող նպատակին հասնելու համար,
- հետապնդվող նպատակի հետ գտնվի համարժեք հարաբերակցության մեջ:

«Պիտանիության» չափանիշի համաձայն՝ միջոցը համարվում է պիտանի, եթե այն հնարավորություն է տալիս հասնելու հետապնդվող նպատակին: Մինչդեռ «անհրաժեշտության» չափանիշի դեպքում միջոցը համարվում է անհրաժեշտ, եթե օրենքով հետապնդվող նպատակը չի կարող իրացվել հավասարապես պիտանի և ավելի մեղմ միջոցով, բացի այն միջոցից, որն ընտրվել է:

Նույն որոշմամբ անդրադառնալով կիրառվող միջոցի և հետապնդվող նպատակի համարժեք հարաբերակցությանը՝ Վճռաբեկ դատարանը նշել է, որ միջամտության սահմանների խորությունը չպետք է անհամարժեք լինի սահմանափակվող հիմնական իրավունքի արժեքանական նշանակությանը և կշռին: Այլ կերպ՝ կիրառվող միջոցի և հետապնդվող նպատակի միջև պետք է լինի արդարացի հավասարակշռություն, կիրառվող միջոցը հետապնդվող նպատակին հասնելու համար չպետք է լինի չափից ավելի խիստ՝ շրջանցելով այդ նույն նպատակին նվազագույն ջանքերի գործադրմամբ այլ միջոցներով հասնելու ողջամիտ հնարավորությունները:

Մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքների համաձայն՝ մարդու իրավունքի սահմանափակումը կարող է իրականացվել միայն օրենքով՝ երաշխավորելով համաչափությունը, չաղավաղելով իրավունքի էությունը (սահմանափակման հետևանքով իրավունքը չզրկվի իր բովանդակությունից, չվտանգվի դրա գոյությունը) (ՄԻԵԴ-649):

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի իրավաբանության համաձայն՝ սահմանափակումները պետք է անհրաժեշտ լինեն ժողովրդավարական հասարակությունում, լինեն համաչափ հետապնդվող նպատակին և կրեն ժամանակավոր բնույթ: (ՄԻԵԴ վճիռը Կուլմովն ընդդեմ Ռուսաստանի գործով կետ 92, 96): Կիրառվող ցանկացած «ձևականություն», «սահմանափակում» կամ «տուգանք» պետք է համաչափ լինեն հետապնդվող օրինական նպատակին: (ՄԻԵԴ վճիռը Հենդիսայրն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության կետ 49): Ժողովրդավարական հասարակությունում անհրաժեշտ միջոց համարվելու համար միջամտությունը պետք է «բավականաչափ» հիմնավորված լինի, ինչը պարզելու համար հարկավոր է հաշվի առնել տվյալ գործով հանրությանը հուզող յուրաքանչյուր հայեցակետ (ՄԻԵԴ վճիռը Սանդի Թայմսն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով կետ 65):

Ամփոփելով վերը շարադրվածը՝ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ համաչափության սկզբունքն անհրաժեշտ է հասկանալ պիտանիության, անհրաժեշտության և համարժեքության համատեքստում: Այսինքն՝ հիմնական իրավունքների և ազատությունների սահմանափակման հանգեցնող միջոցները պետք է պիտանի և անհրաժեշտ լինեն օրենքի հետապնդած նպատակին հասնելու համար:

Այսպիսով՝ հարկ է նշել, որ ՀՕ-177-Ն օրենքների ընդունման հիմնավորումներում պետք է առնվազն բավարար հիմնավորումներ ներկայացվելին առ այն, որ՝

- պետական տուրքի՝ սահմանված նման բարձր դրույքաչափերը պիտանի և անհրաժեշտ են օրենքով հետապնդած նպատակին,
- պետական տուրքի նման բարձր դրույքաչափեր սահմանելն ամբողջությամբ հնարավորություն է տալիս հասնելու հետապնդվող նպատակին և այդ նպատակի հետ գտնվում է համարժեք հարաբերակցության մեջ,
- օրենքի նպատակը չի կարող իրացվել հավասարապես պիտանի և ավելի մեղմ միջոցով, քան պետական տուրքի նման բարձր դրույքաչափեր սահմանելն է,
- պետական տուրքի բարձր դրույքաչափեր սահմանելը չի շրջանցում օրենքի հետապնդած նպատակին նվազագույն ջանքերի գործադրմամբ այլ միջոցներով հասնելու ողջամիտ հնարավորությունը:

Որպես ՀՕ-177-Ն օրենքի նախագծի ընդունման ակնկալվող արդյունք՝ նախատեսվել է համապատասխանեցնել պետական տուրքի դրույքաչափերը սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշներին, ինչպես նաև բարձրացնել արդարադատության արդյունավետությունը: Նշվածից բացի, շահագրգիռ մարմինների նկատառումներն ու դիրքորոշումներն ամփոփող ամփոփաթեթում նշվել է, որ դրույքաչափերի բարձրացումն ուղղված է ակնհայտ անհիմն հայցադիմումների հոսքի նախականիմանը՝ այդպիսով բարձրացնելով պետական տուրքի իրականացրած կանխարգելիչ գործառնության արդյունավետությունը:

Օրենքի հետապնդած նպատակներին համապատասխանության առնչությամբ հարկ է նշել, որ նախ՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների բարձրացումը որևէ կերպ պետության համար չի առաջացնում պարտավորություն «թանկացնելու» նաև պետության մատուցած ծառայությունները, այդ թվում՝ արդարադատության կազմակերպման համար անհրաժեշտ ծախսերը: Ուստի պետական տուրքի դրույքաչափերը սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշներին համապատասխանեցնելու անհրաժեշտությունը որևէ կերպ չի հիմնավորվում:

Անդարդառնալով ակնհայտ անհիմն հայցադիմումների հոսքի նախականիման և այդպիսով արդարադատության արդյունավետության բարձրացման նպատակին՝ հարկ է նշել, որ օրենսդրական նախաձեռնության հեղինակները հաշվի չեն առել, որ պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումը թեև կարող է լուծել ակնհայտ անհիմն հայցադիմումների նախականիման խնդիրը, սակայն դրանով մեկ այլ խնդիր է առաջանում. այդպիսով միաժամանակ անհիմն սահմանափակվում է ոչ անհիմն հայցադիմումների հոսքը՝ հանգեցնելով դատարանի մատչելիության իրավունքի անհամաչափ սահմանափակման: Փաստորեն առկա խնդրի լուծումը տրվում է մեկ այլ խնդիր ստեղծելով: Ստեղծված իրավիճակում սկզբունքային է հասկանալ, թե որքանով է արդարացված ակնհայտ անհիմն հայցադիմումների հոսքը նախականիման անձանց դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի սահմանափակման հաշվին: Այս առնչությամբ հարկ է հատուկ ընդգծել, որ գործնականում առկա խնդիրների լուծումը չպետք է տրվի անձանց սահմանադրական իրավունքների սահմանափակման ճանապարհով: Անհրաժեշտ է գտնել բոլորի իրավունքները հավասարակշռող լուծում: Իսկ մինչ այդ՝ անձանց սահմանադրական որևէ իրավունքին միջամտություն ենթադրող օրենսդրական ցանկացած լուծում պետք է բացառել:

Նշված պայմաններում խիստ վիճելի է դառնում Օրենքով ամրագրված պետական տուրքի բարձր դրույքաչափերի պիտանիությունը և օրենքով հետապնդած նպատակներին դրանց անհրաժեշտությունը: Ավելին, պետական տուրքի նման բարձր դրույքաչափերի գործադրումը կասկածի է ենթարկում Օրենքի հետապնդած նպատակի իրավաչափությունը: Խնդիրը հենց այն է, թե որքանով են առաջարկվող լուծումները՝ թե՛ դատարանի մատչելիության իրավունքի ապահովման և թե՛

իրավաչափ շահերի հավասարակշռման տեսանկյունից համընկնում և օրենսդրորեն ճիշտ արտացոլում օրենքի հետապնդած նպատակները: Դրանից բացի, պետք է նաև լինի այնպես, որ պետության ընտրած իրավական միջոցները լինեն թիրախային, այսինքն՝ յուրաքանչյուր միջոց պետք է ծառայի նպատակին և որ ավելի կարևոր է, այդ նպատակները լինեն իրավաչափ և չհանգեցնեն այլ իրավունքների սահմանափակման:

Ամփոփելով վերոգրյալը՝ հարկ է ընդգծել, որ պետական տուրքի՝ ՅՕ-177-Ն օրենքով սահմանված բարձր դրույքաչափերը չեն բավարարում Սահմանադրության 78-րդ հոդվածով ամրագրված համաչափության սկզբունքի պահանջները՝ առաջ բերելով Սահմանադրության այդ հոդվածին համապատասխանության հարց: Այդ կարգավորումները, մեր կարծիքով, հակասում են նաև Սահմանադրության 81-րդ հոդվածի պահանջներին:

Եզրակացություն

Հիմք ընդունելով վերոգրյալը՝ կարող ենք կատարել հետևյալ եզրահանգումները՝

1. Պետական տուրքի նոր՝ նախկինի համեմատությամբ ավելի բարձր դրույքաչափերը հանգեցնում են դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի անհամաչափ միջամտության:

2. Մեր կարծիքով խնդրահարույց է այն, որ պետական տուրքի դրույքաչափերն այնքան են բարձրացվել, որ կասկածի տակ է դրվում անձի դատական պաշտպանության, արդար դատաքննության և առհասարակ դատարանի մատչելիության իրավունքների արժեքանական նշանակությունը: Ստացվում է՝ պետական տուրքի դրույքաչափերի բարձրացումը խաթարում է այս իրավունքների ելությունը:

3. Արդարադատության իրականացման գործընթացի շահառուն ողջ հասարակությունն է, ուստի առնվազն արդարացված չէ դատարանների բնականոն գործունեությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ ծախսերի վճարման ողջ բեռը միայն դատավարության մասնակիցների վրա դնելը՝ հատկապես նկատի ունենալով, որ այդպիսով սահմանափակվելու է դատարանի մատչելիության իրավունքը:

4. Կարծում ենք, որ դատարան տրվող հայցադիմումների, դիմումների, դատարանի դատական ակտերի դեմ վերաքննիչ և վճռաբեկ բողոքների համար, ինչպես նաև դատարանի կողմից տրվող փաստաթղթերի պատճեններ (կրկնօրինակներ) և դատական նիստի համակարգչային ձայնագրման կրկնօրինակ տալու համար օրենքով նախատեսված պետական տուրքի դրույքաչափերը վերանայման կարիք ունեն այդ դրույքաչափերի նվազեցման հնարավորության, ինչպես նաև տուրքի վճարման գծով առկա արտոնությունների պահպանման տեսանկյունից:

5. Դատարանների նյութատեխնիկական ապահովվածության բարելավման, դատավորների և նրանց կցված ծառայողների թվաքանակի ավելացման, նրանց սոցիալական մի շարք երաշխիքների, այդ թվում՝ վարձատրության բարելավման և դատական համակարգ նոր կադրերի ներգրավման խթանման խնդիրները չպետք է հիմք հանդիսանան անձանց իրավունքները սահմանափակող կառուցակարգեր սահմանելու համար. իրավունքներ, որոնց պաշտպանությունը երաշխավորելը և դրանց ունահարումը նախականիսելը պետք է լինի հենց պետության առաջնային խնդիրներից մեկը: Ուստի մեր կարծիքով՝ նման խնդիրներն անհրաժեշտ է լուծել այնպիսի կառուցակարգերի միջոցով, որոնք որևէ կերպ չեն առնչվի անձի՝ սահմանադրությամբ երաշխավորված իրավունքների հետ և առավելապես չեն հանգեցնի դրանց սահմանափակման: Պետական համակարգում առկա խնդիրները տուրքերի չափերի ավելացումով և մարդու իրավունքների սահմանափակման միջոցով լուծելը բացարձակ անընդունելի մոտեցում է:

6. Դատարանի մատչելիության իրավունքի համալիր բացահայտումը բերում է այն միանշանակ համոզման, որ պետական տուրքի՝ Օրենքով սահմանված բարձր դրույքաչափերի գործնական կիրառությունը կարող է առաջ բերել սույն հոդվածում բովանդակային բացահայտում ստացած՝ դատական պաշտպանության սահմանադրական իրավունքի անհամաչափ սահմանափակման և անհիմն միջամտության հարց:

7. Պետական տուրքի՝ ՀՕ-177-Ն օրենքով սահմանված բարձր դրույքաչափերը, մեր կարծիքով, չեն բավարարում Սահմանադրության 78-րդ հոդվածով ամրագրված համաչափության սկզբունքի պահանջներին և մեր կարծիքով, հակասում են Նաև Սահմանադրության 81-րդ հոդվածի պահանջներին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Պողոսյան Վարդան, Սարգսյան Նորա. «Հայաստանի Հանրապետության 2015թ. խմբագրությամբ սահմանադրությունը, համառոտ պարզաբանումներ». Երևան, Տիգրան Մեծ, 2016, էջ 82:

2. ՀՀ սահմանադրական դատարան. ՍՂԴ-649. Կետ 10. 04 հոկտ. 2006.

3. *Իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայք*. «Պետական տուրքի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքի նախագիծ. <https://www.e-draft.am/projects/2576/digest>. Accessed: 12 Aug 2023.

4. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 28249/95*, Ստրասբուրգ 19 հունիս 2001թ. Կրեուզն ընդդեմ Լեհաստանի գործով. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-168024>. Accessed: 16 July 2023

5. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 35763/97*, Ստրասբուրգ 21 նոյեմբեր 2001թ. Ալ-Լոսանին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով; *Գանգատ թիվ 34791/97*, Ստրասբուրգ 14 մարտ 2000թ. Խալֆաուլին ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով; *Գանգատ թիվ 26083-94*, Ստրասբուրգ 18 փետրվար 1999թ. Ուեյթը և Զենսեդին ընդդեմ Գերմանիայի գործով; *Գանգատ թիվ 3738/02*, Ստրասբուրգ 18 դեկտեմբեր 2007.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172153>. Accessed: 25 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163697>. Accessed: 25 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163708>. Accessed: 26 Sep 2023

6. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 21638/03*, Ստրասբուրգ 2 հունիս 2008թ. «Պայքար և Հաղթանակ» ՍՊԸ-ն ընդդեմ Հայաստանի գործով; *Գանգատ թիվ 28249/95*, Ստրասբուրգ 19 հունիս 2001թ. Կրեուզն ընդդեմ Լեհաստանի ընդդեմ Լեհաստանի գործով; *Գանգատ թիվ 39199/98*, Ստրասբուրգ 30 նոյեմբեր 2005թ., Պոդբիելսկին և Պալու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118554>. Accessed: 18 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-168024>. Accessed: 09 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 17 Sep 2023

7. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 39199-98*, Ստրասբուրգ 30 նոյեմբերի 2005թ. Պոդբիելսկին և Պալու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 27 Sep 2023

8. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 63945/00*, Ստրասբուրգ 24 մայիսի 2006թ. Ուեյզմանը և ուրիշներն ընդդեմ Ռումինիայի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-84881>. Accessed: 04 Oct 2023

9. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 39199-98*, Ստրասբուրգ 30 նոյեմբեր 2005թ. Պոդբիելսկին և Պալու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 11 Sep 2023

10. *Իրավական ակտերի նախագծերի հրապարակման միասնական կայք*. «Պետական տուրքի մասին» Հայաստանի Հանրապետության օրենքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» օրենքի նախագիծ.

<https://www.e-draft.am/projects/2576/digest>. Accessed: 28 Aug 2023

11. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե. <https://www.armstat.am/am/?nid=714>. Accessed: 05 Sep 2023

12. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե. Էջ 45, 48, 49 և 50. https://www.armstat.am/file/article/sv_05_20a_130.pdf. Accessed: 07 Sep 2023

13. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 35763/97*, Ստրասբուրգ 21 նոյեմբեր 2001թ. Ավ-Ադասին ընդդեմ Սիացյալ Թագավորության գործով, *Գանգատ թիվ 34791/97*, Ստրասբուրգ 14 մարտ 2000թ. Խալֆաուլին ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով, *Գանգատ թիվ 26083/94*, Ստրասբուրգ 18 փետրվար 1999թ. Ուեյթը և Զենսեդին ընդդեմ Գերմանիայի գործով, *Գանգատ թիվ 3738/02*, Ստրասբուրգ 18 դեկտեմբեր 2007. Մարինին ընդդեմ Ալբանիայի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172153>. Accessed: 19 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163697>. Accessed: 24 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172222>. Accessed: 01 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-119788>. Accessed: 03 Oct 2023

14. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 23805/94*, Ստրասբուրգ 4 դեկտեմբեր 1995թ. Բելլեթն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-164320>. Accessed: 07 Oct 2023

15. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 55782/00*, Ստրասբուրգ 15 հունվար 2003թ. Զանյետե դե Գոնին ընդդեմ Իսպանիայի գործով, *Գանգատ թիվ 23805/94*, Ստրասբուրգ 04 դեկտեմբեր 1995թ. Բելլեթն ընդդեմ Ֆրանսիայի գործով, *Գանգատ թիվ 40786/98*, Ստրասբուրգ 13 հոկտեմբեր 2004թ. Բենեֆիցիո Կապալեյա Պաոլինին ընդդեմ Սան Մարինոյի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-183413>. Accessed: 29 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-164320>. Accessed: 10 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-80370>. Accessed: 08 Oct 2023

16. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 33883/06*, Ստրասբուրգ 12 սեպտեմբեր 2016թ. Դուվիտորու Գեորխեն ընդդեմ Ռումինիայի գործով, *Գանգատ թիվ 36998/02*, Ստրասբուրգ 12 դեկտեմբեր 2006թ. Էֆստատիուն և Ուրիշներն ընդդեմ Հունաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-162003>. Accessed: 11 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-166338>. Accessed: 11 Oct 2023

17. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 8932/05*, Ստրասբուրգ 7 հուլիս 2007թ. Սիալկովսկան ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-125148>. Accessed: 14 Oct 2023

18. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 39199/98*, Ստրասբուրգ 30 նոյեմբեր 2005թ. Պոդբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-69911>. Accessed: 10 Oct 2023

19. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 21638/03*, Ստրասբուրգ 2 հունիս 2008թ. «Պայքար և Հաղթանակ» ՍՊԸ-ն ընդդեմ Հայաստանի գործով, *Գանգատ թիվ 39199/98*, Ստրասբուրգ 30 նոյեմբեր 2005թ. Պոդբիելսկին և Պաու Պոլպուրն ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118554>. Accessed: 18 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 18 Sep 2023

20. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 39199/98*, Ստրասբուրգ 30 նոյեմբեր 2005թ. Պողբիելսկին և ՊՊԼ Պոլալուն ընդդեմ Լեհաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 09 Sep 2023

21. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 63945/00*, Ստրասբուրգ 24 մայիսի 2006թ. Ուեյզմանը և ուրիշներն ընդդեմ Ռումինիայի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-84881>. Accessed: 24 Aug 2023

22. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 35763/97*, Ստրասբուրգ 21 նոյեմբեր 2006թ. Ալ-Ադասին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով, *Գանգատ թիվ 28249/95*, Ստրասբուրգ 19 հունիս 2001թ. Կրեուզն ընդդեմ Լեհաստանի գործով, *Գանգատ թիվ 18139/91*, Ստրասբուրգ 13 հուլիս 1995թ. Տոլստոյ Միլոսավսկին ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով, *Գանգատ թիվ 35123/05*, Ստրասբուրգ 9 մարտ 2011թ. Ուրբանեկն ընդդեմ Ավստրիայի գործով, *Գանգատ թիվ 68490/01*, Ստրասբուրգ 12 հոկտեմբեր 2007թ. Ստանկովն ընդդեմ Բուլղարիայի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172153>. Accessed: 16 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-213341>. Accessed: 03 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-164332>. Accessed: 28 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-35123/05>. Accessed: 01 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-119868>. Accessed: 30 Sep 2023

23. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 32147/04*, Ստրասբուրգ 8 հունվար 2009թ. Կուլիովն ընդդեմ Ռուսաստանի գործով.

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-90433>. Accessed: 18 Oct 2023

24. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 5493/72*, Ստրասբուրգ 7 դեկտեմբեր 1976թ. Յեռիսայն ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով.

<http://surl.li/ndylf>. Accessed: 22 Oct 2023

25. Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարան. *Գանգատ թիվ 6538/74*, Ստրասբուրգ 26 ապրիլ 1979թ. Սանդի Թայման ընդդեմ Միացյալ Թագավորության գործով

<http://surl.li/ndylf>. Accessed: 14 Oct 2023

WORKS CITED

1. Vardan Poghosyan, Nora Sargsyan. *Hayastani Hanrapetut'yan 2015t'. xmbagrut'yamb sahmanadrut'yuny', hamar'ot parzabanumner*. Erevan [The Constitution of the Republic of Armenia, Brief Clarifications]. Yerevan 2016. (In Armenian)

2. HH sahmanadrakan dataran. SDO-649. Ket 10. 04 hokt. 2006. [Constitutional Court of Armenia. Decision No. SDO-649. 04 Oct. 2006]. (In Armenian)

3. *Iravakan akteri naxagc'eri hraparakman miasnakan kayq*. Petakan turqi masin Hayastani Hanrapetut'yan o'renqum p'op'oxut'yunner ev Iracumner katarelu masin» o'renqi naxagic'. [Unified Website for Publication of Draft legal acts. Draft Law "On Making Amendments and Additions to the Law of the Republic of Armenia "On State Duties"]. <https://www.e-draft.am/projects/2576/digest>. Accessed: 12 Aug 2023 (In Armenian)

4. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 28249/95*, Strasburg 19 hunis 2001t'. Kreuzn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, application no. 28249/95, Strasbourg, Case of Kreuz v. Poland, 19 June 2001]. <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-168024> Accessed: 16 July 2023 (In Armenian)

5. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 35763/97*, Strasburg, 21 noyemberi 2001t'. Al-Adsanin y'nddem Miacyal T'agavorut'yan gorc'ov. [European Court

of Human Rights, *application no. 35763/97*, Strasbourg, Case of Al-Adsani v United Kingdom, 21 November 2001], *Gangat t'iv 34791/97*, Strasbourg, 14 mart 2000t'. Xalfauin y'nddem Fransiayi gorc'ov. [European Court of Human Rights, *application no. 34791/97*, Strasbourg, Khalfaoui v. France, 14 March 2000], *Gangat t'iv 26083-94*, Strasbourg, 18 p'etrvar 1999t'. Ueyt'y' ev Qennedin y'nddem Germaniayi gorc'ov. [European Court of Human Rights, *application no. 26083-94*, Strasbourg, Waite and Kennedy v. Germany, 14 March 2000]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172153>. Accessed: 25 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163697>. Accessed: 25 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163708>. Accessed: 26 Sep 2023

6. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 21638/03*, Strasbourg, 2 hunis 2008t'. Payqar ev Haght'anak SPY'-n y'nddem Hayastani gorc'ov. [European Court of Human Rights, *application no. 21638/03*, Strasbourg, Paykar and Victory LLC v. Armenia, 14 June 2000], *Gangat t'iv 28249/95*, Strasbourg, 19 hunis 2001t'. Kreuzn y'nddem Lehasani gorc'ov. [European Court of Human Rights, *application no. 28249/95*, Strasbourg, Kreuz v. Poland, 19 June 2001], *Gangat t'iv 39199/98*, Strasbourg, 30 noyember 2005t'. Podbielskin ev Ppu Polpurn y'nddem Lehasani gorc'ov. [European Court of Human Rights, *application no. 39199/98*, Strasbourg, Podbielski and Ppu Polpur v. Poland, 30 November 2005]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118554>. Accessed: 18 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-168024>. Accessed: 09 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 17 Sep 2023

7. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 39199-98*, Strasbourg 30 noyember 2005t'. Podbielskin ev Ppu Polpurn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 39199-98*, Strasbourg, Podbielski and Ppu Polpur v. Poland, 30 November 2005]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 27 Sep 2023

8. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 63945/00*, Strasbourg 24 mayisi 2006t'. Ueyzmany' ev urishnern y'nddem R'uminiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 63945/00*, Strasbourg, Weizmann and others v. Romania, 24 May 2006]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-84881>. Accessed: 04 Oct 2023

9. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 39199-98*, Strasbourg 30 noyember 2005t'. Podbielskin ev Ppu Polpurn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 39199-98*, Strasbourg, Podbielski and Ppu Polpur v. Poland, 30 November 2005] (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 11 Sep 2023

10. *Iravakan akteri naxagc'eri hraparakman miasnakan kayq*. Petakan turqi masin Hayastani Hanrapetut'yan o'renqum p'op'oxut'yunner ev Iracumner katarelu masin» o'renqi naxagic'. [Unified Website for Publication of Draft Legal Acts. Draft Law "On Making Amendments and Additions to the Law of the Republic of Armenia "On State Duties"]. (In Armenian)

<https://www.e-draft.am/projects/2576/digest>. Accessed: 28 Aug 2023

11. Hayastani Hanrapetut'yan vitwakagrakan komite [Statistical Committee of the Republic of Armenia, <https://www.armstat.am/am/?nid=714>]. (In Armenian) Accessed: 05 Sep 2023.

12. Hayastani Hanrapetut'yan vitwakagrakan komite [Statistical Committee of the Republic of Armenia, https://www.armstat.am/file/article/sv_05_20a_130.pdf]. (In Armenian) Accessed: 07 Sep 2023

13. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 35763/97*, Strasbourg 21 noyember 2001t'. Al-Adsanin y'nddem Miacyal T'agavorut'yan gorc'ov [European Court of

Human Rights, *application no. 35763/97*, Strasbourg, Al-Adsani v United Kingdom, 21 November 2001], *Gangat t'iv 34791/97*, Strasbourg 14 mart 2000t'. Xalfauin y'nddem Fransiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 34791/97*, Strasbourg, Khalfaoui v. France, 14 March 2000], *Gangat t'iv 26083/94*, Strasbourg 18 p'etrvar 1999t'. Ueyt'y' ev Qennedin y'nddem Germaniayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 26083/94*, Strasbourg, Waite and Kennedy v. Germany, 18 February 1999], *Gangat t'iv 3738/02*, Strasbourg 18 dektember 2007t'. Marinin y'nddem Albaniayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 3738/02*, Strasbourg, Marini vs Albania, 18 December 2000]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172153>. Accessed: 19 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-163697>. Accessed: 24 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172222>. Accessed: 01 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-119788>. Accessed: 03 Oct 2023

14. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 23805/94*, Strasbourg, 4 dektember 1995t'. Bellet'n y'nddem Fransiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 23805/94*, Strasbourg, Bellet v. France, 4 December 1995]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-164320>. Accessed: 07 Oct 2023

15. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 55782/00*, Strasbourg 15 hunvar 2003t'. Qanyete de Gonin y'nddem Ispaniayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 55782/00*, Strasbourg, Cañete de Goni vs Spain, 15 January 2003], *Gangat t'iv 23805/94*, Strasbourg, 4 dektember 1995t'. Bellet'n y'nddem Fransiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 23805/94*, Strasbourg, Bellet v. France, 4 December 1995], *Gangat t'iv 40786/98*, Strasbourg 13 hoktember 2004t'. Beneficio Kappella Paolinin y'nddem San Marinyi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 40786/98*, Strasbourg, Beneficio Cappella Paolini v San Marino, 13 October 2003]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-183413>. Accessed: 29 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-164320>. Accessed: 10 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-80370>. Accessed: 08 Oct 2023

16. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 33883/06*, Strasbourg 12 September 2016t'. Dumitru Georxen y'nddem R'uminiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 33883/06*, Strasbourg, Dumitru George vs Romania, 12 September 2016], *Gangat t'iv 36998/02*, Strasbourg 12 dektember 2006t'. E'fstatiun ev Urishnern y'nddem Hunastani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 36998/02*, Strasbourg, Efstatiu and Others v. Greece, 12 December 2006]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-162003>. Accessed: 11 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-166338>. Accessed: 11 Oct 2023

17. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 8932/05*, Strasbourg 7 hulis 2007t'. Sialkovskan y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 8932/05*, Strasbourg, Sialkuska vs Poland, 07 July 2007]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-125148>. Accessed: 14 Oct 2023

18. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 39199/98*, Strasbourg 30 noyember 2005t'. Podbielskin ev Ppu Polpurn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 39199/98*, Strasbourg, Podbielski and Ppu Polpur v. Poland, 30 November 2005]. (In Armenian) <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-69911>. Accessed: 10 Oct 2023

19. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv 21638/03*, Strasbourg 2 hunis 2008t'. Payqar ev Haght'anak SPY'-n y'nddem Hayastani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 21638/03*, Strasbourg, Paykar and Victory LLC v. Armenia, 02 June 2008], *Gangat t'iv 39199/98*, Strasbourg 30 noyember 2005t'. Podbielskin ev Ppu Polpurn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no.*

39199/98, Strasbourg, Podbielski and Ppu Polpur v. Poland, 30 November 2005]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118554>. Accessed: 18 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 18 Sep 2023

20. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv* 39199/98, Strasbourg 30 noyember 2005t'. Podbielskin ev Ppu Polpurn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 39199/98*, Strasbourg, Podbielski and Ppu Polpur v. Poland, 30 November 2005]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-98567>. Accessed: 09 Sep 2023

21. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv* 63945/00, Strasbourg 24 maysi 2006t'. Ueyzmany' ev urishnern y'nddem R'uminiayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 63945/00*, Strasbourg, Weizmann and others v. Romania, 30 May 2006]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-84881>. Accessed: 24 Aug 2023

22. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv* 35763/97, Strasbourg 21 noyember 2006t'. Al-Adsanin y'nddem Miacyal T'agavorut'yan gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 35763/97*, Strasbourg, Al-Adsani v United Kingdom, 21 November 2006], *Gangat t'iv* 28249/95, Strasbourg 19 hunis 2001t'. Kreuzn y'nddem Lehasani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 28249/95*, Strasbourg, Kreuz v. Poland, 19 June 2001], *Gangat t'iv* 18139/91, Strasbourg 13 hulis 1995t'. Tolstoy Miloslavskin y'nddem Miacyal T'agavorut'yan gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 18139/91*, Strasbourg, Tolstoy Miloslavsky v United Kingdom, 13 July 1995], *Gangat t'iv* 35123/05, Strasbourg 9 mart 2011t'. Urbanekn y'nddem Avstriayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 35123/05*, Strasbourg, Urbanek vs. Austria, 09 March 2011], *Gangat t'iv* 68490/01, Strasbourg 12 hoktember 2007t'. Stankovn y'nddem Bulghariayi gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 68490/01*, Strasbourg, Stankov vs. Bulgaria, 12 October 2007]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-172153>. Accessed: 16 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-213341>. Accessed: 03 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-164332>. Accessed: 28 Sep 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-35123/05>. Accessed: 01 Oct 2023

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-119868>. Accessed: 30 Sep 2023

23. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv* 32147/04, Strasbourg 8 hunvar 2009t'. Kuimovn y'nddem R'usastani gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 32147/04*, Strasbourg, Kuimov vs. Russia, 8 January 2009]. (In Armenian)

<https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-90433>. Accessed: 18 Oct 2023

24. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv* 5493/72, Strasbourg 7 dektember 1976t'. Hendisaydn y'nddem Miacyal T'agavorut'yan gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 5493/72*, Strasbourg, Handyside v United Kingdom, 7 December 1976]. (In Armenian)

<http://surl.li/ndylf>. Accessed: 22 Oct 2023

25. Mardu iravunqeri evropakan dataran. *Gangat t'iv* 6538/74, Strasbourg 26 April 1979t'. Sandi T'aymsn y'nddem Miacyal T'agavorut'yan gorc'ov [European Court of Human Rights, *application no. 6538/74*, Strasbourg, The Sunday Times v United Kingdom, 26 April 1979]. (In Armenian)

<http://surl.li/ndylf>. Accessed: 14 Oct 2023

THE EFFECTIVENESS OF THE JUDICIAL APPEAL OF THE ADMINISTRATIVE ACT «ON THE STATE TAX» IN THE LIGHT OF THE NEW REGULATIONS OF THE RA LAW

HAYK GHAZARYAN

*European University of the Republic of Armenia,
Faculty of Law and International Relations,
Chair of Law, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to assess the effectiveness of introducing new state duty rates in the event of a judicial appeal of an administrative act, which, in our opinion, leads to disproportionate interference in the constitutional right to judicial protection. In this article, we highlighted techniques and measures (method) aimed at identifying and highlighting the problems that currently exist after the abolition of existing state tax benefits.

The focus of the article lies in examining the justification for multiple increases in state duty rates and the removal of existing incentives for state duty payment. These changes have resulted in an imbalanced impact on the constitutional right to access judicial protection. The article conducts a comparative analysis within the framework of upholding the constitutional human right to judicial protection and the constitutional principle of proportionality.

The increase in state duty rates has called into question the value of human rights to judicial protection, fair trial and access to court in general. This article also highlights existing gaps and proposes solutions to ensure and improve judicial protection, which lead to the fact that the right to judicial protection of a person should be accessible and provide the opportunity to restore violated human rights and ensure the protection of rights, as well as those that form real guarantees of implementation - the effectiveness of judicial protection of rights, an important component of which is also state grant regulation. In summary, our analysis leads us to the conclusion that, in our view, the elevated state duty rates do not align with the criteria of proportionality as outlined in Article 78 of the Constitution. This raises concerns about the compatibility of these state duty rates with the aforementioned constitutional article. In our opinion, these provisions also contradict the requirements of Article 81 of the Constitution.

Key concepts: *state duty, administrative act, administrative justice, access to court, privileges, public interest, protection of human rights, state bodies.*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ СУДЕБНОГО ОБЖАЛОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНОГО АКТА «О ГОСУДАРСТВЕННОМ НАЛОГЕ» В СВЕТЕ НОВЫХ НОРМ ЗАКОНА РА

АЙК КАЗАРЯН

*соискатель кафедры права факультета права и
международных отношений Европейского университета
Республики Армения,
г.Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – оценить эффективность введения новых ставок государственной пошлины в случае судебного обжалования административного

акта, что, по нашему мнению, приводит к несоразмерному вмешательству в конституционное право на судебную защиту. В данной статье мы осветили приемы и меры (методы), направленные на выявление и освещение проблем, которые существуют в настоящее время после отмены существующих льгот в части государственного налога.

В статье в качестве основного вопроса обсуждаются обоснования повышения ставок государственной пошлины в несколько раз, а также ликвидация существующих льгот по уплате госпошлины, которые приводят к несоразмерному вмешательству в конституционное право на судебную защиту. В контексте должного обеспечения конституционного права человека на судебную защиту и конституционного принципа соразмерности проводится сравнительный анализ. Повышение ставок госпошлины поставило под вопрос значимость прав человека на судебную защиту, справедливое судебное разбирательство и доступ к суду в целом.

В данной статье также освещаются существующие пробелы и предлагаются решения по обеспечению и совершенствованию судебной защиты, которые могут привести к тому, что право на судебную защиту человека должно быть доступным и должно давать возможность восстановления нарушенных прав человека и обеспечения защиты прав, а также тех задач, которые формируют реальные гарантии их реализации: эффективность судебной защиты прав, важной составляющей которой также является государственное грантовое регулирование. В качестве вывода мы пришли к убеждению, что высокие ставки государственной пошлины, по нашему мнению, не удовлетворяют требованиям принципа соразмерности, предусмотренного статьей 78 Конституции, что ставит вопрос о соблюдении этой статьи Конституция. По нашему мнению, данные положения также противоречат требованиям статьи 81 Конституции.

Ключевые понятия: *государственная пошлина, административный акт, административная юстиция, доступ к суду, льготы, общественный интерес, защита прав человека, государственные органы.*

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՂԻԲԵՋԱՆԻ ՀԵՂԿՈՍԻ 1920Թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 30-Ի ԵՎ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-Ի ՀՈՉԱԿԱԳՐԵՐՈՒՄ: ԱՂԻԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽԵՂԱԹՅՈՒՐՈՒՄՆԵՐԸ *

ՀՏԴ 94/479.25/

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-49

ԱՐՄԻՆԵ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Արցախի պետական համալսարանի պատմության և իրավագիտության
ֆակուլտետի պատմության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն
armine.arustamyan@mail.ru
ORCID: 0009-0008-7031-428X

Սույն հոդվածի նպատակն է բացահայտել Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության դիմագիծը հայկական պատմական տարածքների նկատմամբ՝ անկախ այնտեղ տիրապետող քաղաքական ուժից: Հետազոտության հարթակում է դրված 1920թ. Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի կառավարությանը հղված ողջույնի հեռագիրը, որով Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը հայտարարվում էին խորհրդային Հայաստանի տարածքներ և հաջորդ օրը հրապարակած հռչակագիրը, որտեղ նշված էր Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին ադրբեջանական կողմի պատրաստակամությունը:

Խնդիր է դրված բացահայտել ողջույնի հեռագրի և հրապարակված հռչակագրի միջև առկա հակասությունները, ողջույնի հեռագրի ոգուց հետագայում խուսանավելու նպատակով դեկտեմբերի 1-ի հռչակագրում կատարված փոփոխությունը Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ և, ընդհանրապես, իր նախկին հայտարարություններից աստիճանաբար հրաժարվելու և բացահայտ զավթողական քաղաքականություն որդեգրած ադրբեջանական վարքագիծը: Երկու փաստաթղթերի համապարփակ ուսումնասիրությամբ վեր են հանվել նախ ադրբեջանական պատմագիտության մեջ առկա խեղաթյուրումները հիշյալ երկու՝ նոյեմբերի 30-ի և դեկտեմբերի 1-ի որոշումներում և հայտարարություններում, բացահայտել ենք քայլերի այն հաջորդականությունը, որով Ադրբեջանը հրաժարվեց իր կողմից հրապարակված նախնական որոշումներից: Ցույց է տրված, որ Ադրբեջանի նպատակը՝ Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշման լիիրավ իրավունք տալու մասին կետով, ընդամենը քայլ էր՝ հետագայում ստեղծելու Լեռնային Ղարաբաղն Ադրբեջանին բռնակցելու հնարավորություն:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է պատմաքննական մեթոդով, պատմական փաստերի համալիր քննության, համադրման միջոցով:

* Հոդվածը ներկայացվել է 26.09.2023թ., գրախոսվել՝ 13.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ անկախ նրանից, թե Ադրբեջանում ինչպիսի քաղաքական ուժ էր տիրապետում և անկախ Հայաստանում տիրապետող քաղաքական ուժից, Ադրբեջանի նպատակը հայկական պատմական հողերի, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ նույնն էր՝ զավթողական: Եզրահանգել ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ զավթողական նկրտումները Ադրբեջանը ձգտում էր բավարարել սպառնալիքներով, հորհրդային Ռուսաստանի տարածաշրջանում հետապնդած շահերից օգտվելով և գործելով ավագ եղբոր՝ Թուրքիայի հովանավորությամբ:

Հիմնաբառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղ, հիմնախնդիր, ողջույնի հեռագիր, հռչակագիր, խեղաթյուրում, պատմագիտություն, փաստ, խորհրդայնացում, ինքնորոշում:

Նախաբան

Ադրբեջանի մուսավաթական կառավարության կողմից Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ զավթողական հավակնությունների, տարածքային կորուստների, այդ համապատկերում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի ուսումնասիրությունն արդիական նշանակություն ունի ազգային անվտանգության, հայագիտության ուսումնասիրության, ադրբեջանաթուրքական պատմագիտության զեղծարարություններին հակադարձելու տեսանկյունից: Արդի քաղաքական մարտահրավերներին դիմակայելու և դրանց ճշգրիտ արձագանքելու խնդիրը ենթադրում է ադրբեջանաթուրքական զավթողականությունը հիմնավորող պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ առաջնորդվող արտաքին քաղաքականության ընկալումը, որով պայմանավորված էր հայկական տարածքների, այդ թվում և՛ Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ զավթողական կեցվածքը և ադրբեջանական պատմագիտության կողմից պատմական փաստերի ժխտումն ու խեղաթյուրումը: Չանգեզուրի, Նախիջևանի, Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Մուսավաթական Ադրբեջանի կողմից դեռևս 1918թ. սկիզբ առած նվաճողական նկրտումները շարունակվեցին և նոր թափով վերսկսվեցին հորհրդային Ադրբեջանի կողմից: 1920թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանի խորհրդայնացումը նպաստեց խորհրդա-քենավաարդբեջանական եռյակի համատեղ պլանների իրագործմանը: Ոչ միայն ուժի գործադրմամբ, այլ նաև օգտագործում էր բոլոր քարոզչական հնարքները ՀՀ-ից տարածքներ կորզելու նպատակով: Հայաստանի Հանրապետության շուրջ ստեղծված օղակն օր օրի ավելի էր սեղմվում: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսությամբ զինված Թուրքիան 1920թ. աշնանը պատերազմ սանձագործեց ՀՀ-ի վրա՝ դրանով իսկ նպատակ ունենալով նպաստել կրտսեր եղբոր՝ Ադրբեջանի զավթողական հավակնությունների բավարարմանը: 1920թ. ամռանը կտրուկ փոփոխություն կատարվեց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության մեջ: Համաշխարհային սոցիալիստական հեղափոխության բարձրացման և հակաիմպերիալիզմի դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը առաջնային դարձավ հորհրդային Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության համար, իսկ քանի որ Թուրքիան համարվում էր Արևելքի, մասնավորապես մուսուլմանական Արևելքի առաջապահ երկիրը, ուստի այդ երկիրը մի օրից մյուսը դիտվեց իբրև ողջ Արևելքի հակաիմպերիալիստական պայքարի գլխավոր ուժ (Սիմոնյան 384): Ինքնըստիկանաբար ոչ խորհրդային արևմուտքի դաշնակից Հայաստանը հռչակվեց իմպերիալիզմի գործակալ, կամ իմպերիալիստական երկիր: Ինչ վերաբերում էր Ադրբեջանին, ապա Թուրքիան, ինչպես և Նախիջևանը, վերջինիս դիտում էր որպես հենակետ՝ Կովկասում ազդեցության տարածման համար: Խորհրդաքենավաթական դաշինքում սեղմված ՀՀ-ն թուրք-հայկական պատերազմում ծանր պարտություն կրեց: 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին

Ալեքսանդրապոլում կնքված պայմանագրով ՀՀ-ից բզկտվեցին պատմական մի շարք տարածքներ՝ Կարսը, Արդահանը, Կաղզվանը, Օլթին, Արդվինը, Սուրմալուն: Պայմանագրով Հայաստանից անջատվեցին նաև Նրա հենց կենտրոնում գտնվող Նախիջևանի, Շարուրի և Շահթախթի շրջանները: Նույն օրը ՀՀ կառավարությունը իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկներին: Մինչ այդ 1920թ. նոյեմբերի 29-ին Ադրբեջանից Իջևան մտած հայ հեղկոմը, բնակչության հիմնական զանգվածների ցանկությանը հակառակ, Հայաստանը հռչակեց խորհրդային (Հարությունյան 272): Թեպետև Ադրբեջանի կողմից առերևույթ ցույց տրվեց տարածքային պահանջներից հրաժարվելու և խորհրդային Հայաստանի հետ բաց սահմաններ և խաղաղություն հաստատելու պատրաստակամություն, այդուհանդերձ, ինչպես սույն ուսումնասիրության հետագա տողերում կբացահայտենք, արտահայտած պատրաստակամությունն ընդամենը ապագա բացահայտ ագրեսիայի քողարկված և մոլորեցնող քաղաքական քայլ էր: Հայ պատմագիտության մեջ քննարկվող թեման ուսումնասիրվել է Հ.Աբրահամյանի, Լ.Խուրշուդյանի, Հ.Հարությունյանի և այլոց կողմից: Սակայն հիմնախնդիրը կարիք ունի հետագա ուսումնասիրության ադրբեջանական պատմագիտության խեղաթյուրումների համապատկերում: Ադրբեջանական պատմաբանների իրարամերժ, երբեմն հակասական դիտարկումների վերհանումը լույս է սփռում պատմական փաստագրության և Ադրբեջանի հետապնդած քաղաքական դիտավորության վրա: Հայ պատմագիտությունն այսօր խնդիր ունի հավուր պատշաճի հակադարձելու և բացահայտելու պատմական փաստերը խեղաթյուրելու՝ ադրբեջանական պատմագիտության ոչ գիտական կողմնորոշումը:

Հայաստանի խորհրդայնացումը և Ադրբեջանի դիրքորոշումը Նոր հայտարարությունների տեսքով

Եվ այսպես, Հայաստանում հաստատվեցին խորհրդային կարգեր: Խորհրդայնացումից հետո վիճելի տարածքների հարցը մտավ Նոր շրջափուլ: Երբ Բաքվում ստացվեց Հայաստանի հեղկոմի հեռագիրը խորհրդային կարգեր հաստատելու մասին, տեղի ունեցավ Ադրբեջանի Կոմկուսի Կենտկոմի Զաղբյուրոյի և Կազմբյուրոյի համատեղ նիստ 1920թ. նոյեմբերի 30-ին, որից անմիջապես հետո Ադրբեջանի հեղկոմի Նախագահ Նարիմանովի անունից Հայաստանի հեղկոմին հղվեց մի հռչակագիր, ըստ որի՝ կողմերի միջև վերացվում են բոլոր տեսակի տարածքային խնդիրները: Այդ հեռագիրը հրապարակվում է «Կոմունիստ» թերթի դեկտեմբերի 7-ի համարում (Երևան, հայերեն): Հռչակագրում ասված էր.

«Բոլորին, բոլորին, բոլորին». Ադրբեջանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության անունից հայ ժողովրդին հայտարարեք Ադրբեջանի հեղկոմի նոյեմբերի 30-ի որոշումը. «Ադրբեջանի բանվորա-գյուղացիական կառավարությունը ստանալով ապստամբած գյուղացիների անունից հղված ուրախայի լուրը Հայաստանի խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հռչակման մասին, ողջունում է եղբայրական ժողովրդի հաղթանակը: Այսօրվանից վերացված են հայտարարվում սահմանային վեճերը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը համարվում են Հայաստանի Սոցիալիստական Հանրապետության մասեր: Կեցցե խորհրդային Հայաստանի և Ադրբեջանի բանվորների ու գյուղացիների եղբայրությունն ու միությունը:

*Ադրբեջանի խորհրդային հեղկոմի Նախագահ Նարիմանով
Արտաքին գործոց կոմիսար Հուսեյնով (Կոմունիստ, Нагорный Карабах 43):*

Սա 1920թ. նոյեմբերի 30-ի որոշման հիման վրա կազմված Ադրբեջանի հեղկոմի հռչակագրի տեքստն է, որում արտացոլված հայտարարություննից Ադրբեջանը քիչ անց լիովին հրաժարվեց: Ադրբեջանցի պատմաբանները միաբերան խոսում են այն մասին, որ նոյեմբերի 30-ի հռչակագիրը խեղաթյուրվել է, թե իբր իրականում խոսք չի եղել Լեռնային Ղարաբաղի մասին, և ընդամենը նշված է եղել թե իբր Լեռնային Ղարաբաղին պիտի տրվեր ինքնորոշման իրավունք: Մինչդեռ հենց հեղկոմի ընդունած հռչակագիրն է հիմք հանդիսացել, որ դեկտեմբերի 1-ի Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում Օրջոնիկիձեն «պատմական իրողություն» որակեր խորհրդային Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը խորհրդային Չայաստանի տարածքներ ճանաչելու փաստը (Орджоникидзе 28): Եվ այսպես, դեկտեմբերի 1-ին հրավիրված Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում, որը նվիրված էր Չայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը, հրապարակվեց հռչակագիր հեղկոմի նախագահ Ն. Նարիմանովի անունից: Հարկ է նշել, որ դեկտեմբերի 1-ին հրապարակված հռչակագիրը Եականորեն տարբերվում է մեկ օր առաջ Հեղկոմի կողմից հղված ողջույնի հեռագրի տեքստից: Այսպես, հռչակագրում նշված է, որ «խորհրդային Ադրբեջանը, կողմ լինելով եղբայրական աշխատավոր հայ ժողովրդի պայքարին՝ ընդդեմ դաշնակների իշխանությանը, ովքեր հեղել և հեղում էին մեր լավագույն կոմունիստ ընկերների արյունը Չայաստանի և Չանգեզուրի սահմաններին, հայտարարում է, որ այսուհետ ոչ մի տարածքային խնդիր չի կարող պատճառ հանդիսանալ երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների միջև արյունահեղության, Չանգեզուրի և Նախիջևանի գավառները հանդիսանում են խորհրդային Չայաստանի անբաժանելի մասը, իսկ Ղարաբաղի աշխատավոր գյուղացիությանը տրվում էր ինքնորոշման լայն իրավունք, բոլոր ռազմական գործողությունները Չանգեզուրի սահմաններում դադարեցվում են, իսկ խորհրդային Ադրբեջանի ուժերը դուրս են գալիս» (Нагорный Карабах. Историческая справка 44, տես նաև Կոմունիստ, 2 դեկտեմբերի): Փաստորեն, ինչպես տեսնում ենք, Ադրբեջանի հեղկոմի նոյեմբերի 30-ի հռչակագրի տեքստում՝ Լեռնային Ղարաբաղի՝ խորհրդային Չայաստանի անբաժանելի մաս կազմելու հայտարարությունը հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 1-ին, փոխարինվեց **ինքնորոշման իրավունք** տրվելու թեզով, համենայն դեպս, այդպես նշված էր հրապարակված հռչակագրում:

Ադրբեջանական պատմագիտության խեղաթյուրումները

Ադրբեջանական պատմաբանները միանգամայն խեղաթյուրում են պատմական փաստերը և նոյեմբերի 30-ի հռչակագիրը, որը տպագրվել է «Կոմունիստ» թերթի 1920թ. դեկտեմբերի 7-ի համարում, կամ անտեսում են, կամ քողարկում անիմաստ ու անհեթեթ մեկնաբանություններով: Այսպես, Ջ. Հասանլին իր հոդվածում բացարձակ չի ներկայացնում նոյեմբերի 30-ի հռչակագիրը, որտեղ նշված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Նախիջևանը այսուհետ կազմում են խորհրդային Չայաստանի անբաժանելի մասերը: Վերջինս ներկայացնում է դեկտեմբերի 1-ի Բաքվի խորհրդի նիստի ընդունած հռչակագիրը, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ նշված է, որ Ադրբեջանը պատրաստ է տալ ինքնորոշման լայն իրավունք: Հեղինակի մոտ ընդհանրապես բացակայում է նոյեմբերի 30-ի ողջույնի հեռագրի տեքստը: Վերջինս ուղղակի նշում է, որ Չայաստանում խորհրդային կարգերի հռչակման հետ կապված Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովը և արտաքին գործերի հեղկոմ Միրզա Դավուդ Հուսեյնովը ողջույնի հեռագիր են հղել Հայհեղկոմին: Այդ հեռագրի հրապարակված տեքստի և ԱԿԿ ԿԿ (Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի) Կազմբյուրոյի և Զաղբյուրոյի նոյեմբերի 30-ի համատեղ նիստի որոշման մեջ կար էական տարբերություն՝ ըստ Ջ. Հասանլի: «Մի շարք հակասություններ են պարունակվել Չայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը նվիրված Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում Նարիմանովի ունեցած ելույթի և հրապարակված հռչակագրի միջև» (Гасанлы 134): Թե ինչ նկատի

ունի Հասանյին, դիտարկում ենք նրա հոդվածի հետագա տողերում: Ինչպես նշեցի, հեղինակը այդպես էլ չի վերծանում, չի հրապարակում Նոյեմբերի 30-ի ողջույնի հեռագրի բովանդակությունը: Այստեղից եզրահանգում, որ պատմաբանը անտեսում է պատմական հայտնի հրապարակված փաստաթուղթը: Այնուհետև խոսում է Բաքվի խորհրդի ղեկավարների 1-ի հռչակագրի մասին, այնպես, ինչպես այն հրապարակվել էր իրականում, բայց ուշագրավ է այն, որ ըստ վերջինիս՝ ղեկավարների 1-ի հռչակագրի տեքստը հակասում է Ադրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի Նոյեմբերի 4-ի և Նոյեմբերի 30-ի ընդունած որոշումներին: (Гасанлы 134): Այսինքն՝ ինչ է սա նշանակում, ասվել է մի բան, գրվել ու հրապարակվել մեկ այլ բան: Ամենվազն տարօրինակ է նման տրամաբանությունը: Խոսք լինել չի կարող, որ **փաստ է գրվածն ու հրապարակվածը**: Ըստ Հասանյիի՝ 1920թ. Նոյեմբերի 4-ին ԱԿԿ (բ) ԿԿ քաղբյուրոյի նիստում Ի. Ստալինի և Գ. Օրջոնոկիձեի մասնակցությամբ քննարկվել է հայ-ռուսական պայմանագրի նախագիծը և ընդունվել է որոշում, որ Նախիջևանի ու Չանգեզուրի տարածքները Հայաստանին առաջարկելը ձեռնտու չի ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ ստրատեգիական կողմերից: Սա ըստ ադրբեջանցի հեղինակի՝ դեռևս որոշվել էր Նոյեմբեր 4-ին: Իսկ այնուհետև Հասանյին նշում է, որ կապված Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման հետ՝ որոշում էր ընդունվել Չանգեզուրը տալ Հայաստանին, իսկ Նախիջևանի հարցը չի էլ քննարկվել իբր և այնուհետև նշում է, որ ղեկավարների 1-ին Նարիմանովի կողմից ընդունված հռչակագրում խոսվում է Նախիջևանի մասին՝ որպես խորհրդային Հայաստանին տրվող տարածքի: Նույն տրամաբանությունն է ցուցաբերում նաև ադրբեջանցի պատմաբան Թ. Զոչարյին: Վերջինս նշում է, որ Նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի ԱԿԿ (բ) ԿԿ Կազմբյուրոյի և Զաղբյուրոյի համատեղ նիստը Օրջոնոկիձեի մասնակցությամբ որոշել է ա) խորհրդի և Հեղկոմի անունից հռչակագրով դիմել հայկական կառավարությանը, բ) ուղարկել ողջույն, գ) Չանգեզուրը մտնում է Հայաստանին, դ) Լեռնային Ղարաբաղին տրվում է ինքնորոշման իրավունք, ե) խորհրդային Ադրբեջանը խորհրդային Հայաստանի հետ կնքում է ռազմական և տնտեսական միություն (նշել մասնավորապես նավթի մասին), զ) հայտարարել ռազմական գործողությունների դադարեցման մասին, է) հռչակագրի հայտարարումը հանձնարարել ընկեր Նարիմանովին (Кочарови 111): Նույնը ներկայացնում է մեկ այլ ադրբեջանցի պատմաբան՝ Մուստաֆա-գադեն: Վերջինս նույնպես դեպքերը ներկայացնում է այնպես, թե իբր Նոյեմբերի 30-ի որոշման մեջ նշվել է միայն Չանգեզուրը Հայաստանին թողնելու մասին, Լեռնային Ղարաբաղին որոշվել էր տալ ինքնորոշման իրավունք, իսկ Նախիջևանի մասին, ինչպես մյուսներն են գրում, որևէ որոշում չի եղել: Ինչ վերաբերում է հաջորդ օրվա՝ ղեկավարների 1-ին ընդունած հռչակագրին, ապա Մուստաֆա-գադեն այդ մասին խոսելիս նշում է, որ Նախիջևանի մասին խոսք չի եղել (Мустафа-заде 223): Ուշադրություն դարձնենք, որ եթե Հասանյին և Զոչարյին ղեկավարների 1-ին հրապարակված հռչակագրի մասին խոսելիս նշում են, որ Նախիջևանը և Չանգեզուրը ըստ դրա թողնվելու էին Հայաստանին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղին տրվելու էր ինքնորոշման իրավունք, ապա Մուստաֆա-գադեն ընդհանրապես ղեկավարների 1-ի հռչակագիրը հրապարակում է սեփական խմբագրմամբ և բաց թողնում այդ հռչակագրում նշված հայտնի նախադասությունը. «Չանգեզուրի և Նախիջևանի գավառները համարվում են խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասերը»: Ինչպես տեսնում ենք, թե՛ Զոչարյին, թե՛ Հասանյին, թե՛ Մուստաֆա-գադեն գրում են նույն քննարկող հարցի վերաբերյալ: Ըստ վերոնշյալ հեղինակների՝ Նոյեմբերի 30-ի նիստում որոշվել է միայն Չանգեզուրը թողնել Հայաստանին, Լեռնային Ղարաբաղին տալ ինքնորոշման իրավունք, Նախիջևանի մասին ոչինչ չի ասվել: Ընդ որում, հիշյալ հեղինակները չեն բերում նշված որոշումից որևէ հրապարակված քաղվածք: Լավ, մի՞թե հնարավոր է, որ պետական որևէ կառույց իր խորհրդի նիստում կայացներ որոշում, բայց այդ որոշումը հրապարակվեր միանգամայն այլ բովանդակությամբ: Չավեշտալի է ամենվազն նման տրամաբանությունը: Փաստորեն ստացվում է, որ ադրբեջանցի պատմաբանները

պատմական իրողությունից խուսափելու հետևյալ մարտավարությունն են որդեգրել՝ այո՞ր, հոչակել ենք, բայց այլ կերպ էինք որոշել: Կարծում ենք՝ նման երևույթը հակագիտական որակելը կլիներ մեղմ ասված: Եթե իսկապես նոյեմբերի 30-ի նիստում որոշվել էր Լեռնային Ղարաբաղին տալ ինքնորոշման իրավունք, Չանգեզուրը թողնել Չայաստանին, իսկ Նախիջևանի հարցը չի էլ քննարկվել, ապա ինչու՞ Նախ Բաքիորիորդի ղեկավարների 1-ի հռչակագրում նշված է Նաև Նախիջևանը Չայաստանին թողնելու մասին, էլ չենք խոսում նոյեմբերի 30-ի ողջույնի հեռագրի մասին, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ոչ թե խոսվում է ինքնորոշման իրավունք տալու, այլ Չայաստանի մաս ճանաչելու մասին: Կամ ինչպես է պատահել, որ խորհրդային երկրի ազդեցիկ գործիչներից մեկը՝ Օրջոնոկիձեն, ով մասնակցել է վերոհիշյալ նիստին, ղեկավարների 1-ին Մոսկվա՝ Լենինին և Ստալինին հեռագրեց հետևյալը. «Երեկ Ադրբեջանը հռչակեց Նախիջևանը, Չանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Չայաստանին հանձնելու օգտին» (Орджоникидзе 30): Ստալինը, հիմք ընդունելով Օրջոնոկիձեի հեռագիրը, ով, կրկնում ենք, մասնակից էր նիստերին, «Պրավդա» թերթում գետնոված հողվածում գրել է. «Խորհրդային Ադրբեջանը հրաժարվում է վիճելի տարածքներից և հայտարարում է Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Չայաստանին հանձնելու մասին» (Правда, 4 декабря, 1920): Միանգամայն պարզ է, որ խորհրդային երկրի ազդեցիկ պաշտոնյաները չէին կարող հրապարակել փաստեր, եթե դրանց վերաբերյալ հենց նման որոշում կայացված չլիներ: Մինչդեռ, ադրբեջանցի պատմաբանները ընդունած որոշումների և հրապարակված հռչակագրերի միջև առկա հակասությունները մեկնաբանում են ոչ պակաս անտրամաբանական եղանակով: Այսպես, ըստ Չասանլիի՝ հռչակագրի տեքստը միևնույն հրապարակումը կեղծվել է Օրջոնոկիձեի կողմից: Այսպես, ղեկավարների 1-ին Լեզրանին և Չիչերինին Նա գրել է, որ Ադրբեջանն արդեն արձագանքել է և Խորհրդային Չայաստանին է տվել Չանգեզուրը, Նախիջևանը, Ղարաբաղը: Չասանլին գրում է. «Ադրիեդկոմի Նախագահ Նարիմանովի հռչակագիրը 1920թ. ղեկավարների 1-ին, կրեց «թեթև ուղղում» բոլշևիկների կողմից»

(Նկատի ունի Օրջոնոկիձեն - ընդգծումը մերն է՝ Ա.Բ. Խաչատրյան): Բաքվում հրապարակվող թերթերում («Կոմունիստ», 2 դեկտեմբեր, 1920 և Բակինսկի ռաբոչի 3 դեկտեմբեր, 1920թ) նշված է, որ Լեռնային Ղարաբաղին տրվում է ինքնորոշման իրավունք, իսկ Չայաստանում հրատարակվող թերթերում («Կոմունիստ», Երևան, 7 դեկտ 1920թ.), նշված է՝ Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Չայաստանի անբաժանելի մասը կազմելու մասին: Չասանլին այս ամենում տեսնում է Օրջոնոկիձեի թույլ տված սխալը և հռետորական հարց է տալիս. «Հարց է ծագում. Օրջոնոկիձեն միանգամայն տեղյակ էր գործին, թե՞ միտումնավոր է սխալ թույլ տվել» (Гасанлы 135): Փաստորեն ադրբեջանցի հեղինակը հրապարակած հռչակագիրը համարում է Օրջոնոկիձեի կողմից խմբագրված և մեղադրում է հայ պատմաբաններին, որոնք իբր ոչ թե հռչակագրի բնօրինակն են վկայակոչում, այլ նրա «խմբագրված» տարբերակը: Իսկ որտե՞ղ է բնօրինակը, ի՞նչ բնօրինակի մասին է խոսում Չասանլին, այն «բնօրինակի», որը լույս է տեսել Բաքվի «Կոմունիստում», իսկ «խմբագրված» տարբերակ էլ համարում է ո՞ր մեկը՝ Երևանի «Կոմունիստում» տեղ գտա՞ծը, թե՞ Օրջոնոկիձեի նյութերում, թե՞ Ստալինի հողվածում: Միայն Բաքվում հրատարակվող «Կոմունիստն» է միթե ճիշտ հասկացել Նարիմանովին, իսկ մյուս հեղինակավոր գործիչները սխալ են մեկնաբանել և հայտարարել: Իսկապես անհեթեթ է հնչում Չասանլիի տեսակետը: Մյուս կողմից՝ Չասանլին Չանգեզուրի կապակցությամբ նշում է, թե Նարիմանովը ստիպված է եղել Չանգեզուրը հայտարարել Խորհրդային Չայաստանի մաս, քանի որ կար ճնշում Մոսկվայից: Թե ինչ ճնշման մասին է խոսքը, երևում է ադրբեջանցի հեղինակի հետագա տողերում. «Բանն այն է, որ Չանգեզուրը Չայաստանին տալով, Նա **(Նկատի ունի Մոսկվային - ընդգծումը մերն է՝ Ա.Բ. Խաչատրյան)** ցանկանում էր սեպ խրել Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև: Թուրքերը Չայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքված պայմանագիրը և հատկապես

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո ձևավորված բարեկամական հարաբերությունները երկու երկրների միջև դիտարկում էին որպես վահան թուրքիայի ճանապարհին մերձենալու Կովկասի մուսուլմանական ժողովրդին» (Гасанлы 136): Հասանլիի առաջ քաշած այս միտքը պարզ ցուցադրում է թուրքիայի և Ադրբեջանի պանթուրքական հեռագնա ողջ ծրագիրը: Նշանակում է, որ ադրբեջանցի պատմաբանը խոստովանում է, որ հայկական տարածքների և կոնկրետ վերոնշյալ տողերում նշված Չանգեզուրի նկատմամբ հավակնությունը բխում են թուրքիայի և Ադրբեջանի միավորման հեռագնա՝ պանթուրքիզմի հետապնդած պահանջներից: Զոչարլին ևս Օրջոնկիձեի թույլ տված վրիպումն է համարում Նոյեմբերի 30-ի ողջույնի հեռագրում և հետագա նրա հեղինակությամբ լույս տեսած նյութերում Լեռնային Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը կազմելու վերաբերյալ Ադրբեջանի հայտարարությունը: «Սկզբնաղբյուրը՝ նշված հռչակագրի տեքստը և այն ժամանակ և հիմա, անվիճելիորեն ցույց է տալիս, որ Օրջոնկիձեի ելույթում, Մոսկվա ուղղած նրա հաղորդագրություններում և նրա հոդվածների ու ելույթների ժողովածուում նշված հարցի վերաբերյալ իսկապես կատարվել է սխալ», - նշում է ադրբեջանցի հեղինակը (Кочарян 114): Միանգամայն արդարացի է պատմաբան Լ. Խուրշուդյանի վրդովմունքն այս հարցի առնչությամբ. «Ըստ Զոչարլիի, Օրջոնկիձեն սխալվել է, սխալվել է նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմին առնչված մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի կոլեկտիվը, որը արխիվային նյութերի հիման վրա հետագայում կազմել է Օրջոնկիձեի հոդվածների և ճառերի ժողովածուները և դրանց կոմենտարները, սխալվել է նաև Ստալինը»: (Երեկոյան Երևան 1989): Ադրբեջանցի մյուս կեղծարար պատմաբաններից շատ չի տարբերվում նաև Դ. Գուլիևը: Վերջինս, ներկայացնելով 1920թ. Նոյեմբերի 30-ին Բաքվում տեղի ունեցած հայտնի նիստը, Նույնպես խուսափում է Նույն օրը Հայկեղկոմին ուղղված ողջույնի հեռագրի մասին խոսելուց, որտեղ, ինչպես գիտենք, գետնելված էր թե՛ Լեռնային Ղարաբաղի, թե՛ Նախիջևանի, թե՛ Չանգեզուրի՝ խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասեր՝ Ադրբեջանի կողմից ճանաչելու մասին հայտարարությունը: Բայց Գուլիևը նշում է, որ Նոյեմբերի 30-ին որոշվել էր «ցույց տալ, որ խորհրդային Ադրբեջանի և խորհրդային Հայաստանի միջև սահմաններ գոյություն չունեն: Հաջորդ կետով գրում է, որ Լեռնային Ղարաբաղին որոշվել էր տալ ինքնորոշման իրավունք» (Гулиев 13):

Փաստորեն ադրբեջանցի հեղինակները միաբերան հերքում են 1920թ. Նոյեմբերի 30-ի Ադրբեջանի կողմից ողջույնի հեռագրում նշված Լեռնային Ղարաբաղի, Չանգեզուրի, Նախիջևանի՝ խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասեր ճանաչելու վերաբերյալ հայտարարությունը: Սակայն պատմական փաստաթղթի առկայությունը անտեսել կամ հերքել չի նշանակում, թե այն դադարում է գոյություն ունենալ: Այն անտեսել՝ նշանակում է փաստի նկատմամբ ցուցաբերել հակագիտական վերաբերմունք:

Եզրահանգումներ

Ի մի բերելով հրապարակի վրա եղած նյութերն ու եզրահանգումները՝ հանգում ենք հետևյալին.

1. 1920թ. Նոյեմբերի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմը ողջույնի հեռագրով ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը, Նախիջևանը՝ որպես խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասեր: Իհարկե, նման քայլը ողջունելի կլիներ, եթե, հիրավի, զուգորդվեր համանման քայլերով: Ինչպես իրավացիորեն նշում է. Չոհրաբյանը. «Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև վիճելի համարվող տարածքների վերաբերյալ վերջինիս ղեկավարության Նոր, ինտերնացիոնալիստական հռչակված մոտեցումը, որը ինչ խոսք, կարող էր մեկննդմիշտ լուծել երկու ժողովուրդների միջև թշնամանք առաջացնող այդ հիրավի բարդ խնդիրը, եթե իհարկե Ադրբեջանի ղեկավարությունը անկեղծորեն ու հոժարակամ էր հրաժարվել վիճելի տարածքներից...» (Չոհրաբյան 227): Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին Ադրբեջանի հետագա քայլերը, դա այդպես չէր:

2. Ամենևին էլ աղբբեջանական կողմը չէր հրաժարվել Հայաստանի նկատմամբ նվաճողական հավակնություններից: Նարիմանովը հենց հաջորդ օրը ստեղծեց այնպիսի վիճակ, որ կարողանար աստիճանաբար հրաժարվել մեկ օր առաջ իր կողմից արված հայտարարությունից: Եվ այսպես, հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 1-ին, կայանում է Բաքվի խորհրդի նիստը, որից հետո Բաքվի «Կոմունիստ» թերթի դեկտեմբերի 2-ի համարում հրապարակվում է Նարիմանովի ելույթը, որտեղ Լեննային Ղարաբաղի վերաբերյալ Նարիմանովը հայտարարում է ինքնորոշման լիակատար իրավունք տալու պատրաստակամության մասին, իսկ Չանգեզուրը հայտարարում է խորհրդային Հայաստանի մաս՝ պարտավորվելով զորքերը դուրս բերել այնտեղից: Մեր խորին համոզմամբ՝ ինչպես հետագայում տեղի ունեցավ հուլիսի 4-ի և 5-ի արանքում, երբ մի օրվա կտրվածքով որոշվեց փոխել հուլիսի 4-ին՝ Լեննային Ղարաբաղը՝ Հայաստանին թողնելու մասին որոշումը և հաջորդ օրը կայացավ հակահայկական որոշում, նույն էլ կայացավ նոյեմբերի 30-ի հայտարարության և հաջորդ օրվա հայտարարության հետ: Նարիմանովը, հետ կանգնելով իր խոսքից, դեկտեմբերի 1-ի ելույթը խմբագրման է ենթարկում և հրապարակում այնպես, որ Լեննային Ղարաբաղը ճանաչում է ոչ թե որպես խորհրդային Հայաստանի մաս, այլ նրան տրվում է ինքնորոշման իրավունք: Մեր համոզմունքը բխում է նաև Բաքվի խորհրդին անմիջապես մասնակցած Գ. Օրջոնոկիձեի ելույթի տեքստից: Եթե իսկապես Նարիմանովը չի խոսել Լեննային Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժանելի մաս ճանաչելու մասին, ապա ինչու՞ պետք է Օրջոնոկիձեն, ով մինչ այդ էլ հայտնի էր աղբբեջանամետ դիրքորոշմամբ, իր ելույթում նշեր, որ Աղբբեջանը կատարել է պատմական քայլ և խորհրդային Հայաստանի անբաժանելի մասը ճանաչել Լեննային Ղարաբաղը, Չանգեզուրը և Նախիջևանը: Օրջոնոկիձեի ելույթում՝ ինչեցված 1920թ. դեկտեմբերի 1-ի Բաքվի խորհրդում, ասվեց. «Շատ բնորոշ էր ընկեր Նարիմանովի ելույթը: Նա կարդաց մեզ համար իր հռչակագիրը. Չանգեզուրը, Նախիջևանը և Ղարաբաղը ռուսական ականջի համար ոչինչ չասող, ոչ մի իմաստ պարունակող անվանումներ են: Եվ ահա՝ ընկեր Նարիմանովն ասում է. Վերցրեք դրանք ձեզ, վերցրեք այդ անպտղաբեր հողերը ձեզ՝ հայերիդ համար, կարծես թե խորհրդային Աղբբեջանը թոթափում է մի ավելորդ բեռ: Բայց ո՛չ: Այդ գավառներում, այդ անպտուղ հողերում վերջանում է այսպես ասած հայ-մուսուլմանական հարցը, այստեղ՝ Անդրկովկասում: Հարց, որը պատճառ դարձավ սարսափների, որը աշխատավոր մուսուլմանին լարեց աշխատավոր հայի դեմ՝ երկուստեք ոչնչացման համար: Այդ իրողությունը պատմական իրողություն է, որը մարդկության պատմության մեջ իր կրկնությունը չունի» (Орджоникидзе 28): Ինչպե՞ս հասկանալ այս ամենը: Փորձենք իրար մոտ դնել աղբբեջանցիների գրառումները և Օրջոնոկիձեի ելույթը: Ինչպես կարող է Նարիմանովը իր ելույթում չխոսել վիճելի տարածքները խորհրդային Հայաստանի մասեր ճանաչելու մասին և հանկարծ Նարիմանովից հետո Օրջոնոկիձեն ելույթ ունենար և նշեր, որ Աղբբեջանը հրաժարվել է Ղարաբաղից, Չանգեզուրից, Նախիջևանից և խոսեր այն ամենի մասին, ինչ նշվեց վերևում: Կամ մի՞թե այնքան անուրջ է Օրջոնոկիձեն, որ դեկտեմբերի 2-ին էլ հեռագրեց Մոսկվա՝ Լենինին և Ստալինին գրելով. «Աղբբեջանը երեկ խորհրդային Հայաստանի օգտին հռչակեց Նախիջևանի, Չանգեզուրի և Լեննային Ղարաբաղի անցումը Աղբբեջանին» (Орджоникидзе 28):

3. Աղբբեջանցի պատմաբանները միանգամայն խեղաթյուրում են պատմական փաստերը և իրենց եզրահանգումներում հիմք են ընդունում 1920թ. Բաքվի խորհրդի դեկտեմբերի հռչակագրի տեքստը, որտեղ նշված էր Լեննային Ղարաբաղին ինքնորոշման իրավունք տալու մասին՝ միանգամայն անտեսելով նոյեմբերի 30-ի հայտարարությունը: Նրանք հակված են այդ ամենի մեջ տեսնել Օրջոնոկիձեի սխալմունքը և Մոսկվայի ճնշումը: Այսպես, Շուքյուրովը նշում է, որ Կովկասում խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո ստեղծվեց նոր պատմական իրողություն, որը խորհրդային Ռուսաստանին թույլ տվեց Աղբբեջանի վզին փաթաթել Լեննային Ղարաբաղին ինքնավարության շնորհելը» (Шукров 165): 3.

Աբրահամյանը նշում է. «Ադրբեջանցի պատմաբաններն իրենց եզրակացությունների համար հիմք են ընդունում Բաքվի խորհրդի հանդիսավոր նիստում Ն. Նարիմանովի արտասանած ճառը և ընթերցած հռչակագիրը, որտեղ ոչ մի խոսք չկա Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին հանձնելու մասին, իսկ հայ պատմաբաններն իրենց եզրակացությունների համար հիմք են ընդունում Բաքվի խորհրդի նիստում դեկտեմբերի 1-ին Ս. Օրջոնոկիձեի ելույթն ու դեկտեմբերի 7-ին «Կոմունիստ» թերթում հրապարակված վերոհիշյալ հռչակագիրը, որտեղ ասված է թե Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչվում է Խորհրդային Հայաստանի տարածք» (Աբրահամյան 223):

Օրջոնոկիձեին սխալվելու մեջ մեղադրում է Հասանլին, Զոչառլին, իսկ Մուստաֆա-գադեն Շուքրուրովի պես հակված էր տեսնելու Մոսկվայի ճնշումը: Այսպես, վերջինս գրում է. «Ինչպես ցույց տվեցին Նարիմանովի հաջորդ քայլերը, նման հայտարարությամբ հանդես գալով (նկատի ունի Լեռնային Ղարաբաղին ինքնորոշում տալու մասին-ընդգծումը մերն է՝ Ա.Բ. Խաչատրյան), նա ամենևին նկատի չի ունեցել Լեռնային Ղարաբաղի անջատումը Ադրբեջանից: Այդ հռչակագիրը ստիպված մի քայլ էր ադրբեջանական կառավարության կողմից՝ Բաքվի իշխանության վրա Կոմբյուրոյի կողմից աճող ճնշման պայմաններում, որի անդամները նման ձևով նպատակ ունեին բարոյապես և քաղաքականապես աջակցել Երևանում նոր իշխանության եկած բոլշևիկներին» (Мыстафа-заде 224): Ադրբեջանցի պատմաբանի հետ կարելի է համաձայնվել ասածի այն մասով, որ Նարիմանովը մտադիր չէր նույնիսկ ինքնորոշում տալ Լեռնային Ղարաբաղին: Բայց դարձյալ տեսնել այդտեղ Կոմբյուրոյի ճնշումն անընդունելի է: Ինչպես տեսնում ենք, փաստերն աղավաղող հեղինակը դարձյալ չի հիշատակում մեկ օր առաջ և նույն դեկտեմբերի 1-ին Նարիմանովի կողմից հնչեցրած Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու մասին հայտարարությունը: Մեր խորին համոզմամբ՝ Նարիմանովը, հրաժարվելով իր կողմից նախապես հնչեցրած Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի մաս ճանաչելու մտքից, խմբագրել է այն որպես ինքնորոշում շնորհելու պատրաստակամություն, դրանով իսկ ինքն իր համար հիմք է ստեղծել հետագայում դրանից ևս հրաժարվելու համար: Հետագայում նույն Նարիմանովը պնդում էր. «Եթե իրենք իմ հռչակագրում հնչեցրած խոսքերն են մեջբերում, ապա ես բառացիորեն ասել եմ հետևյալը. «Լեռնային Ղարաբաղին տալ ինքնորոշման իրավունք» (Кочарян 119):

4. Ադրբեջանի դիրքորոշումը, հակասական հայտարարությունները՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի՝ Խորհրդային Հայաստանի մաս ճանաչելու և քիչ անց ինքնորոշում տալու պատրաստակամության հետ, ընդամենը ստեղծված իրավիճակի հետ համապատասխան խոսույթ էր՝ խուսափալով պահի մարտահրավերների միջև: Ուշադրություն դարձնենք հետևյալ փաստին: Մինչ Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը ադրբեջանական իշխանությունները վիճելի տարածքները իրենց կցելու, զավթելու անհրաժեշտությունը հիմնավորում էին այն մտացածին **սպառնալիքով**, թե իբր այդ հողերը Անտանտի դաշնակից Հայաստանին միավորելու դեպքում խորհրդային Ադրբեջանում կակտիվանան հակախորհրդային ուժերը: Իսկ խորհրդային կարգեր Հայաստանում հաստատվելուց հետո արդեն սկսեցին պատճառ բռնել այսպես կոչված վիճելի տարածքների տնտեսական կախվածությունը Բաքվից: Ցավոք, խորհրդային արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը, անկախ առանձին անհատների, քաղաքական գործիչների դիրքորոշումներից վիճելի տարածքների հարցում, քննարկվող ժամանակաշրջանում որդեգրել էր մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր արևելքը դարձնել սոցիալիստական հեղափոխության օջախ: Թուրքիան, ճիշտ կողմորոշվելով ստեղծված իրավիճակում, մերժեցել էր Մոսկվային: Խորհրդային Ռուսաստանին այս մերժեցումը ձեռնադրում էր և նպատակային: Խորհրդաթուրքական այս մերժեցումը իր հերթին սպասարկեց թուրքական նախագիծ հանդիսացող, նրա փոքր եղբայր, նորաթուխ Ադրբեջանի քաղաքական շահերը, որոնք եկադրում են միավորում ավագ եղբոր հետ, պանթուրանիզմի իրականացման հնարավորություն, թուրանի կերտում: Խորհրդային Ռուսաստանը, որը լավ էլ

հասկանում էր այդ ամենի վտանգը Կովկասում, այդուհանդերձ, տվյալ պահին ելևելով սոցիալիզմի հնարավոր հաջողություններից և այդ գործում թուրքիայի դերակատարությունից՝ սպասարկեց թուրք-ադրբեջանական շահը՝ հայկական տարածքները նվիրաբերվեցին Ադրբեջանին: Այո՛, ունահարվեց տարածքների պատկանելության պատմական փաստացիությունը, առաջ քաշվեց սին տնտեսական կախվածությունը: Ադրբեջանցի պատմաբան Իսմաիլովը գրում է. «Պատմական և ժողովրդագրական գործոնները, որոնցով պայմանավորված էր Ղարաբաղի, Չանգեզուրի, Նախիջևանի պատկանելիությունը Ադրբեջանական ԽՍՀ-ին, Մոսկվայի կողմից որպես լուրջ հիմք չէր ընդունվում, Խորհրդային Ռուսաստանը դիտում էր Հայաստանին որպես տարածաշրջանային պատնեշ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի և Թուրքիայի մերձեցման ճանապարհին» (Исмаилов 280): Ըստ Իսմաիլովի՝ փաստորեն, Հայաստանը պատնեշ է Թուրքիայի և Ադրբեջանի մերձեցման, ասել կուզի՝ պանթուրքիզմի իրականացման: Այսպիսով՝ Խորհրդային Հայաստանի, նրա պատմական տարածքների հարցը ստորադասվեց քաղաքական սին գաղափարախոսությանը՝ սոցիալիզմի տարածմանն ու հաղթանակին և դրա շուրջ ստեղծված քեմալա-խորհրդային դաշինքի շահերին: 1921թ մարտի 16-ին ՌԽՖՍՀ-ի և Թուրքիայի կառավարության պատվիրակությունները ստորագրեցին «Բարեկամության և եղբայրության մասին» պայմանագիրը: Հայաստանից անջատվեց ոչ միայն Կարսի մարզը, Սուրմալուն, այլ նաև Նախիջևանը 5,5 հազար ք. կմ տարածքով՝ Հայաստանին չվերադարձնելու պայմանով: Նախիջևանի գավառը պանթուրքիզմի տեսակետից առանձնահատուկ նշանակություն ուներ: Այդ տարածքը ըստ Էռլայան կապող օղակ էր Թուրքիայի ու Ադրբեջանի, Թուրքիայի և ողջ Թուրանի միջև: Հայաստանի պատվիրակությանը՝ Ալ. Բեկզադյանի գլխավորությամբ, թույլ չտրվեց մասնակցել կոնֆերանսին: Մոսկվայի թուրք-ռուսական բանակցությունների և հակահայկական դիրքորոշումների որդեգրման ուղղությամբ իր բացասական դերակատարությունը ունեցավ Նարիմանովյան իշխանությունը: Դեռևս 1921թ փետրվարի կեսերին, Նախքան ռուս-թուրքական կոնֆերանսի սկիզբը, Նարիմանովը, ով թուրքերի օգնությամբ Նպատակ ուներ զավթել հայկական հողերը, հեռագրում է Լենինին. «Ձեզ մոտ է գալիս թուրքական պատվիրակությունը մեր ներկայացուցիչ Բ. Շախթախթիսկիի հետ: Ես շատ մանրամասն եմ խոսել թուրքական պատվիրակության հետ: Ես կասկած չունեմ, որ անգորացիները (այսինքն՝ թուրքերը-մեկնաբանումը իմն է՝ Ա. Բ. Խաչատրյան), իրոք, անկեղծորեն ցանկանում են իրենց ճակատագիրը կապել մեզ հետ՝ ընդդեմ Անգլիայի: Այո, նրանք անկասկած Անտանտի դեմ են, բայց եթե Մոսկվան հայկական հարցի պատճառով անգորացիներին իրենից հետ մղի, ապա նրանք հուսալքված կնետվեն Անգլիայի գիրկը»: Մի փոքր շեղվելով՝ ուշադրություն հրավիրենք մեկ այլ փաստի վրա, ինչը ցույց է տալիս թուրքական դիվանագիտության ողջ խորամանկությունն ու երկդիմի Էռլայանը: Այն օրերին, երբ թուրքական պատվիրակությունը Լոնդոն էր ժամանել և բանակցում էր անգլիական կառավարության հետ, Քեմալը, ով խորհրդային իշխանության բարեկամ ու դաշնակից էր հռչակվել, անգլիացիներին վստահեցնում էր, որ ինքը կարող է բռնկիզմի դեմ պատնեշ ստեղծել: Նարիմանովն իր հռետաբանությամբ պարզապես Մոսկվայից պահանջում էր բավարարել թուրք-ադրբեջանական զավթողական հավակնությունները հայկական հողերի նկատմամբ, այլապես սպառնում էր Անտանտի գիրկը նետվելու վտանգով, հակախորհրդային ուժերի արթնացմամբ, Արևելքում ընթացող սոցիալիստական պայքարի խոչընդոտմամբ:

Արևելքում սին կոմունիստական հաղթարշավի պատրանքներով տարված՝ խորհրդային քաղաքականությունը, ցավոք, զոհաբերեց հայկական շահերը նաև Լեռնային Ղարաբաղի հարցում: 1921թ. հուլիսի 5-ի ՌԿ/Բ/Կ Կովբյուրոն ընդունեց անարդար, ապօրինի մի որոշում, ըստ որի՝ Լեռնային Ղարաբաղը բռնակցվեց Ադրբեջանին:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբրահամյան, Հրանտ, *Մարտնչող Արցախը 1917-2000, գիրք Ա 1917-1923*, Երևան, 2003:
2. Չոհրաբյան, Էդիկ, *Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921)*, Երևան, 2010:
3. Խուրշուդյան, Լենդրուշ, «Պատմագիտության միակ չափանիշը ճշմարտությունն է», *Երեկոյան Երևան*, 1989:
4. Հարությունյան, Համլետ, *Լեռնային Ղարաբաղը 1918-1921թթ.*, Երևան, 1997:
5. Մինոնյան, Հրաչիկ, *Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից*, Երևան, 1991:
6. *Կոմունիստ*, 7 դեկտեմբերի, 1920, N 2:
7. Гасанлы, Джамиль, «Нагорный Карабах: Старые заблуждения в новой интерпретации». *Кавказ и Глобализация*, Том 5, Выпуск 3-4, 2011:
8. Гулиев, Джамиль, «К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР», *Конфликт в Нагорном Карабахе, Сборник статей*, Баку, 1990.
9. Исмаилов, Эльдар, *Очерки по истории Азербайджана*, Москва, 2010.
10. Орджоникидзе, Серго, *Избранные статьи и речи 1918-1937*, Москва, 1945.
11. Кочарли, Тофик, *К истории карабахского вопроса, (вымыслы и действительность)*, Баку, 2009.
12. Мустафа-заде, Рахман, *Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.*, Москва, 2006.
13. *Нагорный Карабах. Историческая справка*, Ереван, 1988.
14. Шукоров, Керим, «К вопросу об автономизации Нагорного Карабаха: Уроки истории», *Кавказ & глобализация*, том 2, выпуск 2, 2008.

WORKS CITED

1. Abrahamyan, Hrant, *Martnchogh Arcaxy' 1917-2000, girq A 1917-1923 [Militant Artsakh 1917-2000, book A 1917-1923]*, Yerevan, 2003. (in Armenian)
2. Zohrabyan, Edik, *Naxijevanyan himnaharcy' (1920-1921) [The Nakhchivan Issue (1920-1921)]*, Yerevan, 2010. (in Armenian)
3. Xurshudyan, Lendrush, *Patmagitut'yan miak chap'anishy' twshmartut'yunn e' [The Only Criteria for Historicism is Truth.]*, Erekeyan Yerevan, 1989. (in Armenian)
4. Harut'yunyan, Hamlet., *Ler'nayin Gharabaghy' 1918-1921t't'. [Nagorno-Karabakh in 1918-1921]*, Yerevan, 1997. (in Armenian)
5. Simonyan, Hrachik, *T'urq-haykakan haraberut'yunneri patmut'yunic [On the History of Turkish-Armenian Relations]*, Yerevan, 1991. (in Armenian)
6. *Komunist [Communist]*, 7 december, 1920, N 2. (in Armenian)
7. Gasanly, Dzhamil', «Nagornyj Karabah: Starye zabluzhdenija v novoj interpretacii» *Kavkaz & Globalizacija*, Tom 5, Vypusk 3-4, [Nagorno-Karabakh: Old Misconceptions Reinterpreted. *Caucasus & Globalization*], Volume 5, 3-4th Edition, 2011. (in Russian)
8. Guliev, Dzhamil', «K istorii obrazovanija Nagorno-Karabahskoj avtonomnoj oblasti Azerbajdzhanskoj SSR», *Konflikt v Nagornom Karabahe, Sbornik statej [On the History of the Formation of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast of the Azerbaijan SSR, Conflict in Nagorno-Karabakh, Digest of articles]*, Baku, 1990. (in Russian)
9. Ismailov, Jel'dar, *Oчерки по истории Azerbajdzhana, Moskva [Essays on the History of Azerbaijan]*, Moscow, 2010. (in Russian)
10. Ordzhonikidze, Sergo, *Izbrannye stat'i i rechi 1918-1937*, Moskva [Selected Articles and Speeches 1918-1937], Moscow, 1945. (in Russian)
11. Kocharli, Tofik, *K istorii karabahskogo voprosa, (vymysly i dejstvitel'nost') [On the History of the Karabakh Question, (Fictions and Reality)]*, Baku, 2009. (in Russian)

12. Mustafa-zade, Rahman, *Dve respubliki. Azerbajdzhano-rossijskie otnoshenija v 1918-1922 gg.*, Moskva [Two Republics. Azerbaijani-Russian Relations in 1918-1922], Moskva, 2006. (in Russian)

13. Nagornyj Karabah. *Istoricheskaja spravka* [Nagorno Karabakh Historical Background], Yerevan, 1988. (in Russian)

14. Shukjurov, Kerim, «K voprosu ob avtonomizacii Nagornogo Karabaha: Uroki istorii», *Kavkaz & globalizacija*, tom 2, vypusk 2 [«On the Question of Autonomization of Nagorno-Karabakh: Lessons of History», *Caucasus & Globalization*], Volume 2, 2 nd Edition, 2008. (in Russian)

THE ISSUE OF NAGORNO KARABAKH IN THE DECLARATIONS OF AZERBAIJANI REVOLUTIONARY COMMITTEE DATED NOVEMBER 20 AND DECEMBER 1, 1920: DISTORTIONS OF AZERBAIJANI HISTORICAL SCIENCE

ARMINE KHACHATRYAN

*Artsakh State University, Faculty of History
and Law Studies, Ph.D. in Historical Sciences,
Associate Professor,
Stepanakert, the Republic of Artsakh*

The article aims to disclose the expansionistic policy of Azerbaijan on Armenian historical territories, irrespective of the dominating power. The study focuses on the telegram sent by Azerbaijan to Armenian government after Armenia's sovietization, which stated that Nagorno Karabakh, Zangezur and Nakhijevan are termed Soviet territories and the statements, issued on the next day, saying their readiness to accommodate the right to self-determination of NK by Azerbaijan.

We attempt to disclose the discrepancies between the telegram and the published statement, and the change in the statement of December 1 to step back from the premises of the telegram and to gradually turn back from the statements it made, revealing an obviously colonialistic policy of Azerbaijan. The study aimed at a thorough study of both documents to find the distortions present in Azerbaijani history, namely in the decisions and statements dated November 30 and December 1, and reveal the sequence of the steps that show how Azerbaijan cancelled once adopted decisions. Our task is to reveal that Azerbaijan's aim to fully meet the right of self-determination of Nagorno Karabakh was actually an opportunity to annex Karabakh. The method of the study is historical – analytic, integral and comparative. The results of the study have come to show that irrespective of the dominating political force in Azerbaijan and independent of the political force dominating in Armenia, the stance of Azerbaijan towards historically Armenian territory was always expansionistic. We have concluded that the expansionalistic stance of Azerbaijan towards Nagorno Karabakh was manifested by threats. It also took advantage by the benefits of the Soviet Russia in the region and acted under the auspices as a satellite state for Turkey.

Keywords: *Nagorno Karabakh, fundamental problem, telegram, statement, distortion, study of history, fact, sovietization, self-determination.*

ПРОБЛЕМА НАГОРНОГО КАРАБАХА В ЗАЯВЛЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РЕВКОМА ОТ 30 НОЯБРЯ и 1 ДЕКАБРЯ 1920 ГОДА. ИСКАЖЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

АРМИНЕ ХАЧАТРЯН

доцент факультета истории и юриспруденции

Арцахского государственного университета,

доктор исторических наук

г. Степанакерт, Республика Арцах

Цель данной статьи – раскрыть истинные факты агрессивной политики Азербайджана в отношении исторических территорий Армении, фабрикуемые независимо от правящей там политической силы. В центре нашего исследования – события 1920 года, когда сразу после установления советской власти в Армении правительством Азербайджана была направлена приветственная телеграмма, в которой Нагорный Карабах, Зангезур и Нахичевань признаются территориями Советской Армении; однако опубликованная на следующий день декларация содержала сообщение о готовности азербайджанской стороны предоставить Нагорному Карабаху право на самоопределение.

Задачей статьи стало выявить противоречия между приветственной телеграммой и опубликованной декларацией, отметить изменения, внесенные в декларацию от 1 декабря по Нагорному Карабаху с целью дальнейшего уклонения от идеи приветственной телеграммы, и рассмотреть в целом поведенческую линию Азербайджана по постепенному отказу от своего предыдущего заявления и проведению откровенно агрессивной политики. Задача нашей работы заключалась в том, чтобы посредством всестороннего изучения двух документов выявить искажения в азербайджанской историографии в вышеупомянутых двух решениях и заявлениях от 30 ноября и 1 декабря, выявить последовательность шагов, посредством которых Азербайджан отказался от опубликованных им первоначальных решений. Нашей задачей было также показать, что цель Азербайджана, содержащая пункт о предоставлении Нагорному Карабаху полного права на самоопределение, была всего лишь шагом к созданию возможности присоединения Нагорного Карабаха к Азербайджану. Исследование проводилось историографическим методом, путем комплексного рассмотрения и сопоставления исторических фактов. Результатом исследования стал вывод о том, что, независимо от политической власти в Азербайджане и независимо от политической власти в Армении, цель Азербайджана по отношению к армянским историческим землям, включая Нагорный Карабах, была одной и той же – агрессия и экспансия. . Азербайджан стремился удовлетворить свои агрессивные амбиции в отношении Нагорного Карабаха угрозами, используя интересы Советской России в регионе и действуя под покровительством своего старшего брата – Турции.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, проблема, телеграмма-приветствие, декларация, искажение, историография, факт, советизация, самоопределение.*

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ,
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ**

**«ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ» ԵԶՐՈՒՅԹԸ ԵՎ
ԶԻՆՃԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ***

ՀՏԴ 355.1

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-62

ՂԱՎԻԹ ԹՈՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի
քաղաքագիտության ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Davit.Torosyan@ysu.am
ORCID: 0009-0005-9389-7447

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել «քաղաքական գիտակցություն» հասկացությունը, դրա ձևավորումը, զարգացումը և կայացումը որպես քաղաքականության սուբյեկտիվ ասպեկտ: Հոդվածում որպես առանցքային խնդիր դրվել է գինձառայողների քաղաքական գիտակցության վերաբերյալ առկա տեսակետների ուսումնասիրությունը, տարածված մոտեցումների ճշմարիտ կամ կեղծ լինելը պարզելը և, ըստ անհրաժեշտության, գինձառայողների քաղաքական գիտակցության վերաբերյալ նոր մոտեցումների առաջարկումը:

Վերը դրված նպատակի կենսագործման և խնդիրների լուծման համար օգտագործել ենք դիալեկտիկայի (ենթադրում է երևույթների դիտարկումը շարժման, զարգացման և փոփոխության ընթացքի մեջ), ինչպես նաև բացահայտողական և նկարագրողական և այլ մեթոդները: Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննության, պատմական, պատմահամեմատական, նոմոթետիկ, իդեոգրաֆիկ և մի շարք այլ մեթոդների կիրառմամբ:

Կատարված վերլուծությունների արդյունք համարվող եզրակացությունները ուշագրավ էին հատկապես «քաղաքական գիտակցություն» եզրույթի նորովի մեկնաբանման և գինձառայողների քաղաքական գիտակցությունը «քաղաքական թոհուրեռից» գերծ դիտարկելու ֆոնին: Քաղաքական գիտակցության հասկացության մասնագիտական մեկնաբանության արդյունքում պարզել ենք, որ քաղաքական գիտակցությունը հասարակական-քաղաքական համատեքստ է և առավելապես միտված է զանգվածների, առանձին խմբերի և անհատների շրջանում հասարակական և քաղաքական կայուն արժեքների,

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.09.2023թ., գրախոսվել՝ 09.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

գաղափարների, մոտեցումների, համոզմունքների ձևավորմանը: Ըստ այդմ, գինձառայողների՝ հասարակության քաղաքական կյանքին անմիջական ներգրավվածության արգելքներն ամենևին չեն վկայում այն մասին, թե նրանք չպետք է ունենան քաղաքական գիտակցություն, քանի որ «քաղաքական գիտակցություն» եզրույթը չի կապվում միայն կուսակցություններին անդամակցելու և «քաղաքական թոհուրոհին» մասնակցելու հետ:

Հիմնաբաներ՝ քաղաքական գիտակցություն, գինձառայող, բանակ, գինված ուժեր, հասարակական-քաղաքական կյանք, պետության ռազմական քաղաքականություն, Հայաստան, Արցախ:

Նախաբան

Բացառելով մասնակցությունը և շարունակական ներգրավվածությունը հասարակության քաղաքական կյանքին՝ այնուամենայնիվ, յուրաքանչյուր գինձառայող, լինի ժամկետային, թե պայմանագրային, պետք է ունենա քաղաքական գիտակցության բավականին բարձր մակարդակ, մասնավորապես՝ Արցախի Հանրապետության (այսուհետ՝ ԱՀ) և Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ներկայիս օրհասական դրության պայմաններում, որպեսզի կարողանա օբյեկտիվ գնահատական տալ քաղաքական երևույթներին և գործընթացներին, կարողանա ձևավորել անհատական քաղաքական գիտակցություն, որն էլ ըստ անհրաժեշտության որոշակի պահի կարող է ազդել զանգվածային քաղաքական գիտակցության վրա և պետության ռազմական քաղաքականությունն ուղղորդել՝ ի նպաստ ԱՀ և ՀՀ պետականության ամրապնդման:

Ասվածից բխում է, որ թե՛ մինչբանակային կյանքում, թե՛ բանակային կյանքում պետք է շարունակական աշխատանք տարվի գինձառայողների քաղաքական գիտակցության ճիշտ ձևավորման, ապա նաև զարգացման ուղղությամբ, իսկ դա հնարավոր է անել նախ և առաջ արմատացած սխալ գաղափարախոսությունների վերացման դեպքում:

«Քաղաքական գիտակցություն» եզրույթը, մեկնաբանությունները մասնագիտական գրականության մեջ

«Քաղաքական գիտակցությունը» որպես գիտական եզրույթ անկյունաքարային է քաղաքագիտության համար, իսկ որպես դրսևորում առանձնակի նշանակություն ունի հասարակության համար, մասնավորապես վերջին տարիների համաշխարհային քաղաքական զարգացումների լույսի ներքո, որոնց ընկալումը և դրանց զուգընթաց կայացումը անհնար կլինի հասարակության անդամների ոչ պատշաճ քաղաքական գիտակցության առկայության դեպքում:

Առօրյա կյանքում հաճախ հանդիպում ենք այնպիսի տեսակետների, որոնք քաղաքական գիտակցությունը սերտաճեցնում են քաղաքական կուսակցությունների գործունեությանը մասնակցելուն, վերջիններիս գաղափարներին հարելուն, դեմ կամ կողմ լինելուն: Սակայն վերջիններս քաղաքական գիտակցության միայն որոշ, չնչին մասն են կազմում:

Ի հակադրումն հասարակության մեջ տարածված թյուր տեսակետի՝ մասնագիտական աղբյուրներում քաղաքական գիտակցությունը մեկնաբանվում է որպես բավականին բարդ երևույթ, որը ձևավորվում է հասարակության անդամների կողմից սոցիալական իրականության քննադատական վերաարժևորման, զգայական պատկերացումների ռացիոնալ վերափոխման, հասարակական կամ քաղաքական շարժումների իմաստի ընկալման, դրանց հարելու կամ որոշակի դրական/բացասական գնահատական տալու կարողունակության ձևավորման, այս կամ այն քաղաքական իդեալներին արդարամիտ կամ ոչ արդարամիտ համարելու

արդյունքում (Михайлова 174): Օ.Վ.Միխայլովան թվարկել է այն հիմքերը, որոնք հանգեցնում են քաղաքական գիտակցության ձևավորմանը, սակայն հասկացությանը սահմանում հեղինակը չի տվել: Միևնույն ժամանակ հեղինակի կողմից առաջ քաշված հիմքերը թույլ են տալիս ընդգծել, որ քաղաքական գիտակցությունը, որպես ուսումնասիրության օբյեկտ, աչքի է ընկնում բացառիկ բարդությամբ և մինչ օրս, որքան էլ եզրույթը հասկացության մակարդակում էական զարգացում է ապրել և քննարկվել տարբեր հեղինակների կողմից, միևնույն է, ընդհանուր ընդունելի սահմանում դեռևս տրված չէ:

«Քաղաքական գիտակցություն» եզրույթը հասարակագիտության տարբեր ճյուղերում կիրառման բավականին երկար պատմություն ունի, սակայն որպես ուսումնասիրության առանձին օբյեկտ հանդես է եկել քաղաքագիտության բնագավառում և լայն կիրառություն է ստացել 20-րդ դարի կեսերին: Եզրույթի սահմանման կարևորությունն ընդգծվել է այն բանից հետո, երբ մասնագիտական շրջանակներում սկսել է շրջանառվել միտք, համաձայն որի՝ քաղաքական վարքագծի և քաղաքական գործընթացների դիսամիկան հասկանալու համար անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այնպիսի «անկախ փոփոխականների», ինչպիսիք են՝ քաղաքական գիտակցությունը և դրանից բխող վարքագիծը կրող սուբյեկտի ողջ մտավոր ոլորտը (Бозаджиев 132):

Մ.Վ.Դոբրինինան, Ն.Բ.Լազարենկոն քաղաքական գիտակցությունը սահմանում են որպես մենթալ դրսևորումների ամբողջություն, որոնցում արտահայտվում է քաղաքական գործընթացի առանձնահատուկ սուբյեկտի կողմից քաղաքականության ընկալումը: Բովանդակային համատեքստում այն արտացոլում է հասարակական կյանքի քաղաքական ոլորտի բոլոր ոչ ինստիտուցիոնալ բաղադրիչները: Միևնույն ժամանակ այն ցույց է տալիս, որ պետական իշխանության և տեղական ինքնակառավարման մարմինների գործունեության, որևէ ոլորտում պետական քաղաքականության և սոցիալական գործընթացների փոփոխությունները պայմանավորված են հասարակության էլիտար և ոչ էլիտար շերտերի դիրքորոշմամբ (Добрынина, Лазаренко 109): Վերը բերված տեսակետների հիմքով կարող ենք եզրակացնել, որ քաղաքական գիտակցությունը կազմում է քաղաքականության սուբյեկտիվ ասպեկտը:

Այս հիմքով էլ ռուսական քաղաքագիտական ուսմունքներում քաղաքական գիտակցությունն առաջին հերթին դասակարգում են ըստ սուբյեկտի հայտանիշի, համաձայն որի՝ քաղաքական գիտակցությունը լինում է զանգվածային, խմբային ու անհատական: Չանգվածային քաղաքական գիտակցությունը քաղաքական իշխանության և սոցիալական կառավարման համատեքստում առկա գաղափարների, հայացքների, համոզմունքների ամբողջությունն է: Քաղաքական գիտակցության այս տեսակն առանձնանում է նրանով, որ վերը բերված գաղափարների, հայացքների, համոզմունքների ամբողջությունը վերաբերում է այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն արդի քաղաքական բովանդակություն և հղի են որոշակի քաղաքական հետևանքներով: Այս առումով քաղաքական գիտակցությունը զանգվածային գիտակցության հատուկ, քաղաքականացված հատվածն է (Добрынина 157-158):

Ռետրոսպեկտիվ հայացք ձգելով ոչ վաղ անցյալին՝ խորհրդային շրջանին, և մեծամասամբ համակարծիք լինելով Ն.Ա.Բառանովի հետ՝ կարող ենք ասել, որ զանգվածային քաղաքական գիտակցությունը 1990-ականներին խճանկար էր՝ կազմված կոմունիստական, նեոազատական և ազգային-հայրենասիրական գաղափարախոսությունների տարրերից, որոնք պայքարում էին միմյանց դեմ և հավակնում հասարակության մեջ գերիշխող դերի: Այս պայքարի հետևանքով Նշված գաղափարախոսություններից ոչ մեկին չհաջողվեց հանրային գիտակցության մեջ հաստատել իրենց արժեքները և համախմբել քաղաքացիների մեծամասնությանը (Баранов 87): Սա, թերևս, հետևանք էր այն բանի, որ բացակայում էր կայուն

ձևավորված քաղաքական ինքնությունը, գրեթե չկային ընդհանուր ընդունելի բարձր նշանակության հասարակական-քաղաքական գաղափարներ ու նպատակներ:

Խմբային քաղաքական գիտակցությունը քաղաքագետների կողմից դիտարկվում է որպես քաղաքականության հետ կապված մեծ (սոցիալական դասեր, ազգային-էթնիկական կազմավորումներ) և փոքր (քաղաքական էլիտա, իշխող կուսակցության ղեկավար մարմիններ) խմբերի շրջանում առկա գաղափարների, հայացքների, համոզմունքների ամբողջություն: Ելնելով հասարակական-քաղաքական համակարգում խմբի օբյեկտիվ դիրքից և խմբի ինքնագիտակցության առանձնահատկություններից՝ այն մեկնաբանվում է որպես գաղափարների մի շարք, որոնք որոշում են խմբի քաղաքական գործունեության բովանդակությունը, ուղղությունն ու ինտենսիվությունը: Կառուցվածքային առումով հատուկ ուշադրություն է դարձվում խմբային քաղաքական գիտակցության մեջ գերիշխող քաղաքական դիրքորոշումներին և գաղափարական նախապատվություններին (Nikolaj Pikula 55):

Անհատական քաղաքական գիտակցությունը մեկնաբանվում է որպես «քաղաքական մարդու», անհատի հատկությունների ամբողջություն, որոնց հիմքով վերջինս կարող է ընկալել քաղաքականությունը, այս կամ այն չափով գնահատել այն և ռացիոնալ նպատակային առաջընթաց ունենալ քաղաքական համատեքստում: Այստեղ, բնականաբար, որոշակի մասնակցություն ունեն սուբյեկտիվ-հոգեբանական, տիպային բնութագրիչները և անձի գիտակցության ու վարքագծի կառուցվածքային բաղկացուցիչները, որոնք անհատի քաղաքական գիտակցության ձևավորման հիմքում են (Баранов 87):

Մեր խորին համոզմամբ՝ քաղաքական գիտակցության՝ վերը թվարկված տեսակները միմյանցից անկախ չեն կարող դրսևորվել: Կարծում ենք, որ անհատական քաղաքական գիտակցությունն ընկած է մնացյալ տեսակների հիմքում և միայն դրա պատշաճ մակարդակի առկայության դեպքում է հնարավոր ձևավորել զանգվածային կամ խմբային այնպիսի քաղաքական գիտակցություն, որը կծառայի ինչպես անհատին ու հասարակությանը, այնպես էլ պետությանն ու պետականությանը:

Ամփոփելով ռուսական քաղաքագիտական մասնագիտական աղբյուրներում շրջանառվող դրույթները՝ քաղաքական գիտակցությունը կարելի է սահմանել որպես *գաղափարների, համոզմունքների, մոտեցումների, գնահատականների ամբողջություն, որը թույլ է տալիս զանգվածներին, խմբերին և անհատներին կամ առավել ընդհանրական եզրույթով՝ քաղաքական ոլորտի սուբյեկտներին ընկալել իրենց շուրջ ձևավորված հասարակական-քաղաքական մթնոլորտը և անհրաժեշտության դեպքում ունենալ հիմնավոր տեսակետ: Ըստ մեր կողմից վերը բերված սահմանման՝ քաղաքական գիտակցությունը կարող ենք վստահորեն անվանել քաղաքականության սուբյեկտիվ ասպեկտի բնութագրիչ:*

Եթե ռուսական քաղաքագիտական մասնագիտական շրջանակներն ակտիվորեն շրջանառում են «քաղաքական գիտակցություն» եզրույթը, ապա արևմտյան աղբյուրներում գերակայում է նույն հասկացության մեկնաբանությունն այլ բառամթերքով, մասնավորապես՝ «համոզմունքներ», «կարծրատիպեր», «հավատ», «մեթոդալիտետ», «գաղափարախոսություն» և այլն: Սա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ գիտակցությունը, որպես ընդհանրական հասկացություն, բնութագրական է միայն մարդկանց, իսկ Պ.Ալլմանը, համակարծիք լինելով Կ.Մարքսի հետ, նշում է, որ «գիտակցությունը բնութագրում է մարդու քաղաքական ինքնությունը», ինքնությունն էլ քաղաքական համատեքստում տարբեր բաղադրիչների առկայությունն է, ինչպիսին կարող են լինել համոզմունքները, կարծրատիպերը և այլն (Allman 5): Կ.Մարքսի մոտեցումները գիտակցության վերաբերյալ կարելի է համարել հեղափոխական, որի զարգացումն էլ նպաստեց հասարակական-քաղաքական գործընթացների, իրողությունների շարունակական վերափոխմանը՝ ի նպաստ հասարակության տարբեր շերտերի:

Կ.Մարքսի գաղափարախոսության շարունակականությունը հանգեցրեց նրան, որ մի շարք հեղինակներ, մասնավորապես՝ Ս.Սանդովալը (Sandoval 179), Ա.Սիլվան (Sandoval, Silva 31), քաղաքական գիտակցությունը մեկնաբանեցին որպես հոգեբանական սոցիալական չափումների ամբողջություն, որը փոխկապակցում է տեղեկատվությունն ու իմաստները՝ «ստիպելով» անհատին կողմնորոշվել և որոշումներ կայացնել հասարակական-քաղաքական գործընթացի լավագույն ելքի ապահովման համատեքստում: Ըստ Ս.Սանդովալի՝ քաղաքական գիտակցությունը ձևավորվում է հասարակական-քաղաքական ինքնության ասպեկտներով՝ հասարակության ներսում առկա մշակութային արժեքների հիմքով (Sandoval 181):

Քաղաքական գիտակցությունը ձևավորվում է հասարակական-քաղաքական գործընթացի համատեքստում օբյեկտիվության և սուբյեկտիվության փոխազդեցությամբ: Ասվածը կենսագործվում է անհատի մոտ ձևավորված համոզմունքների, սոցիալական համատեքստի քաղաքականացված ընկալման արդյունքում: Կարող ենք ասել, որ քաղաքական գիտակցությունը հանգեցնում է սուբյեկտի հասարակական-քաղաքական բնավորության զարգացմանը: Կայուն հասարակական-քաղաքական բնավորություն ունեցող անհատներով հարուստ հասարակությունը աներկբայորեն մատնված է հաջող կենսագործման և անսասան գոյության:

Չինծառայողների քաղաքական գիտակցությունը. ընդունելի և ոչ ընդունելի ընկալումներ

Չինծառայողների քաղաքական գիտակցության ընկալման վերաբերյալ առկա են ինչպես ընդունելի, այնպես էլ ոչ ընդունելի ընկալումներ: Մեզ համար ընդունելի չէ այն ընկալումը, համաձայն որի՝ զինծառայողները չունեն, չպետք է կամ չեն կարող ունենալ քաղաքական գիտակցություն: Իհարկե, ընդունելի է, որ զինծառայողները չպետք է ներգրավվեն «քաղաքական թոհուրեհին», չպետք է մասնակցեն նախընտրական գործընթացներին և այլն, սակայն չունենալ քաղաքական գիտակցություն՝ կնշանակի վտանգի տակ դնել պետականությունը:

Չինծառայողների քաղաքական գիտակցության պարտադիր առկայության գաղափարին են հարել նաև վերջին շրջանի ռուսական մասնագիտական աղբյուրները, ինչը կարող ենք վստահորեն պայմանավորել ռուս-ուկրաինական պատերազմով և աշխարհի՝ Ռուսաստանի նկատմամբ, մեղմ ասած, ոչ բարեկամական վերաբերմունքով:

Ա.Ն.Չեմցովն ընդգծում է զինծառայողների քաղաքական գիտակցության պարտադիր բնույթը՝ պայմանավորելով այն.

- աշխարհաքաղաքական իրավիճակով, ռազմական զարգացման նորարարական բնույթով և պետական ակտիվ ռազմական քաղաքականությամբ,

- ռազմական առճակատման անգեղն ձևերի և, առաջին հերթին, տեղեկատվական ու հոգեբանական պատերազմի տարածմամբ, որոնք թույլ են տալիս գլոբալացման և պետության տեղեկատվության բացության պայմաններում, առանց բացահայտ ռազմական միջամտության, պատերազմների արդյունքներին համադրելի քաղաքական արդյունքների հասնել,

- ռազմաքաղաքական աշխատանքի համակարգի վերականգնմամբ, որը լուծում է զինծառայողների/ զինվորականների քաղաքական գիտակցության ձևավորման խնդիրը (Земцов 467):

Նախկինում ՌԴ-ում ևս, ինչպես երկրների մեծ մասում, զինծառայողների քաղաքական գիտակցության վերաբերյալ տեսակետները համարվում էին տաբու: Ներկայումս չնայած իրադրությունը փոքր ինչ մեղմվել է, սակայն ռազմական-մանկավարժական գիտությունը դեռևս չի կարողանում քայլել պրակտիկային համահունչ (Земцов 467):

Կարող է թվալ, թե քաղաքական գիտակցությունն առավելապես մանկավարժական գործունեության արդյունք է, սակայն չպետք է շփոթել «քաղաքական դաստիարակություն» և «քաղաքական գիտակցություն» եզրույթները: Մեր կարծիքով՝ դրանցից առաջինը երկրորդի հիմքում է:

Չինժառայողների քաղաքական դաստիարակությունը պետք է կազմակերպվի այսօրեական պահանջներին համապատասխան՝ հաշվի առնելով ռուսաստանյան ռազմական-մանկավարժական՝ արդեն իսկ հաջողված փորձը, ինչը ենթադրում է մի շարք խնդիրների լուծում, մասնավորապես.

- տարբեր դարաշրջանների պատմական, մշակութային խորհրդանիշների միասնականացում՝ հիմնվելով ՌԴ քաղաքացու ժամանակակից մշակութային խորհրդանիշների նույնականացման վրա, որոնք ընկած են զինժառայողների քաղաքական դաստիարակության հիմքում,

- արդի փուլում «զինժառայողների քաղաքական դաստիարակություն» հասկացության սահմանում,

- զինժառայողների քաղաքական դաստիարակության բովանդակության, մեթոդների, ձևերի որոշում այսօրեական պահանջների հաշվի առմամբ:

Չինժառայողների քաղաքական դաստիարակությունը վերջիններիս շրջանում երկրի պաշտպանության և ռազմական անվտանգության ոլորտի պետական քաղաքականության նկատմամբ հատուկ վերաբերմունքի ձևավորումն է: Այս համատեքստում զինժառայողների շրջանում ձևավորվում է ռազմական-քաղաքական գիտակցություն, հայրենասիրություն, զինվորական պարտականությունների կատարման նկատմամբ գիտակցված վերաբերմունք (Самедова 353):

Եթե ռուսաստանյան իրականության պայմաններում զինժառայողների քաղաքական գիտակցությունն էական զարգացում է ապրում վերջին՝ պատերազմական իրադարձությունների և ՌԴ նկատմամբ առկա բացասական վերաբերմունքի համատեքստում, ապա ԱՄՆ-ում, ՆԱՏՕ-ի անդամ և այլ երկրներում զինժառայողների քաղաքական գիտակցությունը երկրի պաշտպանական գիտակցության գերակա բաղադրիչն է համարվում զուգորդվելով բարոյական-հոգեբանական և ռազմական-մասնագիտական բաղադրիչներով: Պաշտպանական գիտակցության քաղաքական տարրը սահմանում է զինժառայողների/զինվորականների գաղափարական պատրաստվածությունը հայրենիքի պաշտպանությանը, ինչպես նաև երկրի ռազմաքաղաքական դեկավարության պահանջները աներկբա կերպով և առանց քննարկելու կատարելուն (Разгонов, Лопуха 87-88):

Քաղաքական գիտակցության բարձր նշանակությունն այս մոտեցման համատեքստում ընդգծվում է մի շարք հանգամանքներով.

- արդի հասարակարգում ռազմական սպառնալիքների և դրանց իրական դրսևորման հավանականության բարձրացմամբ,
- ռազմական այն փորձով, համաձայն որի՝ հաղթում են այն բանակները, որոնց բարոյահոգեբանական վիճակը կայուն է,
- պատերազմների պատմության մեջ բազմաթիվ դրվագների հայտնիությամբ, երբ հակառակորդի նկատմամբ ուժերի էական գերակայությամբ կողմը պարտվում է՝ չունենալով զարգացած պաշտպանական-քաղաքական գիտակցություն (Разгонов, Лопуха 87-88):

Պաշտպանական գիտակցության մակարդակի ճիշտ գնահատումը մեծ նշանակություն ունեցող հիմնարար խնդիր է: Օրինակ՝ Իրաքի և Լիբիայի բանակների դեմ ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի գործողության ժամանակ թե՛ զորքերի, թե՛ բնակչության պաշտպանական գիտակցության մակարդակն էականորեն ցածր է եղել: Սիրիայում ընդհակառակը՝ բնակչության և զինված ուժերի պաշտպանական բարձր

գիտակցությունը երկրին թույլ է տալիս դիմակայել ահաբեկչությանը և դրան աջակցող ուժերին:

Այսպիսով՝ ուսումնասիրվող մոտեցումներում առկա է ընդհանրական մեկ հիմնարար դրույթ՝ բոլոր պետությունները, հաշվի առնելով ներկայիս աշխարհաքաղաքական հարափոփոխ պայմանները, պատերազմների սկսման ամենօրյա վտանգը, զինծառայողների քաղաքական գիտակցությունը դնում են հայրենիքի պաշտպանության գործի հիմքում՝ քաղաքական դաստիարակության միջոցով կերտելով պատրաստական գինծառայողներ ու զինվորականներ: Սա պետք է ընդունելի փորձ լինի ՀՀ-ի համար:

2ինծառայողների քաղաքական գիտակցության վերաբերյալ ժամանակակից մոտեցումները (ՀՀ-ի օրինակով)

Մինչև վերջին ժամանակներս թե՛ հասարակական, թե՛ մասնագիտական, թե՛ քաղաքական շրջանակներում խստագույնս պնդում էին այն գաղափարը, որ զինծառայողները կամ բանակի հետ փոխկապակցված անձինք չպետք է ունենան քաղաքական գիտակցություն: Հասարակության լայն շրջանակների կողմից տարիներ շարունակ շրջանառվում է/էր այն գաղափարը, որ զինծառայողների մասնակցությունը ընտրություններին հետապնդում է որոշակի քաղաքական նկրտումներ, իսկ մեղադրանքի նիզակն ուղղվել է դեպի տվյալ պահին իշխող քաղաքական ուժը: Այնինչ, ինչպես պարզ դարձավ քաղաքական գիտակցության հասկացության մեկնաբանությունից, ինչպես նաև զինծառայողների քաղաքական գիտակցության մասով միջազգային փորձի դիտարկումից, արդի հարափոփոխ պայմաններում, մասնավորապես ՀՀ-ում խիստ կարևոր է ժամանակակից և օբյեկտիվ մեկնաբանմամբ՝ զինծառայողների քաղաքական գիտակցության ձևավորումը և/կամ մակարդակի բարձրացումը: Կարող ենք փաստել, որ վերջին տարիներին դրան միտված որոշակի գործողություններ կատարվել են:

2ինծառայողների քաղաքական գիտակցության բարձր մակարդակի ապահովման առաջնահերթ բնույթը պայմանավորում են զարգացող տեխնոլոգիաները, որոնք հնարավոր բաց (ուղղակի) և փակ (կոծկված, օրինակ՝ նորագույն տեխնոլոգիաների ներգրավմամբ, տարբեր հոլովակների միջոցով հասարակության ենթագիտակցության մեջ օտար, ոչ ընդունելի արժեքների ներարկումը) եղանակներով հանգեցնում են հայ ազգային գաղափարախոսության, ավանդական արժեքների խեղաթյուրմանը: 2ինծառայողների քաղաքական գիտակցության բարձր մակարդակի ապահովման դեպքում վերջիններս կունենան կայուն բարոյական կերպար և անկոտրում կամք:

ՀՀ-ում զինծառայողների քաղաքական գիտակցության ձևավորման գործում պետք է առաջնորդվել այն սահմանափակումներով, որոնք սահմանված են «2ինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենքով: Սույն օրենքի 8-րդ հոդվածը սահմանում է.

«1. 2ինծառայողն իրավունք չունի՝

1) կատարելու այլ վճարովի աշխատանք, բացի գիտական, կրթական և ստեղծագործական աշխատանքից: Ընդ որում, պետական ծառայությունը գերակայում է սույն կետում նշված աշխատանքի նկատմամբ.

2) պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում զբաղեցնելու ընտրովի կամ այլ պաշտոններ, բացառությամբ սույն օրենքով սահմանված զինվորական պաշտոնների.

3) ստեղծելու կուսակցություններ կամ կրոնական միավորումներ, անդամակցելու որևէ կուսակցության կամ արհեստակցական միության, իսկ կրոնական միավորման

անդամ հանդիսանալու դեպքում զինվորական ծառայության ընթացքում և ծառայակիցների շրջանում իրականացնելու քարոզչական գործունեություն:

4) ոչ ծառայողական նպատակների համար օգտագործելու պետական սեփականություն հանդիսացող նյութական արժեքներ, տեխնիկական, ֆինանսական ու տեղեկատվական միջոցներ:

5) կազմակերպելու գործադուլներ կամ մասնակցել դրանց:

6) պաշտոնական դիրքն օգտագործելու ի շահ կուսակցությունների, կրոնական, հասարակական կազմակերպությունների և դրանց գործունեության օգտին իրականացվող քարոզչություն:

7) անձամբ զբաղվելու ձեռնարկատիրական գործունեությամբ:

8) վարձատրություն ստանալու ծառայողական պարտականությունների կատարումից բխող հրապարակումների կամ ելույթների համար:

9) ծառայողական պարտականությունների համար այլ անձանցից ստանալու նվերներ, գումար կամ ծառայություններ, բացառությամբ Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ նախատեսված դեպքերի:

2. Չինծառայողների իրավունքները և պարտականությունները, այդ թվում՝ ընտրական իրավունքն ու հանրաքվեներին մասնակցության կարգը, կարգապահական իրավունքը և կարգապահական պատասխանատվությունը սահմանվում են օրենքով՝ («Չինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք):

Մեր կարծիքով՝ հաշվի առնելով վերը բերված բոլոր սահմանափակումները՝ ՀՀ-ում զինծառայողների քաղաքական գիտակցության ճիշտ ձևավորմանը հետամուտ լինելով՝ պետք է ներդնել գործուն մեխանիզմներ (համապատասխան գիտելիքներ տալ ավագ դպրոցում սովորողներին, սովորողների շրջանում ձևավորել ճիշտ պատկերացումներ «քաղաքական գիտակցություն» եզրույթի վերաբերյալ, բարձրացնել ուսումնասիրվող հասկացության վերաբերյալ հասարակության տեղեկացվածության մակարդակը՝ որպես գործուն միջոց օգտագործելով համացանցի հնարավորությունները): Թե՛ հասարակության լայն շերտերը, թե՛ զինծառայողներն անձամբ պետք է ընկալեն, որ քաղաքական գիտակցությունը, որքան էլ լայն խմաստով հարում է վերը բերված որոշ սահմանափակումներին, մասնավորապես՝ բերված հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ, 3-րդ և 6-րդ կետերին, այնուամենայնիվ, քաղաքական գիտակցության նեղ մեկնաբանությամբ այն ենթադրում է իրավագիտակից, երկրի ռազմական քաղաքականությանը քաջատեղյակ, ընտրությունների միջոցով կամքն արտահայտող և հասարակական-քաղաքական որոշակի վարքագիծ դրսևորող ժամկետային, պայմանագրային զինծառայողների, ինչպես նաև հրամանատարական կազմի առկայությունը ՀՀ զինված ուժերում:

Եզրակացություն

Քաղաքական գիտակցության հասկացության մեկնաբանության, զինծառայողների քաղաքական գիտակցության վերաբերյալ անցյալում և ներկայում առկա տեսակետների ուսումնասիրության արդյունքում կարող ենք եզրակացնել, որ

- Քաղաքական գիտակցություն ասելով՝ այսօր արդեն պետք է հասկանալ ձևավորման բավականին բարդ փուլեր անցած, գաղափարների, համոզմունքների, մոտեցումների, գնահատականների այն ամբողջությունը, որը թույլ կտա հիմնարար տեսակետ ունենալ երկրում ձևավորված հասարակական-քաղաքական մթնոլորտի վերաբերյալ:

- Քաղաքական գիտակցության առանձին՝ զանգվածային, խմբային ու անհատական տեսակների դիտարկումը, դրանց սահմանումը թույլ տվեց եզրահանգել, որ քաղաքական գիտակցությունը քաղաքականության սուբյեկտիվ ասպեկտն է:

- Չինծառայողների քաղաքական գիտակցության ուսումնասիրությունը թույլ տվեց եզրահանգել, որ արդի քաղաքական պայմաններում խիստ կարևոր է

զինծառայողների շրջանում քաղաքական գիտակցության պատշաճ մակարդակի ձևավորումը, քանի որ միայն դրա առկայության դեպքում թե՛ ժամկետային, թե՛ պայմանագրային զինծառայողները հնարավորություն կունենան օր առաջ կանխատեսել քաղաքական հնարավոր դրսևորումները, հասարակական-քաղաքական զարգացումների հնարավոր սցենարները և, գործի դեպքում իրենց լիազորությունների շրջանակում հնարավոր ողջ գործիքակազմը, կհասնեն դրական արդյունքի պետության և հասարակության համար:

• Չինծառայողների քաղաքական գիտակցության բարձր մակարդակի ապահովումը, կարծում ենք, հնարավոր կլինի ազգային գաղափարախոսության այնպիսի մոտեցումների ձևավորման պայմանում, որոնք կնպաստեն զինծառայողների քաղաքական դաստիարակմանը՝ որպես ժամանակի հրամայական:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Ազգային ժողով. «Չինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենք. 15 Նոյեմբերի 2017. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=117633>
2. Баранов, Николай. Трансформация политического сознания современного российского общества // *Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. Научный журнал*. Том 3. № 1. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2007., стр.82-98.
3. Бозаджиев, Владимир. *Политическая психология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений*. – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2015. – 474 с., стр. 132.
4. Добрынина, Мария. Массовое политическое сознание граждан современной России // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, 2014. № 12-1., стр. 157-158.
5. Добрынина, Мария, Лазаренко, Нина. Особенности формирования массового политического сознания в современной России. – *Экономические и социально-гуманитарные исследования*. – №2(2) 2014., стр. 109-114.
6. Земцов, Александр. Проблемы политического воспитания военнослужащих в современной науке // *Педагогический журнал*. 2022. Т. 12. № 2А. стр.. 466-472. DOI: 10.34670/AR.2022.89.84.016
7. Михайлова, Ольга. Политическое сознание граждан на постсоветском пространстве: опыт социологического исследования // *Полития*. 2003. № 2. стр. 174-188.
8. Разгонов, Виталий, Лопуха, Александр. Формирование оборонного сознания военнослужащих // *Мир науки, культуры, образования*. 2013. № 6 (43). стр. 87-88.
9. Самедова, Юлия. Политическое воспитание военнослужащих: историко-педагогический аспект // *Социальная компетентность*. 2019. Т.4. № 4. стр. 352–362.
10. Allman, Paula. *Critical Education Against Global Capitalism. Karl Marx and Revolutionary Critical Education*, Sense Publishers, Rotterdam, Biston, Taipei., 2010, p.5.
11. Nikolaј Pikula. "Европейское политическое сознание: теоретический аспект". *Facta Simonidis* 1:45-60. <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=643100> (Հասանելիությունը 15.09.2023)
12. Sandoval, Salvador Antonio Mireles. *The crisis of the Brazilian labor movement and the emergence of alternative forms of working-class contention in the 1990s*. *Psicologia Política*, 1(1), 2001, pp. 173-195.
13. Sandoval, Salvador Antonio Mireles, Silva, Alessandro Soares da. *O modelo de análise da consciência política como contribuição para a psicologia política dos movimentos sociais*. In: D. U. Hur, & F. Lacerda, Jr. (Orgs.), *Psicologia, políticas e movimentos sociais*, 2016, pp. 25-52.

WORKS CITED

1. Baranov, Nikolaj Alekseevich. Transformacija politicheskogo soznaniya sovremennogo rossijskogo obshhestva // *Politicheskaja jekspertiza: POLITJeKS. Nauchnyj zhurnal*. Tom 3. № 1. SPb.: Izd-vo S.-Peterb. un-ta, 2007., S.82-98., [Трансформация политического сознания современного российского общества, СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та], (In Russian)
2. Bozadzhiev, Vladimir Luk'janovich. *Politicheskaja psihologija: uchebnoe posobie dlja studentov vysshih uchebnyh zavedenij*. – М.: Izdatel'skij dom Akademii Estestvoznaniya, 2015. – 474 s., s. 132. [*Политическая психология*, М.: Издательский дом Академии Естествознания], (In Russian)
3. Camedova, Julija Aleksandrovna. Politicheskoe vospitanie voennosluzhashhih: istoriko-pedagogicheskij aspekt // *Social'naja kompetentnost'*. 2019. Т.4. № 4. S. 352–362. [Политическое воспитание военнослужащих: историко-педагогический аспект // *Социальная компетентность*], (In Russian)
4. Dobrynina, Marija Vladimirovna. Massovoe politicheskoe soznanie grazhdan sovremennoj Rossii // *Gumanitarnye, social'no-jekonomicheskie i obshhestvennyye nauki*, 2014. № 12-1., S. 157-158. [Массовое политическое сознание граждан современной России // *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*], (In Russian)
5. Dobrynina, Marija Vladimirovna, Lazarenko Nina Ivanovna. Osobennosti formirovanija massovogo politicheskogo soznaniya v sovremennoj Rossii. – *Jekonomicheskie i social'no-gumanitarnye issledovanija*. – №2(2) 2014., s. 109-114. [Особенности формирования массового политического сознания в современной России. – *Экономические и социально-гуманитарные исследования*.], (In Russian)
6. HH Azgayin jhoghov. «Zinvorakan c'ar'ayowt'yan & zinc'ar'ayoghi kargavitwaki masin» HH o'renq. 15 Noyemberi 2017. <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=117633>, (In Armenian)
7. Mihajlova, Ol'ga Vladimirovna. Politicheskoe soznanie grazhdan na postsovet'skom prostranstve: opyt sociologicheskogo issledovanija // *Politija*. 2003. № 2. S. 174-188. [Политическое сознание граждан на постсоветском пространстве: опыт социологического исследования // *Полития*.], (In Russian)
8. Nikolaj Pikula. "Evropejskoe politicheskoe soznanie: teoreticheskij aspekt". Facta Simonidis 1:45-60. <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=643100>, (In Russian)
9. Razgonov, Vitalij Leonidovich, Lopuha Aleksandr Dmitreevich. Formirovanie oboronno go soznaniya voennosluzhashhih // *Mir nauki, kul'tury, obrazovanija*. 2013. № 6 (43). S. 87-88. [Формирование оборонного сознания военнослужащих // *Мир науки, культуры, образования*.], (In Russian)
10. Zemcov, Aleksandr Nikolaevich. Problemy politicheskogo vospitanija voennosluzhashhih v sovremennoj nauke // *Pedagogicheskij zhurnal*. 2022. Т. 12. № 2А. S. 466-472. DOI: 10.34670/AR.2022.89.84.016 [Проблемы политического воспитания военнослужащих в современной науке // *Педагогический журнал*.], (In Russian)

THE TERM «POLITICAL CONSCIOUSNESS» AND POLITICAL CONSCIOUSNESS OF MILITARY PERSONNEL

DAVIT TOROSYAN

*Yerevan State University,
Faculty of International Relations,
Department of Political Science, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to present the concept of "political consciousness", its formation, development and establishment as a subjective aspect of politics. The article poses as a key issue the study of existing views on the political consciousness of military personnel, the refutation of common false approaches, and the promotion of new approaches to the political consciousness of military personnel.

To realize the set goal and solve problems, dialectics (involving the observation of phenomena in the course of movement, development and change), as well as revealing-descriptive and other methods were used. The work was written using a joint examination of facts, historical, historical-comparative, nomothetic, ideographic and a number of other methods.

The conclusions that were drawn from the analysis were remarkable, especially against the background of the new interpretation of the term "political consciousness" and taking into account the political consciousness of military personnel, free from political chaos. As a result of a professional interpretation of the concept of political consciousness, we came to the conclusion that political consciousness represents a socio-political context and is aimed mainly at the formation of stable social and political values, ideas, approaches and beliefs among the masses, groups and individuals.

Accordingly, prohibitions on the direct participation of military personnel in the political life of society do not at all mean that they should not have political consciousness, because the term "political consciousness" is associated not only with joining parties and participating in "political chaos".

Keywords: *political consciousness, soldier, army, armed forces, social-political life, military policy of the state, Armenia, Artsakh.*

ТЕРМИН «ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ» И ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

ДАВИД ТОРОСЯН

*соискатель кафедры политологии
факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить понятие «политическое сознание», его становление, развитие и становление как субъективный аспект политики. В статье в качестве ключевого вопроса рассматривается изучение существующих взглядов на политическое сознание военнослужащих, опровержение распространенных ложных подходов, продвижение новых подходов к политическому сознанию военнослужащих.

Для реализации поставленной цели и решения задач мы использовали диалектический (предполагающую наблюдение явлений в ходе движения, развития и изменения), а также описательный метод, а также методы, нацеленные на выявления новых фактов. Работа написана с использованием синтетического изучения фактов, исторического, историко-сравнительного, номотетического, идеографического и ряда других методов.

Выводы, ставшие результатом проведенного анализа, оказались примечательны, особенно в контексте новой трактовки термина «политическое сознание» и с учетом политического сознания военнослужащих, свободного от «политического хаоса». В результате профессиональной интерпретации понятия политического сознания мы пришли к выводу о том, что политическое сознание представляет собой социально-политический контекст и направлено главным образом на формирование устойчивых социальных и политических ценностей, идей, подходов и убеждений среди масс, отдельных групп и личностей. Соответственно, запреты на прямое участие военнослужащих в политической жизни общества вовсе не означают, что они не должны обладать политическим сознанием, поскольку термин «политическое сознание» связан не только с вступлением в различные партии и участием в политическом хаосе.

Ключевые слова: *политическое сознание, солдат, армия, вооруженные силы, общественно-политическая жизнь, военная политика государства, Армения, Арцах.*

ՖԱԼԻԲԵԼԻԶՄԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ ԱՆՏԻԿ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 165.6/8

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-74

ԴԱՎԻԹ ԱՔԵԼՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի փիլիսոփայության և
հոգեբանության ֆակուլտետի փիլիսոփայության պատմության,
տեսության և տրամաբանության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

davit.agelyan@ysu.am

ORCID: 0000-0002-0100-5773

Հոդվածի հիմնական նպատակն է բացահայտել ֆալիբիլիզմի փիլիսոփայական հիմքերը և տարրերը անտիկ փիլիսոփայության և, մասնավորապես, սկեպտիկական ուսմունքների ավանդույթներում, ցույց տալ ֆալիբիլիզմի հիմնական սկզբունքների ձևավորման և կիրառման փորձերը անտիկ փիլիսոփայության մի շարք ներկայացուցիչների ուսմունքներում՝ արձանագրելով ֆալիբիլիստական աշխարհայացքային և մեթոդաբանական նշանակությունը մարդու կեցության ու իմացության, գիտելիքի հիմնավորման, ճշմարտության չափանիշների որոնման փիլիսոփայապատմական գործընթացում:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ վերլուծել ֆալիբիլիզմի ձևավորմանը և հետագա զարգացմանը նպաստած հին հունական և նոր շրջանի փիլիսոփայական ուսմունքների և հեղինակների իմացաբանական-գիտաբանական հայացքներն ու մոտեցումները և ուսումնասիրել ֆալիբիլիզմի աշխարհայացքային-մեթոդաբանական նշանակությունն ու ազդեցությունը իմացաբանական-գիտաբանական տարբեր հայեցակարգերի, հայեցակարգային կոնֆլիկտների ու ծայրահեղությունների հաղթահարման համատեքստում:

Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են բազմաթիվ բնագրեր ու հոդվածներ: Հետազոտությունում կիրառվել են անալիզի, սինթեզի, ինդուկցիայի, դեդուկցիայի, համանմանության և պատմահամեմատական մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքում կատարված հիմնական եզրահանգումն այն է, որ ֆալիբիլիզմի փիլիսոփայական հիմքերի, ինչպես նաև աշխարհայացքային-մեթոդաբանական նշանակության ձևավորման համար խիստ արժեքավոր են եղել անտիկ հունական փիլիսոփայության մի շարք ներկայացուցիչների և, հատկապես, Սեքստոս Էմպիրիկոսի, Կարնեադեսի և Փիլոնի կասկածապաշտական հայացքները: Մասնավորապես, նշված հեղինակների մոտեցումները հիմք են ծառայել գիտելիքի և իմացության դասական ըմբռնման վերաիմաստավորման, իմացաբանական-գիտաբանական տարբեր հիմնահարցերի նկատմամբ ֆալիբիլիստական այլընտրանքային մոտեցումների ձևավորման համար: Կարելի է արձանագրել,

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.07.2023թ., գրախոսվել՝ 03.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

որ իմացաբանական-գիտաբանական կոնֆլիկտների մեղմացման ու լուծման, ինչպես նաև հակադիր բևեռները ներկայացնող մի շարք հայեցակարգերի ծայրահեղ և փակուղային մոտեցումների մեկտեղման ու հաղթահարման համար ֆալիբիլիզմը պատմականորեն ունեցել է աշխարհայացքային-մեթոդաբանական կարևոր նշանակություն:

Հիմնաբառեր՝ ֆալիբիլիզմ, իմացաբանություն, գիտաբանություն, աշխարհայացքային-մեթոդաբանական գործառնություն, ճանաչողություն, գիտելիք, համոզմունք, իմացաբանական կոնֆլիկտներ:

Ներածություն

Ժամանակակից փիլիսոփայական իմացաբանության հայեցակարգերից և սկզբունքներից շատերի արմատներն ընկած են փիլիսոփայական տարբեր ավանդույթներում: Դրանց վերհանումը ոչ միայն ապահովում է հայեցակարգերի և սկզբունքների՝ հարուստ անցյալի և փորձառության համատեքստում դիտարկելու հնարավորությունը, այլ նաև թույլ է տալիս նորովի իմաստավորելու դրանց դերն ու նշանակությունը իմացաբանության և գիտաբանության արդի խնդրակարգի համատեքստում¹: Ֆալիբիլիզմը, լինելով իմացաբանական-գիտաբանական ժամանակակից ամենաազդեցիկ և ընդունված հայեցակարգերի շարքում, նույնպես մեծ ազդեցություն է կրել փիլիսոփայության պատմության առանցքային մտածողների և ուսմունքների կողմից: Այնուամենայնիվ, պետք է ընդգծել, որ դեռևս կա լրացուցիչ քննության կարիք՝ լիարժեքորեն հասկանալու և իմաստավորելու ֆալիբիլիզմի փիլիսոփայական արմատները և նշանակությունը փիլիսոփայության պատմության ընթացքում, որը թույլ կտա վերաիմաստավորել վերջինիս ժամանակակից ընկալումն ու դերը փիլիսոփայության և գիտության զարգացման հայեցակարգերի համատեքստում: Այդ նպատակով էական են հետևյալ հարցերի քննարկումը.

1. Որո՞նք են այն հիմքերն ու տարրերը անտիկ փիլիսոփայության ավանդույթներում, որոնք նպաստել են ֆալիբիլիզմի ձևավորմանը և հետագա զարգացմանը:
2. Արդյոք ֆալիբիլիզմը պատմականորեն ունեցել է աշխարհայացքային-մեթոդաբանական նշանակություն գիտության և փիլիսոփայության զարգացման համար:
3. Ինչպիսի՞ դեր և նշանակություն է ունեցել ֆալիբիլիզմը անտիկ փիլիսոփայության իմացաբանական-գիտաբանական տարբեր հայեցակարգերի և մոտեցումների մեկտեղման, դրանց խնդիրների ու ծայրահեղությունների հաղթահարման գործում:

Ֆալիբիլիզմի ձևավորման հիմքերը թեև հասնում են մինչև անտիկ փիլիսոփայության և գիտության ժամանակները, սակայն այն իր ժամանակակից իմաստն ու ձևակերպումը ստացել է 19-րդ դարում Չարլզ Սանդերս Պիրսի կողմից,

¹ Փիլիսոփայական իմացաբանությանն անդրադարձող արևմտյան գրականությունում հաճախ կիրառվում է «**Էպիստեմոլոգիա**» հասկացությունը արևելյան և հետխորհրդային գրականությունում առավելապես կիրառվող «**իմացաբանություն**» հասկացության փոխարեն և իմաստով, որի շրջանակում առավելապես հասկացվում է փիլիսոփայական ճանաչողության գիտելիքակենտրոն խնդրակարգը: Քննարկման համար առանցքային նշանակություն ունեցող հասկացությունների առանձնահատկություններից ելնելով և ֆալիբիլիզմի առնչությամբ իմացաբանական ընդհանրապես և, մասնավորապես, գիտելիքի, գիտական տեսությունների և հայեցակարգերի ձևավորման տեսանկյունները և խնդրակարգերը համարժեք կարևորելով՝ հոդվածում կիրառման նպատակով առաջարկվել է «**իմացաբանական-գիտաբանական**» հասկացությունը, որտեղ «**Էպիստեմոլոգիա**» տերմինի փոխարեն կիրառվել է վերջինիս հայերեն «**գիտաբանություն**» համարժեքը:

որն առաջինն է կիրառել **Ֆալիբիլիզմ** եզրը (լատ.՝ *fallibilis* - *ենթակա սխալվելու, սխալական*) ճանաչողությունում և, մասնավորապես, համոզմունքների ձևավորման գործընթացում սխալի հնարավորության անխուսափելի առկայությունը նկարագրելու համար: Հակադարձելով բացարձակ և վերջնական գիտելիքի հնարավորությունը պաշտպանող իմացաբանական ֆունդամենտալիզմին և դոգմատիզմին՝ նա իր իմացաբանական-գիտաբանական հայացքները կառուցում է՝ հիմնվելով ֆալիբիլիզմի հիմնական դրույթների վրա և համարելով, որ գիտելիքը **«երբեք բացարձակ չէ և միշտ լողում է շարունակական անորոշության մեջ»** (Peirce, *Philosophical Writings of Peirce* 356): Ժամանակակից մասնագիտական գրականությունում կան ֆալիբիլիզմի մի շարք ըմբռնումներ և առաջարկված սահմանումներ: Առավել լայն իմաստով՝ ֆալիբիլիզմը իմացաբանական թեզ է, ըստ որի՝ **բոլոր համոզմունքները սխալական են** (պարունակում են սխալներ) կամ, այլ կերպ ասած, **ոչ մի համոզմունք (տեսություն, տեսակետ, թեզ) երբևէ չի կարող ռացիոնալ կերպով հիմնավորվել կամ հիմնավորվել վերջնականորեն** (Hetherington 2023): «Ֆալիբիլիզմը տեսակետ է, ըստ որի, մարդկային գիտելիքը (իմացությունը) չունի ապահով և անսխալական հիմքեր, սակայն, այնուամենայնիվ, այն գիտելիք է» (Kubok 5-6): Ջիմ Փրիորն իր հոդվածում ֆալիբիլիստական հայեցակարգի դիրքերից հանդես եկողին (ֆալիբիլիստին) այսպես է բնորոշում՝ «Ֆալիբիլիստը նա է, ով համոզված է, որ մենք կարող ենք ունենալ **գիտելիքներ, որոնք հենված են հերքելի հիմնավորումների վրա**: Սրանք հիմնավորումներ են, որոնք չեն երաշխավորում մեր համոզմունքների ճշմարիտ լինելը» (518): Ֆալիբիլիզմի վերաբերյալ խոսելիս Սյուզան Հաքը կարծում է, որ **«ոչ մի համոզմունք գիտաբանորեն լիարժեքորեն ապահովված չէ»** (Haack 145), իսկ ըստ Սայմոն Բլեքբերնի՝ «պարտադիր չէ, որ համոզմունքները լինեն որոշակի կամ հիմնված լինեն որոշակիության վրա» (Blackburn 168): Զննադական ռացիոնալիզմի տեսության շրջանակում Կառլ Փոփերը ֆալիբիլիզմի առավել ընդհանուր սկզբունքները կիրառում է գիտական ճանաչողության, գիտական գիտելիքի և գիտական տեսությունների հիմնավորման հարցերի առնչությամբ՝ իր տեսության հիմքում ընդունելով հետևյալ կանխադրույթները՝ «1. Մենք անսխալական չենք և կարող ենք սխալներ թույլ տալ, սակայն կարող ենք նաև սովորել մեր սխալների վրա: 2. Մենք չենք կարող հավաստել մեր տեսությունների ճշմարտացիությունը (դրանց ճշմարիտ լինելը), սակայն կարող ենք դրանք ենթարկել խելամիտ քննադատության և փորձում կիրառել այն տեսությունները, որոնք ավելի լավ են դիմանում քննադատության և որոնք ունեն բացատրելու, նկարագրելու ավելի մեծ կարողություններ» (255):

Իմացաբանության և գիտաբանության պատմությանը քաջ ծանոթ յուրաքանչյուր ոք կարող է փաստել, որ համոզմունքների, գիտելիքների և, ընդհանրապես, ճանաչողության վերաբերյալ ֆալիբիլիստական ժամանակակից հոլացքը կտրուկ տարբերվում է պատմականորեն ձևավորված ավանդական մոտեցումներից, քանի որ իմացաբանության գրեթե ողջ պատմության ընթացքում մտածողներին առավելապես հետաքրքրել են իմացության անսխալական, անհերքելի և վերջնական հիմքերի, բացարձակ գիտելիքի գոյության հնարավորությունն ու դրան հասնելու մեթոդները: Ի տարբերություն ավանդական պատկերացումների՝ այսօր գիտական համայնքի ներկայացուցիչների մեծամասնությունը համոզված է, որ **«գիտությունում չկան բացարձակ երաշխիքներ: Անկախ տրված համոզմունքի հիմնավորվածության աստիճանից, վերջինիս ճշմարիտ լինելը չի կարող վերջնականապես հաստատվել»** (Schlesinger 1): Պիրսն իր աշխատանքներում նշում է՝ «կա երեք բան, որոնց մենք երբեք չենք կարող հասնել բանականության միջոցով՝ **բացարձակ որոշակիությանը, բացարձակ ճշգրտությանը և բացարձակ համընդհանրությանը**»: Ներկայումս իմացաբանական-գիտաբանական խնդրակարգում ավելի են կարևորվում բանականության, փորձի, ճանաչողության օբյեկտիվ սահմանափակումներն ու կիրառման տիրույթների հասկացման

խնդիրները: Ցանկացած ճանաչողության ձև, գիտելիք, իմացություն, տեսություն ունի կիրառման իր ոլորտն շրջանակը, որից դուրս այն այլևս չի կարող կիրառվել կամ ունենալ նույն արժեքը, ինչպես նախկինում: Ընդ որում, տրված շրջանակի տիրույթում սխալներն անխուսափելի են անգամ ամենափաստարկված և ճշմարտամաս գիտելիքի կամ տեսության համար: Ահա սրանք են ֆալսիֆիստական աշխարհայացքից և մեթոդաբանությունից բխող այն առավել ընդհանուր հետևություններն ու եզրակացությունները, որոնցով այսօր առաջնորդվում են գիտության և փիլիսոփայական իմացաբանական-գիտաբանական հանրության ճնշող մեծամասնությունը:

Ընդհանրացնելով ֆալսիֆիզմի վերաբերյալ համադրված տեսակետներն ու ըմբռնումները՝ կարելի է ակնհայտորեն փաստել, որ մի կողմից ֆալսիֆիզմը բացառում է բացարձակ բնույթի, սխալներից զերծ, ապահով և վերջնականորեն հիմնավորված համոզմունքների ու գիտելիքների գոյությունը, սակայն միևնույն ժամանակ այն հնարավոր է համարում հիմնավորվածության որոշակի աստիճան ունեցող և, այդուհանդերձ, սխալական գիտելիքի հնարավորությունը մարդկային իմացությունում: Սրանք այն առանցքային հատկանիշներն են, որոնցով ֆալսիֆիզմը տարբերվում է իմացաբանական այլ հայեցակարգերից, մասնավորապես՝ սկեպտիցիզմից ու դոգմատիզմից: Նշված հայեցակարգերից հատկապես սկեպտիցիզմը մեծ ազդեցություն է ունեցել ֆալսիֆիզմի՝ պատմականորեն առաջին ձևերի առաջացման համար: Ընդհանուր առմամբ, ֆալսիֆիզմի վերաբերյալ մասնագիտական խոսույթում ֆալսիֆիզմը հաճախ է հիշատակվում **«կասկած»** հասկացության հետ միասին: Ինչպես սկեպտիցիզմի, այնպես էլ ֆալսիֆիզմի համար կասկածը որպես մտածական ակտ և քննադական մոտեցում ունի էական նշանակություն ճանաչողության և գիտելիքների ձևավորման գործընթացներում: Պիրսը նշում է, որ **«գիտական հետազոտությունները «աշխատում են» միայն այն դեպքում, երբ իրական կասկածներ են առաջանում»** (The Collected Papers of Charles Sanders Peirce 322): Զննադատական ռացիոնալիզմի իր տեսության շրջանակում ճանաչողության վերաբերյալ խոսելիս Փոփերն ընդգծում է, որ «մենք շրջապատող իրականության վերաբերյալ սովորում ենք ոչ թե այն ուսումնասիրելով, այլ այն որպես մարտահրավեր ընդունելով, որն էլ մեզ մոտ առաջացնում է որոշակի ռեակցիա» (256-257): Ասվածի տակ կարելի է հասկանալ ճանաչող սուբյեկտի բնական արձագանքը իրականության ուսումնասիրման և այն նկարագրելու գործընթացներում, որն անհրաժեշտաբար ուղեկցվում է դիտարկվող տարբեր իրողությունների և երևույթների նկատմամբ կասկածանքի դրսևորմամբ, Նոր վարկածների ձևակերպմամբ, առկա նկարագրություններում և տեսություններում սխալների վերհանմամբ ու դրանց հաղթահարմանն ուղղված Նոր լուծումների ու առաջարկների մշակմամբ: Սա **կառուցողական իմացաբանական-գիտաբանական գործընթաց է**, որում թեև առկա են կասկածներ ու սխալներ, այնուհանդերձ, այն ճանապարհ է հարթում ինչպես իմացության սահմանների ընդլայնման, այնպես էլ, որպես ցանկալի վերջնարդյունք, **ճշմարիտ գիտելիքի ձեռքբերման համար**: Այս առնչությամբ Դարիուս Կուբոկն արդարացիորեն եզրակացնում է, որ **«ֆալսիֆիզմը մարտահրավեր է նետում արժանահավատ և վերջնական գիտելիքի դասական մոդելին, բայց միևնույն ժամանակ չի ընկնում ապակառուցողական թերահավատության մեջ»** (Kubok 8):

Ֆալսիֆիզմի փիլիսոփայական հիմքերը հին հունական փիլիսոփայությունում

Անտիկ հունական փիլիսոփայության ներկայացուցիչներից Զերակլիտեսն (մոտ մ.թ.ա. 500-ականներ) առաջիններից էր, որ նկատել է գիտելիքի և ճանաչողության խնդիրները և դրանց հետ կապված բարդությունները: Փիլիսոփան կարծում էր, որ «մարդկանց մեծամասնությունն ունակ չէ իմաստության, իսկ հասկացումն ու

բավարար ըմբռնումն այնպիսի հազվագյուտ և թանկ արժեքներ են, որոնք անգամ հասու չեն ամենանշանավոր իմաստուններից շատերին» (Graham 2021): Յերակլիտեսը հակադրվում է նաև գիտելիքի այնպիսի ըմբռնումներին, ինչպիսիք են՝ «գիտելիքը որպես տեղեկատվության կուտակում» և «իմաստությունը որպես առաձնների հավաքագրում»-ը: Կարևորելով զգայական ճանաչողության դերն ու նշանակությունը գիտելիքի ձեռքբերման գործընթացում՝ Յերակլիտեսը կարծում է, որ դա անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար է հասկացում և ըմբռնում ձևավորելու համար: «Գիտելիքը սոսկ նյութերի հավաքագրում չէ, նույնիսկ եթե այն համոզմունքները, որոնց վրա այն հենվում է, ճշմարիտ են» (Curd 1991): Ահա այստեղ են հստակ երևում հերակլիտեսյան իմացաբանական ումունքի կարևորագույն երկու հասկացությունների՝ **«գնոսիսի»** և **«լոգոսի»** տարբերությունները: Եթե գնոսիսը վերաբերում է զուտ գիտելիքին և դրա օբյեկտին, ապա լոգոսն աշխարհի հիմքում ընկած հաղորդագրության և բովանդակության ընկալման ու հասկացման կատարելագործված ձևն է» (Graham 2021), որը կարող է ապահովել ճշմարիտի ճանաչողությունը: Այս կերպ՝ Յերակլիտեսը ցանկանում է ցույց տալ տեղեկատվության մեխանիկական կուտակման և ավելացման խնդիրը, որը մի կողմից՝ ապահովում է մեր ճշմարիտ համոզմունքների առկայությունն և աշխարհի ողջամիտ ընկալման պատկերը, սակայն դեռևս չի ապահովում վերջնական ճշմարիտ իմացությունն ու գիտելիքը:

Հունական վաղ փիլիսոփայության առանցքային կերպարներից Սոկրատեսի (մոտ մ.թ.ա. 470-399թթ.) **«Ես միայն գիտեմ, որ ոչինչ չգիտեմ»** սկզբունքը ոչ միայն սեփական իմացության նկատմամբ զսպվածության և չափավորության բարոյախրատական կոչ էր՝ ուղղված իր ժամանակների մտածողներին, այլ նաև գիտելիքի և ճանաչողության նկատմամբ իմացաբանական-գիտաբանական հստակ դիրքորոշում էր գիտելիքի և ճանաչողության հնարավորությունների վերաբերյալ: Այն արտահայտում էր անտիկ հունական մի շարք ուսմունքների և մտածողների՝ գիտելիքի բնույթի, ճշմարիտ իմացության և դրա չափանիշների, ճանաչողության աղբյուրների նկատմամբ ոչ միանշանակ մոտեցումներն ու աշխարհի կասկածապաշտական ընկալումը: Սոկրատեսին մասնավորապես հետաքրքրում էր համոզմունքների հիմնավորման հիմնահարցը: Փիլիսոփան այն մտքին էր, որ սեփական գործողությունները չստուգված համոզմունքների վրա հիմնելը կարող է բացասաբար անդրադառնալ անհատի ոգու վիճակի և կյանքի կազմակերպման այլ ոլորտների վրա: Ինչպես անտիկ փիլիսոփաներից շատերին, այնպես էլ Սոկրատեսին քաջ հայտնի էր, որ գիտելիք ձեռք բերելու գործընթացը լի է բարդություններով, որոնք կապված են զգայարանների սահմանափակության, մտքի տկարության և կյանքի վաղանցիկության հետ (Meynell 2007): Յետևաբար բոլորին է հայտնի, որ չստուգված և պատշաճ քննության չենթարկված համոզմունքները կարող են կեղծ լինել (պարունակել սխալներ), իսկ առանց քննության մարդն անգամ չի ձգտում ազատվել ոգու համար այդչափ վնասակար կեղծ համոզմունքից: Ամփոփելով գիտելիքի հիմնավորման խնդրի համատեքստում սոկրատեսյան խորհրդածությունները՝ Վոգտը, վկայակոչելով Սոկրատեսին, նշում է հետևյալը. «Միայն հիմնավորված կյանքն արժե ապրել» (Vogt 2023): Ահա այստեղ պարզ է դառնում, որ գիտելիքի ոչ միանշանակ և սխալական բնույթը հայտնի էր արդեն Սոկրատեսին և իր ժամանակի մտածողներին: Սակայն առանձնակի կարևոր և գնահատելի է այն, որ այս մտածողները, ի դեմս Սոկրատեսի, չէին մերժում ճանաչողության հնարավորության, գիտելիքի քննության և քննադատության, համոզմունքների վերանայման գործընթացները և նույնիսկ կարևորում էին դրանք առավել հիմնավորված և ճշմարտացի համոզմունքների ու գիտելիքների ձևավորման գործում:

Այս առնչությամբ հետաքրքրական են Պլատոնի (մ.թ.ա. 428/427-348թթ.) և Արիստոտելի (մ.թ.ա. 384–322թթ.) իմացաբանական-գիտաբանական հայացքները ևս: Գնահատելի է Սոկրատեսի և Պլատոնի, համոզմունքների և

գիտելիքների ձևավորման գործընթացում սխալների առկայության և դրանց հավանական բնույթի խնդիրները Պլատոնի աշխատանքներում լավագույնս դրսևորվել է քարանձավի ավեգորիայում: Քարանձավում ներփակված և արտաքին իրականության մասին միայն պատի վրա աղոտ կերպով արտացոլվող ստվերների միջոցով դատող քարանձավաբնակ մարդկանց միջոցով Պլատոնը նկարագրում էր ճանաչող սուբյեկտին, ով կարող է ճանաչել միայն իրական ու ճշմարիտ իրերի ստվերները, սակայն ոչ երբեք ինքնին իրը: Ինչպես նկատում է Վոգտը, Պլատոնն իր «Տիմեոս» երկխոսությունում բնական աշխարհի նկարագրությունը հնարավոր է համարում միայն որոշակի մոտավորությամբ (Vogt 2023): Խնդիրն այն է, որ բնական աշխարհը, որը մարդուն հասու է դառնում առաջին հերթին զգայական ճանաչողության միջոցով, ունի ստվերային և ոչ իրական բնույթ՝ հիմք դառնալով բազմաթիվ թյուր և սխալ պատկերացումների ձևավորման համար: Իհարկե, սխալական և հավանական գիտելիքի խնդիրը Պլատոնը լուծում է «Էյդոսների» կամ իրական իրերի աշխարհի տեսության շրջանակում և միջոցով, սակայն հասկանալի է, որ առնվազն առօրյա ճանաչողության փորձառությունը հուշում է դրանում առկա հնարավոր սխալների և անհիմն համոզմունքների մասին: Ի տարբերություն Պլատոնի, որը ճշմարտությունն ու անսխալական գիտելիքը փնտրում էր իդեալական-գաղափարական աշխարհում, Արիստոտելն այն փնտրում էր զգայական-նյութական աշխարհում: Պլատոնի աշակերտը կարծում էր, որ մարդու զգայական օրգաններն և մտավոր ունակություններն ապահովում են արտաքին աշխարհի հետ այնպիսի կապ, որը թույլ է տալիս ստանալ դրա էական բաղադրիչների և էության մասին համոզմունքներ և իմացություն: «Թեև մեր կարողությունները անսխալական չեն, դրանք մեզ չեն խաբում և մոլերցնում անընդհատ կերպով» (Shields 2022): Արիստոտելը, իրապես գնահատելով մարդկային սխալական բնույթն ու ճանաչողության սահմանափակումները, այնուամենայնիվ, կարծում էր, որ հնարավոր է իրականության մասին ձևավորել աղեկվատ և հիմնավոր համոզմունքներ:

Հետզհետե զարգացող փիլիսոփայական կասկածապաշտական տարբեր հոսանքների ներկայացուցիչներ իմացաբանական-գիտաբանական հիմնախնդիրները քննելիս հանդես էին գալիս կասկածն արժևորող իմացաբանական տարբեր մոտեցումների դիրքերից: Ատոմիստական տեսության ներկայացուցիչներից Դեմոկրիտեսը (մոտ մ.թ.ա. 460-370թթ.) կասկածի տակ էր առնում զգայական ճանաչողության հնարավորությունը, քանի որ անբաժանելի մասնիկներից բաղկացած իրերը զգայելիս մենք ստանում ենք դրանց զգայական վերարտադրված և համադրված պատկերը, սակայն «չենք ընկալում ոչ իրական իրերը (ատոմները և դատարկ տարածությունը) և ոչ էլ մակրոսկոպիկ իրերն ու դրանց հատկությունները» (Vogt 2023): Դեմոկրիտեսի աշակերտ Մետրոդորոսը (մոտ մ.թ.ա. 4-րդ դար) «Բնության մասին» իր աշխատանքում հանդես է գալիս էլ ավելի ծայրահեղ սկեպտիցիզմի դիրքերից՝ նշելով, որ «մեզնից ոչ ոք ոչինչ չգիտի, նույնիսկ սա, անկախ նրանից՝ գիտենք, թե ոչ, մենք չգիտենք, թե ինչ է նշանակում «չիմանալը» կամ «իմանալը», կամ ընդհանրապես չգիտենք՝ ինչ-որ բան գոյություն ունի, թե՛ ոչ» (Mi-Kyoung 19): Ինչպես իր հոդվածում նկատում է Լին, Մետրոդորոսն այս կերպ ցանկանում էր ընդգծել ծայրահեղ սկեպտիկական մոտեցման ներքին խնդիրները և բարդությունները, հատկապես, իր այս տողերում՝ **«մեզնից ոչ ոք ոչինչ չգիտի, նույնիսկ սա»** (այս պնդումը)» (Mi-Kyoung 19): Ծայրահեղ սկեպտիցիզմի ներքին հակասականությունն ու խնդիրներն ակնհայտ էին նաև Սենեկայի (մոտ մ.թ.ա. 4 - մ.թ. 65թթ.) համար՝ նշելով, որ «Պիռոնյան, Մեգարյան, Էրեթրիայի և ակադեմական (սկեպտիցիզմի) դպրոցները զբաղված են միևնույն խնդրով. նրանք ներկայացնում են նոր գիտելիք՝ **չգիտելիք** (ոչ գիտելիք)» (274):

Գիտելիքի և իմացության անհնարինության հաղթահարման համար Ստոիկյան դպրոցն առաջարկում էր ճշմարտության նոր չափանիշ, որը պետք է թույլ տար շրջանցել սկեպտիցիզմի սահմանափակումները: Ըստ ստոիկյան իմացաբանության՝

անսխալական գիտելիքներն ու իմացությունը հնարավոր է և դրանց կարելի է հասնել **իմացական (կոգնիտիվ) և ոչ իմացական** տպավորությունների միջոցով: Համոզմունքները ձևավորվում են տեղի ունեցողի և չունեցողի վերաբերյալ առաջացող մտքի կամ տպավորությունների հիմքի վրա, որոնցից շատերն ինքնին բավականաչափ համոզիչ են ճշմարիտ համարվելու և որպես իմացություն դիտարկվելու համար: Միևնույն ժամանակ ակադեմիական սկեպտիցիզմի ներկայացուցիչները քննադատում էին ստոիկներին ոչ հիմնավոր հիմքերի վրա իմացաբանական տեսություն կառուցելու հարցում՝ արձանագրելով, որ **արտաքին աշխարհից ստացված տպավորությունները տարբեր պատճառներով կարող են թերի և աղճատված լինել**, ինչպես, օրինակ, դա հնարավոր է պատրանքներ կամ խելագարություն ունեցող մարդկանց շրջանում: Քննադատելի էր նաև սկեպտիկական մոտեցումը, որը, ըստ Ստոիկների, ճշմարիտ լինելու դեպքում անհնար կդարձներ առհասարակ որևէ բանի իմացությունը և գործունեությունը (Brittain and Osorio 2023): Ստացվում է, որ մի կողմից ունենք ճանաչողության և գիտելիքի ընկալման կասկածապաշտական մոտեցումը, որը սահմանափակում կամ ծայրահեղ դեպքում բացառում է ճանաչողության և որևէ գիտելիքի հնարավորությունը, իսկ մյուս կողմից ունենք խնդրի ստոիկյան հնարավոր լուծումը, որն իր հերթին հիմնված է կասկածի առիթ հանդիսացող ելակետային դրույթների վրա: Ընդ որում, նման խոցելիությունը բնորոշ էր անստիկ հունական փիլիսոփայության գրեթե բոլոր ուսմունքներին ու հայեցակարգերին, որոնք իրենց ելակետային դրույթներում որպես կանխադրույթ ընդունում էին մի շարք մետաֆիզիկական դրույթներ, որոնք հաճախ փակ էին քննության և քննադատական մոտեցման առջև: Իմացաբանական-գիտաբանական մի շարք տեսությունների և հայեցակարգերի նշված և այլ խոցելի ու խնդրահարույց կողմերը կարողացան նախանշել անստիկ փիլիսոփայության ականավոր ներկայացուցիչներ Կարնեադեսը, Փիլոն Լարիսացին և Սեքստոս Էմպիրիկոսը՝ անգնահատելի դեր ունենալով իրենց ժամանակի իմացաբանության և գիտաբանության հիմնական սկզբունքների վերաարժևորման և ֆալսիֆիզմի ձևավորման գործում:

Ֆալսիֆիզմը Կարնեադեսի, Փիլոն Լարիսացու և Սեքստոս Էմպիրիկոսի իմացաբանական-գիտաբանական հայացքներում

Հակադարձելով Ստոիկներին՝ Կարնեադեսը հերքում է ճշմարտության միանշանակ չափանիշի հնարավորությունը: Ոչ զգայությունները, և ոչ էլ բանականությունը չեն կարող համարվել ճշմարտության միանշանակ աղբյուր և չափանիշ, քանի որ դրանք ցանկացած պարագայում պարունակում են սխալներ և կարող են հանգեցնել մոլորության (Empiricus 80-85): Միևնույն ժամանակ Կարնեադեսը քննարկվող վեճի համատեքստում ներմուծում է **«համոզչության»** գործոնը, որն իր իմացաբանական նշանակությամբ մոտ է **«հավանական»** ճշմարտության կամ ճշմարտության հավանական ըմբռնմանը: Սա արդարացիորեն նկատել է նաև Յան Վոլենսկին՝ «Կարնեադեսը հավանաբար առաջինն էր, ով փոխեց գիտելիքի ըմբռնումը՝ արձանագրելով, որ **արտաքին աշխարհի մասին բոլոր գիտելիքները լավագույն դեպքում հավանական են**» (36): Ըստ Կարնեադեսի՝ առօրյա կյանքում մենք գործում ենք առանց ենթադրելու, որ ստոիկյան իմաստով տպավորությունները ապահովում են երաշխավորված ճշմարտություններ: Մենք առավել հակված ենք որոշ տպավորություններ անհապաղ չընդունել որպես հավաստի, մինչդեռ կարող են լինել այլ տպավորություններ, որոնք մեզ ավելի **«համոզիչ»** կարող են թվալ՝ հիմք ընդունելով որոշակի հանգամանքներ և հատկություններ: Կախված հանգամանքներից և հետագա ուսումնասիրություններից՝ ժամանակի ընթացքում այս տպավորությունների սկզբնական հավաստիությունը կարող է ավելացվել կամ նվազեցվել: Գալով եզրակացության՝ Կարնեադեսը պնդում է,

որ մենք ընդունում ենք տպավորությունները և գործում դրանց հիման վրա, երբ դրանք հասնում են համոզության այնպիսի մակարդակի, որը մենք հարմար ենք համարում այն իրավիճակում, որում հայտնվել ենք (Brittain and Osorio 2023): Այսպիսի մոտեցմամբ Կարնետադեսը նախանշում է հետագայում քննադատական ռացիոնալիզմի շրջանակում Փոփերի կողմից ձևակերպված անկյունաքարային գաղափարներից մեկը, որով Փոփերը սահմանում է մրցակցող տեսությունների միջև նախընտրության չափանիշները՝ նշելով, որ **մրցակցող տեսությունների փաստարկվածության մասին հնարավոր է խոսել միայն որոշակի ժամանակահատվածի համար**: Ապագայի որոշակի կոնկրետ պահին, թե դրանք ինչ փաստարկվածություն կունենան, հնարավոր չէ ոչինչ ասել: Հետևաբար մրցակցող տեսությունների գնահատումը հնարավոր է իրականացնել ըստ փաստարկվածության աստիճանի կոնկրետ միավոր ժամանակահատվածի համար (Понтер 27-30): Միևնույն ժամանակ Կարնետադեսն առաջարկում է այլընտրանքային մոտեցում սկեպտիկների և ստոիկների իմացաբանական-գիտաբանական վեճի լուծման համար, որը մեղմացնում է երկու մոտեցումների ծայրահեղությունները՝ թույլատրելով կողմերին քննարկված հիմնախնդիրների շրջանակում հաղթահարել ներքին հակասությունները, մեղմել մոտեցումների անհամատեղելիությունը և ընթանալ հավաստի ճանաչողության ու գիտելիքի հնարավորության առավել կառուցողական ճանապարհով: Այս առնչությամբ կարևոր է արձանագրել Կարնետադեսի մոտեցման երկու առանձնահատկություն՝

1. Կարնետադեսը հրաժարվում է ստոիկյան իմաստով բացարձակ ճշմարիտ տպավորությունների հնարավորությունից և իրականության վերաբերյալ տպավորություններն ու համոզմունքները դասակարգում ըստ իրավիճակային և փաստարկված համոզականության՝ հաղթահարելով որոշ տպավորությունների հնարավոր դոգմատիկական և բացարձակ բնույթը:
2. Միևնույն ժամանակ սա հնարավորություն է ընձեռում չափավոր սկեպտիցիզմի դրսևորման համար, որը կարող է ունենալ մեթոդաբանական նշանակություն առկա տպավորությունների, համոզմունքների և գիտելիքների գնահատման (տվյալ իրավիճակում՝ ըստ համոզականության դասակարգման) համար՝ հաղթահարելով գիտելիքի ու ճանաչողության նկատմամբ ծայրահեղ սկեպտիցիզմի մոտեցումները:

Կարնետադեսյան ֆալսիբիզմն էլ ավելի առարկայական և գործնական բնույթ է ստանում վերջինիս կողմից մշակված իմացաբանական արժանահավատության և համոզականության չափանիշների եռաստիճան համակարգում, որը խիստ կարևոր մեթոդաբանական նշանակություն ունի սկեպտիկական աշխարհայացքի շրջանակում գիտելիքի ձեռքբերման և ճանաչողության հնարավորության գործնական չափանիշների ձևավորման համար: Կարնետադեսի համակարգը բաղկացած է հետևյալ դրույթներից՝

1. Կարևոր հարցերում սկեպտիկները կառչում են համոզմունքներից:
2. Ավելի կարևոր հարցերում սկեպտիկները հավատարիմ են մնում համոզությանն ու հաստատականությանը: **Համոզիչ տպավորությունը մնում է (հաստատուն) չմերժված, եթե դրա և շրջապատող տպավորությունների միջև չկա լարվածություն:**
3. Երջանկությունը նպաստող հարցերում սկեպտիկները հավատարիմ են մնում համոզիչ, անհերքելի և մանրակրկիտ ուսումնասիրված տպավորություններին: Համոզիչ տպավորությունը չի մերժվում և խորությամբ ուսումնասիրվում է, երբ այն և շրջակա տպավորությունները մանրակրկիտ դիտարկվում են առանց նվազեցնելու դիտարկվող տպավորության համոզականությունը (Vogt 2023):

Եռաստիճան համակարգը նախևառաջ արտահայտում է սկեպտիկների և հատկապես ծայրահեղ սկեպտիցիզմի ներկայացուցիչների իրական մոտեցումը առկա տպավորությունների և, ընդհանրապես, իմացության ցանկացած դրսևորման գնահատման հարցերում: Մասնավորապես՝ սկեպտիկները նույնիսկ ծայրահեղ կասկածապաշտական մոտեցման պարագայում որպես ելակետ ընդունում և հիմնվում են որոշակի համոզմունքների վրա այնքան ժամանակ, քանի դեռ դրանցից հրաժարվելու էական պատճառներ չկան: Միևնույն ժամանակ, ըստ Կարնետադեսի, սա կարող է վերածվել **դոգմատիզմի, եթե համոզմունքները պարբերաբար չենթարկվեն քննության և չուսումնասիրվեն**: Համոզմունքների ուսումնասիրումն ունի կարևոր մեթոդաբանական նշանակություն տվյալ պահի համար տրված համոզմունքի համոզականության գնահատման համար, որի արդյունքում առկա համոզմունքը կամ տպավորությունը կարող է դառնալ առավել կամ պակաս համոզիչ և իր տեղը կարող է զիջել կամ ամրապնդել իմացության ընդհանուր համակարգում: Կարնետադեսն իր տեսության շրջանակում արդարացիորեն հավատարիմ է մնում տպավորությունների վերաբերյալ ստոիկյան ուսմունքի հիմնական հասկացություններին և **«գիտելիք», «ճշմարտություն»** հասկացությունների փոխարեն կիրառում է **«տպավորություն», «համոզմունք»** հասկացությունները՝ արտահայտելով վերջիններիս անորոշ, ոչ միանշանակ և փոփոխական բնույթը: Ընդհանուր առմամբ Կարնետադեսի իմացաբանական-գիտաբանական հայացքները յուրատեսակ կերպով նախանշում և ուրվագծում են ժամանակակից ֆալսիբիզմի առավել ընդհանուր սկզբունքները՝ արձանագրելով համոզմունքների, գիտելիքների, տպավորությունների և, առհասարակ, իմացության անորոշ ու փոփոխական բնույթը, ճանաչողության գործընթացում համոզմունքների ստուգման և ուսումնասիրման անհրաժեշտությունը, ինչպես նաև առկա համոզմունքների և տպավորությունների պարբերաբար գնահատումը՝ ըստ համոզականության (փաստարկվածության) աստիճանի: Լավ ըմբռնելով սկեպտիցիզմի, դոգմատիզմի և ստոիկյան փիլիսոփայության սահմանափակումներն ու ներքին հակասությունները՝ **Կարնետադեսի ֆալսիբիզմը այլընտրանքային իմացաբանական-գիտաբանական մոտեցում է առաջարկում նշված հայեցակարգերի ծայրահեղությունների մեղմացման և վերջիններիս սահմանափակումների հաղթահարման համար**:

Փիլոն Լարիսացու (մ.թ.ա. 159/8–84/3) իմացաբանական-գիտաբանական հայացքներում նույնպես կարելի է գտնել ֆալսիբիզմի ստանդարտ սկզբունքների անկյունաքարային գաղափարները: Կարնետադեսի փիլիսոփայության համանմանությամբ Փիլոնը փորձում էր ծայրահեղ սկեպտիցիզմի և ստոիկյան իմացաբանության նկատմամբ կիրառել մեղմացված սկեպտիցիզմ՝ որպես այլընտրանք: Ըստ Փիլոնի՝ ի տարբերություն ծայրահեղ սկեպտիցիզմի՝ **համոզիչ տպավորությունները նույնպես կարելի է ընդունել որպես այս կամ այն ճշմարտության օգտին բերվող ապացույց**: Այն կարող է բավականաչափ ամուր հիմք նախապատրաստել դիտարկվող ճշմարտության վերաբերյալ փոխըմբռնման հասնելու համար: «Սա կարող է թույլ տալ ապրել առողջ հավատքով և նույնիսկ եթեկական ուսուցմամբ՝ միևնույն ժամանակ հաստատելով, որ **նույնիսկ ամենակատարյալ ռացիոնալ ապացույցներն ու փաստերը համատեղելի են զանգվածային սխալների հետ**»¹: Ընդհանուր առմամբ Փիլոնը չի հրաժարվում

¹ Մի շարք մտածողների համար սկեպտիցիզմն ուներ բարոյագիտական նշանակություն: Մասնավորապես, Սոկրատեսի համար սեփական մտքերի ու իմացության քննությունը կարևորագույն միջոց էր միտքը հնարավոր սխալների և կեղծ համոզմունքներից մաքրելու համար: «Սա (համոզմունքների քննությունը) պետք է անել, հակառակ դեպքում այն կարող է հանգեցնել վատ կյանքին» (Vogt 2023):

ակադեմիական սկեպտիցիզմի այն դրույթից, որ **«ոչինչ հնարավոր չէ իմանալ»**, սակայն միևնույն ժամանակ առաջնորդվում է այն համոզմամբ, որ մենք ռացիոնալ կերպով պարտավոր ենք կարողության սահմաններում ձևավորել ամենալավ համոզմունքները՝ հիմք ընդունելով հասանելի փաստերն ու ապացույցները: «Եվ թեև դա կներառի սխալի որոշակի հավանականություն, մեր ունեցած ապացույցների չօգտագործելը կարող է թվալ անհեթեթ, ինչպես նաև անբարոյական, քանի որ առանց համոզմունքների որոշակի համակարգի դժվար թե կյանքը դառնա ավելի առաքինի կամ երջանիկ» (Brittain and Osorio 2023): Փիլոնի ուսմունքը լրջագույն մարտահրավեր էր նետում ոչ միայն ակադեմիական սկեպտիցիզմին ու ճանաչողության հնարավորությունը արմատապես կասկածի տակ դնող փիլիսոփաներին, այլ նաև որոշակի և հստակ գիտելիքի ձեռքբերման հնարավորությանն ու այն պաշտպանող հայեցակարգերին: Թեև ճանաչողությունը և ձեռք բերված գիտելիքները լի են բարդություններով և հնարավոր սխալներով, սակայն պետք է փաստել, որ **գոյություն ունի բավականաչափ գիտելիք**: Սակայն մարդկային ճանաչողության միջոցով ձեռք բերված համոզմունքներին գիտելիքի կարգավիճակ հաղորդելու համար Փիլոնն առաջարկում էր **վերանայել ռացիոնալության գաղափարը**: Ըստ Փիլոնի՝ **«ռացիոնալությունը համատեղելի է ակնհայտ սխալի հետ, քանի որ ռացիոնալ է տալ ուղղակի և անպայմանական համաձայնություն տպավորություններին, որոնք, այնուամենայնիվ, կարող են կեղծ լինել»** (Brittain and Osorio 2023): Ստացվում է, որ չնայած վերջնական և բացարձակապես ճշմարիտ համոզմունքների և գիտելիքների ձևավորումը գործնականում հնարավոր չէ, այնուամենայնիվ, հնարավոր է որոշակի ռացիոնալ համաձայնության հասնել որոշ համոզմունքների շուրջ՝ ունենալ փաստերի վրա հիմնված համոզմունքներ, որոնք կլինեն ռացիոնալության և ողջախոհության սահմաններում՝ համատեղելի լինելով հնարավոր սխալների հետ: Զարլգ Բրիթեյնն ու Փիթեր Օսորիոն փիլիսոփային նվիրված իրենց հոդվածում եզրակացնում են, որ **Փիլոնն, ըստ էության առաջարկել է ֆալսիբիլիստական տեսություն, որը թույլ է տալիս անվերապահորեն ընդունել տպավորությունների վրա հիմնված պնդումները որպես գիտելիքներ՝ այդուհանդերձ իմանալով, որ դրանք կարող են կեղծ լինել (պարունակել սխալներ)** (Brittain and Osorio 2023): Անշուշտ, կարելի է արձանագրել, որ Փիլոնի սկեպտիցիզմը պարունակում է ֆալսիբիլիստական տարրեր և արժեքավոր է եղել ֆալսիբիլիստական հայեցակարգի և դրա հիմնական սկզբունքների հետագա զարգացման համար: Այնուամենայնիվ, պետք է որոշակի վերապահումով մոտենալ Փիլոնի մեղմացված սկեպտիկական մոտեցումը **«ֆալսիբիլիստական տեսություն»** որակելու նկատմամբ: Նախևառաջ, Փիլոնի ֆալսիբիլիստական մոտեցման շրջանակում միանշանակ չէ գիտելիքի այն ըմբռնումն ու շրջանակը, որը փիլիսոփան հասկանում էր որպես **«ֆալսիբիլիստական գիտելիք»**: Առկա քննադատություններից մեկի համաձայն՝ Փիլոնը ֆալսիբիլիստական կամ սխալական գիտելիքի տակ առաջին հերթին հասկանում էր **«առօրյա կամ սովորական»** գիտելիքը, որն իր բնութագրմամբ առավել մոտ էր Փիլոնի կողմից առաջին հերթին քննադատվող տպավորությունների վրա հիմնված ստոիկյան անմիջական գիտելիքին: Այս առնչությամբ Փիլոնը քննադատվել է նաև իր շրջանի փիլիսոփայական մի շարք հետազոտությունների, մոտեցումների և ուղղությունների չանդադառնալու և միայն առօրյա գիտելիքի (և այս առնչությամբ առավելապես ստոիկներին ու ակադեմիական սկեպտիցիզմի ներկայացուցիչներին) ֆալսիբիլիստական քննությանն առնելու համար (Brittain and Osorio 2023): Մեկ այլ արձանագրմամբ՝ Փիլոնը պնդում է, որ **«Պլատոնը, Արիստոտելը և Կարնեադեսը ընկալումն ու նորմալ (առօրյա) ճանաչողությունը համարում էին սխալական, բայց վստահելի»** (Brittain 2001): Վերը քննարկվածից պարզ դարձավ, որ համանման տեսակետի դիրքերից հանդես է գալիս նաև ինքը՝ Փիլոնը, սակայն եթե Փիլոնի ֆալսիբիլիստական հայացքների ամբողջությանը կարելի է տեսության արժեք վերարգել, ապա ինչու չպետք է մյուս փիլիսոփաներին նույնպես համարել ֆալսիբիլիստական տեսությունների հեղինակներ:

Այնուամենայնիվ, ինչպես Փիլոնի, այնպես էլ անտիկ մյուս փիլիսոփաների ֆալիբիլիստական, սկեպտիկական և քննադատական հայացքները հիմնարար նշանակություն են ունեցել ծայրահեղ իմացաբանական հայեցակարգերի շրջանցման, մեղմացված սկեպտիցիզմի առաջացման և ֆալիբիլիստական հիմքերի ձևավորման համար:

Փիլիսոփայական ավանդույթներում ֆալիբիլիզմի հիմքերի ուսումնասիրման, գիտելիքների և համոզմունքների նկատմամբ կասկածապաշտական-քննադատական մոտեցումների արժևորման և հակադիր հայեցակարգերի ծայրահեղությունների հարթման առնչությամբ խիստ արժեքավոր են նաև Սեքստոս Էմպիրիկոսի (մ.թ. մոտ 2-րդ դար) աշխատանքները, որը, խոսելով հակադիր և ծայրահեղ իմացաբանական հայեցակարգերի մասին, նկատում է, որ կա սկեպտիցիզմի այնպիսի տարատեսակ, որը միջանկյալ դիրք է գրավում հատկապես դոգմատիզմի և ակադեմիական սկեպտիցիզմի միջև: Կուբոկը, ֆալիբիլիզմի համատեքստում քննարկելով Էմպիրիկոսի հայացքները, ներկայացնում է վերջնիս վերագրվող հետևյալ միտքը՝ «Նրանք, ովքեր փնտրում են իրը, պետք է կամ հստակ կերպով հաստատեն, որ գտել են այն, կամ հերքեն, և ընդունեն, որ այն անորսալի է, կամ էլ շարունակեն փնտրել: Միևնույն ժամանակ, հանուն փիլիսոփայական հետազոտությունների, ոմանք ասում են, որ գտել են ճշմարտությունը, մյուսներն ասում են, որ անհնար է դրան հասնել, իսկ երրորդ կողմը դեռ փնտրում է» (Kubok 8): Ակնհայտ է, որ Էմպիրիկոսը նկարագրում է իր գործունեության շրջանում արդեն իսկ ձևավորված **մեղմացված կամ միջանկյալ սկեպտիցիզմին**, որը չի մերժում գիտելիքի հնարավորությունը, ինչպես ակադեմիական սկեպտիցիզմի ներկայացուցիչները, չի հաստատում վերջնական և անփոփոխ գիտելիքի առկայությունը, ինչպես դոգմատիկները, այլ ընթանում է ճշմարտության փնտրողների՝ անընդհատ և անվերջ ձգվող ուրույն ճանապարհով: Այս դեպքում կասկածը ոչ միայն աշխարհայացքային, այլ նաև մեթոդաբանական նշանակություն է ստանում՝ հարթելով հակադիր հայեցակարգերի ծայրահեղությունները և թույլ տալով քննադատաբար ու կասկածամտորեն մոտենալ օբյեկտիվ աշխարհի ճանաչողության գործընթացի ցանկացած արդյունքի՝ ձևավորելով ճշմարտության հավանական ու ենթադրական ըմբռնում: Սկեպտիցիզմի հենց այսպիսի տարատեսակն է առավելապես հիմք հանդիսացել ֆալիբիլիզմի ձևավորման և դրա հետագա զարգացման համար: Նման եզրակացության համար առավել արժանահավատ փաստարկների, ինչպես նաև ֆալիբիլիզմի հիմքերի և փիլիսոփայական ավանդույթներում դրա դերի ու նշանակության փնտրողների համար մեր հայացքը պետք է նախևառաջ ուղղենք անտիկ հունական փիլիսոփայության կողմը: Հենց այս պատմական շրջանում ճանաչողության և գիտելիքների հնարավորության, ճշմարտության բնույթի, համոզմունքների հիմնավորման մեթոդների և այլ իմացաբանական-գիտաբանական հիմնախնդիրների հասկացմանն ու լուծմանը հավակնում էին միաժամանակ տարբեր ուսմունքներ ու հայեցակարգեր: Պետք է արձանագրել, որ այս առնչությամբ հատկապես հետաքրքրական կարող է լինել սկեպտիցիզմի, դոգմատիզմի և ստոիկյան փիլիսոփայության ներկայացուցիչների իմացաբանական-գիտաբանական դիրքորոշումների քննությունը, որոնք միևնույն հարցի շուրջ հաճախ ունենում էին խիստ հակադիր և հակասական մոտեցումներ:

Եզրակացություն

Ամփոփելով վերը գրվածը՝ կարելի է եզրակացնել, որ ֆալիբիլիզմն ունի խորը հիմքեր անտիկ փիլիսոփայության ավանդույթներում, որոնց ձևավորման համար հին հունական փիլիսոփայության շրջանակում արժեքավոր նշանակություն են ունեցել Սեքստոս Էմպիրիկոսի և, առավելապես, Կարնեադեսի և Փիլոն Լարիսացու սկեպտիկական հայացքները: Մասնավորապես՝ Էմպիրիկոսի կողմից նախանշված

մեղմացված սկեպտիցիզմի հայեցակարգը զարգանում է Կարնեադեսի և Փիլոնի ուսմունքներում, որոնց շրջանակում փիլիսոփաները ձևակերպում և զարգացնում են ֆալսիբիզմի առավել ընդհանուր սկզբունքները՝ նպաստելով կասկածապաշտական իմացաբանական-էպիստեմոլոգիական հիմքերի վրա ֆալսիբիստական աշխարհայացքի ձևավորմանը և գիտելիքի դասական ըմբռնման վերաիմաստավորմանը: Կարնեադեսի և Փիլոնի ուսմունքներում ճանաչողության և գիտելիքների ձևավորման գործընթացում սխալների առկայության արձանագրումն ու նորմավորումը, գիտելիքների պակասի որոշակի, հավանական, ճշմարտաման բնույթի բացահայտումը և համոզմունքների, գիտելիքների ձևավորման հարցում փաստարկման ու գնահատման դերի կարևորումը հիմնարար նշանակություն ունեցան հունական փիլիսոփայությանը բնորոշ կասկածապաշտական աշխարհայացքի կողքին ֆալսիբիստական աշխարհայացքի, իմացաբանական-գիտաբանական ինդոկարգի շրջանակում վերջինիս աշխարհայացքային ու մեթոդաբանական գործառնությունների ձևավորման համար: Քննարկված ուսմունքներն ուսումնասիրելիս պարզ դարձավ, որ ֆալսիբիզմը աշխարհայացքային նշանակությունից բացի ունի նաև ընդգծված մեթոդաբանական նշանակություն հատկապես Կարնեադեսի և Փիլոնի իմացության տեսությունների շրջանակում ակադեմիական սկեպտիցիզմի, դոգմատիզմի ու ստոիկյան ուսմունքի ծայրահեղությունների և սահմանափակումների հաղթահարման, հայեցակարգերի միջև իմացաբանական կոնֆլիկտների հասկացման ու լուծման, գիտելիքների որակական բնութագրի գնահատման ու իմացաբանական-գիտաբանական արդյունավետ չափանիշների ձևավորման համար:

Անշուշտ, ներկայացված մտածողների սկեպտիկական և ֆալսիբիստական հայացքները բազմիցս քննադատության են արժանացել իրենց համակարգերում բազմաթիվ խոցելի դրույթների և անպատասխան հարցերի համար: Սակայն ակնհայտ է, որ ժամանակակից իմաստով ֆալսիբիզմի առավել ընդհանուր դրույթներն ու սկզբունքները, ինչպիսիք են՝ մարդու և ճանաչողության սխալական բնույթը, մարդկային ճանաչողական կարողությունների սահմանափակումները, միանշանակ և բացարձակ համոզմունքների ու գիտելիքի ձևավորման անհնարինությունը, ճանաչողության և համոզմունքների ձեռքբերման գործընթացում սկեպտիկական ու քննադատական վերաբերմունքի դրսևորման կարևորությունը, համոզմունքների և գիտելիքների ձևավորման գործընթացներում փաստարկման ու հիմնավորման էությունական նշանակությունը, մեթոդաբանական կամ կառուցողական կասկածը և անորոշության իմացաբանական արժեքը, մեկ թելով անցնում են ներկայացված մտածողների տեսություններում ու հայացքներում՝ հիմք նախապատրաստելով ֆալսիբիզմի ժամանակակից հայեցակարգի և վերջինիս աշխարհայացքային-մեթոդաբանական գործառնությունների ձևավորման համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Поппер, Карл. *Объективное знание: Эволюционный подход*. 4-е изд., ЛЕНАНД, 2022, Москва. с. 384.
2. Blackburn, Simon. *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford University Press, Oxford, 1996. p. 168
3. Brittain, Charles. Philo of Larissa: *The Last of the Academic Sceptics*. Oxford University Press, New York, 2001. p. 169
4. Brittain, Charles and Osorio Peter. "Philo of Larissa". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Zalta N. E. Summer 2021 edition, <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/philo-larissa/>. Accessed: 29 May 2023.
5. Curd, Patricia. "Knowledge and Unity in Heraclitus". *The Monist*, Vol 74, No. 4, Oxford University Press, Oxford, 1991. p. 531

6. Empiricus, Sextus. *Against the Logicians*. Cambridge University Press, Cambridge, 2005. p. 80-85
7. Graham, Daniel. "Heraclitus". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Zalta N. E. Summer 2021 edition, <https://plato.stanford.edu/entries/heraclitus/>. Accessed: 09 Sep 2023.
8. Haack, Susan. "Theories of Knowledge: An Analytic Framework". *Proceedings of the Aristotelian Society*, New Series, Vol. 83, Oxford University Press, Oxford, 1982 – 1983. p. 145
9. Hetherington, Stephen. "Fallibilism". *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. ISSN 2161-0002, <https://iep.utm.edu/fallibil/>. Accessed: 30 Jun 2023.
10. Kubok, Dariusz. "Antecedents of fallibilism in the views of Carneades." *Analiza i Egzystencja*, 2018, p. 5-6
11. Meynell, Hugo. "Knowledge, Nature and the Good: Essays on Ancient Philosophy. By John M. Cooper". *The Heythrop Journal*, 48(2), 2007. p. 275
12. Mi-Kyoung, Lee. "Antecedents in Early Greek Philosophy". *The Cambridge Companion to Ancient Greek Scepticism*, Richard Bett (ed.), Cambridge University Press, 2010. p. 19
13. Peirce, Charles. *The Collected Papers of Charles Sanders Peirce*. Harvard University Press, Vol. 7-8, Cambridge, 1931-1958 (1958). p. 322
14. Peirce, Charles. *Philosophical Writings of Peirce*. Dover Publications, New York, 1955. P.356
15. Pryor, James. "The skeptic and the dogmatist". *Noûs*, 34 (4), Harvard University, 2000. P. 518
16. Schlesinger, George. "Possibilities and Fallibilism". *Erkenntnis* (1975-). Vol. 21, No. 3, Nov.1984. p.1
17. Seneca, Lucius. *Moral Letters to Lucilius / Letters from a Stoic*. Loeb Classical Library Edition, Volume 2, London, 1920. p. 274
18. Shield, Christopher. "Aristotle". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Zalta N. E. Spring 2022 edition, <https://plato.stanford.edu/entries/aristotle/>. Accessed: 08 Sep 2023.
19. Vogt, Katja. "Ancient Skepticism". *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Stanford University, Zalta N. E. & Nodelman U. Winter 2022 edition, <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/skepticism-ancient/>. Accessed: 13 Jun 2023.
20. Woleński, Jan. *Epistemologia*. volume 1, Zarys historyczny i problemy metateoretyczne, Kraków, Aureus, 2000. p. 36.

WORKS CITED

1. Popper, Karl. *Ob#ektivnoe znanie: Jevoljucionnyj podhod [Objective Knowledge: An Evolutionary Approach]*. 4-e izd., LENAND, 2022, Moskva. (in Russian)

THE SOURCES OF FALLIBILISM IN ANCIENT PHILOSOPHY

DAVIT AKELYAN

Yerevan State University,
Faculty of Philosophy and Psychology,
Chair of History, Theory and Logic of Philosophy, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia

The main purpose of the article is to reveal the philosophical foundations and elements of fallibilism in the traditions of ancient philosophy and, in particular, skeptical teachings, to show the attempts of forming and applying the main principles of fallibilism in the teachings of ancient philosophers, recording the outlook and methodological importance of fallibilism in human existence and knowledge, the justification of knowledge, in the philosophical-historical process of the search for criteria of truth.

To achieve the goal, the following tasks were set: to analyze the epistemological views and approaches of ancient Greek and modern philosophical teachings and authors that contributed to the formation and further development of fallibilism, and to study the outlook and methodological significance of fallibilism and its impact on different epistemological concepts and in the context of overcoming conceptual conflicts and extremes.

Many original works and articles were used during the research. The research used the methods of analysis, synthesis, induction, deduction, analogy and historical comparison.

The main conclusion derived from this research is that the skeptical views of many ancient Greek philosophers and especially Sextus Empiricus, Carneades, and Philo played a vital role in shaping the philosophical foundations of fallibilism and its worldview-methodological significance. The approaches proposed by these authors facilitated the reinterpretation of classical notions of knowledge and cognition, thereby establishing alternative fallibilistic approaches to a wide range of epistemological issues. Importantly, fallibilism has historically demonstrated its significance of the outlook and methodological function in mitigating and resolving epistemological conflicts, as well as reconciling opposing and dead-end conceptual frameworks.

Keywords: *fallibilism, epistemology, outlook and methodological functions, cognition, knowledge, belief, epistemological conflicts.*

ИСТОЧНИКИ ФАЛЛИБИЛИЗМА В АНТИЧНОЙ ФИЛОСОФИИ

ДАВИД АКЕЛЯН

*аспирант кафедры истории, теории и логики
философии факультета философии и психологии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является раскрытие философских основ и элементов фаллибилизма в традициях античной философии и, в частности, скептических учений; показать попытки формирования и применения основных принципов фаллибилизма в учениях античных философов; фиксация мировоззренческого и методологического значения фаллибилизма в существовании человека и его познании, обосновании познания, в философско-историческом процессе поиска критериев истины.

Для достижения цели были поставлены следующие задачи: проанализировать гносеолого-эпистемологические взгляды и подходы древнегреческих и современных философских учений и авторов, способствовавших формированию и дальнейшему развитию фаллибилизма, а также изучить мировоззренчески-методологическую значимость фаллибилизма и воздействия на

гносеолого-эпистемологических концепций и в контексте преодоления различных концептуальных конфликтов и крайностей.

В исследовании использовано множество оригинальных текстов и статей. В ходе исследования применялись методы анализа, синтеза, индукции, дедукции, аналогии и исторического сравнения.

Главный вывод, сделанный в результате исследования, заключается в том, что скептические воззрения многих древнегреческих философов и особенно Секста Эмпирика, Карнеада и Филона имели большое значение для формирования философских основ фаллибилизма, а также его мировоззренчески-методологического значения. В частности, подходы названных авторов послужили основой для переосмысления классического понимания знания и познания, формирования фаллибилистических альтернативных подходов к различным гносеолого-гносеологическим вопросам. Можно отметить, что для смягчения и разрешения гносеолого-эпистемологических конфликтов, а также объединения и преодоления крайних и тупиковых подходов ряда концепций, представляющих противоположные полюса, фаллибилизм исторически имел мировоззренчески-методологическое значение.

Ключевые слова: *фаллибилизм, эпистемология, мировоззренчески-методологические функции, познание, знание, убеждение, гносеологические конфликты.*

ԻԴԵԱԼԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՐԳԻ ԴԱՌՍԱԿԱՆ ՄՈԴԵԼԸ *

ՀՏԴ 221.3

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-89

ԱՆՆԱ ԱՐԱՄՅԱՆ

Նանծինի համալսարանի
փիլիսոփայության ֆակուլտետի
կրոնագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Նանծին, Չինաստան
annarm4@mail.ru
ORCID:0009-0005-7262-6189

Դառուղ Ծինը դառսականությանը վերաբերող ամենակարևոր տեքստերից մեկն է, որը Աստվածաշնչից հետո այլ լեզուներով ամենաշատ թարգմանված գրքերից մեկն է: Հայ իրականության մեջ դեռ չկա գրքի բնօրինակից ամբողջական թարգմանությունը: Սույն հոդվածը նպատակ է հետապնդում ներկայացնել Դառուղ Ծին գրքի 80-րդ գլխի հայերեն թարգմանությունը, ինչպես նաև ներկայացնել տվյալ գլխի որոշ կարևոր արտահայտությունների մեկնությունը՝ օգտագործելով Դառուղ Ծին-ի վերաբերյալ կատարված չինարեն մեկնությունները:

Աշխատանքի մյուս խնդիրն է վերլուծել իդեալական հասարակության, այն է՝ ուտոպիայի մասին պատկերացումները դառսական մի քանի աշխատությունների համատեքստում:

Աշխատանքը շարադրված է սկզբնաղբյուրների, դրանց անգլերեն թարգմանությունների, տարբեր հեղինակների՝ սույն թեմային առնչվող աշխատությունների համադիր քննությամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է տեսնել, որ 80-րդ գլխում մեջբերված «փոքր երկիր՝ քիչ բնակչությամբ» մոդելը հակադրվում էր այն ժամանակվա չին տիրակալների ծավալապաշտական ձգտումներին և անհնար էր իրականացնել: Դառսականության երկու կարկառուն ներկայացուցիչներից Լաոձըն և Ճուանձըն նախնական պարզ հասարակարգին վերադառնալը դիտարկում էին որպես մարդկանց՝ խաղաղ ու երջանիկ ապրելու անհրաժեշտ պայմաններից մեկը: Դառսական ուտոպիայի ամենաանհրաժեշտ պայմաններից մեկն այն էր, որ մարդիկ ետ վերադառնան վաղ ժամանակներում պարաններ հյուսելով գրառումներ կատարելու ձևին, ապրեն շատ պարզ ու հասարակ կյանքով, բայց ամենակարևորն է՝ հարևան երկրների բնակիչների միջև չպետք է լինի հաղորդակցում:

Հիմնաբառեր՝ ուտոպիա, դառսականություն, Դառուղ Ծին, կարգ, իդեալական հասարակարգ, Ճուանձը, Լաոձը, նախնական հասարակարգ:

Նախաբան

Նոր, ավելի կատարյալ աշխարհի ստեղծելու մարդկային մղումը հավերժ է: Դա հատուկ է բոլոր քաղաքակրթություններին և ժողովուրդներին: Չինացի ժողովուրդը

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.10.2023թ., գրախոսվել՝ 08.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

իր հազարամյա պատմության ընթացքում ապրել է խառը ժամանակներ, պատերազմներ, սով, ապստամբություններ, տարբեր արքայատոհմեր փոխվում էին, տիրակալները՝ գահընկեց արվում, և այդ ամենը ուղեկցվում էր պատերազմներով ու տեղափոխություններով: Նման պայմաններում չին մտածողները իրենց գործունեությամբ և իրենց գործերում փորձում էին ի մի բերել այն պայմանների առկայությունը, որի դեպքում հնարավոր է վերականգնել խաղաղությունը՝ «երկնքի տակ» (天下 Tiānxià-թին սյա): Նրանք սկսում են վիճարկել ներկան՝ համեմատելով անցյալի և այն ապագայի հետ, որ կարող է լինել իրենց ուսմունքին հետևելու դեպքում՝ ըստ այդմ ձևավորելով իրենց ուստոպիստական հայացքները: «Վիճարկումը իրականությունից դուրս ձևավորում է իդեալական աշխարհի մոդել (ուստոպիա), որի գոյության իրավունքի համար մարդիկ ինքնակամ զոհողությունների են դիմում» (Հարությունյան 15): Այդ առումով դառսականությունը և կոնֆուցիոսականությունը ունեցել են հսկայական ազդեցություն չին ժողովրդի և չին տիրակալների վրա:

Ուստոպիան դա իդեալական համայնք է, որի բնակիչները գոյություն ունեն կատարյալ թվացող պայմաններում: Այս բառը հանդիպում է Թոմաս Մորի աշխատությունում, որով էլ հայտնի է դառնում աշխարհում (Utopia, Britanica): Հոդվածում մենք կօգտագործենք ուստոպիա բառը՝ որպես իդեալական հասարակության հոմանիշ հասկացություն: Կ.Մանհեյմի դիտարկմամբ՝ ուստոպիան կեցության նկատմամբ այնկողմնային պատկերացումների համախումբ է (Маннгейм 166): Ուստոպիայի մեջ վերակերտվում է հասարակական իդեալը, այն իդեալները, որոնք մարդու կամ հասարակության կյանքի գնահատականն են, այստեղ ներկայացվում են նորովի կամ ամբողջապես հերքվում են: Չինական փիլիսոփայական միտքը ևս գերծ չի մնացել ուստոպիստական գաղափարներից: Կոնֆուցիոսականությունը, որպես ոչ միայն փիլիսոփայական ուղղություն, այլ նաև կենսակերպ, և դառսականությունը, որպես կրոնափիլիսոփայական ուսմունք, զարգացրել են իրենց արժեքամակարգին համապատասխան իդեալական հասարակարգի յուրօրինակ մոդելը:

Դառսականության և կոնֆուցիոսականության՝ իդեալական հասարակության մասին պատկերացումները սակայն միանգամայն տարբերվում են ոչ միայն նրանով, թե ինչպիսին պետք է լինի այդ ուստոպիան, այլև դրան հասնելու մեթոդներով: Ինչպես նշում է Լիդիա Չյանը՝ «Դասական կոնֆուցիական դիսկուրսում զգացմունքային հանգստություն է ձեռք բերվում՝ հետևելով ոսկե միջինին (zhongyong), որը կառուցված է սկզբունքի կամ պատշաճ վարքագծի և ծեսերի վրա: Դառսականները ներդաշնակությունը կապում են ավելորդ ցանկություններից և քաղաքակրթության կոռումպացված ազդեցությունից ազատվելու հետ» (Chiang 114):

Սույն հոդվածում փորձ է կատարվել ներկայացնել Դաոտը Ճին գրքի 80-րդ գլխի հայերեն թարգմանությունը, տրվել է այդ գլխի որոշ հատվածների մեկնությունը: Հոդվածում վերլուծվել է նաև դառսական մտածողներ ԼաոՁրի և Ճուանձրի իդեալական հասարակության մոդելը՝ համադրելով այն դառսական այլ գործերի հետ: Հոդվածում օգտագործել ենք վերլուծական, համեմատական ու համադրական մեթոդները: Տեքստի՝ չինարենից հայերեն թարգմանությունը կատարելիս մեծ ուշադրություն է հատկացվել տեքստի իմաստային թարգմանությանը, որը իրականացնելու համար օգտագործվել են Դաոտը Ճինի մասին գրված չինարեն մեկնաբանական գրքերը, օրինակ՝ Չեն Գայինգի «Լաոզիի անոտացիա և թարգմանություն», Սու Ճրի «Լաո Ձրի մեկնաբանություն», ինչպես նաև չին-անգլերեն բառարաններ: Տարբեր ուսումնասիրողների՝ և՛ չին, և՛ օտարերկրացի հեղինակների աշխատությունները նույնպես օգտագործվել են՝ վերլուծելու համար իդեալական հասարակարգի մոդելը, որը առաջարկվել է ԼաոՁրի և Ճուանձրի կողմից:

«Դառտը Ծին»-ի 80-րդ գլխի մեկնություն

Չինական փիլիսոփայության մեջ և չինացի գրողների ստեղծագործություններում հաճախ կարելի է հանդիպել այսպես կոչված ուտոպիստական հայացքների, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է իր համար երանելի աշխարհի գոյությունը: Լաոճը ռեալիստերի գլուխը հենց այդպիսի մի երևակայելի աշխարհի մասին է, որը խոր ազդեցություն է թողել հետագա դարերի չինական փիլիսոփայական մտքի և գեղարվեստական գրականության վրա:

80-րդ գլխում կարդում ենք՝

«Փոքր երկիր՝ քիչ բնակչությամբ,

Ունեն գեներ, բայց չեն օգտագործում

Մարդիկ արժևորում են իրենց կյանքը, այլ ոչ թե գնում հեռավոր վայրեր:

Չնայած ունեն սալ ու կառք, բայց չեն օգտագործում:

Չնայած ունեն գեներ ու զրահ, բայց օգտագործելու կարիք չկա:

Մարդիկ վերադառնան հանգույցներով նշումներ օգտագործելուն:

Կունենան համեղ ուտելիք, գեղեցիկ հագուստ, կապրեն խաղաղ ու ուրախ սովորությամբ:

Չնայած հարևան երկրները տեսանելի են հարևանությամբ, և լսվում են հավերի ու շների ձայները,

Բայց մարդիկ ծերանում են ու մահանում՝ առանց իրար հետ հաղորդակցվելու» (老子今注今译345):

小国寡民。使有什伯之器而不用;使民重死而不远徙。

虽有舟舆无所乘之, 虽有甲兵无所陈之。使民复结绳而用之。

甘其食, 美其服, 安其居, 乐其俗。邻国相望, 鸡犬之声相闻, 民至老死, 不相往来 (老子今注今译345)。

Դառտը Ծին գրքի 80-րդ գլխում Լաոճը ներկայացնում է իդեալական հասարակության իր մոդելը, որի գոյության դեպքում մարդիկ կարող են ապրել խաղաղ ու երջանիկ: Լաոճը իր երջանիկ երկրի մոդելը պարզ է և հասարակ, ինչպես ինքն է նշում՝ «փոքր երկիր՝ քիչ բնակչությամբ» (小国寡民 Xiǎoguó guǎ mín): Լաոճը կարծում է, որ իդեալական երկիրը չպետք է չափազանց մեծ լինի, ոչ էլ գերբնակեցված լինի:

Շատ ուսումնասիրողներ այս գլուխը համարում են «ուտոպիա»: Լաոճը ուտոպիայում պատերազմ չկա, ժողովուրդն ապրում և աշխատում է խաղաղության ու գոհունակության մեջ: Լաոճը պատկերացմամբ՝ իդեալական երկիրը պետք է փոքր լինի, մարդիկ՝ սակավ, ապրելու միջոցները՝ բավարար, բայց ոչ շռայլ, մարդկանց կյանքը՝ հարմարավետ, բայց ոչ ճոխ, իսկ հարևան երկրների հետ հարաբերությունները խաղաղ են, բայց պասիվ և ընդհանրապես կարիք չկա հարևան երկրների հետ հաղորդակցվելու: Դա է պատճառը, որ այս գլուխը վերջանում է հետևյալ արտահայտությամբ՝ «մարդիկ ծերանում են ու մահանում՝ առանց իրար հետ հաղորդակցվելու» (民至老死, 不相往来 Mín zhì lǎosǐ, bù xiāng wǎnglái): Լաոճը չի ցանկանում, որ մարդիկ իրար հետ հաղորդակցվեն, մի տեղից մյուս տեղը գնան, քանի որ այդպիսով նրանց անդորրը կխախտվի, մարդիկ կսկսեն շատ բաներ տեսնալ, շատ բան գիտենալ, իսկ երբ սկսում են շատ բան տեսնալ ու գիտենալ, այլևս չեն կարողանա բավարարվել նրանով, ինչ ունեն, ինչն էլ կբերի շատ դժբախտություններ: Դա է պատճառներից մեկը, որ Լաոճը առաջարկում է ետ դառնալ հին ժամանակներում որպես գրառման մեթոդ պարաններ օգտագործելուն՝ 使民复结绳而用之 Shǐ mín fù jié shéng ér yòng zhī-վերականգնել հանգույցներ հյուսելով նշումներ կատարելու ձևը: Այլ խոսքով՝ այստեղ Լաոճը առաջարկում է վերականգնել վաղ անցյալում օգտագործվող գրի պարզագույն մոդելը: Իսկ ի՞նչ էր դա իրենից ներկայացնում: Հանգուցային

նշումները (结绳记事 Jié shéng jìshì) «պրիմիտիվ հասարակության» կողմից նախաձեռնված տնտեսական գործունեությունը և դրանց քանակական հարաբերությունները հանգույցների տեսքով արտացոլելու ձևն է: Հանգույցային գրառումները նախնադարյան մարդկանց կողմից լայնորեն կիրառվող գրառման և հաշվառման մեթոդներից մեկն է եղել: Օրինակ՝ չինական հնագույն «Փոփոխությունների գրքում» (《周易·系辞》“Zhōuyī·xì cí”) հանգույցներով նշումների մասին այսպես է հիշատակված՝ «Հին ժամանակներում մարդիկ կառավարվում էին հանգույցներով նշումներ անելու միջոցով: Հետագայում սրբերն օգտագործում էին Յին՝ գրքեր գրելու համար, հարյուրավոր պաշտոնյաներ՝ կառավարելու, իսկ բոլոր մարդիկ՝ զննելու համար») “上古结绳而治，后世圣人易以书契，百官以治，万民以察” (《易·系辞下》): Վերոնշյալ արտահայտությանը գրեթե նույն ձևով հանդիպում ենք նաև Թայփին Յուլան գրքում (太平御覽 Tàipíng yù lǎn)¹ և Ճուանձըի² մոտ:

Լաոձըի այս հատվածը բազմաթիվ մեկնաբանությունների տեղիք է տվել: Որոշ չինացի հետազոտողներ կարծում են, որ Լաոձըի մտածողությունը մի տեսակ հետընթաց է, բացասական ռետորո՝ մատնանշելով, որ Լաոձըի ցանկությունը, որ մարդիկ «չհաղորդակցվեն միմյանց հետ մինչև ծերանալը և մահանալը», հակասոցիալական միտք է: Այն նաև թույլ է տալիս մտածել, որ դաոսականությունը դա անարխիզմ է (Roger T. Ames 27-47), սակայն քիչ չեն այն հետազոտողները, որոնք ցույց են տալիս, որ Լաոձըի արտահայտած իդեալական հասարակարգը բնավ էլ անարխիզմ չէ, քանի որ Նրա մեջ կան արիստոկրատիա և տիրակալներ, որոնց կոչ է արվում պահել պարզությունը մարդկանց մեջ և հետևել Դաոյին (Frederic L. Bender 5-26):

Բացի այդ, ուսումնասիրողների մեկ այլ խումբ նշում է, որ Լաոձըն բնավ նկատի չունի վերադառնալու նախնական հասարակության պարզ ձևին, քանի որ նա նշում է «երկիր» բառը, որն իրենից արդեն ենթադրում է կառավարման համակարգ, բացի այդ, կա նաև զորք, որը սակայն կարիք չկա օգտագործելու, այլ Լաոձըն ցանկանում է, որ լինի կայուն տնտեսություն, կառավարիչները չնեղացնեն հասարակ ժողովրդին, թույլ տան փոքր գյուղական տնտեսությունը ազատ ու բնականորեն զարգանա (老子今注今译 laozhi jinzhu jinyi 345): Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ Լաոձըն այս հատվածով ոչ թե ներկայացնում է իդեալական հասարակության իր մոդելը, այլ այլաբանորեն նկարագրում է մարդու մտավոր-հոգեկան աշխարհը (老子今注今译 Laozi jinzhu jinyi 346):

Նախ եկեք տեսնենք, թե ինչու է Լաոձըն արտահայտում «փոքր երկիր՝ քիչ բնակչությամբ» և «չհաղորդակցվեն միմյանց հետ մինչև ծերանալը և մահանալը» մտքերը: Լաոձըն ապրում էր մի դարաշրջանում, երբ պետությունների միջև անընդհատ պատերազմները, Նոր տարածքներ գրավելու՝ տիրակալների տենչը և պատերազմական գործողությունները հանգիստ չէին տալիս հասարակ ժողովրդին: Մի կողմից, նա իրականությունը հակադրում է իդեալին և օգտագործում է

¹ 太平御覽 Tàipíng yù lǎn-Թայփին Յուլան- Թայփին դարաշրջանի ընթերցումների գիրք է, չինական հսկայական [եյշու հանրագիտարան, կազմված մի շարք պաշտոնյաների կողմից՝ Լի Ֆանգի հսկողությամբ 977-983 թվականներին: Այն պատմիրվել է Սոն արքայատոհմի կայսերական արքունիքի կողմից՝ թագավորության առաջին դարաշրջանում Թայգոնգ կայսեր կողմից (Johannes Kurz, The Compilation and Publication of the Taiping yulan and the Cefu yangui, 2007); <https://ctext.org/text.pl?node=367719&if=en&filter=440221&remap=gb>

² Ճուանձըն (մոտ մ.թ.ա. 369— մ.թ.ա. 286 թ.) չինացի մտածող, դաոսական ուսմունքի ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչներից մեկն է: Նրա աշխատությունը կրում է իր անունը և համարվում է դաոսական կարևոր տեքստերից մեկը: Նրա երկը կազմված է 33 գլուխներից, որոնցից 7-ը, որոնք վերագրվում են հենց իրեն Ճուանձըին՝ կոչվում են «ներքին գրքեր», իսկ մնացածը՝ արտաքին ևխառը գրքերը՝ Նրա հետևորդների գրչի արդյունք են:

գեղեցկությունը իդեալում, որպեսզի հակադրի իրականում գոյություն ունեցող խավարն ու չարը, որոնք բոլորն էլ պայմանավորված են կառավարիչների կողմից ժողովրդին «փայփայել չգիտենալով» և անխոհեմ գործելու մեջ: Ուստի իշխողին Լաոձըն զգուշացնում է որդեգրել «անգործության կառավարման» մեթոդը՝ «ուվեյ» 无為 (Laozi 2, 3, 37, 43, 48), ոչ թե կամայականորեն միջամտել ու վնասել ժողովրդին: Մյուս կողմից՝ «քիչ մարդ ունեցող փոքր երկրի» իդեալական պետության միջոցով նա հույս ունի փոխել հեգեմոնիայի և ուժի ընդլայնման ձգտող կառավարիչների հայեցակարգը: Սուճըն (苏辙) գրում է. «Լաոձըն ծնվել է անկում ապրող ճոռ ողիսատիայում, նրա գրականությունը գերակշռում է գռեհիկ սովորություններին և «ուվեյն» էր փրկությունը: Յետևաբար իր գրքի վերջում նա արտահայտեց իր կամքը և պատրաստ էր ունենալ փոքր երկիր» (魏源 Wey Yuan):

Այնուամենայնիվ, երբ Լաոձըն առաջին անգամ առաջարկեց «փոքր երկրի» գաղափարը, այն հակասում էր մարդկանց լայն շրջանակի սոցիալական քաղաքականությանը, ինչպես նշում է Յու Ջիչուանգը (胡寄窗 Hújìchuāng) իր «Չինական տնտեսական մտքի պատմություն» գրքում (《中国经济思想史》 Zhōngguó jīngjì sīxiǎng shǐ). «այսպես կոչված «փոքր երկրի» քիչ մարդկանցով» գործարկվեց ի պատասխան այն ժամանակվա «մեծ տարածք՝ շատ բնակչություն» քաղաքականության: Նրանք (չին մտածողները) կարծում էին, որ «մեծ տարածք՝ շատ բնակչություն» քաղաքականությունն է բոլոր աղետների հիմքը... Նրանք չէին հասկանում, որ «մեծ տարածք՝ շատ բնակչություն» քաղաքականությունը արտացոլում է միասնական կալվածատիրական ռեժիմի պատմական առաջադրանքը: Դա նոր արտադրական հարաբերությունների պահանջն էր: Փոքրիկ երկրի իդեալը, որն ունի քիչ բնակչություն, հակասում էր այն ժամանակվա պատմական առաջադրանքին» (中国经济思想史 Zhongguo jingji sixiangshe):

Մեկ այլ հետազոտող Յսիաոն նույնպես նկատում է, որ Լաոձընի ուստոպիայի գրեթե յուրաքանչյուր տարր հակասում էր իր ժամանակի իրական պայմաններին. «Անտիկ ժամանակաշրջանի բոլոր քաղաքական համակարգերից միակը, որը որոշ չափով ավելի մոտ է թվում նրա իդեալին, վաղ Յինի և ՆախաՅին ցեղային մշակույթների նախնական էտապի քաղաքակրթություններն են: Իսկ պարզունակ ցեղը, խիստ ասած, իրականում քաղաքական կազմակերպություն չէ: Այսպիսով՝ եթե մենք ասեինք, որ Լաոձըն հակադրվում էր բոլոր քաղաքական կառույցներին, որոնք գոյացել են Արևմտյան ճոռից և ավելի ուշ, դա արդար հայտարարություն է թվում» (Hsiao 300):

Իդեալական հասարակության մասին պատկերացումները ըստ դաոսական այլ աղբյուրների

80-րդ գլխում Լաոձըն առաջ է քաշում ետ վերադառնալու նախնական պարզ հասարակարգի իր հայեցակարգը, վերադառնալու հասարակության այն նախնական ձևին, որտեղ օգտագործվում էին գրի պարզ ձևերը, որտեղ մարդիկ ապրում են պարզ, գոհ են նրանով ինչ ունեն, և չեն փնտրում որևէ այլ բան հարևան երկրներում: Բացի Լաոձընից, դաոսականության մեկ այլ կարկառուն ներկայացուցիչ Ճուանձըն նույնպես ներկայացրել է իդեալական հասարակության իր պատկերացումները: Նա գրում է.

«Նախնիկնում մարդիկ կապում էին լարերը և օգտագործում էին դրանք [գրավոր սիշերի փոխարեն]: Նրանք վայելում էին իրենց [կոպիտ] ուստիքը, հիանում էին [պարզ] հագուստով, հիանում էին իրենց [պարզ] ճանապարհներով և իրենց [իմաստ] տներում էին: Յարևան պետության տեսադաշտում նրանք կարող էին լսել թռչունների և շների ձայները: Այդպիսով մարդիկ հասնում են ծերության և մահանում՝ առանց նույնիսկ երբևէ այցելելու միմյանց: Նման ժամանակ չկար այլ բան, քան կատարյալ կարգը» (Chuang Tzu 10 (Waipian), Quqie):

昔者[...], 民結繩而用之, 甘其食, 美其服, 樂其俗, 安其居, 鄰國相望, 雞狗之音

相聞，民至老死而不相往來。若此之時，則至治已。

Դժվար չէ նկատելը, որ այս հատվածը և Լաոճրի վերոնշյալ գլխի մեջ նկարագրվածը շատ նման են, սակայն այն տարբերությամբ, որ եթե Լաոճրի իդեալական հասարակության մոդելը վերաբերում է ապագային, ապա Ճուանճրի նկարագրությունը վերաբերում է անցյալին, այսինքն՝ անցյալում կար ժամանակ, երբ ամեն ինչ «կարգին էր», մարդիկ օգտագործում էին պարզ նշումներ, շուրջըրորը խաղաղ էր, կար հասարակ ուտելիք և լավ հագուստ, ապրում և մահանում էին իրենց երկրում՝ առանց դեգերելու հարևան երկրներում:

Այնուհետև շարունակելով իր պատմությունը՝ Ճուանճրն ցույց է տալիս, թե ինչ պատճառներով է «կարգը» խախտվում հասարակության մեջ: Ամեն ինչ սկսվում է, երբ բնակիչները սկսում են տեղեկություններ ստանալ հարևան երկրների պայմանների մասին, նրանք սկսում են ուշադրություն դարձնել այդ բաներին և անխուսափելիորեն «Ձգելով պարանոցը և բարձրացնելով գարշապարը» (yanjing juzhong 延頸舉踵)՝ նրանք սկսում են համեմատել իրենց պետությունը հարևան պետությունների հետ, «զարգացնում են կռվի ոգին»՝ ի վերջո հեռանալով և անտեսելով իրենց տունը՝ փնտրում են իրենց չունեցածը այլ երկրներում: Ըստ Ճուանճրի՝ այն, ինչ մարդիկ ցանկանում են ձեռք բերել, դեռևս նյութական հարստությունը չէ, այլ ոչ նյութականն է, գիտելիքը (zhi 知): Տվյալ հատվածն ավարտվում է հորդորով. «Երբ բարձրակարգ (superior people) մարդիկ իսկապես սիրում են գիտելիքը և առանց ճանապարհի են (դառ), ուրեմն երկնքի տակ գտնվող բոլորը մեծ խառնաշփոթի մեջ են» (Chuang Tzu 16): Գաղափարի ասելով այստեղ նկատի ունի Դաոն, այսինքն երբ մարդիկ չեն հետևում դաոյին, չեն ապրում դաոյով, ապա աշխարհի բնականոն կարգը խախտվում է:

Պարզ ապրելակերպը, որ առաջ է քաշվում Լաոճրի և Ճուանճրի մեջ, դա չի վերաբերում միայն նյութական պարզությանը, դա վերաբերում է նաև հոգևոր, մտքի և սրտի պարզությանը, միայն այդ կերպ կարելի է վերադառնալ նախնական մաքուր, բնական վիճակին և ձեռք բերել անմահություն (Laozi 44, 46):

Հետևաբար Ճուանճրն դատապարտում է գիտելիքը՝ որպես, հիմնովին արհեստական և կեղծող միջերես «ես»-ի և տիեզերքի միջև (Steavu 305):

Թայփին գրքում Ճուանճրին վերագրվող հետևյալ տողերից ակնհայտ է դառնում, որ իդեալական, պարզ հասարակության ձևը կամ իդեալական կյանքի դաոսական հայեցակարգը դա հորինվածք չէ և ոչ էլ անհնարին իրականացնել, այլ ընդհակառակը՝ նույնիսկ եղել է մի ժամանակ, երբ մարդիկ իսկապես ապրել են նման կյանքով: Սույն հատվածում պատմվում է այն ժամանակների ու այն ընտանիքների մասին, որոնք ապրել են պարզ ու երջանիկ կյանքով՝ «Ասում են, որ հին ժամանակներում եղել են Սիրոնչենգ ընտանիքը, Տաթին ընտանիքը, Բայիուան ընտանիքը, Ճոնհին ընտանիքը, Լիլու ընտանիքը, Լիլին ընտանիքը, Սուանյուեն ընտանիքը, Խըսու ընտանիքը, Ծուկու ընտանիքը, Ճուրոնգ ընտանիքը, Ֆուսի ընտանիքը և Շեննոնգ ընտանիքը: Այդ ժամանակ մարդիկ պարաններ էին կապում և օգտագործում, և Գուո Սյան ասաց. «Սա բավարար է արձանագրման համար»» (《太平御覽》 Tai Ping Yu lan, 叙皇王上):

“又曰：昔容成氏、大庭氏、柏皇氏、中央氏、栗陆氏、骊连氏、轩辕氏、赫胥氏、尊卢氏、祝融氏、伏羲氏、神农氏，当是时也，民结绳而用之，郭象曰：足以纪要而已也”。

Շարունակության մեջ նշվում է, որ մարդիկ ապրում էին բավարարության մեջ, ունեին բավարար ուտելիք և գեղեցիկ հագուստ. «Նրանք միշտ բավարարվում էին նրանով, ինչ տեղին էր: Եթե մտածեին շռայլության ու ավերիչության մասին, նրանց դժգոհությանը վերջ չէր լինի», մարդիկ ապրում են խաղաղության մեջ, հարևանները իրար դեմ դիմաց են, կարելի է լսել հավերի և շների ձայները, բայց մարդիկ իրար հետ չեն հաղորդակցվում մինչև ծերանալը և մահանալը (《太平御覽》 Tai Ping Yu lan, 叙皇王上):

Թեև դաոսական այս կարևոր տեքստում, ինչպես տեսնում ենք, չի նշվում, որ

«փոքր երկիր՝ քիչ բնակչությամբ» անհրաժեշտ պայման է եղել երջանիկ ու խաղաղ ապրելու համար, սակայն կարևոր է եղել պարզ ապրելակերպը, ինչպես նաև հարևան պետությունների բնակիչների՝ միմյանց հետ չհաղորդակցվելը, ինչպես Լաոճըի ու Ճուանճըի մոտ էր:

Իրականում Լաոճըի և Ճուանճըի՝ իդեալական հասարակարգի մասին արտահայտած գաղափարների ուսումնասիրությունը շատ կարևոր է, քանի որ ազդեցություն են ունեցել նաև հետագա դարերի չինացի մտածողների ու գրողների վրա՝ Նշանավոր գրական գործիչներ Թաո Յուանմինից (Tao Qian Tao Qian; 365–426 թթ.) մինչև Սու Շիին (Su Dongpo; 1037–1101թթ.)¹:

Ավելի վաղ դաոսական տեքստերում ևս կարող ենք հանդիպել իդեալական հասարակարգի մասին մեջբերումների: Բաոֆուճը գրքում, որը վերագրվում է Գը Յոնին (葛洪, ապրել է 283-364թթ.) կարողում ենք. «Անցած ժամանակներում տիրակալներ ու հպատակներ չկային: Յոթեր էինք փորում և խմում: Մենք արտեր էինք մշակում ու ուտում: Երբ արևը ծագում էր, մենք աշխատում էինք, իսկ երբ մայր էր մտնում՝ հանգստանում էինք: Մենք լողացինք [կյանքի միջով] առանց կապանքների: Մենք կարող էինք առատորեն բավարարել մեր կարիքները: Ոչ մի վիճաբանություն, շահույթ չի եղել: Պատիվ ու խայտառակություն չկար: Լեռները ունեին ոչ ճանապարհ, ոչ արահետներ, իսկ ջրային ուղիներ՝ ոչ նավակներ, ոչ կամուրջներ: Գետերն ու հովիտները չէին հաղորդակցվում, հետևաբար ոչ ոք չէր ձգտում ձեռք բերել ուրիշների հողը: Մենք կարող էինք ոտք դնել սոված վագրերի վրա և բռնել թունավոր օձերին: Մենք կարող էինք անցնել ջրերը՝ առանց ճայերի ու թռչող թռչունների, և մտնել անտառներ՝ առանց վախեցնելու աղվեսներին ու նապաստակներին: Իշխանությունն ու հարստությունը դեռ չէին բողբոջել, ուստի դժբախտություն և անկարգություն չէր առաջացել: Վահաններ և նիզակներ չեն օգտագործվել, այդ պատճառով չեն կառուցվել ամրություններ և խրամատներ: Տասը հազար Էակները ապրում էին խորը միասնության մեջ՝ Դաոյի մեջ մոռանալով իրենց: Ժանտախտը չէր շրջանառվում, և ժողովուրդը կարող էր ապրել իր կյանքը: Իրենց մեջ մաքրություն ունենալով՝ խաբեբայական մտքեր չէին առաջանում: Այդ դեպքում ինչպե՞ս կարող էր լինել շորթում, որպեսզի թալանվի մարդկանց հարստությունը: Ինչպե՞ս կարող էին լինել խիստ օրենքներ, որպեսզի թակարդի մեջ գցեն նրանց» (Baopuzi waipian 48.498–99):

曩古之世，無君無臣，穿井而飲，耕田而食，日出而作，日入而息，泛然不繫，恢爾自得，不競不營，無榮無辱，山無蹊徑，澤無舟梁。川谷不通，則不相並兼。[...] 飢虎可履，虺蛇可執，涉澤而鷗鳥不入飛，入林而狐兔不驚。勢利不萌，禍亂不作，干戈不用，城池不設，萬物玄同，相忘於道，疫癘不流，民獲考終，純白在胸，機心不生。[...] 安得聚斂以奪民財，安得嚴刑以為坑阱？

Չնայած այս նկարագրությունը վերցված է ավելի վաղ դաոսական ուսուցիչներից, բայց այն շեշտում է որոշակի թեմաներ, ինչպիսիք են պարզությունը, տարբերակման կամ հիերարխիայի բացակայությունը (հասարակության անդամների, մարդկանց և կենդանիների, կամ արարածների և նրանց շրջակա միջավայրի միջև), որոնք հանդիպում են նաև Լաոճըի ու Ճուանճըի մոտ: Եվս մեկ անգամ ցույց է տրվում, որ մարդիկ անցած ժամանակներում ապրել են ավելի ազատ, երջանիկ, առանց վախերի, քանի որ ամենուրեք տիրում էր պարզությունը, չկար գեները օգտագործելու կարիք, այսինքն՝ ապրում էին խաղաղության մեջ, բնությունը ու մարդիկ ներդաշնակ էին, կենդանիները չէին վնասում մարդկանց և հակառակը: Այլ խոսքով՝ ուսուցիչն դա ինչ-որ անհասանելի երևույթ չէր, այլ մարդիկ ապրել են այդ իրականության մեջ հին ժամանակներում:

Ֆորեսթը Լինը Նշում է, որ դաոիզմի նման վերաբերմունքը բնականության (自然

¹ **Stu Tao** “**Taohua yuan ji**” 桃花源記 (‘Spring of the Peach Blossom’); and **Su** “**Shuixiang ji**” 睡鄉記 (‘Record of the Land of Sleep’).

zi ran) նկատմամբ, հարգանքի և ինքնաբուխության իդեալը բազմիցս աջակցություն է ցուցաբերել այն անհատներին, որոնք իրենց ճնշված են զգացել Կոնֆուցիական կարգի կողմից, որը մ.թ.ա. 3-րդ դարի վերջին դառնում է Չինական կայսրության ուղղափառ դպրոցը և մնում է առաջին դիրքերում՝ բացառությամբ համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածների, մինչև 20-րդ դարի սկիզբը: Դաոսականությունը ըստ էության ավելի անհատական է, բնական և բացասական-ժխտող, մինչդեռ կոնֆուցիականությունը հավաքական է, բարեփոխական, էթիկական և դրական (Forest Lin 18):

Դաոսական մտածողները մարդկանց անընդհատ հիշեցնում էին մի պարզ հասարակության մասին, որտեղ մարդիկ ապրել են բնության հետ ներդաշնակ և գործել են ըստ իրենց ինքնաբուխ ցանկությունների: Լաոձըն և Ճուանձըն հաստատում էին այն գաղափարը, որ մարդկանց պետք է թողնել ազատ, թողնեն, որ մարդիկ գնան ըստ բնական հոսանքի՝ «շունցի գըրան» (順其自然 Shùn qí zìrán) և չպետք է ուսուցանվեն, գերհարկվեն կամ զորակոչվեն անցանկալի պատերազմներում կռվելու: Ի հակադրություն այս գաղափարների, ինչպես արդարացիորեն նշում է Ֆորեսթ Լին, «կոնֆուցիականների ուսուցիստական իդեալը լավ կարգավորված հիերարխիկ հասարակությունն էր, որը կառավարվում էր բարեգործ կառավարչի կողմից», որը միանգամայն տարբերվում էր դաոսականության առաջարկած իդեալից (Forest Lin 19):

Եզրակացություն

Պետք չի կարծել, որ Լաոձըի, Ճուանձըի կամ ընդհանրապես դաոսականության մեջ ուսուցիստական գաղափարները իրականությունից կտրված պատրանքներ էին, որոնք անհնարին են եղել իրականացնել: Դաոսականության մեջ ուսուցիսական և իրականությունը իրար հետ սերտ կապակցված են, քանի որ դաոսական մտածողների առաջարկած գաղափարները հենց այն էին, ինչ «երկնքի տակ» (天下 թիեն սյա) ստեղծելու էին իդեալական հասարակարգ, որտեղ մարդիկ ապրելու էին պարզ, խաղաղ և երջանիկ: Իդեալական հասարակարգից հեռանալու պատճառը դա դաոից հեռանալու մեջ է, բայց երբ Դաոն վերականգնվի, և մարդիկ վերադառնան իրենց սրտի ու մտքի պարզությանը, ապա այդ ժամանակ նաև կհաստատվի իդեալական հասարակության մոդելը: Նման հասարակության մեջ կայսրերը, կառավարողները նույնպես ունեն իրենց դերը, նշանակությունն ու անելիքները: Իդեալական հասարակարգ կառուցելու համար պետք է լինի իմաստուն կառավարող, որը պետք է հետևի Դաոյին, ունենա այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են՝ «անգործությունը» կամ ինչպես չինարենով է հնչում՝ «ուվեյ» (无为), պարզություն ու համեստություն, լինել առանց կրքի ու ցանկությունների, լինել փափուկ:

Մի խոսքով՝ կարելի է ասել, որ դաոիզմն ունի իդեալական հասարակության մի պատկերացում, որտեղ տիրում է խաղաղություն, սոցիալական ներդաշնակություն և նյութական բարեկեցություն՝ մարդուն անհրաժեշտ ամենապարզ ու ամենաանհրաժեշտ բարիքների առկայությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հարությունյան, Էդուարդ. *Համատեքստի հերթափոխը. վիճարկումը իբրև անհնարինի հաղթահարման կամ ազդակում*. Բանբեր Երևանի Համալսարանի, Փիլիսոփայություն, Հոգեբանություն, No2, էջ 3-16, Եր., 2016:

2. Маннгейм, Карл. *Идеология и утопия*. М., 1994.

3. Bender, Frederic. *Taoism and Western Anarchism*. Journal of Chinese Philosophy 10, p.5-26, 1983.

4. *Cambridge Dictionary* <https://dictionary.cambridge.org/>

5. Chiang, Sing-Chen Lydia. *Visions of Happiness: Daoist Utopias and Grotto Paradises in Early and Medieval Chinese Tales*. Utopian Studies, Vol. 20, No. 1 2009.
6. Chuang Tzu. *The Complete Works of Chuang Tzu*. Trans. Burton Watson. New York: Columbia University Press, 1968.
7. Kurz, Johannes. *The Compilation and Publication of the Taiping yulan and the Cefu yuangui*. *Extrême-Orient Extrême-Occident*, p.39-76, 2007.
8. Laozi. *Daodejing*. Guangzhou, GD: Guangzhou Press, 2006.
9. Lin, Forest. *Utopias East and West: the relationship between Ancient and Modern Chinese Ideals*. *Alternative Futures* 3, 1980.
10. Hsiao, Kung Chuan. *A history of chinese political thought, volume I: from the beginnings to the Sixth Century A.D.* trans. F.W. Mote, Princeton: Princeton University Press, 1979.
11. Roger, Ames. "Is Political Taoism Anarchism?". *Journal of Chinese Philosophy*, Volume 10, Issue 1 (March 1983), p.27-47.
12. Steavu, Dominic. *Cosmogony and the Origin of Inequality: A Utopian Perspective from Taoist Sources*. *The Medieval History Journal*, 2014.
13. 《老子今注今译》，陈鼓应，北京，2006.
14. 魏源. 《老子本义》，华东师范大学出版社，2010.
15. 《中国经济思想史》，上海社会科学院出版社，1986.
16. 李昉. 《太平御览》，[宋]，中华书局，1991.
17. 《老子·八十章》 <https://www.kekeshici.com/guji/laozi/quanwen/35845.html>. Available: 01.10.2023
18. 洪撰. 《抱朴子外篇》：[五十卷]，上海：上海古籍出版社：新華書店上海發行所發行，1989.
19. *Utopia*, <https://www.britannica.com/topic/utopia>. Available: 01.10.2023
20. 结绳记事, <https://baike.baidu.com/item/%E7%BB%93%E7%BB%B3%E8%AE%B0%E4%BA%8B/2333887>. Available: 01.10.2023

WORKS CITED

1. Harutyunyan, Eduard. *Hamateksti hertapoxy, vitcarkumy ibrev haghtaharman kam azdakum* [Shifting Contexts: Challenging as a Signal of Overcoming the Impossible]. Banber Yerevani Hamalsarani, Pilisopayutyun, Hogebanutyun, No2, p.5-12, Yerevan, 2016. (in Armenian)
2. Mangeym, Karl. *Ideologiya I utopia* [Ideology and Utopia]. M. 10994. (in Russian)
3. Bender, Frederic. *Taoism and Western Anarchism*. *Journal of Chinese Philosophy* 10, p.5-26, 1983.
4. *Cambridge Dictionary* <https://dictionary.cambridge.org/>
5. Chiang, Sing-Chen Lydia. *Visions of Happiness: Daoist Utopias and Grotto Paradises in Early and Medieval Chinese Tales*. Utopian Studies, Vol. 20, No. 1 2009.
6. Chuang Tzu. *The Complete Works of Chuang Tzu*. Trans. Burton Watson. New York: Columbia University Press, 1968.
7. Kurz, Johannes. *The Compilation and Publication of the Taiping yulan and the Cefu yuangui*. *Extrême-Orient Extrême-Occident*, p.39-76, 2007.
8. Laozi. *Daodejing*. Guangzhou, GD: Guangzhou Press, 2006.
9. Lin, Forest. *Utopias East and West: the relationship between Ancient and Modern Chinese Ideals*, *Alternative Futures* 3, 1980.
10. Hsiao, Kung Chuan. *A History of Chinese Political Thought, volume I: from the beginnings to the Sixth Century A.D.* ,trans. F.W.Mote, Princeton: Princeton University Press, 1979.

11. Roger, T. Ames. "Is Political Taoism Anarchism?", *Journal of Chinese Philosophy*, Volume 10, Issue 1 (March 1983), p.27-47.
12. Steavu, Dominic. *Cosmogony and the Origin of Inequality: A Utopian Perspective from Taoist Sources*. The Medieval History Journal, 2014.
13. *Laozi jinzhu jinyi*, Chen Guying ("Laozi's Annotation and Translation"), Beijing, 2006.
14. Wei, Yuan. *Laozi benyi, Huadong shifandaxue chubanshe* 【*The Original Meaning of Laozi*】. East China Normal University Press, 2010.
15. *Zhongguo jingji sixiangshi* 【History of Chinese Economic Thought】. Shanghai Academy of Social Sciences Press, 1986.
16. Li, Fang. *"Taiping Yulan"*, [Song Dynasty], Zhonghua Book Company, 1991.
17. *Laozi bashi zhang* (the 80th chapter of Laozi) <https://www.kekeshici.com/guji/laozi/quanwen/35845.html>. Available: 01.10.2023
18. Ge, Hong. *"Bao Pu Zi Wai Pian"*: [Fifty Volumes], Shanghai: Shanghai Ancient Books Publishing House: Published by Xinhua Bookstore Shanghai Publishing House, 1989.
18. *Jie sheng jishi* [keep records by tying knots], <https://baike.baidu.com/item/%E7%BB%93%E7%BB%B3%E8%AE%B0%E4%BA%8B/2333887>. Available: 01.10.2023
18. *Utopia*. <https://www.britannica.com/topic/utopia>. Available: 01.10.2023

THE TAOIST MODEL OF AN IDEAL SOCIETY

ANNA ADAMYAN

*Nanjing University, Faculty of Philosophy,
Ph.D. Student in Religious Studies,
Nanjing city, China*

Dao De Jing (DaoD Tsin) holds a pivotal place in Taoism, ranking as one of its most significant texts and boasting the distinction of being the most translated book worldwide after the Bible. Surprisingly, within the Armenian context, there exists no translation of this seminal work from its original Chinese. The primary objective of this article is twofold: to introduce the Armenian translation of the 80th chapter of Dao De Jing and to offer interpretations of key expressions within that chapter based on Chinese commentaries on Dao De Jing.

Additionally, this work embarks on an examination of the concept of an ideal society or utopia as presented in various Taoist writings.

This exploration is rooted in a comprehensive study encompassing the original texts, their English translations, and contributions from various scholars in the field.

The study culminates in the recognition that the vision of a "small country with few people," as described in chapter 80, stood in stark contrast to the ambitious pursuits of contemporary Chinese rulers and was deemed unfeasible. Notably, prominent Taoist figures, Laozi and Chuangzi, both regarded a return to a simpler, original social order as a prerequisite for fostering peaceful and contented lives. One of the most necessary conditions of the Taoist utopia was that people should go back to the old way of making notes by knotting ropes, live a very simple life, but most importantly, there should be no communication between the inhabitants of neighboring countries.

Keywords: *utopia, Taoism, Dao De Jing, social order, ideal society, Chuangzi, Laozi, primitive social order.*

ДАОССКАЯ МОДЕЛЬ ИДЕАЛЬНОГО ОБЩЕСТВА

АННА АДАМЯН

*аспирант религиоведения
факультета философии
Нанкинского университета,
г. Нанкин, Китай*

Дао Дэ Цзин (DaoD Tsin) занимает ключевое место в таоизме, являясь одним из наиболее важных текстов и имея репутацию наиболее переводимой книги в мире после Библии. Однако до сих пор нет армянского перевода этого фундаментального произведения с китайского оригинала. Поэтому основные цели данной статьи следующая: представить армянский перевод 80-й главы Дао Дэ Цзина и предложить интерпретацию ключевых выражений в данной главе на основе китайских комментариев к Дао Дэ Цзину.

Еще одной целью данной статьи является исследование концепции идеального общества, или утопии, как она представлена в различных таоистских произведениях. Это исследование основано на обширном анализе оригинальных текстов, их английских переводах и деятельности различных ученых в данной области.

Исследование завершается признанием того факта, что видение «маленькой страны с небольшим числом людей», описанное в 80-й главе, резко контрастировало с амбициозными стремлениями современных китайских правителей и считалось невозможным. Заметим, что две выдающиеся фигуры таоизма, Лаоцзы и Чжуанцзы, считали возвращение к более простому, первоначальному социальному порядку предпосылкой для установления мира и счастья. Одним из самых необходимых условий даосской утопии было то, что люди должны вернуться к старому способу ведения записей путем плетения веревок, жить очень простой жизнью, но самое главное – не должно быть никакого общения между жителями соседних стран.

Ключевые слова: *утопия, таоизм, Дао Дэ Цзин, социальный порядок, идеальное общество, Чжуанцзы, Лаоцзы, первоначальный социальный порядок.*

**ԲՈՂՈՔԻ ԱՆՈՒՂԱԿԻ ԱՐՏԱՅԱՅՏՄԱՆ
ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ
ՀԱՄԱՑԱՆՑԱՅԻՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ ***

ՀՏԴ 81`42

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-100

ԳԱՅԱՆԵ ԵՐԻԱԶԱՐՅԱՆ

Վ. Բոլոսովի անվան պետական համալսարանի
ռուսաց և օտար լեզուների ֆակուլտետի անգլերենի ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
gyeghiazaryan@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-6024-7713

ԱՆՆԱ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Վ. Բոլոսովի անվան պետական համալսարանի ռուսաց և օտար լեզուների
ֆակուլտետի անգլերենի ամբիոնի ասպիրանտ, դասախոս,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
annaavetisyan987@gmail.com
ORCID: 0009-0004-6396-164X

Հոդվածի նպատակն է քննել բողոքի անուղղակի արտահայտման լեզվական առանձնահատկությունները հայերեն համացանցային խոսույթում: Հետազոտության նպատակով պայմանավորված՝ հոդվածում առաջադրվել են այնպիսի խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ բողոքի անուղղակիության մակարդակների սահմանումը, ինչպես նաև բողոքի անուղղակի արտահայտման ուսումնասիրությունը՝ ընդգծելով դրա առկայացման լեզվական միջոցները:

Սույն հետազոտության արդիականությունը պայմանավորված է ներկայումս համացանցային խոսույթում անուղղակի եղանակով բողոքն արտահայտելու առաջնակարգությամբ և օգտատերերի վրա դրա գործած ազդեցության քննության կարևորությամբ:

Լեզվաբանական վերլուծության մեթոդների ընտրությունը փաստարկված է ուսումնասիրվող նյութի բնույթով և հետազոտության նպատակով: Նյութի քննությունն իրականացվել է նկարագրական վերլուծության մեթոդով:

Հետազոտության արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացությանը, որ համացանցային խոսույթում օգտատերերն իրենց բողոքներն արտահայտում են ըստ Զ. Հաուսի և Գ. Կասպերի առաջադրած բողոքի անուղղակիության սանդղակի բոլոր մակարդակների: Վերջիններն առկայանում են համացանցային խոսույթում մի շարք լեզվական միջոցներով, որոնցից գերակշռում են բացասական հարանշանակություն ունեցող և առօրյա-խոսակցական ոճին բնորոշ բառային և դարձվածային միավորները,

* Հոդվածը ներկայացվել է 24.07.2023թ., գրախոսվել՝ 02.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Ժխտական կառույցները, ինչպես նաև անուղղակի հարցադրումները: Բողոք - հրապարակումներում և մեկնաբանություններում կիրառվում են նաև կետադրական տարբեր նշաններ: Բողոքի անուղղակի արտահայտումն առավել հաճախ հեգնական բնույթի է:

Հիմնաբառեր՝ բողոք, անուղղակիություն, համացանցային խոսույթ, անուղղակի հարցադրումներ, բացասական հարանշանակություն ունեցող բառային և դարձվածային միավորներ, հեգնանք, ասույթ, պրոպոզիցիայի բովանդակություն:

Ներածություն

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացումը առաջադրել է մարդկային հաղորդակցության նոր կաղապար՝ ձևափոխելով տեղեկատվության ստացման, մատուցման և փոխանցման ձևերը: Բողոքն այդ հաղորդակցության անբաժանելի մասն է կազմում՝ իր բազմակողմ գործառույթների և հանրային ազդեցության շնորհիվ:

Ժամանակակից թվային աշխարհում առցանց հարթակները դարձել են բողոքներն ու դժգոհությունները բարձրաձայնելու առանցքային միջոցներ՝ նոր շունչ հաղորդելով բողոքի արտահայտման ձևերին ու ռազմավարություններին:

Բողոքի անուղղակիության մակարդակների սահմանման տեսական դրույթները

Բողոքը սահմանվում է որպես հասցեատիրոջն ուղղված դժգոհության արտահայտում: Բողոքի միջոցով հասցեագրողը մատնացույց է անում հասցեատիրոջ վարքի այն գծերը, որոնք դժգոհելու պատճառ են դարձել (Laforest 2-3): Նման վարքագիծը ձևավորվում է սոցիալական նորմերի խախտման միջոցով և չի արդարացնում հասցեագրողի՝ բողոքողի ակնկալիքները (Goffman 95-96; Laforest 2-3):

Դ. Բոքսերն առանձնացնում է բողոքի երկու հիմնական տեսակ՝ ուղղակի և անուղղակի (Boxer 29): Ուղղակի բողոքն արտահայտելիս հասցեագրողը կարծում է, որ հասցեատերը ոչ միայն պատասխանատվություն է կրում ենթադրյալ արարքի համար, այլև պետք է պարտավորվի ընդունել և փոխել իրադարձությունների հետագա ընթացքը (Boxer):

Անուղղակի բողոքը սահմանվում է որպես դժգոհության տևական կամ կրկնվող արտահայտում, որը չի ենթադրում ստեղծված տհաճ իրավիճակի փոփոխություն կամ բարելավում (Clyne 49): Անուղղակի բողոքները մեղմացնում են հասցեագրողի հույզերը և բեռնաթափում բացասական զգացողությունները (Daly, Holmes, Newton & Stubbe 948):

Անուղղակի բողոքը տարբերվում է ուղղակի բողոքից նրանով, որ հասցեատերը ո՛չ պատասխանատվություն է կրում, ո՛չ էլ ի վիճակի է մեղմելու ենթադրյալ արարքի հետևանքները: Բացի այդ, ուղղակի բողոքն արտահայտվում է հասցեատիրոջ՝ մեղավոր կողմի ներկայությամբ, իսկ անուղղակի բողոքի պարագայում հասցեատերը ներկա չէ (Boxer 29):

Ըստ Ջ. Հաուսի և Գ. Կասպերի՝ *հասցեատեր Y* պետք է կատարած լինի որևէ *P գործողություն*, որը *հասցեագրող X*-ը կարող է մեկնաբանել որպես իր նկատմամբ իրականացրած բացասական գործողություն (House, Kasper 159):

Ջ. Հաուսն և Գ. Կասպերն առանձնացնում են անուղղակիության 8 տարբեր մակարդակ, որոնք պայմանավորված են հետևյալ չափանիշներով՝

1. P-ն նշվում է անուղղակի (ներակա) կամ արտակա եղանակով,
2. X-ի կողմից P-ի բացասական որակավորումն արտահայտված է արտակա եղանակով,
3. Y-ի ակտիվ ներգրավվածությունն արտահայտված է անուղղակի կամ արտակա եղանակով,

4. Ա՛ Y-ի կատարած գործողությունը, Ա՛ հենց Y-ի բացասական որակավորումն արտահայտված են անուղղակի և արտակա եղանակով:

Հարկ է նշել, որ 8 մակարդակներից առաջինը բնորոշվում է որպես առավել անուղղակի արտահայտված բողոք, մինչդեռ ութերորդը նկարագրվում է որպես ուղիղ բողոք (House, Kasper 159):

Բոլոր ցածր մակարդակներում Y-ը պետք է ենթադրություն կատարի՝ հիմնվելով իրավիճակային համատեքստի վրա, որն ընդգրկում է X և Y զրուցակիցների միջև առկա հարաբերությունների և X և Y-ի կողմից ճանաչված սոցիալական նորմերի ամբողջությունը: Այս ենթադրության միջոցով Y-ին հնարավորություն է ընձեռվում մշակել Ա՛ պրոպոզիցիայի համապատասխան բովանդակությունը, Ա՛ X-ի արտաբերած ասույթի ենթադրվող իլյուզիոն ուժը (House, Kasper 160):

1. Y-ի ներկայությամբ Ս ասույթն արտաբերելով՝ X-ն ակնարկում է այն մասին, որ
 - տեղյակ է, որ P-ն իրականացվել է,
 - Y-ը կատարել է P-ն:
2. Արտակա եղանակով հաստատելով, որ P իրականացվել է, X-ը ակնարկում է, որ Y-ն է կատարել P-ն:
3. Արտակա եղանակով պնդելով, որ P-ն բացասական ազդեցություն է ունեցել իր վրա, X-ը ակնարկում է, որ Y-ն է կատարել P-ն:
4. Արտակա եղանակով հարցնելով Y-ին P-ի իրականացման հանգամանքների մասին կամ նշելով, որ Y-ն ինչ-որ կերպ առնչվում է P-ի իրականացման հանգամանքների հետ, X-ն ակնարկում է, որ Y-ն է կատարել P-ն:
5. X-ը արտակա եղանակով պնդում է, որ Y-ն է կատարել P-ն:
6. Արտակա եղանակով պնդելով, որ P գործողությունը, որի համար Y-ն պատասխանատու է, բացասական է, կամ արտակա եղանակով նշելով, որ Y-ի չի ընտրել այլընտրանքային այնպիսի գործողություն, որը ավելի գերադասելի է՝
 - X-ն ակնարկում է, որ Y-ը վատ է/ կամ
 - X-ը արտակա եղանակով պնդում է, որ Y-ը կատարել է P-ն, և որ P-ն բացասական ազդեցություն է ունեցել X-ի վրա՝ այդպիսով նաև ակնարկելով, որ Y-ը վատն է:
7. X-ն արտակա եղանակով պնդում է, որ Y-ի իրականացրած P գործողությունը բացասական ազդեցություն ունի:
8. X-ն արտակա եղանակով պնդում է, որ Y-ը վատն է (House, Kasper 160):

Այս համատեքստում Ա. Թրոսբորգը նշել է, որ բողոքը կարող է ունենալ անուղղակիության տարբեր մակարդակներ, որոնց նկարագրելու համար առաջարկել է հետևյալ չափանիշները.

- պրոպոզիցիայի բովանդակություն (բողոքի առարկա) (P),
- հասցեագրող՝ բողոքող (C),
- հասցեատեր՝ մեղադրյալ (A) (Trosborg 315):

Ինչպես Ջ. Հաուսը և Գ. Կասպերը, Ա. Թրոսբորգը նույնպես առաջարկում է բողոքի անուղղակիության մակարդակը սահմանող գործոնները դասակարգել ըստ հետևյալ խմբերի՝

- P նկարագրում կամ չի սահմանում բողոքի առարկան,
- P բացասական է՝ արտակա կամ ներակա եղանակով
- A կատարել է P՝ արտակա կամ ներակա եղանակով
- C որակավորում է A գործողությունները բացասական՝ արտակա կամ ներակա եղանակով
- C որակավորում է A-ն որպես վատ մարդ՝ արտակա կամ ներակա եղանակով (Trosborg 315):

Այսպիսով՝ հետազոտության նպատակից ելնելով՝ ուսումնասիրվել են բողոքի անուղղակիության մակարդակի դրսևորումները հայերեն համացանցային խոսույթում, ներկայացվել են դրանց առկայացման լեզվական միջոցները՝

հետազոտության հիմք ընդունելով Ջ. Հաուսի և Գ. Կասպերի առաջարկած բողոքի անուղղակիության մակարդակները, իսկ օրինակներն ընտրվել են **Facebook** (www.facebook.com 15.07.2023) սոցիալական ցանցում հասանելի՝ անուղղակիորեն արտահայտված բողոք-մենաբանություններից:

Բողոքի անուղղակիության լեզվական առկայացումը հայերեն համացանցային խոսույթում

Համացանցային խոսույթում բողոքը հաճախ արտահայտվում է անուղղակիության սանդղակի ամենաստորին՝ 1-ին մակարդակին բնորոշ միջոցներով: Դրանք մեծամասամբ նկարագրվում են ակնարկներով և ոչ բացահայտ արտահայտված մեղադրանքներով: Նման հրապարակումներում բողոքը կամ բողոքի պատճառները հստակ չեն նշվում, պարզապես լեզվական հնարների միջոցով ակնարկվում է դրանց մասին:

Ուշագրավ է Առաջին ալիքի Ֆեյսբուքյան էջի գրառումն այն մասին, որ Եվրատեսիլ 2023-ի Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակ Բոյունեսոն *Անհասցե Նամակներ՝ ապագա սիրելիին* նամակագրության մեկնարկ էր տվել և հրավիրում էր բոլորին՝ բարձրաձայնելու իրենց զգացմունքների մասին: Այս ուրախալի իրադարձությունը շատ օգտատերերի բողոքի պատճառ է դարձել, քանի որ մասնակիցներից շատերը, ներառյալ Բոյունեսոնը, նամակները գրել էին անգլերենով: Օգտատերերից մեկն ակնարկի միջոցով անուղղակիորեն հեգնել էր անգլերենով գրելու որոշումը: Բողոքի արտահայտման միջոցներն էին *չակերտներով* ներկայացված «*Սիրելիներ*» բառային միավորը և *միայն* սաստկական *ածականը*:

Փաստորեն «սիրելիները» միայն անգլերեն են հասկանում: 🤔

(<https://www.facebook.com/ArmPublicTV/posts/pfbid02kCMm7zvutsjtBZovPVKkXTb2egfi7gisj3zx8jokt6qBQJvM2NNfaa7BLWv4ZdCvI> 15.07.2023)

Բողոքի անուղղակիության սանդղակի հաջորդ մակարդակը ներկայացնում է ակնարկի միջոցով հավանական խնդրի մասին բարձրաձայնելը: «ԳԼՈՐԲԻՆԳ»-ի («ԳԼՈՐԲԼ ՇԻՓՓԻՆԳ» ՍՊԸ) Ֆեյսբուքյան էջում նույնպես հասանելի են այնպիսի հրապարակումներ, որոնցում օգտատերերն անուղղակի եղանակով բողոքում են ընկերության՝ զանգերին ու նամակներին չարձագանքելու գործելակերպից: Օգտատերերից մեկը, կիրառելով առօրյա-խոսակցական ոճին բնորոշ *խաբար* բառային միավորը, *հարցադրումների* միջոցով փորձում է տեղեկանալ Globbing-ի նման գործելակերպի պատճառների մասին: Պետք է նշել, որ այս օրինակում նկատելի է ակնարկի միջոցով արտահայտված հեգնական բողոք, որին բնորոշ է խոսքի անուղղակիություն:

Globbing-ից խաբար ե՞ք ,արձակուրդ ե՞ն

(<https://www.facebook.com/karindjagharian/posts/pfbid0rKWRRekTWD7tx9BWj1QpoUEyA4jywAzSsiuW3V1WwbHdBpj23yYwLV7SS2mwJ51CI> 15.07.2023)

Բողոքի անուղղակիության սանդղակի 3-րդ մակարդակի օրինակ ենք հանդիպել «Հայաստանի էլեկտրական ցանցեր» ՓԲԸ-ի Ֆեյսբուքյան էջում տեղադրված սպառողի ուղեցույցին առնչվող հրապարակման մեկնաբանություններում: Օգտատերերից մեկը արտական եղանակով ոչ միայն մատնանշում է հասցեատիրոջ կատարած գործողությունների բացասական հետևանքները, այլև ակնարկում է նրա ներգրավվածությունը ստեղծված իրավիճակում: Օգտատերն իր բողոքն անուղղակի եղանակով արտահայտելու նպատակով կիրառել է *պետք է* հարկադրական եղանակի բաղադրիչը, ինչպես նաև առաջարկել է *լուսավորենք կյանքը միասին* դրական

հարանշանակություն ունեցող կարգախոսը փոխարինել *փչացնենք տեխնիկան միասին* բացասական հարանշանակություն ունեցող կարգախոսով: Դա կարելի է բացատրել հաճախակի հոսանքագրվումների պատճառով էլեկտրական տեխնիկայի շարքից դուրս գալու հանգամանքով:

Ձեր կարգախոսը պետք է լինի ոչ թե «լուսավորենք կյանքը միասին» այ «փչացնենք տեխնիկան միասին»:

(https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid029Yg7cyaRigauuobq3DQZ592ntwR27NZHNMPX7eFNV3zM5Fvqqi7KZaUvyv2ALrsc&id=104484464581562
15.07.2023)

Բողոքի անուղղակիության 4-րդ մակարդակի կիրառման ենք հանդիպել այն հրապարակման մեկնաբանություններում, որում «Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ-ն հերքում է լրատվամիջոցներում շրջանառվող այն հայտարարությունը, որ ընկերությունում գոյություն ունեցող խնդիրները պայմանավորված են «Հայաստանի էլեկտրական ցանցեր» ՓԲԸ-ին ունեցած պարտքով: Օգտատերերն իրենց բողոքներում նշում են բողոքի առարկայի մասին և ակնարկում են, որ հենց հասցեագրողն է մեղավոր ստեղծված իրավիճակի համար:

Մեկնաբանություններից մեկում օգտատերը մեկից ավելի *անուղղակի հարցադրումների* և *հարցական նշանների* կիրառման միջոցով փորձել է բարձրաձայնել հավանական խնդրի մասին և ակնարկել է, որ այդ խնդրի առաջացման մեղավորությունը «Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ-ն է: Դետք է նշել, որ մեկնաբանությունը պարունակում է առօրյա-խոսակցական ոճին բնորոշ բառային միավորներ՝ *էլ, էս և* ժխտական ստորոգումներ:

Վեոլիա Ջուր / Veolia Armenia նորություն *չկա՞ շատ ենք սպասելու՞* 😞 *էլ դիմանալու չի էս շոգին* 😞😞

(<https://www.facebook.com/veolia.armenia/posts/pfbid08iJ5dwrEckToQ8FKBk8j8tbdJzeESWwhyHMNF5CmyKMDyGNom1FM5xTafJe1s4VHjl> 15.07.2023)

Բողոքի անուղղակիության սանդղակի 5-րդ մակարդակին բնորոշ է հասցեագրողի կողմից հասցեատիրոջը բացահայտ մեղադրելու ասույթների կիրառումը: Նման օրինակ ենք նկատել «12 կտոր պիցցա» ռեստորանի ֆեյսբուքյան էջի «կարծիքներ» բաժնում, որոնցում օգտատերերը տարբեր լեզվական միջոցներով ակնարկում են մենդի վատ որակի և վատ պատրաստված լինելու մասին: Ուշագրավ է այն օրինակը, որում օգտատերը *չակերտավոր* շնորհակալություն է հայտնում խոհարարին և տեղադրում այրված մսնդի լուսանկար՝ անուղղակիորեն իր դժգոհությունն արտահայտելով առաքված մսնդի վերաբերյալ:

«Շնորհակալությունս» փոխանցեք ձեր խոհարարին այսօրվա լաւչիս համար:

(<https://www.facebook.com/AshKaraPoghosyan/posts/pfbid0kY1x4U3QbVdfQxxiPgWnwYifPmhFhyBSJqftgaKdGLPZfsnuX8BGAS7svBuJG9rJl> 15.07.2023)

«Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ-ի պարտքին առնչվող գրառման մեկնաբանություններում հանդիպել ենք նաև բողոքի անուղղակիության սանդղակի 6-րդ մակարդակի բնորոշ հատկանիշներ: Օգտատերը ոչ միայն պնդում է, որ հասցեատիրոջ մեղքով է ստեղծվել տվյալ իրավիճակը, այլև ակնարկում է այն մասին, որ հասցեատերը պետք է պատասխանատվություն կրի դրա համար:

Իր ասելիքը շեշտադրելու նպատակով լեզվական միջոցներից կիրառում է *բացարձակ* սաստկական ածականը և *սպանդ սկսել* դարձվածային

արտահայտությունը, որոնք մատնացույց են անում տվյալ հաստատության վարած քաղաքականության հավանական բացասական հետևանքները:

Մարդիկ բացարձակ մեղավոր չեն ձեր ներքին տարածայնությունների համար... սպանդ եք սկսել:

(<https://www.facebook.com/veolia.armenia/posts/pfbid08iJ5dwrEckToQ8FKBk8j8tbdJzeESWwhyHMNF5CmyKMDyGNom1FM5xTafJe1s4VHjI> 15.07.2023)

Անդրադառնալով «Վեոլիա Ջուր» ՓԲԸ-ի պարտքի վերաբերյալ հրապարակմանը՝ կարող ենք փաստել, որ օգտատերերը կիրառել են նաև բողոքի անուղղակիության սանդղակի 7-րդ մակարդակին բնորոշ ասույթներ: Օգտատերերը բացասական հարանշանակություն ունեցող բառային միավորներով և դարձվածային արտահայտություններով հանդիմանում են տվյալ կազմակերպությանը՝ շոգ եղանակին ջրանջատում իրականացնելու համար:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի այն մեկնաբանությունը, որում օգտատերը կիրառում է *իրար միս ուտել* և *տունտունիկ խաղալ* դարձվածային արտահայտությունները՝ սաստկացնելով իր դժգոհությունը և անուղղակիորեն հեգնելով տվյալ կազմակերպության անգործությունը:

Մինչև դուք իրար միս եք ուտում ու իրար եք մեղադրում, մարդիկ 40 աստիճան շոգին առանց ջրի են մնում: Բայց չէ, հանկարծ գործով չգբաղվեք, տունտունիկ խաղացեք:

(<https://www.facebook.com/veolia.armenia/posts/pfbid08iJ5dwrEckToQ8FKBk8j8tbdJzeESWwhyHMNF5CmyKMDyGNom1FM5xTafJe1s4VHjI> 15.07.2023)

Բողոքի անուղղակիության սանդղակի ամենավերին՝ 8-րդ մակարդակը ուղղակիորեն արտահայտված բողոքներն են: Նման օրինակ ենք հանդիպել ՀԷՑ-ի սպառողի ուղեցույցի մասին հրապարակման մեկնաբանություններում: Օգտատերը հասցեատիրոջը բացահայտ մեղադրելու նպատակով ընտրել է այնպիսի լեզվական միջոց, ինչպիսին է կրկնությունը: «Կառույց, որը» արտահայտությունը մի քանի անգամ կրկնելով՝ օգտատերը ոչ միայն վատաբանում է տվյալ կառույցին, այլև իր դժգոհությունն է արտահայտում նրանց կատարած աշխատանքի վերաբերյալ: Մեկնաբանությունը զերծ չէ նաև տվյալ համատեքստում բացասական հարանշանակություն ունեցող բառային և դարձվածային միավորներից, մասնավորապես՝ *ահավոր վատ*, *կողք դնել*, *հեքիաթ պատմել*: Հարկ ենք համարում նշել, որ մեկնաբանությունն ամփոփվում է մեղմասույթային արտահայտությամբ, այսինքն՝ *ատել* բառային միավորի փոխարեն օգտատերը նախընտրել է ժխտական կառույց ունեցող արտահայտություն կիրառել, այն է՝ *տանել չկարողանալ*:

ՀԷՑ-ը չգիտեմ, բայց դուք մեզ պարտք եք, որովհետև մենք ձեր սպասարկման համար վճարում ենք, իսկ դուք մի *ահավոր վատ* աշխատող *կառույց եք, որը* ոչ մի կերպ իր պոմպերի հարցը չի կարողանում կարգավորել: *Կառույց, որի* օպերատորը անգամ իր աշխատանքը չի կարողանում պատշաճ կատարել: *Կառույց, որը* 2 օրը մեկ ջուրը առանց կանխավ գզուշացնելու անջատում, *հեռախոսը կողք է դնում*, ու մի նոր *հեքիաթ է պատմում* նույն պոմպի մասին: Եվ վերջապես *կառույց, որին տանել չի կարողանում* ո՛րդ հայ ազգը 🤔🤔🤔🤔

(<https://www.facebook.com/veolia.armenia/posts/pfbid08iJ5dwrEckToQ8FKBk8j8tbdJzeESWwhyHMNF5CmyKMDyGNom1FM5xTafJe1s4VHjI> 15.07.2023)

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ վերոբերյալ բողոք-մեկնաբանություններում հասցեատերը կրկնության, բացասական հարանշանակություն ունեցող բառային և դարձվածային միավորների միջոցով, ինչպես նաև ժխտական կառույցներով իր անմիջական բողոքն է արտահայտել հասցեագրողին:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ուսումնասիրելով բողոքի անուղղակիության դրսևորումները և դրանց առկայացման լեզվական միջոցները՝ կարող ենք նշել, որ օգտատերերն արտահայտել են իրենց բողոքները՝ համաձայն Ջ. Յաուսի և Գ. Կասսերի առաջադրած բողոքի անուղղակիության սանդղակի բոլոր մակարդակների: Խոսքի անուղղակիությունն առկայացել է լեզվական այնպիսի միջոցներով, ինչպիսիք են՝ բացասական հարանշանակություն ունեցող բառային և դարձվածային միավորները, բացասական կառույցները, անուղղակի հարցադրումները, ինչպես նաև կետադրական տարբեր նշանները: Հայերեն համացանցային խոսույթում բողոքի անուղղակի արտահայտումը հիմնականում հեգնական բնույթ է կրում:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Boxer, Diana. Building Rapport through Indirect Complaints: Implications for Language Learning. In *Working Papers in Educational Linguistics*, Volume 5, Number 21, 1989:
2. Boxer, Diana. Social Distance Speech Behavior: the Case of Indirect Complaints. *Journal of Pragmatics* 19, 1993:
3. Clyne, Michael. Intercultural Communication at Work: Cultural Values in Discourse. *Cambridge University Press*, 1996:
4. Daly, Nicola, Holmes, Janet, Newton, Jonathan, Stubbe, Maria. Expletives as Solidarity Signals in FTAs on the Factory Floor. *Journal of Pragmatics* 36, 2004:
5. Goffman, Erving. *Relations in Public: Microstudies of the Public Order*. New York: Basic Books, 1971:
6. House, Juliane, Gabriele Kasper. *Politeness Markers in English and German*. Florian Coulmas (Ed.). Volume 2: Conversational Routine: Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech, Mouton, 1981:
7. Trosborg, Anna. *Interlanguage Pragmatics: Requests, Complaints, and Apologies*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York 1995:
8. Laforest, Marty. *Scenes of Family Life: Complaining in Everyday Conversation*. *Journal of Pragmatics*, 2002:
https://www.academia.edu/9493876/Scenes_of_family_life_Complaining_in_everyday_conversation
9. Facebook, www.facebook.com, Accessed: 15 July 2023:
10. Facebook, <https://www.facebook.com/ArmPublicTV/posts/pfbid02kCMm7zvutsjtBZovPVKkXTb2egfi7qisj3zx8jokt6qBQJvM2NNfaa7BLWv4ZdCvI>, Accessed: 15 July 2023:
11. Facebook, <https://www.facebook.com/veolia.armenia/posts/pfbid08iJ5dwrEckToQ8FKBk8j8tbdJzeESWhyHMNF5CmyKMDyGNom1FM5xTafJe1s4VHjI>, Accessed: 15 July 2023:
12. Facebook, <https://www.facebook.com/AshKaraPoghosyan/posts/pfbid0kY1x4U3QbVdfQxxiPgWnwYjfPmhFhyBSJqftgaKdGLPZfsnuX8BGAS7svBuJG9rJl>, Accessed: 15 July 2023:
13. Facebook, <https://www.facebook.com/karindjagharian/posts/pfbid0rKWRRekTWd7tx9BWj1QpoUEyA4jywAzSsiuW3V1WwbHdBpj23yYwLV7SS2mwJ51CI>, Accessed: 15 July 2023:

14. Facebook, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid029Yq7cyaRigauuobq3DQZ592ntwR27NZHNMPX7eFNV3zM5Fvqqi7KZaUvyv2ALrscI&id=104484464581562, Accessed: 15 July 2023:

LINGUISTIC ANALYSIS OF INDIRECT COMPLAINT EXPRESSION IN ARMENIAN INTERNET DISCOURSE

GAYANE YEGHIAZARYAN

*Brusov State University, Russian and Foreign Languages,
Head of Chair of English, Doctor of Sciences (Philology), Professor
Yerevan, the Republic of Armenia*

ANNA AVETISYAN

*Brusov State University, Russian and Foreign Languages,
English Chair, Ph.D Student, Lecturer
Yerevan, the Republic of Armenia*

The aim of the article is to define the levels of complaint indirectness and investigate the linguistic means of indirect complaint expression within Armenian Internet discourse. The study not only scrutinizes the diverse types of complaints but also delves into the linguistic means for their indirect expression.

The topicality of this article arises from the prevailing tendency to voice complaints indirectly in Internet discourse and its potential influence on users.

The selection of linguistic analysis methods is justified by the nature of the studied material and the aim of the research. The examination of the material was carried out through linguistic descriptive analysis.

The research findings led us to conclude that the users express their complaints based on the scale of the indirectness levels suggested by J. House and G. Kasper. A number of linguistic means play a pivotal role in the skilful implementation of indirect complaint expression. Notably, lexical and phrasal units with negative connotations that are typical of the colloquial speech, along with the frequent use of negative constructions and indirect questions, are prominent in this regard. Additionally, diverse punctuation marks are employed in complaints to add subtlety to indirect complaint expressions, with sarcasm being a commonly observed characteristic in such instances.

Keywords: *complaint, indirectness, Internet discourse, indirect questions, lexical and phraseological units with negative connotation, irony, utterance, propositional content.*

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОСВЕННОГО ВЫРАЖЕНИЯ ЖАЛОБЫ В АРМЯНСКОМ ИНТЕРНЕТ-ДИСКУРСЕ

ГАЯНЕ ЕГИАЗАРЯН

*заведующая кафедрой английского языка факультета русского и иностранных
языков Государственного университета имени В. Брюсова,
доктор филологических наук, профессор,
г.Ереван, Республика Армения*

АННА АВЕТИСЯН

*преподаватель и аспирант кафедры английского языка
факультета русского и иностранных языков
Государственного университета имени В. Брюсова
г.Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является определение уровней косвенности жалобы и исследование языковых особенностей косвенного выражения жалоб в армянском интернет-дискурсе. В ходе исследования мы не только тщательно анализируем различные виды жалоб, но также всесторонне изучаем языковые средства, используемые для косвенного выражения жалоб.

Актуальность данного исследования обусловлена приоритетом косвенных способов выражения жалоб в интернет-дискурсе и важностью изучения их воздействия на пользователей.

Выбор методов лингвистического анализа обусловлен характером изучаемого материала и целью исследования. Исследование материала проводилось с использованием методов описательного анализа.

Результаты исследования позволили нам сделать вывод о том, что пользователи выражают жалобы, основываясь на шкале уровней косвенности, предложенной Дж. Хаусом и Г. Каспером. Ряд языковых средств играет ключевую роль в грамотном использовании косвенного выражения жалобы.

Примечательно, что в этом отношении выделяются лексические и фразовые единицы с негативной коннотацией и характерные для повседневно-разговорного стиля негативные конструкции, а также косвенные вопросы.

Кроме того, в жалобах используются различные знаки препинания для того, чтобы усилить косвенное выражение жалобы. Косвенное выражение жалобы чаще всего носит иронический характер.

Ключевые слова: *жалоба, косвенность, интернет-дискурс, косвенные вопросы, лексические и фразеологические единицы с отрицательной коннотацией, ирония, высказывание, пропозициональное содержание.*

ԽՈՍՈՂԻ/ՅԵՂԻՆԱԿԻ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ-ՅԵԳՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԻ ՆԵՐԱԿԱ ԱՐՏԱՋԱՅՏՈՒՄԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 81'38:81'27

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-109

ՄԻՐԱՆՈՒՇ ԿԵՍՈՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայոց լեզվի ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
kesoyan1996@mail.ru
ORCID: 0009-0001-9402-4913

Խոսողը կամ հեղինակը կարող է ինչ-որ բանի մասին արտահայտվել չեզոք ոճով, բայց և կարող է արտահայտել իր վերաբերմունքը (դրական կամ բացասական) դրա նկատմամբ: Այն կարող է արտահայտվել և՛ արտակայորեն, այսինքն՝ ձևային արտահայտություն ունեցող բազմազան գնահատողական միջոցներով, և՛ ներակայորեն: Շատ ավելի բազմազան են բացասական վերաբերմունքի կամ գնահատականի դրսևորման միջոցները: Սույն հոդվածում մեր նպատակն է քննել խոսողի կամ հեղինակի բացասական վերաբերմունքի, գնահատականի ներակա արտահայտումը:

Մեր խնդիրն է ներկայացնել այն միջոցները, որոնցով ներակայորեն դրսևորվում է խոսողի կամ հեղինակի բացասական-հեգնական վերաբերմունքը:

Քննությունը կատարվել է վերլուծական և համադրական մեթոդների կիրառմամբ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ներակա-գնահատողական ասույթներում հեղինակի կամ խոսողի վերաբերմունքը կարող է արտահայտվել որոշակի բառային միջոցներով, օրինակ՝ հեգնական և փոխաբերական կիրառությամբ բառերով, կոպտասություններով, նորաբանություններով, հասարակաբանություններով և այլն, կամ առանց դրանց, երբեմն էլ՝ ամբողջ նախադասության միջոցով: Հատկանշական է, որ սույն հոդվածում առանձին լեզվական միջոցներ, մասնավորապես՝ վերոնշյալները, քննվում են նորովի՝ իբրև ներակա գնահատականի ցուցիչներ:

Ներակա գնահատականի արտահայտման մեջ ընդգծված դեր ունի հնչերանգը, որն ակնարկում է ձևականորեն արտահայտվածի և թաքնված իմաստի անհամապատասխանության մասին: Առանձին դեպքերում այն նպաստում է բառում կամ կառույցում նոր նշանակության առաջացմանը և դառնում խոսողի կամ հեղինակի վերաբերմունքի դրսևորման յուրօրինակ միջոց:

Հիմնաբառեր՝ գնահատողական ասույթներ, բացասական-հեգնական վերաբերմունք, ներակա գնահատական, հնչերանգ, կոպտասություններ, ժարգոնային բառեր, հասարակաբանություններ, նորաբանություններ, բառախաղ, հարցական նախադասություններ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.09.2023թ., գրախոսվել՝ 22.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Խոսքը կարող է ունենալ տարբեր երանգավորումներ: Հեղինակը կամ խոսողը կարող է իր միտքն արտահայտել, տեղեկություն հաղորդել չեզոք ոճով, բայց և միաժամանակ կարող է այդ ասույթներում արտահայտել իր վերաբերմունքը, գնահատականը խոսակցի, ինչ-որ երևույթի կամ առհասարակ խոսքի առարկայի նկատմամբ: Դրանք, այսպես կոչված, գնահատողական ասույթներն են, որոնցում դրսևորվում է խոսողի կամ հաղորդման հեղինակի դրական կամ բացասական գնահատականը: Այս առումով առանցքային նշանակություն ունի այն, թե ինչ ենք հասկանում լավ կամ վատ ասելով, ինչն ենք համարում լավ, ինչը՝ վատ: Գնահատողական նշանակությունները սերտորեն կապված են տվյալ հանրույթի արժեքային համակարգի, աշխարհի մասին կարծրատիպային պատկերացումների հետ (Вольф 98; Змеёва, *Коммуникативная семантизация имплицитной оценки* 60; Приходько 51): Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ, որ տվյալ հանրույթի տարբեր սոցիալական խմբեր, ավելին՝ յուրաքանչյուր անհատ կարող է ունենալ իր արժեքային համակարգն ու կարծրատիպային պատկերացումները, որոնք տարբերվում են տվյալ հանրույթի արժեհամակարգից ու պատկերացումներից, ուստի նա իր անհատական ընկալմամբ է գնահատում տվյալ երևույթը, առարկան և այլն:

Կարծիք կա, որ վատի նշանակությունն ավելի տարբերակված է, քան լավինը, այսինքն՝ լեզվում վատ արարքների մանրամասն դասակարգման, նկարագրման միջոցները շատ ավելի բազմազան են, քան լավ արարքներինը: Ճանաչողական հոգեբանության տվյալներով՝ դա պայմանավորված է նրանով, որ մարդն առավել մանրամասն տարբերակում է այն, ինչը նրա մոտ առաջացնում է անհարմարության, վախի զգացում, կամ առհասարակ բացասական հույզերը, քան այնպիսիք, որոնք ունեն դրական գունավորում (Батырашин и Шустер 31): Նույնը կարելի է ասել նաև գնահատականի ներակա արտահայտման միջոցների առումով. շատ ավելի բազմազան են բացասական գնահատականի արտահայտման միջոցները: Սույն հոդվածում մենք կանդրադառնանք հենց բացասական գնահատականի ներակա արտահայտմանը:

**ԽՈՍՈՂԻ/ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ-ՀԵԳՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԵՑԻ
ՆԵՐԱԿԱ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒՄԸ ԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐՈՎ**

Գնահատականը համատեքստում կարող է արտահայտվել և՛ արտակայորեն, այսինքն՝ ձևային արտահայտություն ունեցող բազմազան գնահատողական միջոցներով, և՛ ներակայորեն: Ընդունված է ասել, որ ներակա գնահատականը խոսողի ուղղակիորեն չարտահայտված սուբյեկտիվ-գնահատողական հարաբերությունն է խոսքի առարկայի, հասցեատիրոջ կամ ինչ-որ բանի նկատմամբ (Никитин 156-157): Հուզական-գնահատողական տեղեկությունը ներակայորեն փոխանցող ասույթները կոչվում են ներակա-գնահատողական, որոնցում գնահատողական նշանակությունը կարող է արտահայտվել բառային միավորներով կամ առանց դրանց (Гергиев 137): Այսինքն՝ բառային միավորները հանդես են գալիս որպես յուրօրինակ ցուցիչներ՝ ներակայորեն արտահայտված վերաբերմունքի, գնահատականի ընկալման համար: Ռուս լեզվաբան Ս. Չմեյովան նշում է. «Այն փաստը, որ նշանակությունները, որոնք չունեն հատուկ ձևային արտահայտություն ասույթում, այս կամ այն չափով առկա են նրա իմաստային կառուցվածքում և ընկալվում են հաղորդման հասցեատերերի կողմից, պայմանավորում է ներակայման ցուցիչների (ազդանշանների, ցուցիչների և այլն) և նույնացուցիչների, այսինքն՝ նրա անուղղակի, միջնորդավորված նյութական մարմնավորման միջոցների փնտրողը» (Змеёва, *Оценочная модальность печатной рекламы предметов роскоши* 70): Նման ցուցիչներով ներակայորեն կարող է արտահայտվել տեղեկությունը կամ խոսողի, հեղինակի վերաբերմունքը կամ երկուսը միաժամանակ: Ելնելով սրանից՝ կարող ենք առանձնացնել գնահատողական բառային միավորներ պարունակող

ասույթների երկու խումբ՝ 1. ասույթներ, որոնցում բառային միավորներով միաժամանակ ներակայորեն արտահայտվում են և՛ տեղեկությունը, և՛ խոսողի կամ հեղինակի վերաբերմունքը, և 2. ասույթներ, որոնցում բառային միավորներով ներակայորեն արտահայտվում է զուտ խոսողի կամ հեղինակի վերաբերմունքը:

Ներիմաստի արտահայտման ոճական հնարքները քննելիս արդեն իսկ անդրադարձել ենք որոշակի միջոցների՝ **բառերի՝ հեգնական և փոխաբերական կիրառությամբ, դարձվածքների, համեմատությունների**, որոնցով կարող են միաժամանակ արտահայտվել և՛ հեղինակի կամ խոսողի վերաբերմունքը, գնահատականը, և՛ լրացուցիչ տեղեկություն, ուստի այստեղ այլևս դրանց չենք անդրադառնա (Կեսոյան 175-183):

Առաջին խմբի մեջ կարելի է նշել նաև, այսպես ասած, **կոպտասությունները**: Ի տարբերություն մեղմասությունների, որոնք չեզոք գունավորում ունեն, կոպտասություններն ունեն ընդգծված բացասական գունավորում: Դրանք միանգամից առանձնանում են համատեքստում՝ ներակայորեն արտահայտելով հեղինակի ընդգծված բացասական վերաբերմունքը տվյալ իրողության (տեղեկատվության) նկատմամբ, որը, իհարկե, տվյալ դեպքում անվանվում է այլ կերպ՝ անուղղակիորեն, օրինակ՝ «ԶԷ՝ որ կուսակցության **«կեղտոտ սպիտակեղեն»** ի ցույց է դրվել հանրությանը» («Հրապարակ», № 187 (3414), 3), որտեղ **«կեղտոտ սպիտակեղեն»** կոպտասությամբ նկատի են առնվում կուսակցության **«ներքին անարդար արարքները»**՝ ընդգծելով դրանց նկատմամբ հեղինակի բացասական վերաբերմունքը:

Այստեղ կարող ենք նշել նաև այնպիսի բառային միավորների համատեղ գործածությունը միևնույն ասույթում, որոնցից մեկը, լինելով, այսպես ասած, վերամբարձ, միտում ունի չափազանցված ձևով բնութագրելու երևույթը, փաստը կամ իրողությունը, որն իրականում միանգամայն հակառակն է արտահայտում և հակասում է դրան, օրինակ՝ «Եվ այնպես էլ չէ, որ այդ **երկնահաս** տնտեսական **«բումից»** ՀՀ քաղաքացիներն առանձնապես շահել են. նրանց եկամուտներն անշեղորեն կրճատվում են, գները՝ անշեղորեն բարձրանում» («Հրապարակ», № 187 (3414), 1). **բում**-ը, որն ուղղակիորեն վերցված է այն գործածած անձի խոսքից, չակերտներում է առնված ոչ միայն դրա համար՝ որպես ուրիշի բառ, այլև տվյալ ասույթի հեղինակի հեգնանքն ընդգծելու համար, ներակայորեն հաղորդելու այն, որ գրանցված տնտեսական ցուցանիշն իրականում աճ չէ, այլ ճիշտ հակառակը, ինչը և հաստատվում է իբրև շարունակություն հեղինակի տված մեկնաբանությամբ, ուստի **«բում»**-ի հետ **երկնահաս** բառի կիրառությամբ ավելի է ընդգծվում հեղինակի հեգնական վերաբերմունքը:

Հեղինակի/խոսողի գնահատականը կարող է ներակայորեն դրսևորվել արտահայտությունների կիրառությամբ իրենց ոչ «հարիր» կառույցներում: Նման արտահայտություններն իրենց համապատասխան համատեքստերում սովորական, չեզոք գունավորում ունեն, սակայն դուրս գալով իրենց «ուղեծրից»՝ առանձին դեպքերում ձեռք են բերում նոր նշանակություն՝ միաժամանակ հանդես գալով որպես հեղինակի գնահատականի արտահայտման յուրօրինակ միջոցներ: Օրինակ՝ «Իշխանությունն իր դիրքերից, խորհրդարանական ընդդիմությունն էլ իր՝ **գեղեցիկ երգեցողությամբ** կյանքը կվերադարձնեն բնականոն հուն, որից այն դուրս էր եկել ԱԺ ընտրությունների թոհուրեհի ժամանակ» («Հրապարակ», № 67 (2118), 5): **Գեղեցիկ երգեցողություն** արտահայտությունը, եթե կիրառված լիներ, օրինակ, երաժշտության ոլորտին վերաբերող տեքստում կամ ինչ-որ անձի բնութագրում, բնական կլիներ, բայց այլ է պատկերը բերված օրինակում, որում այն ենթադրում է **«գեղեցիկ ձևակերպված ելույթներ, խոստումներ, որ ոչինչ են»** և նմանօրինակ իմաստներ՝ այդպիսով արտահայտելով հեղինակի հեգնանքը, արհամարհանքը: Կամ՝ «ՌԴ ԱԳՆ-ի հայտարարությունը ոչ այլ ինչ է, քան **խանդի տեսարան»** (<https://www.azatutyun.am/a/32241829.html>). պաշտոնական խոսք և «խանդի

տեսարան»... Այսինքն՝ նման դեպքերում էլ ավելի է ընդգծվում համատեքստի դերը, քանզի, ինչպես նշում է ռուս լեզվաբան Ս. Ի. Յակովլենկոն, «Հեգնական նշանակությունն իրադրային ներակայությո՜ւ է՝ եզրակացություն, որին ընդունողը հանգում է հաղորդակցության մեջ գործաբանական ասույթի գործաբանական մեկնության ընթացքում» (Яковенко 84):

Որպես խոսողի կամ հեղինակի վերաբերմունքի ներակա արտահայտման ուշագրավ միջոց առանձնացնենք **այսպես կոչված** կապակցությունը: Այն սովորաբար կիրառվում է պայմանականություն իմաստով՝ ինչ-որ բանի պայմանական լինելն արտահայտելու համար, ինչպես՝ «**Ժարգոնային-ծածկալեզվյան բառերը** պատկանում են, այսպես կոչված, ցածր ոճին և մտնում են խոսակցական բառապաշարի մեջ» (Ավետիսյան և ուրիշներ 189): այստեղ **այսպես կոչված**-ը գործածվել է՝ նշելու, որ առանձնացված ոճը պայմանականորեն է կոչվել **ցածր**: Սակայն գնալով ավելի ու ավելի լայն տարածում է գտնում մեկ այլ միտում. **այսպես կոչված**-ը դիտավորյալ կիրառվում է ինչ-որ բանի՝ երևույթի, առարկայի, անձի, իրողության նկատմամբ հեգնանք, արհամարհանք արտահայտելու, խոսքի առարկայի արժեզուրկ, իրեն վերագրվող հատկանիշներից իրականում զուրկ լինելն անուղղակիորեն նշելու համար, օրինակ՝ «Մեր երկրի, **այսպես կոչված**, ռազմավարական գործընկերն իրականում կանգնած է Ռուսաստանի՝ մեր խոշորագույն ռազմավարական մրցակիցներից մեկի կողքին» (<https://artsakhpress.am/arm/news/137802/>), այսինքն՝ խոսողը **այսպես կոչված գործընկեր** ասելով նկատի ունի, որ տվյալ երկիրն իրականում այնքան էլ իրենց գործընկերը չէ: Իզուր չէ ասվում, որ հեգնանքը ներկայացնում է ճշմարտության պոստուլատի խախտում (Ермакова 17): Այսօր արդեն **այսպես կոչված** կապակցությունը, կարելի է ասել, դարձել է «ունիվերսալ» միջոց, որ կիրառվում է ցանկացած բանի հետ՝ այն հեգնելու համար, ինչպես՝ «**այսպես կոչված ղեկավար**» (այսինքն՝ ղեկավար անձ, որ զուտ ի պաշտոնե է ղեկավար, բայց իրականում զուրկ է ղեկավարին բնորոշ հատկանիշներից), «**այսպես կոչված դերասան**» (այսինքն՝ մասնագիտությամբ, կոչումով դերասան, որ չունի դերասանական վարպետություն) «**այսպես կոչված խաղաղություն**» (այսինքն՝ առերևույթ, թվացյալ խաղաղություն) և այլն: Այսինքն՝ կարելի է ասել, որ **այսպես կոչված** կապակցությունը կատարում է այն նույն դերը, ինչ չակերտները, երբ գործածվում են իբրև հեգնանքի ցուցիչ: Այլ կերպ ասած՝ մի կողմից այն հանդես է գալիս որպես խոսողի բացասական գնահատականի ներակա արտահայտման միջոց, մյուս կողմից՝ բառը, որի հետ գործածվել է այդ կապակցությունը, տվյալ համատեքստում ձեռք է բերում նոր՝ տրամագծորեն հակառակ նշանակություն, որ նույնպես ընկալվում է ներակայորեն, ընդ որում, նման դեպքերում կարևոր դեր է կատարում հնչերանգը, քանզի

«Բառի կիրառությունը հնչերանգային պայմանավորվածությամբ կառույցում առանձին դեպքերում նպաստում է բառում նոր նշանակության առաջացմանը, որն իրացվում է միայն տվյալ «դարձվածաբանական սխեմայում»» (Шмелев 66): Ներակա գնահատականի արտահայտման մեջ հնչերանգն ընդգծված դեր ունի: Բերված օրինակներում և առհասարակ հեգնանքի ցուցիչներն արտաբերվում են ուժեղացված հնչերանգով, և հենց դա է, որ «կարծես մատնանշում է ասույթի լեզվական բովանդակության և իմաստի անհամապատասխանությունը և վճռորոշ գործոնի դեր է կատարում նրա իմաստի համարժեք ընկալման համար» (Переяскина 5): Թե որքան մեծ է հնչերանգի դերը ներակա գնահատականի արտահայտման հարցում, ամենից պարզ ձևով կարելի է ցույց տալ հետևյալ օրինակով.

«— Ո՛ր ես տանում քեզ, Սաթենի՛կ:

— Հարցրու քո դավաճան ամուսնուն,— կոշտ, տղամարդկային ձայնով պատասխանեց Դավթին ուսին դրած Չարմանդը:— Ամուսինդ ծախեց մեզ. նա բաց արեց Հայիձորի դռներն ու հանձնեց թուրքին: **Աչքդ լո՛ւյս...**» (Խանգաղյան 699): Ընդգծված է մի բանածն, որը, հատուկ հնչերանգով արտաբերվելով, դառնում է

Չարմանդի բացասական-հեգնական գնահատականի ներակայիչ, որով Չարմանդը դատապարտում է կատարվածը, հակառակ դեպքում կստացվեր բարեմադթության խոսք, այսինքն՝ Չարմանդը ոչ թե դատապարտում, հեգնում է դավաճանի արարքը, այլ գովաբանում:

Խոսողի կամ հեղինակի վերաբերմունքը կարող է դրսևորվել **Նորաբանությունների, Ժարգոնային բառերի ու հասարակաբանությունների** միջոցով: Նորաբանությունները սովորաբար ստեղծվում և կիրառվում են նոր երևույթներն ու իրողություններն անվանելու համար: Սակայն երբեմն որոշակի համատեքստում դրանք կարող են արտահայտել նաև գնահատողական նշանակություն, քանզի «Նորաբանությունները (հատկապես դիպվածային նորակազմությունները) զանազան վերաբերմունք արտահայտելու միջոց են, խոսքի առարկայի վերաբերյալ կարող են դրսևորել հեգնանք, արհամարհանք, ծաղր» (Ավետիսյան և ուրիշներ 163): Օրինակ՝ «Հայաստանում չորս տարի շարունակ քարոզվող **աննախադեպիզմի** երևույթը նոր դրսևորումներ է գրանցում» («Փաստ», № 111 (1123), 3): Խոսքը տևտեսական ոլորտում իշխանության ներկայացրած **աննախադեպ** ածի մասին է, որը, ասույթի հեղինակի գնահատմամբ, պայմանավորված է այլ հանգամանքներով և ոչ թե իշխանությունների գործունեությամբ, և հեղինակի բացասական գնահատականն այդ առնչությամբ փոխանցվում է **աննախադեպիզմ** նորակազմ դիպվածային բառի միջոցով: Դրա մասին է փաստում նաև տվյալ հոդվածի վերնագրում **աննախադեպ** բառի չակերտավոր կիրառությունը՝ իբրև հեգնանքի արտահայտություն: «Եղած տեմպերը պահելու համար ուղղակի հիմքեր չկան. **«աննախադեպ»** ածի ժամանակավոր էֆեկտը» («Փաստ», № 111 (1123), 3): Կամ «Գուցե եղել են ժամանակներ, ինչպես հիմա, երբ կառավարել են նաև **«Նազարաբախտ»**, ասել է թե ժողովրդին **«թուրկեծակիական»** խոստումներով կերակրող և մոլորեցնող բախտախնդիրներ, որոնց շուրթերից բատրած ամեն մի հերթական սուտը ժողովուրդն ընկալել է որպես միակ հնարավոր ճիշտ ելքը, ընտրությունը կամ հնարավորությունը» («Ազգ», № 39 (5727), 11). հեղինակը **«Նազարաբախտ»** որոշիչով է բնութագրել կառավարիչներին, այսինքն՝ բախտի, հանգամանքների բերմամբ կառավարիչ դարձածներին, որոնք զուրկ են կառավարման հմտություններից, իսկ նրանց խոստումները որակել **«թուրկեծակիական»**, այսինքն՝ առասպելական՝ այդպիսով արտահայտելով իր ծաղրը, հեգնական վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ, որն ընկալվում է ներակայորեն: Ուշագրավ է, որ հեղինակի ներակա գնահատականը միևնույն ասույթում արտահայտվում է և՛ բացասական, և՛ դրական հարանշանակությամբ բառերի կիրառությամբ: «Նազարի բախտ» ասվածն արդեն իսկ ունի բացասական երանգավորում, իսկ «Թուր Կեծակի»-ն՝ դրական՝ որպես Սասնա ծռերի առասպելական զենքը, և այն, որ դրանից սերած բառն այստեղ գործածվում է բացասական իմաստով, բխեցվում է դրա չակերտավոր, այսինքն՝ հեգնական կիրառությունից և համատեքստից:

Ժարգոնային բառերը մտնում են խոսակցական բառապաշարի մեջ, բնորոշ են առանձին սոցիալական խավերի ու խմբերի, որոնք «գաղտնիության կամ մի այլ նկատառումով «ստեղծել» ու գործածում են դրանք» (Մարգարյան 203): Այդպիսի «նկատառում» կարող է լինել սեփական վերաբերմունքի արտահայտումը ինչ-որ բանի նկատմամբ: Ժարգոնային բառերը պատկանում են ցածր ոճին և, կարելի է ասել, ինքնին ներակայում են բացասական երանգավորում՝ անուղղակիորեն արտահայտելով խոսողի արհամարհանքը, հեգնանքը խոսքի առարկայի նկատմամբ, առանձին դեպքերում՝ նաև նոր իմաստ, օրինակ՝ «....անցավ մեկ այլ **«տոռմուլզ»** ծրագրի՝ ինչ-որ «Արաքս» ընկերությունը պետք է մասնավորեցնել» («Հրապարակ», № 67 (2118), 2), որտեղ հեղինակը ծրագրի անպետք, անիմաստ, ոչ արտադրողական լինելն ընդգծելու համար այն բնութագրում է **«տոռմուլզ»** ժարգոնային բառով, կամ «Պարզապես, վերին օղակներից ինչ-ինչ զգուշացումներից հետո խմբագրվել է

Ներկայացման բովանդակությունը՝ արդյունքում ստանալով **«Ճ» կլասի** հումոր», որտեղ **«Ճ» կլաս**-ով նշվում է հումորի, այդպիսով նաև ներկայացման շատ ցածր մակարդակը (*«Իրավունք»*, № 102 (3576), 2) և այլն:

Հասարակաբանությունները ևս ցածր ոճին են պատկանում և գործածվում են խոսքի հուզարտահայտչական երանգավորման համար: Դրանք ևս ունեն բացասական երանգավորում՝ այդպիսով կոնկրետ համատեքստում դառնալով հեղինակի վերաբերմունքի ցուցիչ-ներակայիչ, օրինակ՝ «Մենք արդեն գրել ենք, որ այս ամենը մեկ նպատակ է հետապնդում՝ տոնավաճառի աշխատակիցներին **«քշել»** վարչապետի և Սամվել Կարապետյանի համատեղ Նոր կառուցվող տոնավաճառի տարածք, որը գործելու է *«Սուրմայու»* առևտրի կենտրոնի հարևանությամբ» (*«Ժամանակ»*, № 75 (3364), 1): Խոսքը հարկային մարմնի՝ տոնավաճառում իրականացրած ստուգումների ու տուգանքների մասին է, որոնք, ըստ հեղինակի, հատուկ նպատակ ունեն: Ուստի հեղինակը, գրական տարբերակի փոխարեն գործածելով **«քշել»** հասարակաբանությունը, միաժամանակ արտահայտում է իր բացասական վերաբերմունքն այդ առնչությամբ: Կամ **«Նավասած»** պաշտոնը (*«Հրապարակ»*, № 185 (3412), 1. վերնագիր), որտեղ հեղինակը հեզմանքով պաշտոնը **«Նավասած»** է որակում, քանի որ այն ոչ մի կերպ չէր զբաղեցվում՝ չնայած գործադրված **«ջանքերին»**: Երբեմն նման գործառույթ են կատարում նաև ժողովրդախոսակցական լեզվի բառերը, օրինակ՝ «Դժվար է միարժեքորեն պնդել, բայց եղել է այն, որ, օրինակ՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի հարաբերություններում **«շաքար-լոխում»-ին** կրկին փոխարինելու է գալիս **«կծու-թթու»-ն**» (*«Փաստ»*, № 77 (1223), 2): Այստեղ հեղինակը **«շաքար-լոխում»** ասելով նկատի ունի Ռուսաստանի և Թուրքիայի *ջերմ, բարիդրացիական* հարաբերությունները, որ գնալով դառնում են *կոշտ, լարված*, հեղինակի խոսքով՝ **«կծու-թթու»**: Այսինքն՝ տվյալ դեպքում ընդգծված ձևերը երկու գործառույթ են կատարում. մի կողմից՝ ներակայորեն փոխանցում են հեղինակի հեզմանական վերաբերմունքը տվյալ իրողության նկատմամբ, մյուս կողմից՝ **«կողավորում են»** ասելիքը:

Խոսողի կամ հեղինակի գնահատականի ներակա արտահայտման հետաքրքրական միջոց կարող է լինել **բառախաղը**: Բառախաղը խոսքին հաղորդում է արտահայտչականություն, ինքնատիպություն, սրամտություն, բայց և կարող է դառնալ վերաբերմունքի ներակայիչ, ինչպես՝ «ԿԸՀ անդամների **սիմետրիկ** դասավորությունից անդին **«ասիմետրիկ»** իրողություններ են» (*«Ազգ»*, № 39 (5727), 7): Վերնագրում բառախաղով վարագործված հեզմանքը հասկանալի է դառնում, երբ ընթերցողը վերլուծում և հասկանում է, թե ինչ նկատի ունի հեղինակը **«սիմետրիկ»** և **«ասիմետրիկ»** ասելով, և ինչերն են բնութագրվում այդ որոշիչներով: Այսպես՝ հեղինակը գրում է. «Համաձայնե՞՞ զուտ միայն Եսթոնիկ առումով ԿԸՀ անդամները բավական գեղեցիկ են նայվում. կանգնել են ըստ աստիճանակարգի, պահպանել համաչափությունն ու անգամ գենդերային հավասարությունը», այնուհետև՝ **«...Վահագն Հովակիմյանը՝ իշխող «Բաղաքացիական պայմանագիր» խմբակցությունից, Աժ-ում կազմակերպված քվեարկության ժամանակ ընտրել էր ԿԸՀ անդամի թեկնածու Վահագն Հովակիմյանին, այսինքն՝ ինքն իրեն: ...պետական մի կառույցից մեկ այլ գերատեսչություն գնացող անձն ինքն իրեն չի կարող ընտրել»**: Առաջինը ներկայացնում է **«սիմետրիկ դասավորությունը»**, երկրորդը՝ **«ասիմետրիկ իրողությունները»**, և հեղինակի վերաբերմունքը դրսևորվում է նաև նրանով, որ ուղիղ գիծ է տարված միանգամայն տարբեր հարթություններում գտնվող երևույթների միջև, քանզի ի՞նչ կապ ունի անդամների կանգնելու ձևը նրանց գործունեության հետ:

Գնահատողական նշանակությունը կարող է դրսևորվել այնպիսի բառերով, որոնց կիրառությունը տվյալ համատեքստում գրական Նորմի տեսանկյունից ճիշտ չէ, այսինքն՝ իրար հետ գործածվում են իմաստով անհամատեղելի բառեր: Այսպես՝ ոչ անձին առնչվող բառը կարող է կիրառված լինել անձի հետ, օրինակ.

«– Ո՞ր մելիքի զավակն ես,– նորից հարցրեց Գոհարը:

– Մելիք Թուրինջի,– կարծես ամաչելով՝ պատասխանեց Թովման:– Իմ անունը Թովմա է, ես հարյուրապետ եմ:

– Արդե՛ն,– դեմքը խոժոռեց աղջիկը,– այդ ե՛րբ հասցրեց մելիք Թուրինջը հարյուրապետ զավակ **աճեցնել...**» (Խանզադյան 81): Գրական նորմի տեսանկյունից **աճեցնել**-ի կիրառումը **զավակ**-ի հետ ճիշտ չէ. աճեցնում են բույսերը, ոչ թե մարդուն: Սակայն տվյալ համատեքստում դա դառնում է ոճական հնարք, որի միջոցով Գոհարն արտահայտում է ծաղր, արհամարհանք Թովմայի՝ հարյուրապետ դառնալու իրողության առնչությամբ:

Նույնը կարելի է ասել հատկապես **դա** առարկայանիշ դերանվան մասին: **Դա**-ն կիրառվում է, երբ խոսքն իրերի մասին է: Առօրյա խոսքում, սակայն, շատ հաճախ խոսողն ինչ-որ անձի մասին խոսելիս միտումնավոր **նա** անձնական դերանվան փոխարեն գործածում է **դա**-ն՝ նպատակ ունենալով արտահայտելու իր արհամարհանքը տվյալ անձի նկատմամբ, ինչպես՝ «**Դրա** անունը չտաս», «Ոչինչ չեմ ուզում լսել **դրա** մասին» և այլն: Այսինքն՝ նման դեպքերում **դա** դերանունը դառնում է խոսողի բացասական վերաբերմունքի յուրօրինակ ներակայիչ:

Որպես ինչ-որ անձի նկատմամբ խոսողի կամ հեղինակի ներակա բացասական-հեզնական վերաբերմունքի ցուցիչ կարող է հանդես գալ նաև **ոմն** անորոշ դերանունը, երբ կիրառվում է անձի անվան կամ անձ նշանակող բառի հետ, օրինակ՝ «Նիկոլի մոտ նախագահի պարտականություններ կատարող **ոմն** *Վահագն Խաչատրյանն* արտաքին հարթակներում սկսել է քարոզարշավը...» (<https://iravunk.com/?p=256660&l=am>), «Իսկ **ոմն** Նախկին *խմբագիր* շպարգալկաներ է տիրաժավորում իր ուսապարկերի համար...» (<http://www.hhk.am/hy/news/item/2021/02/16/ma8gw0908765468i9/>): **Ոմն** անորոշ դերանվան նման կիրառությամբ խոսողը կարծես «իրեն վեր է դասում տվյալ անձից»: Ինչպես նշում է ռուս լեզվաբան Օ. Պ. Երմակովան, հեզնանքի տիպական հատկանիշներից է հիերարխիան, այն ենթադրում է գործընկերների սոցիալական հավասարություն կամ անհավասարության դեպքում կարող է տարածվել վերևից ներքև, բայց ոչ հակառակը (Ермакова 14):

ԽՈՍՈՂԻ/ՅԵՂԻՆԱԿԻ ԲԱՑԱՍԱԿԱՆ-ՀԵԳՆԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԷՑ ՆԵՐԱԿԱ ԱՐՏԱՋԱՅՏՈՒՄԸ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՈՎ

Խոսողի կամ հեղինակի բացասական-հեզնական վերաբերմունքը ներակայորեն կարող է դրսևորվել ոչ միայն տարբեր բառային միջոցներով, այլև ամբողջ նախադասության միջոցով: Այս առումով բնութագրական են հարցական նախադասությունները, որոնք, ինչպես հայտնի է, բացի սովորական հարցումից, կարող են արտահայտել նաև հաստատական կամ ժխտական նշանակություն, իհարկե ներակայորեն¹: Ուշագրավն այն է, որ ժխտում արտահայտող հարցական նախադասությունները երբեմն կարող են նաև ներակայորեն փոխանցել խոսողի/հեղինակի բացասական-հեզնական վերաբերմունքը: Նման դեպքերում, բացի հնչերանգից, կարևոր դեր է կատարում նաև բառերի դասավորությունը (Шмелев 65, հմմտ. Бондаренко 107): Օրինակ՝ «Ավինյանը կարող է նրանց ընդհուպ հավաքել իր շուրջն ու, ինչպես Նիկոլը, խորհրդակցություններ անցկացնել, թե՛ տեսեք-տեսեք, ընդդիմությունն էլ է մասնակցում քաղաքի կառավարման հարցերին: **Բայց ո՛ր է այնտեղ ընդդիմություն**» («Հրապարակ», № 138 (3593), 5). ընդգծված հարցական նախադասությամբ մի կողմից արտահայտվում է ժխտում, այսինքն՝ հեղինակը ներակայորեն հաղորդում է, որ «ընդդիմություն, որպես այդպիսին, չկա»՝ նկատի ունենալով նրա՝ թերևս անգործությունը, ինչ-որ բան փոխելու անգործությունը և այլն, իսկ մյուս կողմից հատուկ հնչերանգով փոխանցվում է հեղինակի հեզնանքը ընդդիմության նկատմամբ:

¹ Նման խոսքային անուղղակի ակտերի մասին մանրամասն տե՛ս Դոխոյան 89-104:

Երբեմն հեղինակի կամ խոսողի բացասական վերաբերմունքը պարփակում են դարձվածային արժեք ունեցող կառույցները: Դրանց համար հաճախ բնութագրական է այն, որ դրանք իրենց կիրառական շրջանակով, ոճով կարծես «չեն մերվում» ընդհանուր ասույթին, այսպես ասած, «օտար» տարր են ասույթում, բայց և այդպիսով հասկացնելով, որ իրենց կիրառությունն ինքնանպատակ չէ, այլ անուղղակիորեն հաղորդում են ինչ-որ բան, տվյալ դեպքում՝ հեղինակի կամ խոսողի վերաբերմունքը: Օրինակ՝ «**Չեծանիվ չենք հայտնագործի**, եթե նշենք, որ իշխանությունը փորձելու է ամեն գնով հաղթել Երևանի ավագանու ընտրություններում ու դրա համար չի խնայում և չի խնայելու ոչինչ, անգամ մեր՝ հարկատուներիս գումարները» («Փաստ», № 85 (1231), 1). Ընդգծված «**Չեծանիվ չենք հայտնագործի**» կառույցը նախ և առաջ ներակայում է «Նորություն»՝ նոր բան չենք ասի» իմաստը և այն «օտար» տարրն է, որի կիրառությամբ հեղինակն արտահայտում է իր բացասական գնահատականը տվյալ ասույթում արտահայտվածի վերաբերյալ, որը չէր դրսևորվի, եթե հեղինակը, ենթադրենք, կիրառեր «Նորություն չենք ասի» սովորական, չեզոք արտահայտությունը, որն իր ոճով համահունչ կլիներ ընդհանուր ասույթին:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ առանձնակի հետաքրքրություն և կարևորություն ունի խոսողի կամ հեղինակի բացասական-հեգնական վերաբերմունքի ներակա արտահայտման քննությունը, քանի որ այդ դեպքում առաջ է գալիս ուղղակիորեն ասվածի և իրականում ենթադրած իմաստի անհամապատասխանություն: Հաղորդակցության մասնակիցներից կամ ընթերցողներից պահանջվում են որոշակի ջանքեր այդ թաքնված իմաստն ընկալելու համար, որն առանցքային է տվյալ ասույթում:

Խոսողի կամ հեղինակի բացասական-հեգնական վերաբերմունքի ներակա արտահայտման միջոցները բազմազան են ու բազմաբնույթ: Որպես այդպիսիք՝ կարող են հանդես գալ տարբեր բառային միավորներ կամ ամբողջական նախադասություններ: Ընդ որում, նման միջոցներով ներակայորեն արտահայտելով իր վերաբերմունքը՝ խոսողը/հեղինակն էլ ավելի է զորեղացնում տպավորությունը, ազդեցությունը, քան եթե դիմեր սովորական գնահատողական միջոցների՝ արտահայտելով իր վերաբերմունքն ուղղակիորեն՝ արտակայորեն: Առանձին դեպքերում նա միաժամանակ ներակայորեն փոխանցում է նաև որոշակի տեղեկատվություն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԿԱՆԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. «Ազգ», Երևան, 28 հոկտեմբեր, 2022, № 39 (5727):
2. «Ժամանակ», Երևան, 25 ապրիլի 2017, № 75 (3364):
3. «Իրավունք», Երևան, 5 հոկտեմբեր, 2022, № 102 (3576):
4. «Հրապարակ», Երևան, 14 ապրիլ, 2017, № 67 (2118); 1 նոյեմբեր, 2022, № 185 (3412); 3 նոյեմբեր, 2022, № 187 (3414); 22 օգոստոս, 2023, № 138 (3593):
5. «Փաստ», Երևան, նոյեմբերի 3, 2022, № 111 (1123); հուլիսի 15, 2023, № 77 (1223); օգոստոսի 22, 2023, № 85 (1231):
6. Ավետիսյան Յուրի և ուրիշներ. *Հայոց լեզու և խոսքի մշակույթ*. ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2016, 512 էջ:
7. Դոխոյան Ռուզաննա. «Խոսքային անուղղակի ակտերը արդի հայերենի խոսքային գործունեության իմաստային ենթադաշտում». *Բանբեր Վ. Բոյունովի անվան պետական համալսարանի*, № 1 (60), 2022, էջ 89-104, doi: 10.51307/18293107/laph/22.60-89:
8. Խանզադյան Սերո. *Միփթաթ Սպարապետ*. Երևան, Սովետ. գրող, 1988, 760 էջ:

9. Կետյան Միրանուշ. «Պատկերավորման-արտահայտչական միջոցները որպես ներմաստի արտահայտման ոճական հնարանքներ: Զննություն Նոր լույսի ներքո». *ՎԷՄ*, № 4 (80), հոկտեմբեր-դեկտեմբեր 2022, էջ 173-190, doi: 10.57192/18291864-2022.4-173:
10. Մարգարյան Ալեքսանդր. *Ժամանակակից հայոց լեզու: Բանագիտություն*. Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1993, 232 էջ:
11. Батыршин, Ильдар и В. Шустер. «Структура семантического пространства словесных оценок поступков». Принципиальные вопросы теории знаний .– Тр. по искусственному интеллекту, Тарту, 1984, стр. 20-38.
12. Бондаренко, Виктор. *Отрицание как логико-грамматическая категория*. Наука, Москва, 1983, 210 С.
13. Вольф, Елена. «Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо/плохо»». *Вопросы языкознания*, № 5, Наука, Москва, 1986, стр. 98-113.
14. Гергиев, Олег. «Имплицитно-оценочный высказывания в публичной речи». *Вестник ВолГУ, Серия А: Языкознание*, Волгоград, 2017, стр. 136-140.
15. Ермакова, Ольга. *Ирония и ее роль в жизни языка: учебное пособие. 2-е изд., стереотип*. Флинта, Москва, 2011, 107 С.
16. Змеёва, Татьяна. «Коммуникативная семантизация имплицитной оценки (на материале французского языка)». *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, № 2 (6), Грамота, Тамбов, 2010, стр. 57-62.
17. ---. «Оценочная модальность печатной рекламы предметов роскоши (на материале французского языка)». *Филологические науки. Вопросы теории и практики*, № 1 (12), Грамота, Тамбов, 2012, стр. 68-73.
18. Никитин, Михаил. *Основы лингвистической теории значения*. Высшая школа, Москва, 1988, 168 С.
19. Переяшкина, Любовь. «Специфика экспликации скрытых смыслов в речевом акте», https://pgu.ru/upload/iblock/5bf/uch_2009_i_i_00031.pdf. Доступно: 05.06.2022.
20. Приходько, Анна. «Имплицитность как способ скрытого оценивания», <https://cyberleninka.ru/article/n/implitsitnost-kak-sposob-skrytogo-otsenivaniya/viewer>. Доступно: 20.05.2023.
21. Шмелев, Дмитрий. «Экспрессивно-ироническое выражение отрицания и отрицательной оценки в современном русском языке». *Вопросы языкознания*, № 6, Изд. академии наук СССР, Москва, 1958, стр. 63-75.
22. Яковенко, Татьяна. «Ирония как имплицитное содержание онимических единиц». *Известия Южного федерального университета. Филологические науки*, № 3, 2011, стр. 84-91.
23. <http://www.hhk.am/hy/news/item/2021/02/16/ma8gw0908765468i9/>. Accessed: 20.02.2021.
24. <https://www.azatutyun.am/a/32241829.html>. Accessed: 03.02.2023.
25. <https://iravunk.com/?p=256660&l=am>. Accessed: 28.05.2023.

WORKS CITED

1. “Azg”, Erevan, 28 hoktember, 2022, № 39 (5727). (In Armenian)
2. “Zhamanak”, Erevan, 25 aprili 2017, № 75 (3364). (In Armenian)
3. “Iravunq”, Erevan, 5 hoktember, 2022, № 102 (3576) (In Armenian)
4. “Hraparak”, Erevan, 14 april, 2017, № 67 (2118); 1 noyember, 2022, № 185 (3412); 3 noyember, 2022, № 187 (3414); 22 o'gostos, 2023, № 138 (3593). (In Armenian)
5. “P'ast”, Erevan, noyemberi 3, 2022, № 111 (1123); hulisii 15, 2023, № 77 (1223); o'gostosi 22, 2023, № 85 (1231). (In Armenian)

6. Avetisyan Yuri ev urishner. *Hayoc lezu ev xosqi mshakuyt'*. EPH hrat., Erevan, [Armenian Language and Rhetorics. YSU Publishing House, Yerevan] 2016, 512 e'j. (In Armenian)
7. Doxoyan R'uzanna. "Xosqayin anughghaki aktery' ardi hayereni xosqayin gorc'uneut'yan imastayin ent'adashtum". *Banber V. Bryusovi anvan petakan hamalsarani*, № 1 (60), 2022, ["Speech Indirect Acts in the Semantic Subfield in Speech Activity of Modern Armenian". *Bulletin of Brusov State University*, № 1 (60), 2022] e'j 89-104, doi: 10.51307/18293107/laph/22.60-89. (In Armenian)
8. Xanzadyan Sero. *Mxit'ar Sparapet*. Erevan, Sovet. grogh, [Mkhitar Captain. Yerevan, Soviet writer] 1988, 760 e'j. (In Armenian)
9. Kesoyan Miranush. "Patkeravorman-artahaytchakan mijocnery' vorpes nerimasti artahaytman voch'akan hnaranyer: Qnnut'yun nor luysi nerqo". *Ve'm*, № 4 (80), hoktember-dektember 2022, ["Figurative and Expressive Means as Stylistic Tricks of Expression of Implied Meaning: Analysis under a new light". *Vem*, № 4 (80), October-December 2022] e'j 173-190, doi: 10.57192/18291864-2022.4-173. (In Armenian)
10. Margaryan Alegsandr. *Zhamanakakic hayoc lezu: Bar'agitut'yun*. Erevani hamalsarani hrat., Erevan, [Modern Armenian: Lexicology. Yerevan Publishing House, Yerevan] 1993, 232 e'j. (In Armenian)
11. Batyrshin Il'dar i V. Shuster. "Struktura semanticheskogo prostranstva slovesnyh ocenok postupkov". *Principial'nye voprosy teorii znanij.* – Tr. po iskusstvennomu intellektu, Tartu, ["The Structure of the Semantic Space of Verbal Assessments of Actions". *Fundamental questions of the theory of knowledge.* – Tr. on artificial intelligence, Tartu] 1984, str. 20-38. (In Russian)
12. Bondarenko Viktor. *Otricanie kak logiko-grammaticheskaja kategorija*. Nauka, Moskva, [Negation as a Logical-Grammatical Category. Nauka, Moscow] 1983, 210 str. (In Russian)
13. Vol'f Elena. "Ocenochnoe znachenie i sootnoshenie priznakov "horosho/ploho"". *Voprosy jazykoznanija*, № 5, Nauka, Moskva, ["Estimated Value and Ratio of "Good/Bad" Signs". *Questions of Linguistics*, № 5, Nauka, Moscow] 1986, str. 98-113. (In Russian)
14. Gergiev Oleg. "Implicitno-ocenochnyj vyskazivaniya v publichnoj rechi". *Vestnik Volgu, Seriya A: Jazykoznanie*, Volgograd, ["Utterances with Implicit Evaluation in Public Speeches". *Vestnik Volgu, Series A: Linguistics*, Volgograd] 2017, str. 136-140. (In Russian)
15. Ermakova Ol'ga. *Ironiya i ee rol' v zhizni jazyka: uchebnoe posobie. 2-e izd., stereotip*. Flinta, Moskva, [Irony and Its Role in the Life of Language: A Textbook. 2nd ed., Stereotype. Flinta, Moscow] 2011, 107 str. (In Russian)
16. Zmejova Tat'jana. "Kommunikativnaja semantizacija implicitnoj ocenki (na materiale francuzskogo jazyka)". *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*, № 2 (6), Gramota, Tambov, ["Communicative Semantization of Implicit Estimation (on the Material of the French Language)". *Philological sciences. Questions of theory and practice*, № 2 (6), Gramota, Tambov] 2010, str. 57-62. (In Russian)
17. ---. "Ocenochnaja modal'nost' pechatnoj reklamy predmetov roskoshi (na materiale francuzskogo jazyka)". *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*, № 1 (12), Gramota, Tambov, ["Luxury Goods Print Advertising Estimating Modality (by the French Language Material)". *Philological sciences. Questions of theory and practice*, № 1 (12), Gramota, Tambov] 2012, str. 68-73. (In Russian)
18. Nikitin Mihail. *Osnovy lingvisticheskoy teorii znachenija*. Vysshaja shkola, Moskva, [Fundamentals of Linguistic Theory of Meaning. Vysshaja shkola, Moscow] 1988, 168 str. (In Russian)
19. Perejashkina Ljubov'. "Specifika jeksplikacii skrytyh smyslov v rechevom akte", ["Specifics of Explication of Hidden Meanings in a Speech Act"]

https://pgu.ru/upload/iblock/5bf/uch_2009_ii_00031.pdf. Dostupno: 05.06.2022. (In Russian)

20. Prihod'ko Anna. "Implicitnost' kak sposob skrytogo ocenivaniya", ["Implicitness as a Means of Latent Evaluation"] <https://cyberleninka.ru/article/n/implitsitnost-kak-sposob-skrytogo-otsenivaniya/viewer>. Dostupno: 20.05.2023. (In Russian)

21. Shmelev Dmitriy. "Ekspressivno-ironicheskoe vyrazhenie otricanija i otricatel'noj ocenki v sovremennom russkom jazyke". *Voprosy jazykoznanija*, № 6, Izd. akademii nauk SSSR, Moskva, ["Expressive and Ironic Expression of Negation and Negative Evaluation in Modern Russian". *Questions of Linguistics*, № 6, Academy of Sciences of the USSR, Moscow] 1958, str. 63-75. (In Russian)

22. Jakovenko Tat'jana. "Ironija kak implicitnoe sodержanie onimicheskikh edinic". *Izvestija Juzhnogo federal'nogo universiteta. Filologicheskie nauki*, № 3, ["Irony as an Implicit Content of Onymic Units". *News of the Southern Federal University. Philological Sciences*, № 3] 2011, str. 84-91. (In Russian)

THE IMPLIED EXPRESSION OF THE SPEAKER/AUTHOR'S NEGATIVE-IRONIC ATTITUDE IN MODERN ARMENIAN

MIRANUSH KESOYAN

*Yerevan State University, Faculty of Armenian Philology,
Chair of the Armenian Language, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The speaker or the author can speak about something in a neutral way but he/she can also express his/her attitude (positive or negative) towards that. It can be expressed both explicitly, that is, with a variety of evaluative means having formal expression, and implicitly. The means of expressing a negative attitude or assessment are much more diverse. In this article, our goal is to examine the implied expression of the speaker's or the author's negative attitude and assessment.

Our task is to present the means by which the speaker's or the author's negative-ironic attitude is manifested implicitly.

Analytical and comparative methods have been used in this study.

The study shows that the author's or the speaker's attitude in the implicit-evaluative utterances can be expressed by certain verbal means, for example, ironic and metaphorical words, vulgarity, neologisms, vernacular language, etc., or without them, and sometimes through the whole sentence. It is noteworthy that in this article, individual language indicators, particularly those listed above, are reconsidered as indicators of implicit assessment.

The tone plays a significant role in the expression of the implicit assessment, which hints at the inconsistency of what is formally expressed and the hidden meaning. In some cases, it contributes to the emergence of a new meaning in a word or structure and becomes a unique way of expressing the speaker's or author's attitude.

Keywords: *evaluative utterances, negative-ironic attitude, implicit assessment, tone, dysphemisms, slang words, vernacular language, neologism, pun, interrogative sentences.*

ИМПЛИЦИТНОЕ ВЫРАЖЕНИЕ НЕГАТИВНО-ИРОНИЧЕСКОГО ОТНОШЕНИЯ ГОВОРЯЩЕГО/АВТОРА В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

МИРАНУШ КЕСОЯН

*аспирант кафедры армянского языка
факультета армянской филологии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Говорящий или автор может выразить свою мысль нейтрально, но также может выразить и свое отношение к сказанному (положительное или отрицательное). Оно может быть выражено как эксплицитно, т.е. с помощью разнообразных оценочных средств, имеющих формальное выражение, так и имплицитно. Гораздо разнообразнее представлены средства выражения негативного отношения или оценки. В данной статье мы поставили своей целью рассмотреть имплицитные способы выражения негативного отношения и оценки говорящего или автора.

Задачей данной статьи является презентация средств, с помощью которых имплицитно выражается негативно-ироническое отношение говорящего или автора.

Исследование проводилось с использованием аналитических и сравнительных методов.

Исследование показало, что позиция говорящего или автора в имплицитных оценочных высказываниях может быть выражена определенными речевыми средствами, например, ироническими и метафорическими словами, обценной лексикой, неологизмами, просторечиями и т.д., или без них, а иногда и посредством всего предложения. Отметим, что в данной статье отдельные языковые показатели, в частности вышеперечисленное, рассматриваются с новой точки зрения как имплицитные показатели оценки.

Большую роль в выражении имплицитной оценки играет интонация, которая намекает на несоответствие формально выраженного и скрытого смысла. В отдельных случаях она способствует формированию нового значения в слове или конструкции и становится своеобразным способом выражения мировоззрения говорящего или автора.

Ключевые слова: *оценочные высказывания, негативно-ироническое отношение, имплицитная оценка, интонация, дисфемизмы, жаргонизмы, просторечия, неологизмы, игра слов, вопросительные предложения.*

**ԾՆՈՂԱԿԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔՈՎ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ
ԴԵՌԱՅԱՍԻ ԶՈՓԻՆԳԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒՄԸ ԼՐԻՎ ԵՎ
ՈՉ ԼՐԻՎ ԸՆՏԱՆԻՔՆԵՐՈՒՄ ***

ՀՏԴ 159.9(07)

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-121

ՆԱՐԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի փիլիսոփայության
և հոգեբանության ֆակուլտետի ընդհանուր
հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ,
հոգեբանական գիտությունների թեկնածու,
թ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
narine.harutyunyan@ysu.am
ORCID: 0000-0001-7264-2705

Սույն հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել ծնողական վերաբերմունքով պայմանավորված դժվարին իրավիճակներում հայտնված դեռահասի քոֆինգի դրսևորման առանձնահատկություններն ու կողմնորոշումները, երբ նրանք ապրում են լրիվ և ոչ լրիվ, տվյալ դեպքում՝ ամուսնալուծված ընտանիքներում:

Ծնողական ընտանիքը երեխայի անձի զարգացման, անհատական առանձնահատկությունների ձևավորման ամենակարևոր համակարգն է, որի սոցիալ-հոգեբանական առանձնահատկությունները որոշում են փոքր սերնդի սոցիալական, հոգեբանական «ճակատագիրը»: Նախկինում ընդունված դիրքորոշումները, կարծրատիպերն այն մասին, որ ոչ լրիվ ընտանիքների բարեկեցության հինքերը թույլ են և զիջում են լիարժեք ընտանիքներին, ժամանակակից հասարակության կողմից ընդունվում է հակասական: Իսկ ժամանակակից գիտությունը փորձում է նորովի մոտենալ այդ հիմնախնդիրներին, տալ դրանց նոր մեկնաբանություններ ու նոր որակներ: Այդ իսկ պատճառով կարևոր ու արժեքավոր են այն ուսումնասիրությունները, որոնք ուղղված են բացահայտելու ծնող-երեխա հարաբերություններով պայմանավորված երեխաների հոգեբանական առանձնահատկությունների ձևավորման ու դրսևորման տարբերությունները լրիվ և ոչ լրիվ ընտանիքներում:

Մեր խնդիրն է բացահայտել դեռահասների քոֆինգ ռազմավարությունները ծնող-երեխա հարաբերությունների համատեքստում, որի համար կիրառել ենք «Ծնողների վարքագիծը և դեռահասների վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ» և «Քոֆինգ վարքը դժվարին իրավիճակում» մեթոդիկաները:

Մեր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքում պարզ դարձավ, որ, այնուամենայնիվ, գոյություն ունի տարբերություն լրիվ և ոչ լրիվ ընտանիքների դեռահասների քոֆինգ կողմնորոշումների միջև: Եվ որ

* Հոդվածը ներկայացվել է 23.08.2023թ., գրախոսվել՝ 07.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

ամենակարևորն է, փոխալսմանավորող կապերի վերլուծությունը ցույց տվեց, որ ոչ լիարժեք ընտանիքների երեխաների դժվարությունները հաղթահարելու ռազմավարական գործողությունների ընտրությունը կախվածություն ունի ամուսնալուծված կարգավիճակ ունեցող ծնողների վարքի դրսևորումներից ու դեռահասի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքից:

Հիմնաբառեր՝ լրիվ ընտանիք, ոչ լրիվ ընտանիք, ծնող, դեռահաս, ծնող-երեխա հարաբերություններ, ծնողական վերաբերմունք, քույրնգ, դժվարին իրավիճակի հաղթահարում:

Ներածություն

Երիտասարդ սերնդի սոցիալականացման կարևորագույն ինստիտուտը ընտանիքն է: Ընտանիքում են ձևավորվում մարդու բնավորության հիմքերը, բարոյական ու մշակութային արժեքները, աշխարհայացքը, նրա վերաբերմունքը սեփական անձին, այլ մարդկանց ու աշխարհին: Ընտանիքը առաջնային խումբն է, որն անձին ձևավորում է ամբողջականորեն, այն մարդու կենսագործունեության միկրոմիջավայր է և մեծ ազդեցություն է թողնում մարդու վարքի, արժեքային կողմնորոշման, աշխարհայացքի ձևավորման վրա (Андреева, 2005): Ընտանիքին բնորոշ էական բաղադրիչներից մեկը ընտանեկան դերային համակարգն է, կամ ինչպես ընդունված է ասել՝ դերային բաշխումը, համաձայն որի՝ ընտանիքում գործող դերերից են ծնողական՝ հոր և մոր դերերը, որոնց արդյունավետ իրագործումը փոքր սերնդի սոցիալականացմանն ուղղված կարևոր ու նշանակալից գործառնություն է:

Ժամանակակից հասարակությունը առավել հանդուրժող է դարձել այնպիսի երևույթների հանդեպ, որոնք դեռևս 20-րդ դարի վերջին համարվում էին ոչ ցանկալի, նույնիսկ նեգատիվ՝ հասարակական միկրո- և մակրո-համակարգերի համար: Դրանք են ամուսնալուծությունները, ոչ ստաբիլ սեռական հարաբերությունները չամուսնացած երիտասարդների շրջանում, այլընտրանքային ամուսնությունները, անպատասխանատու վերաբերմունքը ամուսնությանը և ընտանիքին, երեխաների ու մեծահասակների նկատմամբ խնամքի ու հոգատարության բացակայությունը, երեխաներին խնամքի կենտրոններ հանձնելը ընտանիքի ու ծնողների առկայության պայմաններում և այլն: Նման դրսևորումները գիտականներին ստիպում են ուշադրությունը բաժնել ժամանակակից ընտանիքի հիմնախնդիրներին, և հետազոտական աշխատանքները ուղղել դրանց ուսումնասիրմանն ու նորոպի լուսաբանմանը, ինչը կօգնի խնդիրների հաղթահարման նոր ուղիների ու ելքերի հայտնաբերմանը:

Ընտանիքում է ձևավորվում նոր սերունդը՝ հասարակական հարաբերությունների ամբողջություն և արդյունք հանդիսացող անհատը, հոգեբանական կերտվածքով ու առանձնահատկություններով անձը, որի ձևավորման բարդ գործընթացին մասնակցում են մի շարք՝ կենսաբանական, սոցիալական ու հոգեբանական գործոններ: Այդ գործընթացում վճռորոշ նշանակություն ունեն ծնողների կողմից դրսևորած գիտելիքները, երեխայի հետ շփվելու հմտությունները, ընտանիքում դրական հոգեբանական մթնոլորտ ստեղծելու կարողությունը, ծնողական վերաբերմունքը և այլն (Հարությունյան 2018):

Մեր կողմից կազմակերպվել և իրականացվել է հետազոտական աշխատանք, որի նպատակն է եղել ուսումնասիրել դեռահասների քույրնգ ռազմավարությունները ծնող-երեխա հարաբերությունների համատեքստում: Հոգեբանական գրականությունը հարուստ է դժվարին իրավիճակների հաղթահարմանն ուղղված հետազոտություններով, երեխայի նկատմամբ ծնողական վերաբերմունքի ձևերի ու դրսևորումների ուսումնասիրություններով, սակայն դեռահասների դժվարին իրավիճակի հաղթահարման ձևերի ընտրությունը՝ պայմանավորված ծնող-երեխա հարաբերություններով, երբ ընտանիքում բացակայում է ծնողներից մեկը,

մանրակրկիտ ուսումնասիրման և լուսաբանման կարիք ունի ընտանիքի հոգեբանության, մանկավարժության, կիրառական հոգեբանության, սոցիալական աշխատանքի տեսանկյունից: Հոգեբանական գրականության մեջ նման ընտանիքը կոչվում է ոչ լրիվ կամ ոչ լիարժեք: «Ոչ լրիվ է այն ընտանիքը, որը բաղկացած է մեկ ծնողից և մեկ կամ մի քանի անչափահաս երեխաներից» (Լեոնյիկո 105): Իր հերթին ոչ լրիվ ընտանիքը ունի 2 հիմնական տարատեսակ՝ որբացած ընտանիք և ամուսնալուծված ընտանիք: Համաձայն գիտնականների՝ որբան էլ այս ընտանիքների հիմնական բնութագրիչները և միջանձնային հարաբերություններն առանձնահատկությունները տարբեր են, այնուամենայնիվ, դրանք այնպիսին են, որ չեն կարող չազդել նման ընտանիքներում մեծացող երեխաների հոգեկան զարգացման և անձնային որակների ձևավորման վրա (Լեոնյիկո 201): Դրանք ազդում են նաև դժվարին իրավիճակների հաղթահարման ռազմավարության վրա, այսինքն՝ քոփինգի ընտրության, որոնք կիրառում են դեռահասները տարաբնույթ դժվարությունների, սթրեսային իրավիճակների ժամանակ: «Քոփինգը, ի տարբերություն պաշտպանական վարքի, գիտակցված ու նպատակաուղղված վարք է» (Крюкова, Сапорова, Кудряк 13), որի բովանդակությունը կազմող գործողությունները հանգեցնում են անձի կողմից դժվարին իրավիճակի տիրապետման, հաղթահարման, խնդրի լուծման, ինչպես նաև «երբ իրավիճակը վերահսկելի է, ապա քոփինգը ուղղված է իրավիճակի ակտիվ փոփոխության, ձևափոխման, երբ այն հնարավոր չէ վերահսկել, ապա անձի գործողությունները տանում են հարմարվողականության» (Крюкова, Сапорова, Кудряк 13): Քանի որ քոփինգը անձնային և ընտանեկան մակարդակում ունի կայունության, հարմարման, բարեկեցության գործառնական կշիռ, ապա մեր առջև խնդիր ծառացավ բացահայտելու դեռահասության տարիքում քոփինգ վարքի դրսևորման առանձնահատկությունները ծնողական վերաբերմունքով պայմանավորված, երբ ընտանիքում բացակայում է ծնողներից մեկը, իսկ ավելի ճիշտ է ասել, երբ ընտանիքը ամուսնալուծված կարգավիճակում է:

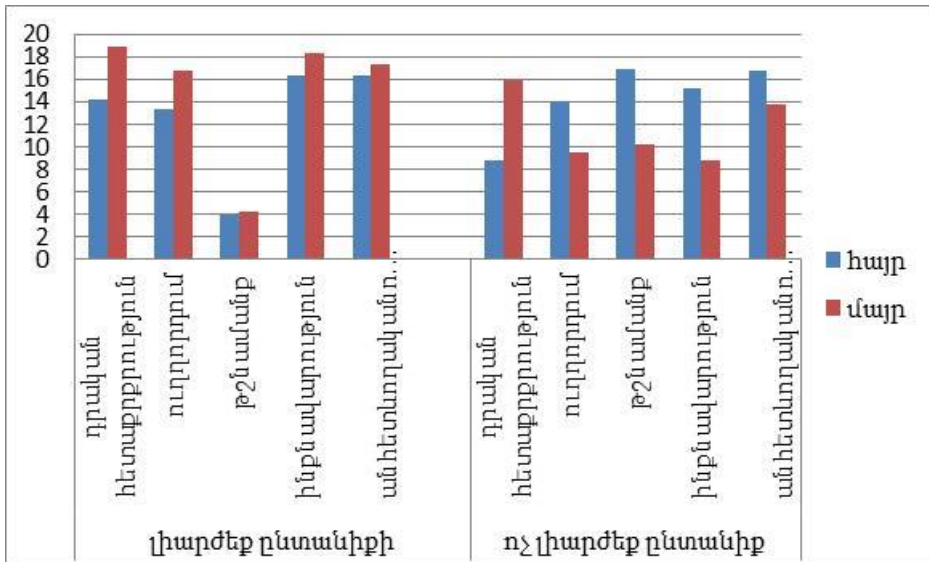
Եմփրիկ հետազոտություն

Մեր կողմից առաջադրված խնդիրը լուծելու համար կիրառել ենք հետևյալ մեթոդները.

1. Ծնողների վարքագիծը և դեռահասների վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ (Васерман 2020): Մեթոդիկան թույլ է տալիս դուրս բերել, թե ինչպես են երեխաները գնահատում ծնողական վերաբերմունքը իրենց նկատմամբ, ինչպես են այն ընկալում և մեկնաբանում:

2. Քոփինգ վարքը դժվարին իրավիճակում (Крюкова 2001): Մեթոդիկան հնարավորություն է տալիս վերլուծել անձի վարքում գերակշռող ռազմավարությունը դժվարությունները հաղթահարելիս:

Հետազոտական ընտրանքը կազմել են 12-14 տարեկան 60 դեռահասներ: Որպեսզի կարողանանք համեմատական վերլուծություն կատարել, հարցմանը մասնակցել են և՛ լրիվ, և՛ ոչ լրիվ ընտանիքներում ապրող դեռահասներ: Այսպիսով՝ մեր ընտրանքում 30 դեռահասներ ապրում են լիարժեք ընտանիքներում (հետազոտական առաջին ենթախումբ), 30-ը՝ ոչ լիարժեք (հետազոտական երկրորդ ենթախումբ): Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ ոչ լիարժեք ընտանիքները այն ամուսնալուծված ընտանիքներն են, որտեղ բացակայում է հայրը, սակայն դեռահասները ճանաչում են ծնողին, հանդիպում նրան և շփվում: Թե ինչպիսին են միջանձնային հարաբերությունները և ծնողական վերաբերմունքը երկու ենթախմբերում, ստացել ենք հարցումների միջոցով, որտեղ դեռահասները իրենք են գնահատել հոր և մոր՝ առանձին-առանձին վերաբերմունքը իրենց նկատմամբ: Ստորև ներկայացնում ենք լրիվ և ոչ լրիվ ընտանիքներում ծնողական (հոր և մոր) վերաբերմունքի համեմատական վերլուծությունը՝ ըստ դեռահասների գնահատման:

Նկար 1. Հիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքների դեռահասների նկատմամբ հոր և մոր վերաբերմունքի միջինացված արժեքների համեմատություն (n=60)

Դեռահասները գնահատել են ծնողական վերաբերմունքի հետևյալ բաղադրիչները՝ դրական հետաքրքրությունը, ուղղորդումը, թշնամանքը, ինքնավարությունը, անհետևողականությունը: Այսպես՝ երկու ենթախմբերի դեռահասները ամենաբարձրը գնահատել են դրական հետաքրքրվածությունը մայրական վերաբերմունքում: Ինչը նշանակում է, որ և՛ լիարժեք, և՛ ոչ լիարժեք ընտանիքների մայրիկները դեռահասի անձի, նրա վարքի, ցանկությունների ու ձգտումների, հույզերի ու ապրումների նկատմամբ առավել ուշադիր են ու հետաքրքրված, ցուցադրում են իրենց սերն ու նվիրվածությունը երեխաներին, ձգտում են շփվել, մասնակից լինել նրանց առօրյային և այլն: Հարկ է ավելացնել, որ ոչ լիարժեք ընտանիքի դեռահասների ցուցանիշները զիջում են լիարժեք ընտանիքի դեռահասների գնահատականներին, և դրանց միջինացված ցուցանիշները կազմել են համապատասխանաբար՝ ($m=15.98$; $\sigma=2.3$) և ($m=18.9$ $\sigma=1.31$): Հայրիկների վերաբերմունքում դրական հետաքրքրվածությունը գնահատվել է խիստ տարբեր՝ առաջին ենթախմբում ($m=14.2$; $\sigma=1.8$) և երկրորդ ենթախմբում ($m=8.8$; $\sigma=2.77$): Զանի որ մեր ընտրանքում ոչ լիարժեք ընտանիքներին բնորոշ է հոր բացակայությունը, ապա ստացված տվյալները վկայում են այն մասին, որ ծնողական վերաբերմունքը պայմանավորված է ծնողի ամուսնալուծված կարգավիճակով, երեխայի հետ հաղորդակցման սահմանափակությամբ, ոչ հաճախակի շփումներով: Սակայն արժեք անդրադառնալ ուղղորդման ցուցանիշներին այս ենթախմբի հայրիկների վերաբերմունքում ($m=14.1$; $\sigma=3.31$). այն գերազանցում է նույնիսկ լիարժեք ընտանիքների հայրիկների վերաբերմունքի միջինացված ցուցանիշներին ($m=13.4$; $\sigma=1.71$): Կարելի է ենթադրել, որ հայրիկները առավելապես իրենց զավակներին ուզում են տեսնել շրջապատում լիարժեք, հեղինակության կարգավիճակում, ինչից դրված իրենց վարքով ու վերաբերմունքով փորձում են կառավարել, ղեկավարել, ճիշտ ուղու վրա դնել նրանց գործողությունները, շտկել երեխաների վարքն ու որոշումները, փոխել արժեքներն ու վերաբերմունքը կյանքին: Այս բաղադրիչում ևս ամենաբարձր ցուցանիշը վերագրված է լիարժեք մայրիկներին՝ բարձր հոգատարության և խնամքի դրսևորումներով պայմանավորված:

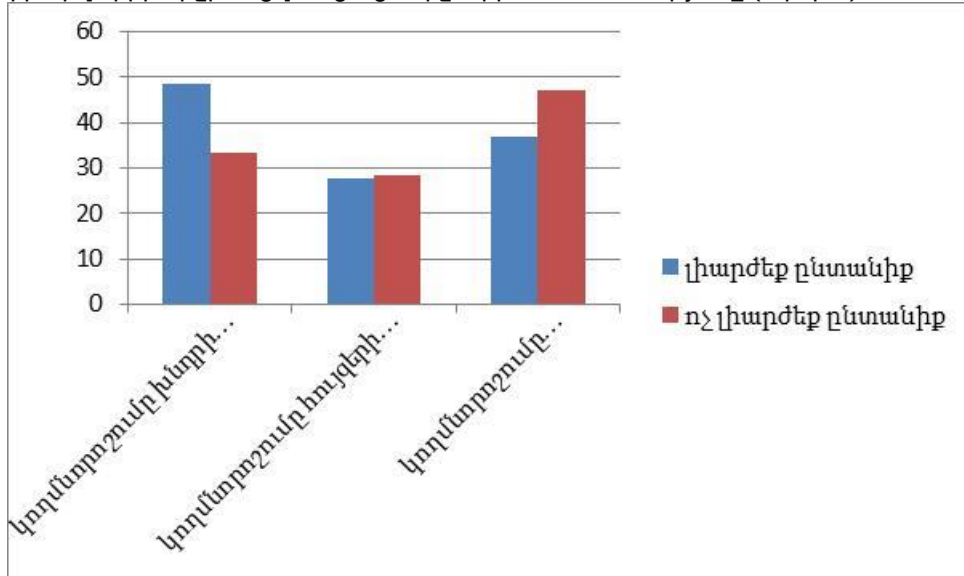
Համաձայն մեթոդիկայի՝ երրորդ բաղադրիչը ծնողական վերաբերմունքում

թշնամանքն է: Ծնողի անհամբեր ու անհանդուրժող վերաբերմունքը ուղղված երեխային, նրա վարքին ու գործողություններին, մշտական քննադատությունները այլոց ներկայությամբ, դժգոհությունները երեխայից, պատիժները տարաբնույթ, դեռահասին ներկայացվող տարիքին անհամապատասխան պահանջները, նրա հաջողությունները հոռետեսորեն գնահատելը և այլն, բերում են նրան, որ դեռահասը այդ վերաբերմունքը ընկալում է որպես թշնամանք և ատելություն սեփական անձի նկատմամբ: Ցավոք, ոչ լիարժեք ընտանիքի երեխաների կողմից արձանագրած տվյալները ամենաբարձրն են և՛ մոր, և՛ հոր վերաբերմունքը գնահատելիս: Մայրական վերաբերմունքում թշնամանքի դրսևորումները առավելապես պայմանավորված են կնոջ այն ապրումներով ու մտքերով, որում երեխան հոգս է, դժվարություն, միայնակ չի հասցնում հոգ տանել, խնամել, նրա պահանջները բավարարել, ինչպես ինքը կցանկանար և, ի վերջո, վերաբերմունքում առկա են մեղադրանքներ երեխայի նկատմամբ՝ չստացված սեփական կամ անձնական կյանքի համար: Իսկ ինչ վերաբերում է հայրիկներին, ապա նրանք առավել խիստ են վարվում հատկապես տղաների հետ «լավ հոր» կերպար ձևավորելու համար շրջապատում: Հաճախ են ցուցադրում, որ իրենց սպասումները երեխայից արդարացված չեն, որ չեն ընդունում երեխային այնպիսին, ինչպիսին որ կա, ի վերջո ցանկացած միջոցներով կարող են պատժել նրանց՝ ընդհուպ մինչև մերժում:

Ինքնավարության ցուցանիշների մասով դեռահասները բարձր տվյալներ են արձանագրել լիարժեք ընտանիքի ծնողների վերաբերմունքի համար: Ինչը նշանակում է, որ ծնողները հաշվի են առնում դեռահասների ցանկությունները, մտադրությունները, նրանք ունեն ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու և ազատ գործելու հնարավորություն: Ինչ վերաբերում է ոչ լիարժեք ընտանիքի դեռահասների հարցման արդյունքներին, ապա կարող ենք ասել, որ դրանք համեմատաբար ցածր են: Հայրական վերաբերմունքում դրսևորվող ինքնավարությունը դեռահասները գնահատել են համեմատաբար բարձր, որի արդյունքում խմբային միջին ցուցանիշն է՝ ($m=15.2$; $\sigma=1.58$), քան մայրական վերաբերմունքում՝ ($m=8.8$; $\sigma=2.09$): Ոչ լրիվ ընտանիքներում մայրիկները առավել պատասխանատու են իրենց համարում երեխաների ապագայի, ուսման, կենսակերպի, վարքի համար, ինչն էլ բարձրացնում է վերահսկողությունը երեխաների նկատմամբ, երեխաների յուրաքանչյուր քայլից տեղեկացված լինելու ցանկությունը, որոշումներից տեղյակ լինելու պահանջկոտությունը գրկում են նրանց ինքնուրույնությունից:

Ծնողական վերաբերմունքում վերջին բաղադրիչը, որը գնահատվել է դեռահասների կողմից, անհետևողականության դրսևորումն է: Լիարժեք ընտանիքում ծնողները վստահում և սատարում են դեռահասներին, ճանաչում և հասկանում են նրանց, որի արդյունքում քիչ հետևողական են երեխաների նկատմամբ, ավելի ներողամիտ են, հարմարվում են դեռահասների ցանկություններին, տրամադրությանը: Բարձր անհետևողականությունը արտահայտվում է նաև երկակի, հակասական մոտեցումներով. նույն իրավիճակում մի դեպքում կարող են պատժել, մյուս դեպքում՝ ոչ, թեպետ ունեն հստակ վարքի կանոններ ու սկզբունքներ, բայց դրանք հետևողականորեն չեն կիրառում և այլն: Ոչ լիարժեք ընտանիքներում այլ է պատկերը. հայրական վերաբերմունքում այն գնահատվել է ($m=16.8$; $\sigma=1.3$), քանի որ հայրիկները քիչ են հանդիպում երեխաներին, մշտապես նրանց հետ չեն և գրեթե չեն մասնակցում նրանց դաստիարակության գործընթացին: Մայրիկների շրջանում հակառակ պատկերն է՝ ($m=13.8$; $\sigma=2.93$): Միայնակ մեծացնելով երեխաներին՝ նրանք առավել շատ են փորձում հետևողականություն դրսևորել երեխաների դաստիարակության գործընթացում: Ըստ ոչ լիարժեք ընտանիքների՝ դեռահասների մայրիկները գրեթե միշտ կանխատեսելի են, գրեթե միշտ կարելի է գուշակել նրանց հակազդումը կամ գնահատականը այս կամ այն իրավիճակում, քանի որ նրանց վարքում գերակշռում է անվստահության, կասկածամտության միտումները:

Այժմ անդրադառնանք լիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքների դեռահասների քոփինգ վարքի միջինացված ցուցանիշների համեմատությանը (նկար 2):

Նկար 2. Լիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքների դեռահասների քոփինգ վարքի միջինացված ցուցանիշների համեմատություն (n=60)

Ստացված տվյալների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ լիարժեք ընտանիքներում մեծացող դեռահասների շրջանում բարձր է խնդրի լուծման վրա կողմնորոշումը դժվարին իրավիճակներում: Սա նշանակում է, որ լիարժեք ընտանիքի խմբի դեռահասները առավել հակված են իրավիճակի շուրջ մտածել, խորհել, խնդրի վերաբերյալ վերլուծություններ անել, ելքեր փնտրել և այլն: Անձը ուշադրությունը կենտրոնացնում է խնդրի վրա, պլանավորում ընթացքը, հիշում, թե նմանատիպ խնդիրները ինչպես է լուծել ինքը կամ իր մտերիմները: Խնդիրը և դրա հաջող լուծումը դեռահասի անձի համար նորի ձեռք բերման յուրօրինակ հնարավորություն է, որի բովանդակությունը կարող են կազմել նոր արժեքները, դիրքորոշումները, կարծրատիպերի փոփոխությունները և այլն: Բարձր գնահատականը վկայում է այն մասին, որ լիարժեք ընտանիքում մեծացող դեռահասը ավելի լավ է տիրապետում և վերահսկում իրավիճակը՝ իր հուզական կայունության, ինքնակառավարման, ինքնատիրապետման, կազմակերպվածության հաշվին, ինչպես նաև սթափ դատողությունների, պատճառահետևանքային կապերի դուրս բերման շնորհիվ:

Հաջորդ ցուցանիշը դեռահասների կողմնորոշումն է հույզերի վրա դժվարին իրավիճակում: Բարձր դրսևորումները արտահայտվում են ինքնամեղադրանքով, անհանգստությամբ, լարվածությամբ, հուսահատությամբ, մտահոգությամբ, խնդրի լուծման անկարողության զգացողությամբ: Ե՛վ լիարժեք, և՛ ոչ լիարժեք ընտանիքներում մեծացող դեռահասները այնքան էլ չեն կիրառում խնդրի լուծման այս եղանակը՝ չթողնելով պատասխանատվությունն ու խնդրի լուծման հնարավորությունը ուրիշին:

Ոչ լիարժեք ընտանիքի դեռահասների քոփինգը դժվարին իրավիճակում առավելապես կողմնորոշված է փախուստի վրա և խմբային միջինացված ցուցանիշները ավելի բարձր են, քան լիարժեք ընտանիքի դեռահասների կողմից արձանագրված ցուցանիշները: Այս վարքի դրսևորումները այնպիսի գործողություններ են պարունակում, որոնք խնդրի, առավել ևս դրա լուծման հետ ոչ

մի աղերս չունեն: Այդ գործողությունները առավելապես միտված են շեղելու անձին խնդրից, սոցիալական միջավայր ներխուժելով՝ շփվելու, զրուցելու, հյուրընկալվելու միջոցով, կամ ֆիլմ դիտելու, սնվելու, զբոսնելու և համակարգչային խաղեր խաղալու միջոցով և այլն:

Այսինքն՝ կարող ենք ասել, որ լիարժեք ընտանիքների դեռահասների մեծամասնությունը կողմնորոշված է ռացիոնալ միջոցներով և մեթոդներով հաղթահարել դժվարին իրավիճակները: Ունենալով կյանքի տվյալ իրավիճակում անհրաժեշտ գործողությունների, առաջնահերթությունների կիրառության կարողություն՝ մշտապես ձգտում են լուծում տալ խնդրին: Իսկ ոչ լիարժեք ընտանիքի դեռահասների մեծամասնությունը, որպես հաղթահարման գերիշխող ռազմավարություն ընտրում է փախուստը, ինչը վկայում է այն մասին, որ դեռահասները խուսափում են բախվել խնդրի հետ կամ հայտնվել դժվարին, իրենց համար անցանկալի իրավիճակում:

Աղյուսակ 1. Ոչ լիարժեք և լիարժեք ընտանիքների դեռահասների ծնողական վերաբերմունքի գնահատման արդյունքում ստացված տվյալների վերլուծությունը՝ ըստ Ստյուդենթի չափանիշների (n= 60)

	Դրական հետաքրքր-ություն	Ուղղորդում	Թշնա-մանք	Ինքնա վարու-թյուն	Անհետևող-ակա-նություն
Մայրիկների վերաբերմունքի համեմատական վերլուծություն լիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքների					
T-test	5,79*	11,41***	9,85***	18,59***	5,40*
Հայրիկների վերաբերմունքի համեմատական վերլուծություն լիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքների					
T-test	8.75**	1.01	31.10***	3.18*	1.17
			p<0.001 **p<0.0001 ***p<0.00001		

Ըստ Ստյուդենթի չափանիշների՝ մայրերի վերաբերմունքում ուղղորդման, թշնամանքի և ինքնավարության բաղադրիչների դրսևորումների տվյալները, ըստ դեռահասների գնահատականների, ունեն հավաստի տարբերություններ լիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքներում, իսկ հայրերի վերաբերմունքում թշնամանքի և դրական հետաքրքրվածության բաղադրիչների դրսևորումների տվյալների տարբերություններն են հավաստի:

Ստյուդենթի չափանիշներով վերլուծել ենք նաև դեռահասների քոփինգ վարքի դրսևորման ուսումնասիրման արդյունքում ստացված տվյալները:

Աղյուսակ 2. Ոչ լիարժեք և լիարժեք ընտանիքների դեռահասների քոփինգ վարքի ուսումնասիրման արդյունքում ստացված տվյալների վերլուծությունը՝ ըստ Ստյուդենթի չափանիշների (n= 60)

	Քոփինգ կողմնորոշված խնդրի լուծման վրա	Քոփինգ կողմնորոշված հույզերի վրա	Քոփինգ կողմնորոշված փախուստի վրա
T-Test	7,87**	5,83*	6,39*

p<0.001
**p<0.0001
***p<0.00001

Ըստ Ստյուդենթի չափանիշների՝ կողմնորոշումը խնդրի լուծման վրա քոփինգ ռազմավարության դրսևորումները դեռահասների շրջանում ունեն հավաստի տարբերություններ լիարժեք և ոչ լիարժեք ընտանիքներում ըստ արձանագրված տվյալների:

Վերջաբան և եզրակացություն

Որպես վերջաբան ներկայացնենք նաև ոչ լրիվ ընտանիքում մեծացող դեռահասների քոփինգ վարքային դրսևորումների և ծնողական վերաբերմունքի՝ ըստ նրանց գնահատականների, փոխկապակցվածության վերլուծությունը, որտեղ $n=30$ – ի համար թույլատրելի աղյուսակային գործակիցը՝ $r = 23$ -ի :

Աղյուսակ 3. Ոչ լրիվ ընտանիքում դեռահասի քոփինգ ռազմավարության և ծնողական վերաբերմունքի կոռելյացիոն վերլուծություն ($n= 30$)

Դեռահասի քոփինգ կողմնորոշում	Կողմնորոշումը խնդրի լուծման վրա	Կողմնորոշումը հույզերի վրա	Կողմնորոշումը փախուստի վրա
Հայրական վերաբերմունք			
Ուղղորդում	-.400*	.313*	
Թշնամանք		.398*	
Մայրական վերաբերմունք			
Ինքնավարություն			-.382*

$P<0.05$

Տվյալների վերլուծությունից ակնհայտ դարձավ, որ հայրական վերաբերմունքում որքան արտահայտված են երեխաներին կառավարելու, դեկավարելու, ճիշտ ուղու վրա դնելու, վարքը շտկելու, երեխաների որոշումները չընդունելու կամ սեփական որոշումները պարտադրելու և նմանատիպ այլ միտումներ ու գործողություններ, այնքան ցածր է դեռահասի կողմնորոշումը խնդրի լուծման վրա, նրա վարքում թույլ են արտահայտված դժվարին իրավիճակում խնդրի լուծմանն ուղղված ռացիոնալ գործողություններն ու տրամաբանական վերլուծությունները: Ավելին՝ ըստ կոռելյացիոն տվյալների՝ դեռահասների շրջանում առկա է նաև խնդրի լուծման հնարավորության և պատասխանատվության վերագրումը ուրիշներին: Ստացված կոռելյացիոն կապերի վերլուծությունը թույլ է տալիս մեզ արձանագրելու նաև այն փաստը, ըստ որի՝ որքան ծնողը անհամբեր ու անհանդուրժող է, դժգոհ է երեխայից ու մշտապես քննադատում է նրան, այնքան դեռահասի գործողությունները դժվարին իրավիճակում ընթանում են բարձր նյարդային և հուզական լարվածությամբ, սեփական անձին ուղղված մեղադրանքներով, սևեռվելով դժվարության, խնդրի, հոգսերի վրա: Իսկ մայրական վերաբերմունքի և դեռահասի քոփինգի միջև արտահայտված համահարաբերակցային կապ դրսևորվել է ինքնավարության և փախուստի միջև: Երբ ծնողները հաշվի չեն առնում դեռահասների ցանկությունները, մտադրությունները, երբ նրանք չունեն ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու և ազատ գործելու հնարավորություն, ապա դժվարին իրավիճակներում կողմնորոշված չեն հետևողականորեն լուծելու խնդիրը և գերադասում են փախուստը: Նման և այլ փոխկապակցված կապեր լիարժեք ընտանիքում մեծացող դեռահասների քոփինգի և ծնողական վերաբերմունքի միջև չի հայտնաբերվել:

Այսպիսով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ծնողական վերաբերմունքը դեռահասների հանդեպ լրիվ և ոչ լրիվ ընտանիքներում տարբեր են: Ինչպես նաև

ծնողական վերաբերմունքի բովանդակությունը որոշում է, թե ինչպես կհաղթահարեն դեռահասները կյանքի դժվարությունները, ինչ ռազմավարություն կընտրեն անցանկալի իրավիճակից դուրս գալու համար:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հարությունյան Նարինե: *Ընտանիքի կայունության հոգեբանական հիմքերը: Մենագրություն* Ն. Ա. Հարությունյան. – Երևան: Հեղ. Հրատ., 2018.-280 էջ
2. Հարությունյան Նարինե: *Ընտանիքի կիրառական հոգեբանություն: Ուսումնամեթոդական ձեռնարկ* /Կազմող՝ Ն. Ա. Հարությունյան; Երևան.: Հեղինակային հրատ., 2021. – 244 էջ
3. Андреева, Татьяна. *Семейная психология: Учеб. пособие.* – СПб., Речь, 2005. – 244 с.
4. *Диагностический портфель «Диагностика замещающей семьи на кризисном уровне сопровождения»* /под общ. ред. Иониной О. В. – Тула: ГУ ТО «Пегionalный центр «Развитие», 2020. – 64 с.
5. Крюкова, Татьяна, Сапоровская, Мария, Кыфтяк, Елена. *Психология семьи: жизненные трудности и совладение с ними.* – СПб., Речь, 2005. – 240 с.
6. Смирнова, Елена, Быкова, Марина. *Опыт исследования структуры динамики родительского отношения // Вопросы психологии.* 2000, №. 3, стр. 3-14.
7. Целуйко, Валентина. *Психология неблагополучной семьи: Книга для педагогов и родителей,* - М.: изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 272 с.

WORKS CITED

1. Harut'yunyan Narine: *Y'ntaniqi kayunut'yan hoge banakan himqery': Menagrut'yun* /N. A. Harut'yunyan. – Erevan: [Psychological Foundations of Family Stability. Monograph /N. A. Harutyunyan. - Yerevan] 2018. (In Armenian)
2. Harut'yunyan Narine: *Y'ntaniqi kirar'akan hoge banut'yun: Usumnamet'odakan d'er'nark* /Kazmogh` N. A. Harut'yunyan; Erevan.: [Applied Family Psychology. Educational manual / Compiler: N. A. Harutyunyan; Yerevan.] 2021 – (In Armenian)
3. Andreeva Tat'jana. *Semejnaja psihologija: Ucheb. Posobie.* – SPb., [Family Psychology: Proc. Benefit. - St. Petersburg] 2005. (In Russian)
4. Diagnosticheskij portfel' *«Diagnostika zameshhajushhej sem'i na krizisnom urovne soprovozhdenija»* /pod obshh. Red. Ioninoj O. V. – Tula: GY TO «Pegional'nyj centr «Razvitie», [Diagnostic Portfolio "Diagnosis of a Substitute Family at the Crisis Level of Support" / under the general. ed. Ionina O.V. - Tula: GE TO "Pegional Center" Development] 2020. (In Russian)
5. Krjukova Tat'jana, Saporovskaja Marija, Kyftjak Elena. *Psihologija sem'i: zhiznennye trudnosti i sovладение s nimi.* – SPb., [Psychology of the Family: Life Difficulties and Co-ownership with them. - St. Petersburg] 2005. (In Russian)
6. Smirnova Elena, Bykova Marina. *Opyt issledovaniya struktury dinamiki roditelskogo otnosheniya // Voprosy psihologii.* M., [Experience in the Study of the Structure of the Dynamics of the Parental Relationship // Questions of Psychology. M.] 2000 no. 3, (In Russian)
7. Celujko Valentina. *Psihologija neblagopoluchnoj sem'i: Kniga dlja pedagogov i roditel'ej,* - M.: [Psychology of a Dysfunctional Family: A Book for Teachers and Parents, - M:] 2004. (In Russian)

THE STUDY OF ADOLESCENT COPING DETERMINED BY PARENTAL BEHAVIOR IN FULL AND INCOMPLETE FAMILIES

NARINE HARUTYUNYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Philosophy and Psychology,
Department of General Psychology
Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to study the characteristics and orientations of coping behavior of teenagers in difficult situations caused by parental attitudes, when they live in full and incomplete – in this case divorced families.

The parental family is the most important system for the development of the child's personality, for the formation of individual characteristics, the socio-psychological peculiarities of which determine the social and psychological "fate" of the younger generation. The previously adopted positions, stereotypes that the welfare of incomplete families is weak, and inferior to that of full families, are accepted controversially by modern society. And contemporary science tries to approach to these problems in a new way, to give them new interpretations and new qualities. That's why the studies aimed at identifying the differences in the formation and manifestation of children's psychological characteristics caused by parent-child relations in complete and incomplete families are important and valuable.

Our task is to identify adolescents' coping strategies in the context of parent-child relationships, for which we applied the "Parents' behavior and adolescents' attitude towards them" and "Coping behavior in difficult situations" methodologies.

As a result of our research, it became clear that there is still a difference between the coping orientations of adolescents from single-parent and two-parent families. And most importantly, the analysis of inter-conditional relationships showed that the choice of strategic actions to overcome the difficulties of children from single-parent families depends on the behavior of divorced parents and their attitude towards the teenager.

Key words: *full family, incomplete family, parent, adolescent, parent-child relationship, parental attitude, coping, overcoming a difficult situation.*

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОДРОСТКОВОГО КОПИНГА, ОПРЕДЕЛЯЕМОГО РОДИТЕЛЬСКИМ ПОВЕДЕНИЕМ, В ПОЛНЫХ И В НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

НАРИНЕ АРУТЮНЯН

*доцент кафедры общей психологии
факультета философии и психологии
Ереванского государственного университета,
кандидат психологических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является изучение особенностей и тенденций копинг-поведения подростков в сложных ситуациях, вызванных родительским отношением, при проживании в полных и неполных, в данном случае – разведенных семьях.

Родительская семья является важнейшей системой развития личности ребенка, формирования индивидуальных особенностей, социально-психологические особенности которой определяют социально-психологическую «судьбу» подрастающего поколения. Принятые ранее позиции, стереотипы о том, что благосостояние неполных семей слабое и уступает благосостоянию полных семей, противоречиво воспринимаются современным обществом. И современная наука пытается по-новому подойти к этим проблемам, придать им новые интерпретации и новые качества. Поэтому важными и ценными являются те исследования, которые направлены на выявление различий в формировании и проявлении психологических особенностей у детей, обусловленных детско-родительскими отношениями в полных и неполных семьях.

Нашей задачей является выявление копинг-стратегий подростков в контексте детско-родительских отношений, для чего мы применили методики «Поведение родителей и отношение к ним подростков» и «Копинг-поведение в трудных ситуациях».

В результате наших исследований стало ясно, что тем не менее существуют различия в копинг-ориентациях подростков из полных и неполных семей. И самое главное, анализ межусловных отношений показал, что выбор стратегических действий по преодолению трудностей детей из неполных семей зависит от поведения разведенных родителей и их отношения к подростку.

Ключевые слова: *полная семья, неполная семья, родитель, подросток, детско-родительские отношения, родительское отношение, копинг, преодоление трудной ситуации.*

**2020 թ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ 44-ՕՐՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ ՄԱՍՆԱԿԻՑ
ԶԻՆԾԱՌԱՅՈՂՆԵՐԻ ՀՈՒԶԱԿԱՆ ԻՆՏԵԼԵԿՏԻ ԵՎ ԱԳՐԵՍԻՎՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՍՆԱԶԱՐԱԲԵՐԱԿՑԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ***

ՀՏԴ 159.98

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-132

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ԲԱԴՂԱՍԱՐՅԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության Պաշտպանության
Նախարարության Պաշտպանական ազգային
հետազոտական համալսարանի Ռազմավարական առաջնորդության և
կառավարման հետազոտությունների կենտրոնի գիտնական-վերլուծաբան,
Հայաստանի Հանրապետության Պետական
կառավարման ակադեմիայի հոգեբանության և
քաղաքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
baghdasaryan.svetlana@mail.ru
ORCID: 0000-0001-5677-3107

Սույն հոդվածի նպատակն է բացահայտել 2020 թ. Արցախյան 44-օրյա պատերազմին մասնակից և մասնակցություն չունեցած զինծառայողների (Ժամկետային, շարքային, ենթասպայական, կրտսեր և ավագ սպայական կազմ) հուզական ինտելեկտի և ագրեսիվության համահարաբերակցային վերլուծության արդյունքները՝ առաջ բերելով այն վարկածը, որ մարտական իրադրությունում զինծառայողի մարտական ակտիվության աստիճանը ուղիղ համեմատականով պայմանավորված է նրա հոգեբանական կայունությամբ, մասնավորապես հուզական ինտելեկտի մակարդակով և ագրեսիվության դրսևորմամբ: Մարտական ակտիվության ցուցաբերումը կապված է մտավոր, հոգեբանական և ֆիզիկական ծանրաբեռնվածությունների հետ, որոնք պայմանավորված են ինչպես պատերազմավարման եղանակների և միջոցների փոփոխություններով, այնպես էլ հանկարծակիությամբ, բացասական տեղեկությամբ հոգեբանական և այլ հոգեհուզական ներգործություններով: Նման պայմաններում զինվորական անձնակազմին մարտական ակտիվության մղող գործոնների ուսումնասիրությունը առաջնային խնդիր է: Հոդվածի նպատակից բխում են հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել և փորձարարական ճանապարհով վեր հանել մարտական գործողություններին մասնակից և մասնակցություն չունեցած զինծառայողների հուզական ինտելեկտի և ագրեսիվության տվյալների միջին ցուցանիշները, բացահայտել նշյալ հոգեբանական գործոնների համահարաբերակցային առանձնահատկությունները՝ կատարելով համապատասխան եզրահանգումներ: Հոգեբանական թեստավորման (Ն. Հոլի հուզական ինտելեկտի, Բասս-Պերիի ագրեսիվության ախտորոշման մեթոդիկաներ) և վիճակագրական վերլուծությամբ («Excel-2010», «SPSS-26» ծրագրեր) եկանք այն եզրահանգման, որ զինծառայողների հուզական ինտելեկտի ֆակտորը ուղիղ և հակադարձ փոխկապվածության մեջ է ագրեսիվության բաղադրիչների հետ: Բացի այդ, զինծառայողների հուզական ինտելեկտի մակարդակը և ագրեսիվության դրսևորվածությունը պայմանավորված են պատերազմի սթրես-գործոնների ազդեցությամբ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.09.2023թ., գրախոսվել՝ 17.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Հիմնաբառեր՝ զինծառայողներ, մարտական ակտիվություն, հոգեբանական գործոններ, հուզական ինտելեկտ, ագրեսիվություն, պատերազմի սթրես-գործոններ, 44-օրյա պատերազմ, հոգեբանական կայունություն:

Հոգեբանական որոշ գործոնների ուսումնասիրությունը՝ ըստ մասնագիտական գրականության

Ներկայումս սպառազինության, ռազմական տեխնիկայի, կառավարման ավտոմատացված համակարգերի ստեղծումն ու զարգացումը, պատերազմավարման եղանակների և միջոցների արմատական փոփոխությունները զինվորական անձնակազմում կարող են առաջացնել մշտական հոգեկան լարվածություն, նյարդայնություն, որոնք իրենց հերթին կառաջացնեն հուզական անհարմարության զգացողություն՝ անորոշության պայմաններում վտանգի ու սպառնալիքի անընդհատ սպասումով, որը պայմանավորված է սթրեսային իրավիճակը վերապրելով՝ տվյալ անհատի ընդհանուր հակվածությամբ: Հոգեբանական գիտական գրականությունում (Ֆ. Գորբով, Կ. Գուրևիչ, Ա. Լեոնով, Վ. Լեբեդև, Գ. Բերեզովյ, Ա. Անցուպով, Յու. Շոյգու, Տ. Ռոզաչևա, Ն. Յացենկո և ուրիշներ) կարմիր թելով անցնում է այն միտքը, որ արտակարգ իրավիճակներում համապատասխան վարքի ցուցաբերումը կապված է անձի կոգնիտիվ, հուզական, կամային, անձնային հատկությունների հետ, որոնք թույլ են տալիս լարված իրավիճակում մոբիլիզացնել մտավոր, հոգեկան ու ֆիզիկական ռեսուրսները՝ նպատակին հասնելու համար (Шойгу и др. 127-128): Խնդրո առարկա պրոբլեմով ուսումնասիրություններ կատարվել են նաև ռազմական հոգեբանության ոլորտում (Մ. Ռեշոտնիկով, Ա. Կարայանի, Ի. Սիրոմյատնիկով, Ն. Կոնովալովա, Պ. Կորչյոմին, Բ. Տեպով, Ն. Ֆեդենկո, Ա. Բարաբաշնիկով, Ա. Ստեպանով, Մ. Չելենկով, Վ. Վարվարով, Տ. Ռոզաչևա, Ռ. Աբդուրախմանով, Մ. Կորոբեյնիկով, Մ. Չենչենկո, Լ. Արտիշչև, Ն. Գոլովին, Պ. Ագապեն, Պ. Մոկոր, Է. Բորինգա, Է. Դինտեր) մասնագետները նշում են, որ ժամանակակից պատերազմի մոտեցումներն ուղղված են զինվորական անձնակազմի վրա հոգեբանորեն ներգործելուն՝ նպատակ ունենալով խուճապ առաջացնել, կամքը կոտրել, օբյեկտիվ իրականության վերաբերյալ պատկերացումները խեղաթյուրել, և նման պայմաններում մարտական բարձր ակտիվություն ցուցաբերելու համար առաջնահերթ է հուզական կայունությունը (Караяни 72, Корчемный 87): Պատահական չէ, որ զորահրամանատարի, մարտիկի հոգեբանական գործոնների դրսևորման առանձնահատկությունները կարևորվել են դեռևս մ.թ.ա. 6-րդ դարից այնպիսի ռազմական տեսաբանների կողմից, ինչպիսիք են՝ Սուև Ցզին, Կլաուզեիցը, Ժոմինին և ուրիշները: Հեղինակներն իրենց աշխատություններում առանձնակի կարևորում են զինվորի հուզական հավասարակշռությունը, սթրեսակայունությունը, անձնային հատկությունները և այլ հոգեբանական գործոններ՝ դրանք համարելով պատերազմում հաջող ելք ունենալու առաջնային նախադրյալներ: Նրանք նշում են, որ պատերազմի ընթացքում յուրաքանչյուր խոչընդոտ հնարավոր է հաղթահարել ոչ միայն գիտելիքների, փորձությունների, այլև անձնային հատկությունների և հոգեկան կայունության շնորհիվ, հակառակ դեպքում անհնար է մարտական բարձր ակտիվություն ցուցաբերել (Հատվածներ Կառլ ֆոն Կլաուզեիցի 20-22, Жомини 55-56): Նրանց հայացքներն ու դրույթներն այսօր էլ շարունակում են մնալ արդիական և կիրառելի:

Խնդրի կարևորությունը հաստատվում է հայ հոգեբանների ուսումնասիրություններում (Հ. Ավանեսյան, Վ. Մարգարյան, Ա. Լոքյան, Մ. Մկրտումյան, Ն. Հակոբյան, Ռ. Աղուզումցյան, Կ. Վարդանյան, Չ. Ասատրյան, Խ. Գասպարյան և ուրիշներ): Արժեքավոր են Վ. Մարգարյանի ուսումնասիրությունները, որոնցում շեշտը դրվում է զինծառայողների հոգեբանական պատրաստման մեթոդների կատարելագործման խնդրի վրա՝ արդյունքը համարելով հոգեբանական

այնպիսի գործոնների ձևավորմանը, որոնք թույլ կտան դիմակայել ժամանակակից պատերազմի մարտահրավերներին (Մարգարյան 81-85):

Այսպիսով՝ հիբրիդային պատերազմներին պատրաստվելու և դիմակայելու համար զինվորական անձնակազմի ֆիզիկական պատրաստվածությունը հաղթանակ գրանցելու գործում քիչ դեր է կատարում՝ իր տեղը զիջելով հոգեբանական պատրաստմանը, որը կնպաստի անձնային հոգեբանական հատկությունների զարգացմանը:

Մասնագիտական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ առանձնակի ուշադրություն է հարկավոր դարձնել հուզական ինտելեկտի մակարդակին և ագրեսիվության արտահայտվածությանը, որոնցով պայմանավորված է զինծառայողների մարտական ակտիվության աստիճանը (Լոքյան, Բաղդասարյան, 105-118): Հուզական ինտելեկտն իր և իրեն շրջապատող մարդկանց հույզերը ճանաչելու և արդյունավետորեն կառավարելու ունակությունն է, որը զինծառայողներին (ժամկետայինից ավագ սպայական կազմ) հնարավորություն է տալիս անորոշությունների հանդեպ հանդուրժողականություն ցուցաբերել, խճճված իրավիճակներում սեփական և համաժառանգակիցների հույզերը հասկանալ և հնարավորինս կառավարելի դարձնել, թույլ չտալ բացասական հույզերը խոչընդոտեն մարտական խնդրի հաջող կատարմանը, կարողանալ ստացված տեղեկույթից խուճապի չմատնվել և ճշգրտել հակառակորդից ստացված տեղեկույթի հավաստիությունը, մարտի դաշտում խելամիտ ինքնագոհողության գնալ (Краснов и Корнилова 28-43): Ինչ վերաբերում է ագրեսիվությանը, ապա այս հատկությունը պայմանավորում է անձի ակտիվությունը և ադապտիվությունը: Գոյություն ունի ագրեսիվության նորմա, որն անհրաժեշտ է արտաքին միջավայրում ակտիվ գործունեություն ծավալելու համար: Մարտական իրադրությունում զինծառայողի նորմայի մակարդակում ագրեսիվությունը բնութագրվում է խոչընդոտների հաղթահարմամբ, հակազդմամբ, հարձակմամբ, որը նվազեցնում է տազնապայնությունը, քանի որ իր ագրեսիայով ճնշում է բարձր տազնապայնության դրսևորվածությունը (Басс 27-28):

Այսպիսով՝ լարված պայմաններում մարտական բարձր ակտիվություն ցուցաբերելու համար առաջնային է մարտական պատրաստման աշխատանքներն ուղղել բոլոր մակարդակի զինծառայողների շրջանում հոգեբանական կայունության բավարար մակարդակի ձևավորմանը, որը հնարավորություն կտա իրավիճակին համապատասխան վարքի ռազմավարություն ընտրել: Հոգեբանական և ռազմական գրականության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ զինծառայողների հոգեբանական պատրաստումը պաշտպանությանը պետությանը պատրաստման կարևոր բաղադրիչներից է:

Հետազոտության նկարագրությունը և արդյունքների վերլուծությունը

Հայրենական մասնագիտական գրականության վերլուծությունը վկայում է, որ Արցախյան 44-օրյա պատերազմին մասնակից զինծառայողների (ժամկետայինից մինչև ավագ սպայական կազմ) հուզական ինտելեկտի և ագրեսիվության միջև կապը մասնակիորեն է ուսումնասիրվել, ուստի հետազոտության տվյալների վերլուծությունը խիստ անհրաժեշտ է:

Համաձայն առաջադրված նպատակի և խնդիրների՝ գնահատվել է 44-օրյա պատերազմին մասնակից (փորձարարական խումբ, որտեղ $n=164$) և մասնակցություն չունեցած (ստուգիչ խումբ, որտեղ $n=161$) զինծառայողների հուզական ինտելեկտը Ն. Հոլի՝ (Աղուզումյան, Պետրոսյան, Պողոսյան, Խաչատրյան 172-175) ագրեսիվությունը Բասս-Պերիի ստանդարտացված, հայերեն թարգմանված թեստերի կիրառմամբ (Ավանեսյան և ուրիշներ 91-94):

Հետազոտությունում ներառված անձինք բաշխվել են՝ ըստ կոչումների (ժամկետային, շարքային, ենթասպայական, կրտսեր և ավագ սպայական կազմ), որը ներկայացված է աղյուսակի տեսքով (տես աղյուսակ 1):

Աղյուսակ 1

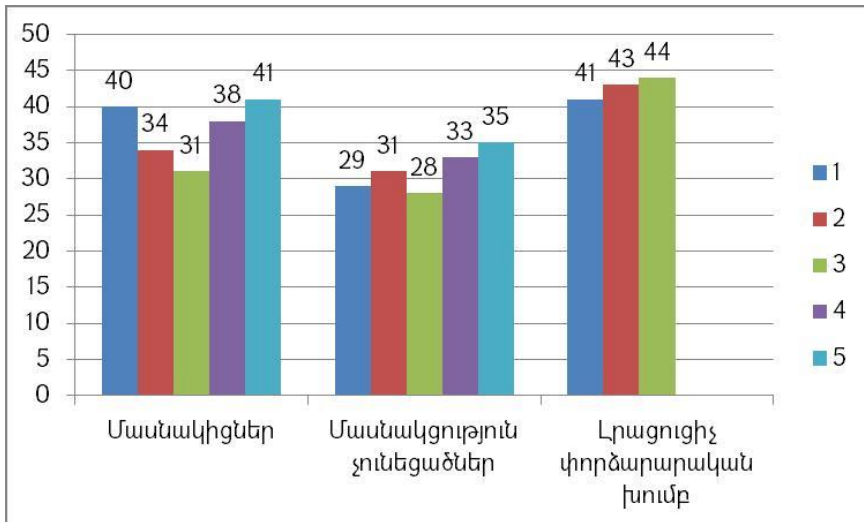
Հետազոտական ընտրանքի բաշխվածությունը

N	Խմբերը	Մասնակիցներ և մասնակցություն չունեցածներ /N մարդ
1	Ժամկետային կազմ	Փորձարարական - (N1=30)
2	Ժամկետային կազմ	Ստուգիչ- (N2=30)
3	Շարքային կազմ	Փորձարարական- (N3=29)
4	Շարքային կազմ	Ստուգիչ- (N4=28)
5	Ենթասպայական կազմ	Փորձարարական - (N5=27)
6	Ենթասպայական կազմ	Ստուգիչ- (N6=27)
7	Կրտսեր սպայական կազմ	Փորձարարական - (N7=28)
8	Կրտսեր սպայական կազմ	Ստուգիչ- (N8=28)
9	Ավագ սպայական կազմ	Փորձարարական - (N9=50)
10	Ավագ սպայական կազմ	Ստուգիչ- (N10=48)
Թեստերի ամբողջ փաթեթը լրացրել է ընդամենը		325+90=415
Ցուցանիշները կամ համարվել են անվավեր կամ թեստերը չեն լրացվել ընդամենը		35

Ստացված տվյալները ենթարկվել են վիճակագրական նախնական մշակման «Excell-2010» ծրագրային փաթեթի օգնությամբ, այնուհետև «SPSS-26» ծրագրային փաթեթով, որը ներառում է վերլուծական մեթոդների և ընթացակարգերի լայն հավաքակազմ: Սույն հոդվածում ներկայացված են տվյալների ակնհայտ տարբերությունները, որոնք հնարավորություն են տալիս համապատասխան եզրահանգումներ կատարել և առաջարկություններ մշակել:

Հուլգական ինտելեկտի ուսումնասիրությամբ պարզվել է, որ մարտական գործողություններին մասնակից զինծառայողների հուլգական ինտելեկտի մակարդակը միջին է՝ ի տարբերություն մասնակցություն չունեցածների: Ենթադրում ենք՝ մարտի սթրես-գործոնների ազդեցությամբ է պայմանավորված հուլգական ինտելեկտի համեմատաբար բարձր մակարդակը: Այս ենթադրությունը հաստատելու համար մեր կողմից գնահատվել է նաև մարտական գործողություններին մասնակցություն չունեցած զինծառայողների հուլգական ինտելեկտը, որը ակնհայտ ցածր մակարդակում էր գտնվում՝ պայմանավորված լարված իրավիճակում չգտնվելով՝ որոշ զինծառայողների հարմարման (ժամկետայինների մեծ մասը Նորակոչիկ էր), կրթական մակարդակի, ագրեսիվության բարձր դրսևորումների և այլ խնդիրների հետ:

Մարտական գործողություններին մասնակից և մասնակցություն չունեցած բոլոր մակարդակների զինծառայողների հուլգական ինտելեկտի գումարային ցուցանիշների միջին տվյալները ներկայացված են նկար 1-ում:

Հավելում ժամկետային կազմ (փորձարարական և ստուգիչ) և ջրկի, դասակի, վաշտի, գումարտակի, զորամասի հրամանատարներ, 2-ը շարքային կազմ (փորձարարական և ստուգիչ) և մարտում աչքի ընկած զինծառայողներ, 3-ը ենթասպայական կազմ (փորձարարական և ստուգիչ) և 2022 թ. սեպտեմբերյան մարտական գործողություններին մասնակից զինծառայողներ, 4-ը կրտսեր սպայական կազմ (փորձարարական և ստուգիչ), 5-ը ավագ սպայական կազմ, (փորձարարական և ստուգիչ):

Նկար 1. *Մարտական գործողություններին մասնակից և մասնակցություն չունեցած զինծառայողների հուզական ինտելեկտի գումարային ցուցանիշների արտահայտվածության աստիճանները*

Ցուցանիշների ակնհայտ տարբերություն տեսնում ենք երկու խմբերի ժամկետային կազմի զինծառայողների տվյալների միջև (միջին գումարային ցուցանիշները փորձարարական և ստուգիչ հետազոտական խմբերում համապատասխանաբար՝ ($M=40$, $StDev=17.4$, $M=30$, $StDev=20$) ավագ սպայական կազմի զինծառայողների տվյալների միջև (միջին գումարային ցուցանիշները փորձարարական և ստուգիչ հետազոտական խմբերում համապատասխանաբար՝ $M=41$, $StDev = 15.0$, $M=30$, $StDev = 33$): Ըստ Ստյուդենտի t չափանիշի՝ ժամկետայինների երկու խմբերում էական տարբերություններ գրանցվել են այլ մարդկանց հույզերի ճանաչման ենթագործոնի դեպքում ($t=2,270$, $p<0,01$), իսկ ավագ սպայական կազմի դեպքում տարբերվում են սեփական հույզերի կառավարման ցուցանիշով ($t=3,330$, $p<0,001$) հավանականությամբ: Մնացած խմբերի դեպքում էական տարբերություններ չեն գրանցվել:

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ պատերազմի սթրես-գործոնները նպաստել են հուզական կայունության ձևավորմանը՝ թույլ տալով լարված իրավիճակում գիտակցաբար գործել և մասնագիտական հմտություններն օգտագործել՝ ընդհանուր նպատակներին համեմուլ համար: Այս մասին են փաստում նաև մարտական գործողություններին մասնակից ջրկի, վաշտի, դասակի, գումարտակի, զորամասի հրամանատարների ($n=30$), մարտում աչքի ընկած զինծառայողների ($n=30$) և 2022 թ. սեպտեմբերյան մարտական գործողություններին մասնակից զինծառայողների ($n=30$) հուզական ինտելեկտի միջին և բարձր մակարդակները: Այստեղից հետևություն, որ հուզական ինտելեկտի զարգացումը հնարավորություն կտա մարտական իրադրությունում մարտական բարձր ակտիվություն ցուցաբերել:

Անդրադառնանք ագրեսիվության տվյալներին: Մարտական գործողություններին մասնակից զինծառայողների ագրեսիվության բոլոր բաղադրիչները գտնվում են նորմայի մակարդակում, իսկ մասնակցություն չունեցած ժամկետային զինծառայողների թշնամանքի, շարքային և ենթասպայական կազմի զինծառայողների ֆիզիկական ագրեսիան նորմայի մակարդակից բարձր է (տե՛ս աղյուսակ 2): Նշվածը ներկայացված է նաև աղյուսակի տեսքով.

Աղյուսակ 2.

Ագրեսիվության ախտորոշման մեթոդիկայի համեմատական տվյալները հետազոտական խմբերում M_1 - ժամկետային փորձարարական, M_2 - ժամկետային ստուգիչ, M_3 - շարքային փորձարարական, M_4 - շարքային ստուգիչ, M_5 - ենթասպայական փորձարարական, M_6 - ենթասպայական ստուգիչ ($n=171$)

	Ֆիզիկական ագրեսիա	Չայրույթի ագրեսիա	Թշնամանք ագրեսիա	Վերբալ ագրեսիա
M_1	4	3	3	3
σ_1	2.0	2.1	1.9	1.3
M_2	4	3	6	3
σ_2	1.9	1.7	2.1	1.2
M_3	3	3	3	4
σ_3	1.7	1.8	1.5	1.7
M_4	6	3	3	3
σ_4	1.4	1.9	1.8	1.2
M_5	4	3	3	3
σ_5	1.9	1.7	1.9	1.1
M_6	5	3	4	2
σ_6	1.9	1.5	1.9	1.2

Այս տվյալների համեմատությունը թույլ է տալիս ասել, որ մարտական գործողություններին մասնակցություն չունեցած ժամկետային զինծառայողների շրջանում բարձր է թշնամանքի ագրեսիան ($M=6$, $StDev=2.1$), շարքային և ենթասպայական կազմերի շրջանում բարձր է ֆիզիկական ագրեսիան ($M=6$, $StDev=1.4$ $M=5$, $StDev=1.9$): Մնացած խմբերում ագրեսիվության արտահայտվածությունը նորմայի մակարդակում է, իսկ ստանդարտ շեղումը ցածր է, ուրեմն խումբը միատարր է: Ինչպես տեսնում ենք, ժամկետայինների շրջանում ագրեսիվությունը դրսևորվել է գաղափարի ձևով, այսինքն՝ այլ մարդուն վիրավորելու և կասկածելու ակնկալիքով, իսկ շարքային և ենթասպայական կազմերում՝ ֆիզիկականի, այսինքն՝ հարվածելու, վնաս պատճառելու հետ: Ենթադրվում է, որ ագրեսիվության բարձր արտահայտվածությունը Նշյալ խմբերում կապված է մարտական գործողություններին մասնակցություն չունենալու հանգամանքով:

Այսինքն՝ նկատելի է հետևյալ օրինաչափությունը. մարտական գործողություններին մասնակից զինծառայողների հուզական ինտելեկտը բարձրացել է, իսկ ագրեսիվությունը նորմայի մակարդակին է հասել պատերազմի սթրես-գործոնների ազդեցության հետևանքով, իսկ մարտական գործողություններին մասնակցություն չունեցած զինծառայողների ագրեսիվության բարձր արտահայտվածությունը կապված է մարտին մասնակցություն չունենալու և ցածր մակարդակի հուզական ինտելեկտի հետ:

Համահարաբերակցային վերլուծության արդյունքները

Կատարվել է հուլիսական ինտելեկտը և ագրեսիվությունը բնութագրող ցուցանիշների համեմատական վերլուծություն: Հուլիսական ինտելեկտի բոլոր բաղադրիչների և ֆիզիկական, թշնամանքի, գայրույթի ագրեսիայի միջև կան միջին, մեծ ամրության ուղիղ և հակադարձ կապեր: Նախ կատարել ենք ընտրանքի նորմալ բաշխվածության ստուգում՝ ըստ Կոլմոգորով-Սմիրնովի չափանիշի, համաձայն որի՝ հետազոտական խմբերում առկա են նորմալ բաշխվածության ցուցանիշներ: Այնուհետև կոռելյացիոն գործակիցը (r) հաշվարկվել է Պիրսոնի զույգ կոռելյացիայի գործակիցի օգնությամբ (Գալստյան 35-36):

Համաձայն կոռելյացիոն վերլուծության՝ 44-օրյա պատերազմին մասնակից զինծառայողների հուլիսական ինտելեկտի և ագրեսիվության բաղադրիչների միջև $p \leq 0,05$ հավաստիության միջին ամրության բացասական համահարաբերակցային նշանակալից կապեր են հաստատվել հուլիսական տեղեկացվածության և ֆիզիկական ագրեսիայի ($r = -0,195$), ինքնամոտիվացիայի և թշնամանքի ագրեսիայի ($r = -0,155$), ապրումակցման և ֆիզիկական ագրեսիայի ($r = -0,173$) միջև: Իսկ $p \leq 0,01$ հավաստիության ամուր բացասական համահարաբերակցային նշանակալից կապեր են հաստատվել սեփական հույզերի կառավարման և գայրույթի ագրեսիայի ($r = -0,210$), ապրումակցման և գայրույթի ագրեսիայի ($r = -0,332$) միջև: Այս կապերը բացատրվում են նրանով, որ զարգացած հուլիսական ինտելեկտը նվազեցնում է ագրեսիվության բարձր դրսևորվածությունը: Կարող ենք ենթադրել, որ սեփական հույզերը հասկանալու և կառավարելու բարձր մակարդակը նպաստում է ֆիզիկական, թշնամանքի և գայրույթի ագրեսիայի ցածր դրսևորմանը՝ թույլ տալով զինծառայողներին մարտական խնդիրը հաջողությամբ կատարել:

44-օրյա պատերազմին մասնակցություն չունեցած զինծառայողների խմբում բացահայտվել են $p \leq 0,01$ հավաստիության նշանակալի բացասական ամուր կոռելյացիոն կապեր սեփական հույզերի կառավարման և թշնամանքի ագրեսիայի ($r = -0,210$), ինքնամոտիվացիայի և ֆիզիկական ագրեսիայի ($r = -0,212$), $p \leq 0,05$ միջին ամրության բացասական կոռելյացիոն կապ է հաստատվել այլ մարդկանց հույզերի ճանաչման և թշնամանքի ագրեսիայի ($r = -0,158$), միջև: Այս համատեքստում տեղին է նշել Ռ. Բերոնի և Դ. Ռիչարդսոնի այն միտքը, ըստ որի՝ ագրեսիան այլ մարդկանց վնաս կամ ցավ պատճառելուն ուղղված վարքագիծ է, որն անմիջականորեն կապված է բացասական հույզերի ու ձգտումների հետ (Берон и Ричардсон 27-32): Բացահայտված կապերը ցույց են տալիս, որ մարտական գործողություններին մասնակցություն չունեցած զինծառայողների՝ սեփական հույզերի կառավարման և ինքնամոտիվացիայի ցածր զարգացվածությունը նպաստել է թշնամանքի և ֆիզիկական ագրեսիայի դրսևորմանը, որը, մեր կարծիքով, անմիջականորեն կապված է նրանց՝ մարտում մասնակցություն չունենալու, այսինքն՝ իրական մարտական գործողություններին հոգեբանական կոփվածության ոչ բավարար մակարդակի հետ: Այս արդյունքները հիմնավորում են միջին ցուցանիշների միավորները (տե՛ս աղյուսակ 2): Հատկանշական է ինքնամոտիվացիայի և ֆիզիկական ագրեսիվության հակադարձ փոխկապվածությունը: Այս համատեքստում տեղին է նշել Ա. Բասսի այն դիտարկումը, որ ագրեսիվ գործողություններ կատարող անձը հերքում է ցանկացած մոտիվացիա՝ իր վարքն ուղղելով այլ մարդկանց վնասելուն, վիրավորելուն, հարվածելուն (Басс 60-67):

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ զինվորական անձնակազմի մարտական ակտիվությունը պայմանավորված է հոգեբանական կայունությամբ, որը հնարավոր է ձևավորել մարտական պատրաստման աշխատանքների միջոցով: Փորձարարական հետազոտությունները ցույց տվեցին, որ 44-օրյա պատերազմին մասնակից զինծառայողների շրջանում հուլիսական ինտելեկտի միջին մակարդակը ուղիղ

համեմատականով պայմանավորված է պատերազմի սթրես-գործոնների ազդեցությամբ, որի հետևանքով ագրեսիվությունը նվազել է: Նույնը չենք կարող ասել պատերազմին մասնակցություն չունեցած զինծառայողների մասին, քանի որ նրանց շրջանում հուզական ինտելեկտի մակարդակը ցածր է, իսկ թշնամանքի և ֆիզիկական ագրեսիվությունը բարձր արտահայտվածություն ունի, որը պայմանավորված է մարտական գործողություններին մասնակցություն չունենալու հանգամանքով: Այստեղից հետևություն, որ մարտական պատրաստման գործընթացում մեծ ուշադրություն է հարկավոր դարձնել հոգեբանական պատրաստմանն ուղղված միջոցառումներին՝ նպաստելով բոլոր մակարդակների զինծառայողների շրջանում հոգեբանական բավարար մակարդակի կայունության ձևավորմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աղուզումցյան Ռուբեն, Պետրոսյան Լաուրա, Պողոսյան Սոնա, Խաչատրյան Աննա, *Կառավարիչների հոգեբանական ընտրության գործընթացի առանձնահատկությունները*, Երևան: ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիա, 2016:
2. Ավանեսյան Հրանտ, Ասրիյան Էլինա, Ստեփանյան Լուսինե, Հարությունյան Նարինա, Հովհաննիսյան Սահակ, *Չինվորի հոգեկան հատկությունների գնահատման և զարգացման մեթոդներ (գործնական հոգեբանություն)*, Երևան: ՀՀ ԵՊՀ, 2017:
3. Գալստյան Ալինա, *Մաթեմատիկական վիճակագրության մեթոդները հոգեբանական հետազոտություններում (ուսումնական ձեռնարկ)*, Երևան, 2015:
4. Գոլովին Նիկոլայ, *Պատերազմի հետազոտություններ, մաս 2: Աշխատանքային տեսրեր*, Երևան: ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի հրատ., 2021, № 7:
5. Լոքյան Արսեն և Բաղդասարյան Սվետլանա, *«Մարտական ակտիվություն» և «մարտունակություն» եզրույթների կիրառման առանձնահատկությունների և իմաստային տարբերակվածության շուրջ*. Գիտական Արցախ, 2022, № 3. DOI: 10.52063/25792652-2022.3.14-173:
6. Հակոբյան Նաիրա և Խաչատրյան Աննա, *Բնակչության շրջանում բարոյա-հոգեբանական աշխատանքների կազմակերպման որոշ առանձնահատկություններ: «ՀԲ», 2021, № 3:*
7. Հատվածներ Կառլ ֆոն Կլաուզկեիցի «Պատերազմի մասին» աշխատությունից»: «ՀԲ» ՈԳՀ-ի «Աշխատանքային տեսրեր» հավելված, Երևան: ՀՀ ՊՆ ՊԱՀՀ-ի հրատ., 2020, № 3:
8. Басс, Алексей Психология агрессии. *Вопросы психологии*, 1967, № 3.
9. Берон, Роберт и Ричардсон, Дебора. *Агрессия*, 2-ое изд. СПб: Питер, 2014.
10. Жомини, Генрих. *Стратегия и тактика в военном искусстве*. М.: «Центрполиграф», 2023.
11. Караяни, Александр и Сыромятников, Игорь. *Военная психология*. Москва. ВУ, 2016.
12. Корчемный, Петра и др. *Военная психология: методология, теория, практика. Учебно-методическое пособие*. М.: Издательство. Воениздат, 2010.
13. Краснов, Евгений и Корнилова, Татьяна, Эмоциональный интеллект и толерантность к неопределенности как предикторы результативности деятельности военных руководителей. *Вестник СПбГУ, сер. 16: «Психология. Педагогика»*, 2016, вып. 3. DOI: 10.21638/11701/spbu16.2016.304.
14. Шойгу, Юлия и др. *Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных*. М.: Смысл, 2007.

WORKS CITED

1. Aghuzumtsyan Ruben, Petrosyan Laura, Poghosyan Sona, Khachatryan Anna, *Karavarichneri hogebanakan yntrutyun gorcyntaci arandznahatkutyunnery*, Erevan: HH Petakan karavarman academia, 2016. [Features of the Process of Psychological Selection of Managers, Academy of Public Administration of RA] (in Armenian).
2. Avanesyan Hrant, Asriyan Elina, Stepanyan Lusine, Harutyunyan Narine, Hovhannisyan Sahak, *Zinvori hogekan hatkutyunneri gnahatman ev zargacman metodner (gorcnakan hogebanutyun)*, Erevan: HH EPH, 2017. [Methods of Assessment and Development of Soldier's Mental Qualities, YSU] (in Armenian).
3. Galstyan Alina, *Matematikakan vichakagrutyun metodnery hogebanakan hetazotutyunnerum (usumnakan dzernark)*, Erevan, 2015. [Methods of Mathematical Statistics in Psychological Research, YSU] (in Armenian).
4. Golovin Nikolay, *Paterazmi hetazotutyunner, mas 2: Ashxatanqayin tetrer*, Erevan: HH PN PAHH-i hrat., 2021, № 7. [War Studies, Part 2, NDRU of RA] (in Armenian).
5. Lokyan Arsen, Baghdasaryan Svetlana, «*Martakan aktivutyun*» ev «*Martunakutyun*» *ezruytneri kirarman arandznahatkutyunneri ev imastayin tarberakvacutyun shurj*. Gitakan Arcax, 2022, № 3. DOI 10.52063/25792652-2022.3.14-173. [On the Specifics and Semantic Differentiation of the Terms "Combat Activity" and "Combat Capability", Scientific Artsakh journal] (in Armenian).
6. Hakobyan Naira ev Khachatryan Anna, *Bnakchutyan shrjanum baroyahogebanakan ashxatanqneri kazmakerpamn vorosh arandznahatkutyunner: «HB»*, 2021, № 3. [Some Features of the Organization of Moral and Psychological Work among the Population, Armenian Army journal] (in Armenian).
7. Hatvacner Karl fon Klauzevitsi «*Paterazmi masin ashxatutyunic*»: «HB» RGH-i «*Ashxatanqayin tetrer*» havelvats, Erevan: HH PN PAHH-i hrat., 2020, № 3. [About the War, NDRU of RA] (in Armenian).
8. Bass Aleksey, *Psihologiya agressii*. Voprosy psihologii, 1967, № 3. [Psychology of Aggression, Psychology issues] (In Russian).
9. Beron Robert i Richardson Debora, *Agressiya*, 2-oe izd. SPB: Piter, 2014. [Aggression, Saint Petersburg] (In Russian).
10. Zhomini Genrih, *Strategiya i taktika v voennom iskusstve*. M.: «Centropoligraf», 2023. [Strategy and Tactics in Military Art, M.] (In Russian).
11. Karayani Aleksandr i Syromyatnikow Igor', *Voennaya psihologiya*. Moskva. VU, 2016. [Military Psychology, Moscow] (In Russian).
12. Korcheomny Petra i dr. *Voennaya psihologiya: metodologiya, teoriya, praktika. Uchyobno-metodicheskoe pocobiye*. M.: Izdatel'stvo. Voenizdat, 2010. [Military Psychology: Methodology, Theory, Practice, Moscow] (In Russian).
13. Krasnov Evgenij i Kornilova Tat'yana. *Emocional'nyj intellect i tolerantnost' k neopredelennosti kak prediktory rezul'tativnosti deyatel'nosti voennyh rukovoditelej*. Vestnik SPBGU, ser. 16: «Psihologiya. Pedagogiya», 2016, vyp. 3. [Emotional Intelligence and Tolerance for Uncertainty as Predictors of Military Leadership Performance, SPBGU] (In Russian).
14. Shoigu Yuliya i dr. *Psihologiya ekstremal'nyh situacij dlya spasatelej i pozharnykh*. M.: Smysl, 2007. [Psychology of Extreme Situations for Rescuers and Firemen, Moscow] (In Russian).

**EMOTIONAL INTELLIGENCE AND AGGRESSIVENESS:
CORRELATION FEATURES IN THE VIEW OF SERVICEMEN
PARTICIPATING IN THE 2020 44-DAY ARTSAKH WAR**

SVETLANA BAGHDASARYAN

*Ministry of Defense of the Republic of Armenia,
National Defensive Research University,
Center for Research on Strategic Leadership and
Management, Research Fellow;
State Academy of Management, Chair of Psychology and
Political Science, Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this article is to reveal the results of the correlation analysis of emotional intelligence and aggressiveness of servicemen (contract, active duty, non-commissioned officers, junior and senior officers) who participated and did not participate in the 2020 44-day Artsakh war, bringing forward the hypothesis that the degree of combat activity of a serviceman in a combat situation is directly proportional to their psychological stability particularly with the level of emotional intelligence and the manifestation of aggressiveness. The evidence of combat activity is associated with mental, psychological and physical tasks, which are caused both by changes in the methods and means of warfare, as well as by abruptness, negative information, psychological and other psycho-emotional influences. Therefore, considering aforementioned conditions, the study of the factors that encourage military personnel to combat activity is a priority. Based on the purpose of the article, the following questions arise: to study and experimentally identify the average indicators of emotional intelligence and aggressiveness of military personnel who participated in combat operations, to identify the correlational features of these psychological factors by drawing appropriate conclusions. As a result of psychological testing (N. Hall's emotional intelligence, Bass-Perry aggressiveness diagnostic methods) and statistical analysis («Excell-2010», «SPSS-26» programs), we came to a conclusion that the factor of emotional intelligence of servicemen is directly and inversely correlated with the components of aggressiveness. In addition, the level of emotional intelligence of servicemen and the manifestation of aggressiveness are determined by the impact of war stress factors.

Key words: *servicemen, combat activity, psychological factors, emotional intelligence, aggressiveness, war stressors, 44-day war, psychological stability.*

КОРРЕЛЯЦИОННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И АГРЕССИВНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, УЧАСТВОВАВШИХ В 2020 Г. В 44-ДНЕВНОЙ АРЦАХСКОЙ ВОЙНЕ

СВЕТЛАНА БАГДАСАРЯН

*аспирант кафедры психологии и политологии Государственной Академии
Управления Республики Армения,
ученый-аналитик Центра исследований
стратегического лидерства и управления
Национального исследовательского университета
обороны Министерства Обороны Республики Армения
г. Ереван, Республика Армения*

Цель данной статьи – раскрыть результаты корреляционного анализа эмоционального интеллекта и агрессивности военнослужащих (контрактников, действующей службы, прапорщиков, младших и старших офицеров), участвовавших и не принимавших участие в 44-дневной Арцахской войне 2020 г., выдвигая при этом гипотезу о том, что степень боевой активности военнослужащего в боевой обстановке прямо пропорциональна его психологической устойчивости, а в особенности – уровню его эмоционального интеллекта и проявлению агрессивности. Демонстрация боевой деятельности связана с умственными, психологическими и физическими нагрузками, которые обусловлены как изменениями в способах и средствах ведения войны, так и внезапностью, негативной информацией, психологическими и другими психоземональными воздействиями. В таких условиях изучение факторов, побуждающих военнослужащих к боевой активности, становится первоочередной задачей. Исходя из цели статьи ставятся следующие задачи: изучить и экспериментально выявить средние показатели эмоционального интеллекта и агрессивности военнослужащих, участвовавших и не участвовавших в боевых действиях, выявить корреляционные особенности этих психологических факторов и оформить соответствующие выводы. В результате психологического тестирования (Методы диагностики эмоционального интеллекта Н. Хола, агрессивности Басс-Перри) и статистического анализа (программы «Excell-2010», «SPSS-26») мы пришли к выводу о том, что фактор эмоционального интеллекта военнослужащих прямо и обратно коррелирует с компонентами агрессивности. Кроме того, уровень эмоционального интеллекта военнослужащих и проявление агрессивности определяются воздействием стрессовых факторов войны.

Ключевые слова: *военнослужащие, боевая активность, психологические факторы, эмоциональный интеллект, агрессивность, стрессоры войны, 44-дневная война, психологическая устойчивость.*

THE GLOBAL AND REGIONAL DEBT CRISIS *

UDC 336.2

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-143

ASHOT MARKOSYAN

*Armenian State University of Economics,
Senior Expert at «Amberd» Research Center,
Doctor of Economics, Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
ashotmarkos@rambler.ru
[ORCID: 0000-0002-5077-4253](https://orcid.org/0000-0002-5077-4253)*

ELYANORA MATEVOSYAN

*National Academy of Sciences of the RA,
Institute of Economics after M. Kotanyan,
Head of the «Macroeconomic Issues and Finances» scientific direction,
Ph.D. of Sciences (Economics), Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia
eleonora_matevosyan@ysu.am
[ORCID: 0000-0002-9685-4363](https://orcid.org/0000-0002-9685-4363)*

MERUZHAN MARKOSYAN

*«Political, legal and Economic Research and Forecasting» NGO,
Ph.D. of Sciences (Economics),
Yerevan, the Republic of Armenia
markosyan844@gmail.com
[ORCID: 0000-0003-3608-0375](https://orcid.org/0000-0003-3608-0375)*

In the conditions of the globalization of the global economy and the deepening of economic integration, the external debt appears as a unique form of relations between the global economy and individual regions and group of countries. External debt affects a country's creditworthiness and investors' expectations. Such a circumstance creates a unique chain of interdependencies and interconnections between them. There is a situation where "everyone depends and is connected to everyone". It is obvious that foreign debt is a special form of loanable capital, which, as shown by the development indicators of the global economy in the last decade, has a progressive coefficient of other main macroeconomic indicators (GDP, foreign trade turnover, including exports and imports).

The purpose of this article is to study, evaluate, and measure the effectiveness of external government debt use, particularly in the context of the

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.07.2023թ., գրախոսվել՝ 03.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

former Soviet Union countries and the countries of the South Caucasus region. To that end, the following problems have been addressed:

- **assess the impact of foreign public debt on economic growth, as well as foreign trade turnover, including exports and imports.**

This article used methods of scientific abstraction, induction and deduction, absolute and comparative efficiency assessment of statistical rankings, synthesis, and economic rates. Based on the proposed methodology, the impact of external public debt on the above indicators has been measured and evaluated.

The study found that a 1 percent increase in external public debt led to.

- **The rate of external debt growth rate / GDP growth rate was 1.2 in 2015 and 4.0 in 2021,**
- **The rate of external debt growth rate / external trade growth rate was 1.2 in 2015 and 3.9 in 2021.**
- **Included:**
- **The rate of external debt growth rate / export growth rate was 1.2 in 2015 and 3.9 in 2021,**
- **External debt growth rate / import growth rate was 1.2 in 2015 and 4.0 in 2021.**

Therefore, it becomes significant in the economic policy of the state to reveal the reasons for attracting foreign debt. The analysis of the trends of debt indicators among the socio-economic development of individual regions and group of countries take a unique place in the global debt crisis.

Key words: *External debt, short-term and long-term debt, debt burden, foreign trade turnover, export and import of goods and services, gross domestic product, debt growth ratio.*

Introduction

As evidenced by the historical development of the global economy, debt as a tool accompanying the development of the state and regulating economic relations was and currently continues to be an indispensable means of accompanying the development. The point is that, as evidenced by the research of macroeconomic indicators of the global economy and individual regions and the identification of the connections between them, there are few or very rare cases in the world when this or that state does not form foreign debt. As is known, the debt is both external and internal. As a rule, foreign debt is cheaper for the state and its taxpayers than domestic debt, which is the reason for the progressive rate of growth of foreign debt compared to domestic debt.

The aim of the research is to identify the 2010-2021 the relations between the external trade turnover of the GDP of the global economy and the external debt during the period, to present the dozens of countries with the largest debt burden, as well as the ones with the smallest debt burden, to analyze the relationship between the external debt and macroeconomic indicators of the republics that were part of the former Soviet Union, in order to identify the progressive coefficients of the external debt magnitudes. An important place is also given to the identification and analysis of the trends and features of foreign debt in individual regions (the South Caucasus, Armenia and its neighboring countries, and republics of the South Caucasus).

Literature Review

According to the "Explanatory Dictionary of Commonly Used Economic Terms" the concept of debt is defined as:

"Debt, долг, պարտք" - is a certain amount of money or other asset, which legal person has borrowed from another person and, as a rule, is obliged to return it within a specified period, upon fulfillment of certain conditions. Debt arises as a result of late payment or loan disbursal (Explanatory dictionary of the most useful economic terms, 2008, p. 132).

Debt has existed in history since ancient times. Depending on different periods and civilizations, the debt was repaid in different ways. For example, American Indians had an interesting tradition, if someone borrowed money, he put his name as collateral. Until the debtor did not return the debt, all the inhabitants of the village called him with gestures and sounds.

In towns and other areas of 11th-century France, the term "Ostadium", which translates as "hostage", was accepted. According to a similar contract, the debtor could not leave the city until he had paid his debt in full. In ancient India it was customary for a creditor to draw a circle around a debtor, from which the debtor could not leave until his debt was paid; until the debt was paid off, leaving the circle was punishable by beheading (Khachatryan, Narine, "Public debt", Vanadzor 2022).

1. One of the classical economists, Adam Smith, viewed the payment of interest on foreign debt as a loss or diminution of national wealth as it flows to the country that is the creditor of the country servicing the debt. Adam Smith said: "The progress of the enormous debts which at present oppress, and will in the long-run probably ruin, all the great nations of Europe, has been pretty uniform" (Wolff, Jessica, 1998, p. 1).

External Debt

Gross external debt is the non-contingent, current liabilities of the reporting country towards non-residents at a certain point in time, which provide for future payments in the form of interest payments and/or principal repayments. External debt, as a rule, arises on the basis of contractual relations, according to which one structural unit (the debtor) undertakes obligations to another structural unit (the creditor) to return the principal amount with or without interest, or to pay the interest without returning the principal amount (International Debt Statistics, World Bank, 2023).

1. External debt is the portion of a country's total debt owed to creditors outside the country. Debtors can be governments, corporations, or private households. According to the definition of the World Bank, "Total external debt is the debt of non-residents that is repaid in foreign currency, goods or services" (Statistical yearbook of Armenia, 2017, 448).

Gross external debt is the actual current and unpaid amount of outstanding liabilities at any point in time that require principal and/or interest payments at some point in time in the future and represent the liabilities of residents to non-residents (Statistical Yearbook of Armenia, 2022, page 508).

Current Methodology of External Debt

Data on external debt are collected through the World Bank's Debtor Reporting System (DRS). Long-term debt data are compiled using country reports on government and publicly guaranteed borrowing on a loan-by-loan basis and private unguaranteed borrowing on an aggregate basis. This data is supplemented by information from major multilateral banks and official credit agencies of major creditor countries. Data on short-term debt are collected from the Quarterly External Debt Statistics (QEDS) database, jointly developed by the World Bank and the IMF, and through the International Settlements Data Reporting Systems. Debt data is presented in the maturity currency and

compiled and published in US dollars. Exchange rates are taken from International Financial Statistics of IMF (Tin Yu To, Anthony and Agarwal, Parul, MAY 18, 2023).

Under the current methodology for accounting and managing external debt, total debt service is contrasted with countries' ability to earn foreign exchange through goods, services, primary income and workers' remittances. Debt ratios are used to assess the sustainability of a country's debt service obligations, but no absolute rule determines which values are too high. An empirical analysis of developing country experience and debt service performance shows that debt service difficulties become increasingly likely when the current value of debt reaches 200 percent of exports. However, what constitutes a sustainable debt burden varies by country. Countries with fast growing economies and exports are likely to be able to maintain higher levels of debt (External debt stocks, total, World Bank, 2023).

The influence of the external state debt on the economy is determined by the change of a number of macroeconomic indicators, from which the authors have studied the rates of economic growth, as well as the indicators of trade turnover, including export and import. This effect is measured by the ratio of the growth of the above-mentioned macroeconomic indicators and the growth of the external state debt. And if this ratio is greater than one, then it is accepted that the external state debt has been used effectively, and vice versa, if the ratio less than one, then the opposite statement is true. Such an approach is used by international organizations (such as IMF and World Bank) and national organizations.

The Main Reasons for Attracting Foreign Debt

The involvement of foreign debt (by the government, the central bank and the private sector) makes it possible to expand consumption and make investments on a larger scale than they allow internal and external accumulations. Foreign debt promotes economic growth, creating foundations for domestic trade and exports for further growth. For that reason, many developing countries turn to foreign debt for the implementation of investments and, thus, with the aim of ensuring stable economic growth, at the same time related to the introduction of foreign debt is with great risks. In this case, the question arises as to what it means. To explain this, let us first compare the use of capital by the private sector and the state. For the rational use of capital, the investment will begin with the difference that has the norm of the highest profit, then they will go to the variant that is the second in terms of that norm and will choose in a similar way as long as the profit margin is not enough for the settlement, because it will come later This investment will lead to significant financial losses.

In contrast to companies that produce goods and provide services in order to get money, the projects provided by the government are not always profitable. In this case, it is possible to talk about real economic and social interaction only when the benefit obtained from the development of the given behavioral program obtained through external debt. Let's look at the latter in a more general way. If the country incurs foreign debt, it must pay interest on its debt. Simultaneously with the increase in the level of external debt, the amount of interest payments also increases. In this case, the foreign debt is used not only to cover the budget gap, which improves domestic savings. Between traffic and investment and intergovernmental spending and income, as well as the foreign debt rate, for the payment of the property.

The growth rate of foreign debt depends on a number of factors. First of all, it is important that the external debt is part of the viable debt, which can be expressed as a result of the deficit of the accounts of goods and services and the accumulated debt. The second function can be the arrangement. The higher the interest rate, the more foreign debts will be incurred.

The best way to attract foreign loans is that they are used to increase the production capacity of the country.

When the government is considering foreign debt programs, it should take into account the following factors:

- the accesses available from the net, as well as the possible external settings and features. other types of financing together should be sufficient for servicing the external debt,
- the planned government revenues must be sufficient for the country to maintain its economic value and will be able to service the foreign debt.

The latter is possible in the event that financial goals are successfully achieved. But even in the event that revenues exceed government expenditures, tax collection and other difficulties may significantly limit the state's ability to service external debt. In order to effectively manage the external debt, the state must more or less accurately determine the position of its obligations in terms of debt service. It should forecast export earnings, domestic inflows and the availability of other sources of financing in the future. Along with these, the state should have sought to pay off the debt ahead of time, ensuring the availability of sources with more favorable refinancing conditions. The latter include:

- Use of new external debt with more favorable terms,
- Fixing the payment terms of the loan within the self-reimbursement terms of the project financed by the given loan,
- The ability to adapt to unexpected changes, such as a reduction in export earnings or an increase in spending on imports.

The countries can keep their external debt on the same level, they have rules. On the other hand, the supply of financial resources is limited. Therefore, the country should choose a better option from the available sources of external financing. The loan that will satisfy both individual financial goals and household needs. One of the most important aspects is that the country should strive to reach a new promising partner. The other point is that the external subsidies and work should be used more effectively. It is obvious that they are the cheapest forms of external financing, but they are, as a rule, accessible only to the poorest, developing countries. For them, and even for those countries, their impact is not enough. It is possible to get the best benefit from a free financial service, if it is combined with a financial service. Other sources of credit resources can be international credit and international business (Markosyan, Khachatryan, 2020, p. 455-459).

Foreign Debt in the System of Macroeconomic Indicators

The analysis of the relationship between the main macroeconomic indicators of the global economy and individual regions reveals the connection and dependence between them, which can be an important impetus for the correction of inconsistencies and imbalances formed between them and the formation and establishment of positive trends. It is noteworthy that, especially regarding external debt, most of the states as well as well-known international organizations are developing laws, strategies on external debt management and developing economic policies in detail, monitoring their application and increasing the effectiveness of external funds involved. Moreover, in most states, the acquisition of foreign loans goes through the highest legislative process (usually procedures for approval of tenders, as well as reporting and approval of the use of foreign debt).

From the point of view of foreign debt and its usage patterns, the analysis of the relationship between the foreign trade turnover of the GDP, including imports and exports, and the indicators of foreign debt is of considerable interest. The best correlation

between the mentioned macroeconomic indicators can be considered when the indicators of GDP, as well as foreign trade turnover, and especially exports, are more advanced than the indicators of foreign debt, and on the contrary, when the opposite relationship is observed, it will mean an increase in the external debt burden.

Figure 1 shows the change in the growth rates of global GDP, global trade, global external debt and the external debt of the former Soviet Union from 2010 to 2021.

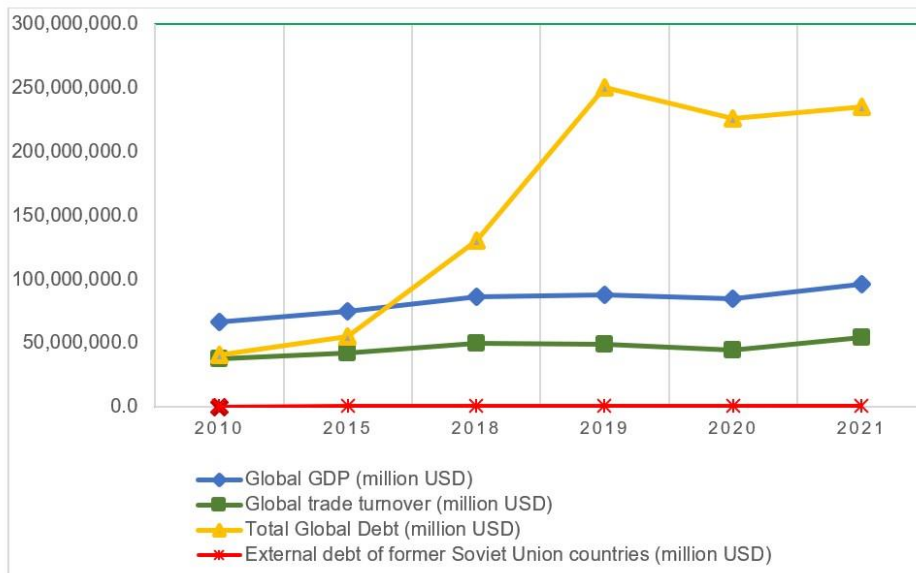

Fig. 1: Change in growth rates of global GDP, global trade turnover, global external debt and external debt of the former Soviet Union in 2010-2021, million USD\$ [10,11,12,13,14,15,16]

The analysis of changes in the growth rates of global GDP, global trade turnover, global external debt and external debt of the former Soviet Union shows that:

- during the mentioned period, the global GDP increased by 144.9% in 2021 compared to 2010, the foreign trade turnover increased by 145.3%, including exports by 145.6%, imports by 144.9%, foreign debt by 573.2%,
- The GDP growth rate of the global economy is higher than the foreign trade turnover growth rate, which is a positive trend,
- The total size of the external debt of the countries of the former Soviet Union is very small in the structure of the global external debt.

Table 1 shows the change in the growth rates of global GDP, global foreign trade turnover and global foreign debt in 2010-2021.

Table 1: Changes in the growth rates of global GDP, foreign trade turnover and foreign debt in 2010-2021. (2010=100) and the ratio of external debt and their growth rates [17]

Year	2010	2015	2018	2019	2020	2021
GDP:	100	112.9	129.8	131.6	127.8	144.9
Foreign trade turnover	100	111.3	132.2	130.2	117.2	145.3
including,						
Export	100	111.1	131.7	129.5	117.2	145.6
Import	100	111.5	132.7	130.9	117.2	144.9
External debt	100	134.1	317.1	609.8	551.2	573.2
External debt growth rate / GDP growth rate	100	1.2	2.4	4.6	4.3	4.0
Foreign debt growth rate / Foreign trade turnover growth rate	100	1.2	2.4	4.7	4.7	3.9
Foreign debt growth rate / Export growth rate	100	1.2	2.4	4.7	4.7	3.9
Foreign debt growth rate / Import growth rate	100	1.2	2.4	4.7	4.7	4.0

It follows from the data in Table 1 that:

- growth rate of external debt / GDP growth rate were respectively: 1.2 in 2015, 2.4 in 2018, 4.6 in 2019, 4.3 in 2020, and 4.0 in 2021;
- growth rate of foreign debt / growth rate of foreign trade turnover was 1.2 in 2015, 2.4 in 2018, 4.7 in 2019, 4.7 in 2020 respectively, 3.9 in 2021;
- growth rate of external debt / growth rate of exports were respectively: 1.2 in 2015, 2.4 in 2018, 4.7 in 2019, 4.7 in 2020, and 3.9 in 2021;
- growth rate of foreign debt / growth rate of imports was 1.2 in 2015, 2.4 in 2018, 4.7 in 2019, 4.7 in 2020, and 4.0 in 2021.

During the years 2010-2021, a progressive increase of the external debt to the GDP of the global economy was observed, which in absolute terms significantly exceeded the size of the GDP.

Thus, if in 2010 the GDP of the global economy was 66,605,767.0 million US dollars, and the global external debt was 41,000,000.0 million US dollars or 61.6% of the GDP, in 2015 it was 75,187,841.0 million US dollars, 55,000,000.0, million USD or 73.3%, respectively. In 2018: 86,456,888.0 million USD, 130,000,000.0 million USD or 150.4%, in 2019: 87,645,255.0 million USD, 250,000,000.0, million USD or 285.2%, in 2020 - 85,105,603.0 million USD, 226,000,000.0 million USD or 265.6%, in 2021 96,513,077.0 million USD, 235,000,000.0 million USD or 243.5%.

The volume of global exports in 2010 in absolute terms was 19,149,569 million US dollars or 46.7% of the volume of foreign debt, or foreign debt exceeded the volume of exports by 214.1%. In 2015, respectively: 21,280,803 million US dollars, 38.7% or 258.4%. In 2018, respectively: 25,215,911 million USD, 19.4% or 515.5%. In 2019, respectively: 24,791,122 million US dollars, 9.9% or 1008.4%. In 2020, respectively: 22,450,581 million US dollars, 9.9% or 1006.7%. In 2021, respectively: 27,876,839 million USD, 11.9% or 843.0%.

Table 2 shows the 2021 population of the former Soviet Union and its constituent republics. indicators of national income and foreign debt as of now, in percentages to the size of national income, 2010-2021 (among 217 countries).

Table 2: As of 2021, the ratio of national income and foreign debt in the countries of the former Soviet Union, in percentages to the size of national income, 2010-2021 [18]

Country	2010	2015	2018	2019	2020	2021
Azerbaijan	14.6	25.9	36.1	34.2	37.3	27.5
Armenia	64.9	80.4	84.7	86.1	101.2	102.6
Belarus	50.7	70.8	67.0	65.2	72.2	63.5
Kazakhstan	92.6	88.8	100.0	100.2	103.5	95.9
Kyrgyzstan	91.7	120.3	101.8	104.5	115.3	115.8
Georgia	73.1	101.8	102.4	112.4	133.0	124.8
Russian Federation	28.3	37.1	29.5	29.6	31.7	27.8
Tajikistan	51.1	52.5	67.7	68.9	73.1	66.7
Turkmenistan	8.1	20.8	20.9	15.0	..	..
Ukraine	91.6	125.0	92.2	80.2	82.7	69.5
Uzbekistan	15.8	15.3	32.5	36.9	54.2	56.2
Moldova	63.2	74.4	62.0	59.7	67.2	66.1
Total	645.6	813.1	797.0	792.9	871.3	816.3

There are no data for the Baltic countries.

It follows from Table 7 that Georgia had the largest ratio of foreign debt to national income in 2021 (124.8%), then Kyrgyzstan (115.8%) and then Armenia (102.6%).

Azerbaijan had the smallest ratio of foreign debt to national income in 2021 (27.5%), followed by the Russian Federation (27.8%) and then Uzbekistan (56.2%).

Changes in the growth rates of GDP, foreign trade turnover and foreign debt of the countries of the former Soviet Union (the data of the Baltic states are missing) in 2010-2021 (2010=100) and the ratio of foreign debt and their growth rate analysis shows that as of 2021, the highest level of GDP growth was observed in: (2010=100) Moldova (196.3%), then Kyrgyzstan (182.3%), followed by Tajikistan (158.4%), and the lowest indicators of GDP growth were Azerbaijan (103.6%), then the Russian Federation (120.5%), and then Belarus (121.7%).

2021 The highest level of foreign trade turnover growth was observed in Moldova (197.5%), Georgia (188.7%) and Armenia (183.3%), while the lowest trade turnover growth was observed in Kazakhstan (103.3%), Azerbaijan (105.4%) and in the Russian Federation (120.9%).

Uzbekistan (488.6%), Georgia (250.9%) and Kyrgyzstan (220.1%) had the lowest rate of foreign debt growth in 2021 compared to 2010, and Ukraine (108.1%) had the lowest rate - 9%, also the Russian Federation (115.2%) and Kazakhstan (220.1%).

In 2021, compared to 2010, the growth rate of foreign debt was the highest in Uzbekistan (3.5 times), Azerbaijan (1.9 times) and Georgia (1.6 times), while Armenia is in 4th place (1.5 times), and the lowest rate was Ukraine (0.8 times), the Russian

Federation, Kazakhstan and Moldova (1 time), Tajikistan and Kyrgyzstan are in 3rd place in this index (1.2 times).

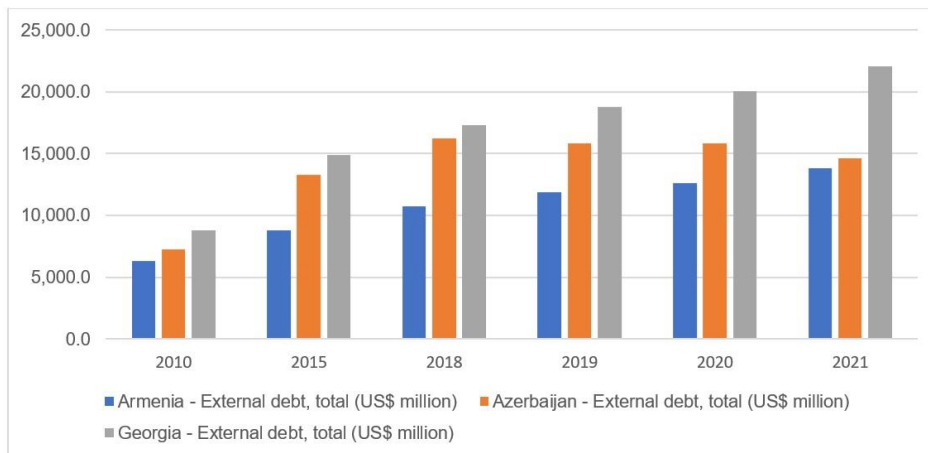

Fig. 2: Indicators of the growth of the total external debt of Armenia, Azerbaijan and Georgia in 2010-2021, million US\$

2010-2021 The study of the indicators of foreign debt of the South Caucasian republics during the period shows that:

- Georgia has the largest foreign debt index in 2021: 22.1 billion dollars, the growth rate was 250.9%, Armenia's, respectively: 13.1 billion dollars, 219.1%, Azerbaijan, respectively: 14.1 billion dollars, 202.0%,
- From the point of view of foreign debt policy development and management, the index of indebtedness per 1 billion dollars of GDP, which is calculated by the ratio of foreign debt to GDP, is of considerable interest. Thus, if in 2010, 0.7 billion foreign debt "fell to the part" of Georgia's 1 billion dollar GDP, Armenia's - 0.7 billion dollars, and Azerbaijan's - 0.1 billion dollars. Other indicators for 2021 were 1.2 billion dollars, 1.0 billion dollars, 0.3 billion dollars, respectively. In other words, the effect of foreign debt (the amount of influence on GDP) was the highest in Azerbaijan, then in Armenia and then in Georgia.

Conclusion

Despite the fact that, especially in the 1980s and 1990s, about 50 countries had to restructure their external debts, many, such as Colombia, Malaysia, Singapore and Thailand, managed to avoid it. The question arises as to what is the main mistake in the management of external debt, which forces countries to resort to such a measure. Each of those 50 countries has its own characteristics of economic development and management, but one thing is clear, the most serious problem here is the lack of full control of the state budget deficit. It is natural that the budget deficit should be financed in some way, but it is necessary to remember that the available external financing can put the state in front of a bigger deficit. A vivid example of this is Poland, which in the early 1980s attracted a large amount of foreign and bank loans. It is very important not to be tempted by external financing in order to close the deficit, because when the country's budget problems become serious for the lenders, such financing can be stopped unexpectedly (for example, in Turkey in 1976, in Mexico in 1982).

- 2010-2021. During the period, the external indebtedness of the GDP of the global

economy (debt burden) increased 4 times.

- 2010-2021. During the period, the indebtedness (debt burden) of the foreign trade circulation of the global economy increased 3.9 times.
- 2010-2021. During the period, the indebtedness (debt burden) of the global economy's exports increased 3.9 times.
- 2010-2021. During the period, the import indebtedness of the global economy (debt burden) increased 4.0 times.

If we keep in mind that the laws adopted especially on the state debt accept the maximum size of the recognition of the state's debt, as a rule, 50 or 60 percent of the size of the debt to the GDP, then the above data prove that the world is in a debt crisis for more than 10 years, let's also note that the main means of repaying the foreign debt for any country is the increase in exports, and the given data testify to the poor state of the export / foreign debt ratio.

It is also obvious that the Russian-Ukrainian war, which began on February 24, 2022, which is essentially a struggle, is not only between Russia and Ukraine, but between Russia and Western countries (about 6 dozen countries), which means that in the conditions of the reduction of the global GDP growth rate, especially the export growth rate will decrease and the size of the external debt will increase significantly, which makes the relationship between the external debt and the above-mentioned macroeconomic indicators even more threatening.

REFERENCES

1. *Explanatory Dictionary of the Most Useful Economic Terms*, "Legal Plus" ed., Yerevan 2008, p. 132
2. Khachatryan, Narine, "Public Debt", Teacher of the subject "Social Science" of Vanadzor D. Varuzhan Primary School N 16, Vanadzor 2022,
3. Markosyan, Ashot and Vahagn Khachaturyan et al., "Economics of the Modern State. the Toolkit of State Regulation of the Economy", Yer., Antares ed., 2020, p. 455-459.
<https://lib.armedu.am/files/resource/files/2022-12-13/82bd5b7ca548f19f0b9b8049955c73a0.docx>. Accessed: 07 July 2023.
4. Wolff, Jessica, *The Political Economy of Fiscal Decisions: The Strategic Role of Public Debt*. - Heidelberg; New York: Physica-Verl., 1998, p. 1
5. *International Debt Statistics*, World Bank, <https://databank.worldbank.org/metadataglossary/world-development-indicators/series/DT.DOD.DECT.GN.ZS>. Accessed: 07 July 2023.
6. *Statistical Yearbook of Armenia*, Armenia 2017, page 448.
7. *Statistical Yearbook of Armenia*, Armenia 2022, page 508.
8. Tin Yu To, Anthony and Agarwal, Parul, "Get to know the World Bank's Debtor Reporting System (DRS)", MAY 18, 2023, <https://blogs.worldbank.org/opendata/get-know-world-banks-debtor-reporting-system-drs>, Accessed: 07 July 2023.
9. "External Debt Stocks, Total (DOD, current US\$)", International Debt Statistics, World Bank, <https://data.worldbank.org/indicator/DT.DOD.DECT.CD>, Accessed: 07 July 2023.
10. "International Debt Report 2022", Updated International Debt Statistics, World Bank Group, 2022, <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/49da23a2-bcc9-5593-bc96-470cae6b3665/content>, Accessed: 07 July 2023.
11. Gaspar, Vitor et al., External debt, "Global Debt Reaches a Record \$226 Trillion", December 15, 2021,

<https://www.imf.org/en/Blogs/Articles/2021/12/15/blog-global-debt-reaches-a-record-226-trillion>, Accessed: 07 July 2023.

12. “Global Debt Database”, Public Debt, IMF, <https://www.imf.org/external/datamapper/datasets/GDD>, Accessed: 07 July 2023.

13. “Total Public Debt Worldwide, 2005-2017”, Statista Research Department, Aug 5, 2022, <https://www.statista.com/statistics/686067/global-public-debt/#:~:text=In%202015%2C%20the%20total%20public,doubled%20between%202005%20and%202015>, Accessed: 07 July 2023.

14. “Government Debts Crossed \$41 Trillion Globally in 2010: McKinsey”, The Economic Times, Aug 15, 2011, <https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/finance/government-debts-crossed-41-trillion-globally-in-2010-mckinsey/articleshow/9610460.cms?from=mdr>, Accessed: 07 July 2023.

15. Srivastava, Spriha, “Global Debt Surged to a Record \$250 Trillion in the First Half of 2019, Led by the US and China”, World Economy, CNBS, Nov 15 2019, <https://www.cnbc.com/2019/11/15/global-debt-surged-to-a-record-250-trillion-in-the-first-half-of-2019-led-by-the-us-and-china.html>, Accessed: 07 July 2023.

16. “Global Waves of Debt: Causes and Consequences”, “Ch. 1: Debt: Evolution, Causes, and Consequences”, The World Bank, Washington DC, December 19, 2019, <https://www.worldbank.org/en/research/publication/waves-of-debt>, Accessed: 07 July 2023.

17. “Global Debt Database”, Public Debt, Central Government Debt, percent of GDP IMF, https://www.imf.org/external/datamapper/CG_DEBT_GDP@GDD/SWE, Accessed: 07 July 2023.

18. “External Debt Stocks, Total (DOD, current US\$)”, World Development Indicators, Data Bank, The World Bank, <https://databank.worldbank.org/reports.aspx?source=2&series=DT.DOD.DECT.CD&country=#>, Accessed: 07 July 2023.

ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՐՏՔԱՅԻՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ

ԱՇՈՏ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

«ԱՄԲԵՐԴ» հետազոտական կենտրոնի ավագ փորձագետ,
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ԷԼՅԱՆՈՐԱ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՀՀ Գիտությունների ազգային ակադեմիա,
Մ.Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ,
«Մակրոտնտեսական հիմնախնդիրներ և ֆինանսներ»
գիտական ուղղության ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

ՄԵՐՈՒԺԱՆ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

«Քաղաքագիտական, իրավագիտական և տնտեսագիտական
հետազոտությունների և կանխատեսումների» ՀԿ,
տնտեսագիտության թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

Համաշխարհային տնտեսության գլոբալացման և տնտեսական ինտեգրման խորացման պայմաններում արտաքին պարտքը հանդես է գալիս ինչպես համաշխարհային տնտեսության, այնպես էլ առանձին տարածաշրջանների և խումբ երկրների փոխհարաբերությունների յուրահատուկ ձև: Արտաքին պարտքն ազդում է երկրի վարկուսակության և ներդրողների սպասելիքների վրա: Նման հանգամանքը նրանց միջև ստեղծում է ինչպես փոխկախվածությունների, այնպես էլ փոխկապվածությունների յուրահատուկ շղթա: Ստացվում է մի իրավիճակ, երբ «բոլորը կախված են և կապված են բոլորից»: Ակներև է, որ արտաքին պարտքը փոխատվական կապիտալի առանձնահատուկ ձև է, որը, ինչպես ցույց են տալիս վերջին տասնամյակում համաշխարհային տնտեսության զարգացման ցուցանիշները, մյուս հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների (ՀՆԱ, արտաքին առևտրաշրջանառություն, այդ թվում՝ արտահանում և ներմուծում) համեմատ ունի առաջանցիկ գործակից:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել, գնահատել և քանակական չափման ենթարկել արտաքին պետական պարտքի օգտագործման արդյունավետությունը, մասնավորապես՝ նախկին Խորհրդային Միության երկրների և Հարավային Կովկասի տարածաշրջանի երկրների համատեքստում: Այդ նպատակին հասնելու համար դրվել և լուծվել են հետևյալ խնդիրները՝

- գնահատել արտաքին պետական պարտքի ազդեցությունը տնտեսական աճի, ինչպես նաև արտաքին առևտրաշրջանառության, այդ թվում՝ արտահանման և ներմուծման չափերի վրա:

Հոդվածում կիրառվել են գիտական վերացարկումների (աբստրահման), ինդուկցիայի և դեդուկցիայի, վիճակագրական շարքերի բացարձակ և համեմատական արդյունավետության գնահատման, սինթեզի և տնտեսական ցուցանիշների վերլուծության մեթոդները: Առաջարկված մեթոդաբանության հիման վրա չափվել և գնահատվել է արտաքին պետական պարտքի ազդեցությունը վերը նշված ցուցանիշների վրա:

Ուսումնասիրության արդյունքում պարզվել է, որ արտաքին պետական պարտքի մեկ տոկոս աճը հանգեցրել է՝

- արտաքին պարտքի աճի տեմպ / ՀՆԱ-ի աճի տեմպ հարաբերակցության 2015թ.-ին՝ 1.2, իսկ 2021թ.-ին՝ 4.0,
- արտաքին պարտքի աճի տեմպ / արտաքին առևտրաշրջանառության աճի տեմպ՝ համապատասխանաբար՝ 2015թ.-ին 1.2, իսկ 2021թ.-ին՝ 3.9,
- արտաքին պարտքի աճի տեմպ / արտահանման աճի տեմպ, համապատասխանաբար՝ 2015թ.-ին՝ 1.2, իսկ 2021թ.-ին՝ 3.9,
- արտաքին պարտքի աճի տեմպ / ներմուծման աճի տեմպին եղել են համապատասխանաբար՝ 2015թ.-ին՝ 1.2, իսկ 2021թ.-ին՝ 4.0:

Ուստի պետության տնտեսական քաղաքականության մեջ նշանակալից է դառնում արտաքին պարտքի ներգրավման պատճառների բացահայտումը: Համաշխարհային պարտքային ճգնաժամի համայնապատկերում յուրահատուկ տեղ են զբաղեցնում առանձին տարածաշրջանների և խումբ երկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման շարքում պարտքի ցուցանիշների միտումների ուսումնասիրությունը և վերլուծությունը:

Հիմնաբառեր՝ արտաքին պարտք, կարճաժամկետ և երկարաժամկետ պարտք, պարտքի բեռ, արտաքին առևտրաշրջանառություն, ապրանքների և ծառայությունների արտահանում և ներմուծում, համախառն ներքին արդյունք, պարտքի աճի գործակից:

ГЛОБАЛЬНЫЙ И РЕГИОНАЛЬНЫЙ ДОЛГОВОЙ КРИЗИС

АШОТ МАРКОСЯН

*старший эксперт исследовательского центра «Амберд» АГЭУ,
доктор экономических наук, профессор,
г. Ереван, Республика Армения*

ЭЛЯНОРА МАТЕВОСЯН

*руководитель научного направления «Макроэкономические проблемы и финансы» Института экономики им. М. Котаняна
Национальной академии наук РА,
кандидат экономических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

МЕРУЖАН МАРКОСЯН

*Общественная организация «Политологических, юридических и экономических исследований и прогнозирования»,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

В условиях глобализации мировой экономики и углубления экономической интеграции внешний долг предстает как своеобразная форма отношений мировой экономики с отдельными регионами и группами стран. Внешний долг влияет на кредитоспособность страны и ожидания инвесторов. Это обстоятельство создает своеобразную цепь взаимозависимостей и взаимосвязей между основными макроэкономическими показателями, и, как следствие, создается ситуация, когда «все зависят и связаны со всеми». Очевидно, что внешний долг представляет собой особую форму ссудного капитала, который, как видно из показателей развития мировой экономики за последнее десятилетие, имеет опережающий коэффициент роста по сравнению с другими основными макроэкономическими показателями (ВВП, внешнеторгового оборота, включая экспорт и импорт).

Целью данной статьи является изучение, оценка и измерение эффективности использования внешнего государственного долга в контексте стран бывшего Советского Союза, а также стран Южнокавказского региона. Для достижения этой цели были поставлены и решены следующие задачи: оценить влияние внешнего государственного долга на экономический рост, а также внешнеторговый оборот, включая экспорт и импорт.

В статье использованы методы научной абстракции, индукции и дедукции, абсолютной и сравнительной оценки эффективности статистических показателей, синтез экономических показателей. На основе предложенной методики измерено и оценено влияние внешнего государственного долга на вышеуказанные показатели. Исследование показало, что увеличение внешнего государственного долга на один процент привело к следующим изменениям:

- темп роста внешнего долга / темп роста ВВП составил 1,2 в 2015 году и 4,0 в 2021 году,
- темп роста внешнего долга / темп роста внешней торговли составил 1,2 в 2015 году и 3,9 в 2021 году,
- темп роста внешнего долга / темп роста экспорта составил 1,2 в 2015 году и 3,9 в 2021 году,

- темпы роста внешнего долга / темп роста импорта составили 1,2 в 2015 году и 4,0 в 2021 году.

Результаты исследования показывают, что важным в экономической политике государства становится обоснование причин привлечения внешнего долга. Изучение и анализ тенденций показателей, характеризующих долговые обязательства, в числе показателей социально-экономического развития отдельных регионов и групп стран занимают уникальное место в контексте изучения мирового долгового кризиса.

Ключевые слова: *внешний долг, краткосрочный и долгосрочный долг, долговое бремя, внешнеторговый оборот, экспорт и импорт товаров и услуг, валовой внутренний продукт, коэффициент роста долга.*

**ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈԾՈՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ
ԵՎ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՎՐԱ * ¹**

ՀՏԴ 336.1

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-157

ՀԱՅԿ ԲԵՋԱՆՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
բանկային գործի և ապահովագրության ամբիոնի դասախոս,
տնտեսական գիտությունների թեկնածու,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
bejanyan033@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5784-0607

ՍՈՒՐԵՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի դասախոս,
տնտեսական գիտությունների թեկնածու
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
Levonyansur@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0018-3022

ԿԱՄՈ ՂԱՎԹՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
տնտեսամաթեմատիկական մեթոդների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
davtyankamo1997@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8063-5548

ԺՈՐԱ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի միջազգային
տնտեսական հարաբերությունների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
zhora.stepanyan.asue@gmail.com
ORCID: 0009-0000-2144-1903

ԱՆՈՒԵ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական
համալսարանի ֆինանսների ամբիոնի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
anpetrosyan00@mail.ru
ORCID: 0009-0002-6112-1992

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.09.2023թ., գրախոսվել՝ 16.10.2023թ., տպագրության
ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

¹ Հոդվածը տպագրվում է ՀՊՏՀ ԱՄԲԵՐԴ հետազոտական կենտրոնի կողմից
հայտարարված «ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՃԻ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵԿԱՄՏԱՅԻՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԻՋԵՎ ՓՈԽԱՂԱՎՈՐ ԿԱՊԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ՀՀ-ՈՒՄ» թեմայով դրամաշնորհային մրցույթի
արդյունքում կատարված հետազոտական աշխատանքների շրջանակներում:

Հողվածի նպատակն է ՀՀ տնտեսական աճի կառուցվածքի և տնտեսական աճի ու հարկային եկամուտների վրա ազդող արտաքին գործոնների բացահայտումը և դրանց ազդեցության գնահատումը:

Աշխատանքի խնդիրներն են՝ բացահայտել տնտեսական աճի վրա ազդող արտաքին գործոնների շրջանակը, բացահայտել հարկային եկամուտների շարժընթացի վրա ազդող արտաքին գործոնները, Էկոնոմետրիկ մոդելների կիրառմամբ գնահատել դրանց ազդեցությունը և փոխանցումային մեխանիզմները:

Աշխատանքում վերլուծություններն իրականացվել են վիճակագրական և Էկոնոմետրիկ մեթոդների կիրառմամբ՝ օգտագործելով կառուցվածքային վեկտոր ավտոռեգրեսիվ մոդելը:

ՀՀ տնտեսական աճի և հարկային եկամուտների վրա արտաքին գործոնների ազդեցությունը գնահատելիս որպես հիմնական արտաքին ցնցումներ դիտարկվել են արտաքին պահանջարկի, առաջարկի և դրամավարկային քաղաքականության ցնցումները:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում բացահայտվել է, որ արտաքին ցնցումների ազդեցությունը ՀՆԱ-ի վրա տարածվում է հիմնականում դրամական փոխանցումների և առևտրի լծակների միջոցով: Հարկային եկամուտները նույնպես խիստ զգայուն են արտաքին ցնցումների նկատմամբ: Հարկային եկամուտները բացատրում են ՀՆԱ-ի վարիացիայի բավական փոքր մասը, իսկ ՀՆԱ-ն իր վրա կրում է հարկային եկամուտների վարիացիայի մոտ 14 տոկոսը, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ հարկային եկամուտների ազդեցությունը ՀՆԱ-ի վրա ավելի թույլ է, քան հակառակ ազդեցությունը:

Հիմնաբառեր՝ տնտեսական աճ, հարկային եկամուտներ, արտաքին գործոններ, առաջարկի և պահանջարկի ցնցումներ, ՕՈՒՆ-ներ, նավթի գներ, դրամական փոխանցումներ, արտահանում:

Նախաբան

Տնտեսական աճը, լինելով տնտեսության առկա վիճակը բնութագրող բարդ և բազմակողմ գույցանիշ, ենթակա է տարաբնույթ գործոնների ազդեցության, որոնց դասակարգումը գործնականում հաճախ կրում է պայմանական բնույթ: Տնտեսական աճի վրա ազդող գործոնները, ըստ դրանց աղբյուրի, կարելի է դասակարգել երկու խոշոր խմբերի՝ արտաքին և ներքին: Չնայած այս բաժանմանը՝ շատերի պնդմամբ աճի վրա ազդող արտաքին և ներքին գործոնները փոխկապված են և լրացնում կամ խոչնդոտում են իրար: Մասնավորապես, թեման ուսումնասիրած հեղինակներից շատերը համակարծիք են, որ տնտեսական աճի վրա արտաքին գործոնները ունեն ուղղակի և մեծ ազդեցություն հիմնականում կարճաժամկետում: Մյուս կողմից՝ քանակական հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ արտաքին գործոնների ազդեցության մասշտաբը պայմանավորված է միայն տնտեսության ներքին բարենպաստ միջավայրով (Kui-Wai Li 189):

Հիմնվելով թեմային առնչվող գրականության ուսումնասիրության վրա՝ կարելի է փաստել, որ զարգացող երկրների տնտեսական զարգացումների վրա արտաքին աշխարհից փոխանցվող ցնցումներն ունեն Էական և Նշանակալի ազդեցություն: Հայաստանը նույնպես, լինելով փոքր բաց տնտեսություն, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով կրում է արտաքին գործոնների ազդեցությունը: Իրավիճակն ավելի ակնառու է 2022 թվականին սկսված ռուս-ուկրաինական պատերազմի ձևավորած իրավիճակում, երբ ՀՀ տնտեսությունը կարողանում է արտաքին անբարենպաստ պայմաններում տնտեսական աճի և հարկային եկամուտների բարձր ցուցանիշներ արձանագրել, որոնց հիմնական պատճառները արտաքին են: Ձևավորված

արտաքին անորոշությունների և ներքին ռիսկերի պայմաններում ՀՀ տնտեսական աճի և հարկային եկամուտների վրա ազդող արտաքին գործոնների գնահատման կարևորությունն անհնարին է գերազնահատել:

Հոդվածի նպատակն է ՀՀ տնտեսական աճի կառուցվածքի և տնտեսական աճի ու հարկային եկամուտների վրա ազդող արտաքին գործոնների բացահայտումը և դրանց ազդեցության մեխանիզմների գնահատումը:

Հետազոտության հիմնական խնդիրներն են հանդիսացել միջազգային փորձի ուսումնասիրման հիման վրա տնտեսական աճի կառուցվածքի և տնտեսական աճի վրա ազդող արտաքին գործոնների շրջանակի բացահայտումը, հարկային եկամուտների շարժընթացի վրա ազդող արտաքին գործոնների ուսումնասիրումը, ինչպես նաև Էկոնոմետրիկ մոդելների կիրառմամբ ՀՀ-ում դրանց ազդեցության և փոխանցումային մեխանիզմների գնահատումը:

ՀՀ տնտեսական աճի և հարկային եկամուտների վրա արտաքին գործոնների ազդեցությունը գնահատելիս որպես հիմնական արտաքին ցնցումներ դիտարկվել են արտաքին պահանջարկի, առաջարկի և դրամավարկային քաղաքականության ցնցումները, իսկ որպես վերոնշյալ ցնցումների հիմնական փոխանցումային ուղիներ՝ դրամական փոխանցումները, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները, արտաքին առևտուրը (արտահանում կամ ներմուծում), փոխարժեքը:

Գրականության վերլուծություն

Արտաքին ցնցումները հաճախ համարվում են ցածր եկամուտ ունեցող երկրներում մակրոտնտեսական անկայունության պատճառ: Կալվոն և այլք (1993թ.) եղել են առաջին հեղինակներից, ովքեր սկիզբ են դրել այն գաղափարին, որ խոշոր տնտեսություններից առաջացած ցնցումները կարևոր նշանակություն ունեն փոքր բաց տնտեսություններում բիզնես ցիկլի տատանումները որոշելու համար (Calvo, G. A., Leiderman, L., & Reinhart, C. M. 108):

ԱՄՆ-ի զեկույցները նշում են, որ Էկզոգեն ցնցումները կարող են Էական բացասական ազդեցություն ունենալ զարգացող երկրների տնտեսական աճի, մակրոտնտեսական կայունության և աղքատության վրա: Ցածր եկամուտ ունեցող երկրները հատկապես խոցելի են բնական աղետների, առևտրի պայմանների և այլ անբարենպաստ ցնցումների նկատմամբ, իսկ համաշխարհային ապրանքների գների մակարդակն ու անկայունությունը կարևոր ազդեցություն են ունենում այդ երկրների տնտեսական աճի և աղքատության մակարդակի վրա: Արտաքին ցնցումների վրա դրված շեշտադրումը հասկանալի է՝ հաշվի առնելով ցածր եկամուտ ունեցող երկրների կառուցվածքային որոշ առանձնահատկություններ, մասնավորապես՝ նրանց կախվածությունը առաջնային ապրանքների գներից և ֆինանսական օգնության հոսքերից (Raddatz, C. 155):

Չարգացող երկրներում մակրոտնտեսական տատանումների աղբյուրների հայտնաբերմանն առնչվող գրականությունը նշում է, որ արտաքին ցնցումները հաճախ ավելի մեծ դեր են խաղում, քան ներքինները: Վերջիններս սովորաբար դիտվում են որպես գլոբալ թողարկման ցնցումներ, առևտրի պայմանների (կամ համաշխարհային ապրանքների գների) և գլոբալ տոկոսադրույքների ցնցումներ, իսկ որոշ դեպքերում՝ այլ Էկզոգեն ցնցումներ, ինչպիսիք են՝ բնական աղետները կամ ներդրողների ռիսկի սպասումների փոփոխությունները (Barrot L., Calderón C., Servén, L. Openness, 34) :

Արտաքին ցնցումներից փոքր բաց տնտեսությունների կախվածությունը կարելի է բացատրել մի քանի հանգամանքներով: Չարգացող երկրներն ունեն ավելի թույլ «հարվածի կլանիչներ», ինչը նշանակում է, որ զարգացող երկրները չունեն զարգացած ֆինանսական շուկաներ՝ դիվերսիֆիկացնելու մակրոտնտեսական ռիսկերը և մակրոտնտեսական կայունացման զարգացած քաղաքականություն

(դրամավարկային և հարկաբյուջետային)՝ համախառն ցնցումներին հակազդելու համար (Loayza N., et al. 343):

Գրականության մեջ կան բազմաթիվ հետազոտություններ, որոնք նվիրված են բացահայտելու այն գործոնները, որոնք նշանակալի դեր ունեն տնտեսական աճը ապահովելու գործում: Ռոբերտ Բարրոն (1996) 1960-1990 թվականների համար ուսումնասիրել է 100 երկրներից բաղկացած խումբ՝ գտնելու այն գործոնները, որոնք ազդել են երկրների տնտեսական աճի վրա (Barro, Robert J.): Ըստ ստացված արդյունքների՝ տնտեսական աճի վրա ազդում են ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին գործոնները, որոնք են՝ կառավարության սպառման փոքր ծավալները, գնաճի ավելի ցածր մակարդակը, ժողովրդագրական և սոցիալական մի շարք գործոններ, ներդրումների բարձր մակարդակը և առևտրի բացության մակարդակը:

Օգտագործելով պանելային տվյալներ, որոնք ներառել են շուրջ 84 երկրների տվյալներ, Լի և Լյուն (2005) ուսումնասիրել են ՕՌԻՆ-ի և տնտեսական աճի միջև գոյություն ունեցող կապը (Li, X., & Liu, X. 393): Ըստ հետազոտողների կողմից ստացված արդյունքների՝ միայն 1980-ականների կեսերից սկսած է ՕՌԻՆ-ի և տնտեսական աճի միջև դիտվում որոշիչ և նշանակալի կապ:

Չարգացող երկրների, մասնավորապես Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների տնտեսական աճի վրա ներքին և արտաքին գործոնների ազդեցության գնահատման է նվիրված Իոնել Բոստանի, Կոնստանտին Տոմայի և այլոց հետազոտական աշխատանքը (Bostan, I. et al. 66): Ըստ ստացված արդյունքների՝ խմբի երկրների տնտեսական աճը հիմնականում պայմանավորված է նրանց ներքին կապիտալով՝ ի դեմս տեղական ներդրումների և մարդկային կապիտալի:

Մեթոդաբանություն

Գնահատման համար կառուցվել է կառուցվածքային վեկտոր ավտոռեգրեսիվ մոդել, որի ընդհանուր տեսքը հետևյալն է.

$$AY_t = A_1^S Y_{t-1} + \dots + A_p^S Y_{t-p} + B \varepsilon_t \quad (1)$$

որտեղ՝ Y_t -ն Էնդոգեն փոփոխականների վեկտորն է, p -ն լագերի քանակը, $A_i^S, (i = 1, \dots, p)$ -ը գործակիցների մատրիցն է, ε_t -ն կառուցվածքային շոկերի վեկտորը:

A մատրիցը ($K \times K$) չափանի տրանսպոնացվող մատրից է, որի տարրերը ներկայացնում են փոփոխականների միջև միաժամանակյա փոխազդեցությունները: Կառուցվածքային շոկերը կարող են իդենտիֆիկացվել կրճատված տեսքի մոդելի սխալներից՝ համապատասխան քանակի սահմանափակումների առկայության պարագայում: ε_t - ն «սպիտակ աղմուկ» պրոցես է 0-ական միջինով և հաստատուն դիսպերսիայով (Nakahira K., 80) :

Մոդելի կրճատված վեկտոր ավտոռեգրեսիվ տեսքը (reduced form VAR) ստացվում է՝ հավասարման երկու մասերը բազմապատկելով A^{-1} մատրիցով.

$$Y_t = A^{-1} A_1^S Y_{t-1} + \dots + A^{-1} A_p^S Y_{t-p} + A^{-1} B \varepsilon_t = A_1 Y_{t-1} + \dots + A_p Y_{t-p} + u_t \quad (2)$$

Որտեղ կրճատված տեսքի մատրիցներն են՝

$$= A^{-1} A_i^S, \quad (i = 1, \dots, p) \quad (3)$$

Իսկ սխալների կրճատված ձևի կառուցվածքային տեսքը կլինի հետևյալը՝

$$\begin{aligned} u_t &= A^{-1} B \varepsilon_t = S \varepsilon_t \\ E(u_t u_t') &= \Sigma_u = A^{-1} B \hat{B} A^{-1} = S \hat{S} \\ S &= A^{-1} B \end{aligned} \quad (4)$$

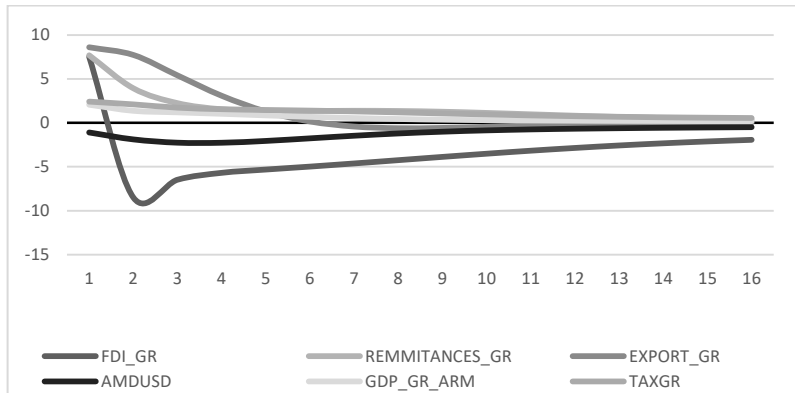
Աղյուսակ 1. Մոդելում ներառված փոփոխականները

Ցուցանիշ	Նշանակում	Ներառված ժամանակահատված	Աղբյուր
ԱՄՆ կարճաժամկետ տոկոսադրույք	US_RATES	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ԱՄՆ Դաշնային պահուստի վիճակագրություն
Նավթի գներ - աճի ինդեքս	OIL_GR	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ԱՄՆ Դաշնային պահուստի վիճակագրություն
ՌԴ ՀՆԱ աճ	RUS_GDP_GR	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ԵԱՏՄ պաշտոնական վիճակագրություն
Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ - աճի ինդեքս	FDI_GR	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե
Դրամական փոխանցումներ - աճի ինդեքս	REMITTAN CES_GR	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ՀՀ ԿԲ
Արտահանում - աճի ինդեքս	EXPORTS_GR	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե
Դրամ/ դոլար փոխարժեք - աճի ինդեքս	AMDUSD	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ՀՀ ԿԲ
ՀՀ ՀՆԱ աճ	GDP_GR_ARM	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե
ՀՀ հարկային եկամուտներ - աճի ինդեքս	TAXGR	2004-2022 թ. Եռամսյակային	ՀՀ Վիճակագրական կոմիտե

Բոլոր փոփոխականները ներկայացված են աճի ինդեքսների միջոցով, ինչը հնարավորություն է տալիս շարքերը մաքրել սեզոնայնությունից և ապահովել ստացիոնարությունը: Մոդելում բոլոր փոփոխականներն էնդոգեն են, սակայն լագային փոխազդեցության մատրիցների մեջ սահմանափակումներ են կիրառվել՝ ՀՀ ներքին փոփոխականներից արտաքին փոփոխականների վրա ազդեցությունը բացառելու նպատակով: Լագերի քանակությունն ընտրվել է՝ հիմնվելով տեղեկատվական չափանիշների, մասնավորապես՝ Շվարցի և Հանսան-Քուլիսի վրա: Ըստ վերոնշյալի՝ մոդելում ընդգրկվել է փոփոխականների մեկ լագ:

Վերլուծություն

Մոդելի գնահատման արդյունքում ուսումնասիրվել են փոխանցումային մեխանիզմները, որոնց միջոցով արտաքին ցնցումները ազդում են Հայաստանի ՀՆԱ-ի աճի տեմպի և հարկային եկամուտների աճի վրա: Վերլուծվել են իմպուլս-արձագանքման ֆունկցիաները և սխալի վարիացիայի բաշխումները՝ բացահայտելու հիմնական ցնցումները, դրանց ազդեցությունները ներքին փոփոխականների վրա և այն ուղիները, որոնց միջոցով այդ ազդեցությունները փոխանցվում են:

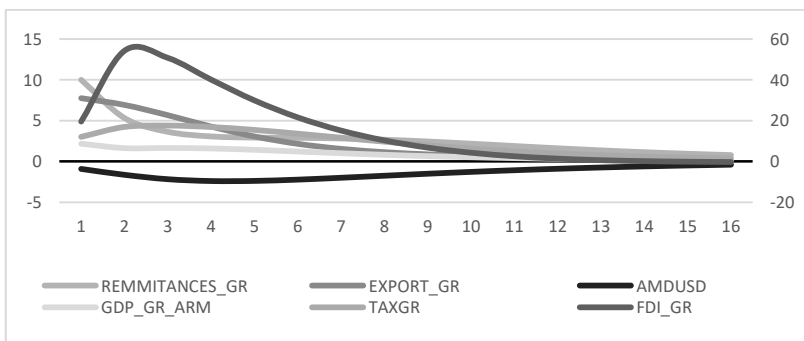

Գծապատկեր 1. Ներքին փոփոխականների արձագանքը արտաքին ԱՄՆ կարճաժամկետ տոկոսադրույքի շոկին

Գծապատկերից պարզ է դառնում, որ ՀՆԱ-ն դրական է արձագանքում ԱՄՆ-ի տոկոսադրույքների շոկին: Նկատելի է, որ շոկը տնտեսական աճին է փոխանցվում տրանսֆերտների և արտահանման աճի միջոցով: Վերջիններիս ազդեցությամբ պայմանավորված՝ փոխարժեքը արժևորվում է՝ նպաստելով արտահանման և ՀՆԱ աճի տեմպերի հետագա դանդաղեցմանը:

ՕՈՒՆ-ի սկզբնական արձագանքը դրական է, սակայն այն արագ վերափոխվում է և 2-րդ եռամսյակից սկսած բացասական է արձագանքում արտաքին դրամավարկային քաղաքականության շոկին: ԱՄՆ-ի բարձր տոկոսադրույքները կարող են նպաստել ՀՀ կառավարության հարկային եկամուտների ավելացմանը՝ ՀՆԱ, արտահանման և դրամական փոխանցումների փոխանցումային մեխանիզմների միջոցով:

Հաջորդիվ ներկայացված է ներքին փոփոխականների արձագանքը նավթի գների շոկին:

Գծապատկեր 2. Ներքին փոփոխականների արձագանքը նավթի գների շոկին (ՕՈՒՆ արձագանք - աջ առանցք)

Գծապատկեր 2-ում ներկայացված ՕՈՒՆ-ի դրական արձագանքը նավթի գնի շոկին վկայում է այն մասին, որ կարճաժամկետում նավթի ավելի բարձր գները ներգրավում են դեպի ՀՀ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ: Սա կարող է

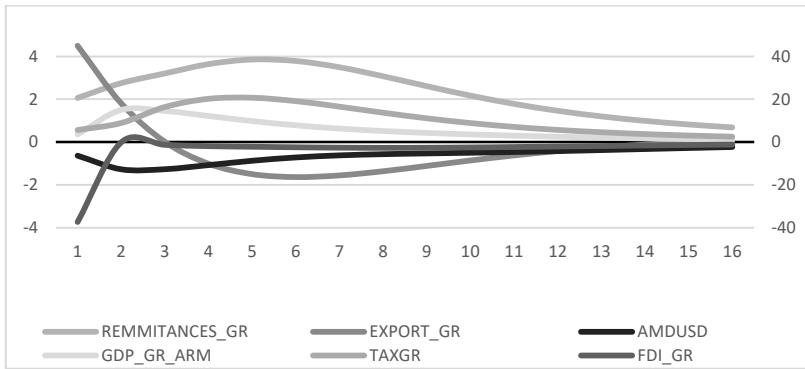
բացատրվել այն հանգամանքով, որ Հայաստանի գլխավոր առևտրային գործընկերը այս ոլորտում հանդիսանում է Ռուսաստանի Դաշնությունը¹, որը համաշխարհային նավթ արդյունահանող երկրներից է և նավթի գների աճը ուղղակիորեն իր ազդեցությունն է ունենում վերջինիս եկամուտների աճի վրա, որն իր հերթին հանգեցնում է տվյալ երկրի ներդրողների հետաքրքրության աճին՝ Հայաստանում ներդրումներ կատարելու: Այնուամենայնիվ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում այս ազդեցությունը թուլանում է: Ազդեցությունը առավելագույն մակարդակին է հասնում 3-րդ եռամսյակում, որից հետո աստիճանաբար թուլանում է:

Դրամական փոխանցումները նույնպես դրական են արձագանքում նավթի գնի շուկին: Սա վկայում է այն մասին, որ նավթի ավելի բարձր գները խթանում են դրամական փոխանցումները դեպի Հայաստան, ինչը պայմանավորված է նավթ արտահանող երկրների տնտեսական պայմանների բարելավմամբ, որտեղ աշխատում են հայ միգրանտները, մասնավորապես՝ ՌԴ տնտեսական աճի և նավթի գների միջև գոյություն ունի ակնհայտ դրական կոռելյացիա: Մասնավորապես, կոռելյացիայի գործակիցը ՌԴ տնտեսական աճի և նավթի գների միջև կազմում է 0.62, ինչն ակնհայտորեն հավաստում է դիտարկվող գործոնների միջև գոյություն ունեցող դրական գծային կախվածությունը, և մեկի բարձրացումը միանշանակ հանգեցնում է մյուսի տեղաշարժին դեպի վեր: Հավելենք նաև, որ դրական արձագանքը ժամանակի ընթացքում համեմատաբար պահպանվում է:

Նավթի գների բարձրացումը կարող է հանգեցնել Հայաստանի կառավարության հարկային եկամուտների ավելացման՝ արտահանվող հիմնական արտադրատեսակների գների բարձրացման, արտահանման, դրամական փոխանցումների և ՀՆԱ աճի ազդեցությամբ պայմանավորված: ՀՆԱ-ն նույնպես դրական է արձագանքում նավթի գների շուկին՝ արտահանման եկամուտների ավելացման, Էներգետիկայի հետ կապված ոլորտներում ներդրումների, դրամական փոխանցումների և հարկային եկամուտների ավելացման և այլ գործոնների ազդեցությամբ պայմանավորված:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ դեպի ՀՀ դրամական փոխանցումների մեծ մասի աղբյուրը, ինչպես նաև արտահանման գերակշիռ ուղղությունը բաժին է ընկնում Ռուսաստանի Դաշնությանը (ՀՀ ԿԲ արտաքին հատվածի վիճակագրություն), այդ իսկ պատճառով ՀՀ-ում դրամական փոխանցումները և արտահանման ծավալները ունեն դրական կապ ՌԴ ՀՆԱ իրական աճի հետ, ինչի շնորհիվ ՌԴ ՀՆԱ դրական շուկը փոխանցվում է ՀՀ տնտեսությանը (գծապատկեր 2): Մասնավորապես ՌԴ ՀՆԱ իրական աճի և դեպի ՀՀ դրամական փոխանցումների աճի միջև կոռելյացիայի գործակիցը 0.7 է, ինչը փաստում է վերջիններիս միջև գոյություն ունեցող ուղիղ համեմատական գծային կապը: Շուկի արդյունքում ՀՀ ՀՆԱ-ն իր առավելագույն մակարդակին է հասնում 2-րդ եռամսյակում, որից հետո աստիճանաբար կայունանում է: Գծապատկերից նկատելի է հարկային եկամուտների և դրամական փոխանցումների նմանատիպ արձագանքը՝ այն տարբերությամբ, որ հարկային եկամուտների դեպքում ազդեցությունն ավելի փոքր է: Դրամը շուկի արդյունքում արժևորվում է դոլարի նկատմամբ:

¹ Ըստ ՀՀ Վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2022 թվականին արտահանման մոտ 45.5, իսկ ներմուծման մոտ 30 տոկոսը բաժին է ընկնում ՌԴ-ին: 2023 թվականի տվյալներով դեպի ՌԴ արտահանումը աճել է 7.1 տոկոսային կետով:

Գծապատկեր 3. Ներքին փոփոխականների արձագանքը ՌԴ տնտեսական աճի շոկին (ՕՈՒՆ արձագանք – աջ առանցք)

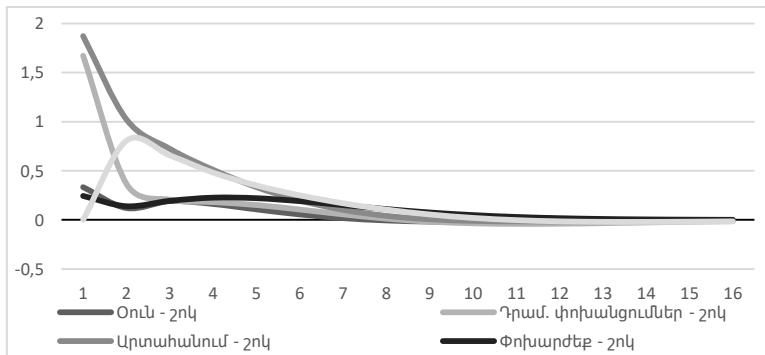
Ուսումնասիրելով ՀՀ և ՌԴ իրական ՀՆԱ աճի տեմպի փոփոխության դինամիկան՝ կարող ենք հավաստել, որ ՌԴ տնտեսությունում տեղի ունեցող փոփոխությունները իրենց անմիջական ազդեցությունն են ունենում մեր երկրի տնտեսության վրա: Ըստ 2022թ.-ի Համաշխարհային բանկի կողմից հրապարակված վիճակագրության՝ ՌԴ իրական ՀՆԱ անկումը կազմում է -2.1% և կանխատեսվում է, որ հետագայում նույնպես այն շարունակելու է անկում գրանցել: Կանխատեսվում է, որ վատագույն սցենարի դեպքում ՌԴ ՀՆԱ-ն կնվազի 2.5%-ով (ՏՀԶԿ) կամ 0.2%-ով՝ ըստ Համաշխարհային բանկի կողմից կատարված կանխատեսումների: ՌԴ տնտեսության նման ոչ բարենպաստ իրավիճակը պայմանավորված է 2022թ.-ի փետրվար ամսից սկիզբ առած ռուս-ուկրաինական պատերազմով, որի արդյունքում հատկապես ԱՄՆ և Եվրոմիության երկրների կողմից կիրառվեցին մի շարք պատժամիջոցներ:

Հակառակ այս ամենի՝ ՀՀ-ում տնտեսությունը շարունակում է մեծ թափով աճ արձանագրել, որի մեջ իր մեծ ներդրումն ունի նաև ՌԴ-ից արտահոսող և ՀՀ մտնող կապիտալը: Սկսած 2015թ.-ից մինչև 2019թ.-ը ընկած ժամանակահատվածում ՌԴ-ից ՀՀ ուղղակի ներդրումների մասնաբաժինը ընդհանուրի մեջ կազմում էր միջինում 61%, իսկ միայն 2022թ.-ին այդ ցուցանիշը կազմել է շուրջ ՀՀ ընդհանուր ՕՈՒՆ-ի մոտ 73%-ը, որը միանշանակ իր դրական էֆեկտն է ունեցել ՀՀ տնտեսության աճի վրա: Դրամական փոխանցումների դեպքում նույնպես ՌԴ-ն ունի գերակշիռ դիրք՝ 2022 թվականին կազմելով մոտ 69%, նախորդ տարվա նկատմամբ աճելով մոտ 28 տոկոսային կետով (ՀՀ ԿԲ արտաքին հատվածի վիճակագրություն):

Հաջորդիվ ներկայացված են ՀՆԱ-ի և հարկային եկամուտների արձագանքները ներքին փոփոխականների շոկերին:

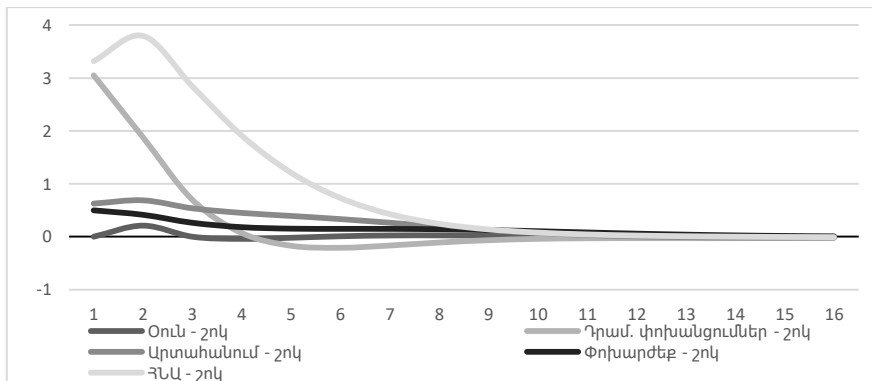
Իմպուլս արձագանքման ֆունկցիաներից կարելի է եզրակացնել, որ ՀՆԱ-ի վրա արտաքին գործոններից փոխանցվող ցնցումները հիմնականում տարածվում են դրամական փոխանցումների, արտահանման և հարկային եկամուտների լծակների միջոցով: Դիտարկված մոդելի արդյունքների համաձայն՝ օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների դրական ցնցումը և փոխարժեքի արժեզրկման ցնցումն ունեն շատ թույլ ազդեցություն: Դրամական փոխանցումներն ունեն առավելապես կարճաժամկետ ազդեցություն՝ շոկը մարում է 2-րդ եռամսյակից, իսկ արտահանման շոկն ունի համեմատաբար ավելի երկար ազդեցություն՝ մարում է մոտ 7 եռամսյակ անց: Գծապատկերից պարզ է դառնում նաև այն հանգամանքը, որ չնայած ՕՈՒՆ դրական արձագանքին, այնուամենայնիվ, վերջինս գիջում է ինչպես դրամական փոխանցումներին, այնպես էլ արտահանմանը: Սրա գլխավոր պատճառներից մեկը հանդիսանում է ՕՈՒՆ բաշխվածությունը՝ ըստ տնտեսական գործունեության

տեսակների: Մասնավորապես, ըստ 2022թ.-ի ՕՈՒՆ հոսքերի, գերակշիռ մասը՝ մոտ 58%-ը, բաժին է ընկել էլեկտրականության, գազի գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում ուղղություններին, որոնց տարեկան միջին աճի տեմպը 2013-2022 թվականներին կազմում է 0.9 տոկոս, իսկ ՀՆԱ-ի մեջ կշիռը կազմում է միջինում 3.7 տոկոս (ՀՀ ԿԲ): Հաջորդիվ մետաղական հանքաքարի արդյունահանում և հանքագործական արդյունաբերության հարակից գործունեություն ուղղություններին՝ համապատասխանաբար 14.6% ու 6%, և այս պատկերը կրկնվում է նաև նախորդ տարիներին՝ տարբեր տատանումներով հանդերձ (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե): Այսպիսով՝ կարող ենք փաստել, որ ՕՈՒՆ-ների ներգրավումը ՀՀ-ում ունի խիստ տատանողական բնույթ, ինչպես նաև վերջիններս հիմնականում կենտրոնացված են մի քանի ոչ արտադրողական, ինչպես նաև ցածր արդյունավետություն ունեցող ճյուղերում, իսկ մնացյալ ճյուղերում ներդրումների աճի կամ շատ դեպքերում նվազման տեմպերը մնում են մտահոգիչ:

Գծապատկեր 4. ՀՆԱ-ի արձագանքը ներքին փոփոխականների շոկերին

Հարկային եկամուտների ազդեցությունը ՀՆԱ աճի վրա ազդում է 1 եռամսյակ ուշացումով՝ առավելագույն մակարդակին հասնելով 2-րդ եռամսյակում:

Գծապատկեր 5. Հարկային եկամուտների արձագանքը ներքին փոփոխականների շոկերին

Գծապատկերից նկատելի է, որ նշանակալի ազդեցություն ունեն ՀՆԱ և դրամական փոխանցումների դրական շոկերը: Փոխարժեքի և ՕՈՒՆ-ի ազդեցությունը չեզոք է, իսկ արտահանումն ունի շատ թույլ դրական ազդեցություն:

Թե՛ ՀՆԱ, թե՛ հարկային եկամուտների վարիացիայի հիմնական շարժիչ ուժը նավթի գնի շոկն է, որն արտացոլում է նավթի գների կարևորությունը Հայաստանի տնտեսության մեջ: Ազդեցությունը տարածվում է մոտ 2 տարում՝ աճելով մինչև 25.6 տոկոս ՀՆԱ-ի դեպքում և 34.4 տոկոս՝ հարկային եկամուտների դեպքում:

ՌԴ ՀՆԱ-ի շոկը մեծ ազդեցություն ունի ինչպես ՀՆԱ-ի, այնպես էլ հարկային եկամուտների վարիացիայի վրա՝ արտացոլելով Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև ամուր տնտեսական կապերը, թեև ՀՆԱ-ի վրա ազդեցությունը ավելի մեծ է՝ մոտ 12.3 տոկոս դիտարկված ժամանակաշրջանի վերջում, և 7.1 տոկոս՝ հարկային եկամուտների դեպքում:

Արտաքին դրամավարկային քաղաքականության ցնցումն ունի առավելապես մեծ ազդեցություն ՀՆԱ-ի վրա. այն իր վրա կրում է ՀՆԱ-ի վարիացիայի մոտ 15 տոկոսը: Այս ազդեցությունը համեմատաբար փոքր է հարկային եկամուտների դեպքում՝ ժամանակաշրջանի վերջում կազմելով 8.7 տոկոս:

ՀՆԱ-ի դեպքում արտաքին ցնցումների համար հիմնական փոխանցումային մեխանիզմներ հանդիսացող դրամական փոխանցումները և արտահանումը առավելապես ունեն կարճաժամկետ ազդեցություն, միջնաժամկետում ազդեցությունը թուլանում է: Ժամանակաշրջանի սկզբում վերոնշյալ գործոնները բացատրում են ՀՆԱ-ի վարիացիայի համապատասխանաբար 8.2 և 10.3, իսկ ժամանակաշրջանի վերջում՝ 4.2 և 7.7 տոկոսը:

Հարկային եկամուտների դեպքում վարիացիայի բաշխման մոտ 12 տոկոսը բաժին է ընկնում ՀՆԱ-ին, իսկ դրամական փոխանցումներն այս դեպքում նույնպես ունեն ավելի ուժեղ կարճաժամկետ ազդեցություն՝ ժամանակաշրջանի սկզբում կրելով վարիացիայի մոտ 8.4 տոկոսը, իսկ ժամանակաշրջանի վերջում՝ մոտ 4 տոկոսը:

Եզրակացություններ

Ամփոփելով կատարված վերլուծությունը՝ կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները:

- Ինչպես նշվում է թե՛ տեսական և թե՛ էմպիրիկ աշխատանքներում, օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները հանդիսանում են տնտեսական աճի ապահովման հիմնական արտաքին գործոնը: Սակայն կատարված վերլուծության արդյունքները մատնանշում են, որ ՕՈՒՆ-ի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսական աճի վրա նշանակալի ազդեցություն չունի:
- ՀՀ տնտեսությունը խիստ զգայուն է արտաքին առաջարկի, պահանջարկի և դրամավարկային ցնցումների նկատմամբ: Ըստ վարիացիայի բաշխման արդյունքների՝ վերոնշյալ 3 ցնցումները միասին բացատրում են ՀՆԱ-ի վարիացիայի մոտ կեսը: Առաջարկի ցնցումը հատկապես ունի գերիշխող ազդեցություն ՀՆԱ-ի վրա:
- Նավթի գների շոկի նկատմամբ ՀՆԱ-ի դրական արձագանքը հիմնականում պայմանավորված է արտահանման ավելացմամբ և նավթի առավել բարձր գների արդյունքում ՌԴ տնտեսական աճի արագացմամբ, որտեղից էլ դրական ազդեցությունները փոխանցվում են ՀՀ տնտեսությանը:
- Արտաքին ցնցումների ազդեցությունը ՀՆԱ-ի վրա տարածվում է հիմնականում դրամական փոխանցումների և առևտրի լծակների միջոցով: Փոխարժեքի լծակը, ըստ մոդելի գնահատման արդյունքների, ունի շատ թույլ ազդեցություն:
- ՕՈՒՆ-ների՝ եկամուտների և ՀՆԱ աճի վրա նվազ ազդեցության հիմնական պատճառներից մեկը ոչ դիվերսիֆիկացված և քիչ արտադրողական ճյուղերում կատարված ներդրումներն են, ինչպես նաև ներդրումների տատանողական վարքագիծը և ոչ բավարար մակարդակը, որը ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո ՀՆԱ-ի նկատմամբ միջինում կազմել է մոտ 3.2 տոկոս:

- Հարկային եկամուտները նույնպես խիստ զգայուն են արտաքին ցնցումների նկատմամբ: Այս դեպքում ՕՈՒՆ-ի աճը ևս որևէ էական ազդեցություն չունի, փոխարենը դրամական փոխանցումները նպաստում են հարկային եկամուտների աճին:
- Հարկային եկամուտները բացատրում են ՀՆԱ-ի վարիացիայի բավական փոքր մասը, իսկ ՀՆԱ-ն իր վրա կրում է հարկային եկամուտների վարիացիայի մոտ 14 տոկոսը, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ հարկային եկամուտների ազդեցությունը ՀՆԱ-ի վրա ավելի թույլ է, քան հակառակ ազդեցությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ ԿԲ արտաքին հատվածի վիճակագրություն:
<https://www.cba.am/am/SitePages/statexternalsector.aspx>
Accessed: 11.11.2023
2. ԱՄՆ Դաշնային պահուստի վիճակագրություն: <https://fred.stlouisfed.org/>. Accessed: 03.10.2023.
3. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե, սոցիալ-տնտեսական վիճակը ՀՀ-ում:
<https://armstat.am/am/?nid=82>. Accessed: 10.11.2023.
4. Barro, Robert J. (1996). «Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study». *National Bureau of Economic Research*, Working Paper: 5698.
5. Barrot L., Calderón C., Servén L., «Openness, Specialization, and the External Vulnerability of Developing Countries». *Journal of Development Economics* W/P 7711. 2018.
6. Bostan, I., Toma, C., et al. (2023). «Effects of Internal and External Factors on Economic Growth in Emerging Economies: Evidence from CEE Countries». *Eastern European Economics*, 61(1).
7. Calvo, G. A., Leiderman, L., & Reinhart, C. M. (1993). *Capital Inflows and Real Exchange Rate Appreciation in Latin America: the Role of External Factors*. Staff Papers, 40(1).
8. Keho, Y. (2017). «The Impact of Trade Openness on Economic Growth: The case of Cote d'Ivoire». *Cogent Economics & Finance*, 5(1), 1332820.
9. Kui-Wai Li, «The Optimal Level and Impact of Internal Factors on Growth», *Modern Economy* 2, no. July 2011 (2011)
10. Li, X., & Liu, X. (2005). «Foreign Direct Investment and Economic Growth: an Increasingly Endogenous Relationship». *World development*, 33(3).
11. Loayza N., et al. «Macroeconomic Volatility, and Welfare in Developing Countries: An Introduction». *The World Bank Economic Review* 21(3). 2007.
12. Lütkepohl H. *New Introduction to Multiple Time Series Analysis*. Springer Science & Business Media. 2005.
13. Nakahira K. A «Structural VAR Analysis of the Monetary Policy Stance in Japan». *International Journal of Economic Policy Studies*. 2009.
14. Raddatz, C. (2007). «Are External Shocks Responsible for the Instability of Output in Low-income Countries?». *Journal of Development Economics*, 84(1)

WORKS CITED

1. HH KB artaqin hatvacı vitwakagrutyun [Statistics of the External Sector of the Central Bank of the Republic of Armenia] <https://www.cba.am/am/SitePages/statexternalsector.aspx>
Accessed: 11.11.2023 (in Armenian)
2. AMN Dashnayin pahusti vitchakagrutyun [Statistics of the US Federal Reserve System] <https://fred.stlouisfed.org/> Accessed: 03.10.2023. (in Armenian)
3. HH vitwakagrakan komite, social-ntesakan vitwaky HH-um [Statistical Committee of the Republic of Armenia, Socio-economic Situation in the Republic of Armenia] <https://armstat.am/am/?nid=82> Accessed: 10.11.2023. (in Armenian)

THE IMPACT OF EXTERNAL FACTORS ON ECONOMIC GROWTH AND TAX REVENUES OF RA

HAYK BEJANYAN

*Armenian State University of Economics, Chair of the Banking and Insurance, Ph.D. in Economics, Lecturer
Yerevan, the Republic of Armenia*

SUREN LEVONYAN

*Armenian State University of Economics, Chair of the Economic and Mathematical Methods,
Ph.D. in Economics, Lecturer
Yerevan, the Republic of Armenia*

KAMO DAVTYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of the Economic and Mathematical Methods,
Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

ZHORA STEPANYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of the International Economic Relations,
Ph.D. Student
Yerevan, the Republic of Armenia*

ANUSH PETROSYAN

*Armenian State University of Economics,
Chair of the Finance, Ph.D. Student,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of the article is to identify the structure of RA economic growth and external factors affecting economic growth and tax revenues and to evaluate their impact.

The tasks of the work are to identify the range of external factors affecting economic growth, identify external factors affecting the trend of tax revenues, and evaluate their impact and transfer mechanisms using econometric models.

The analyses in the work were carried out using statistical and econometric methods using the structural vector autoregressive model.

When evaluating the impact of external factors on the economic growth and tax revenues of RA, external demand, supply and monetary policy shocks were considered as the main external shocks.

As a result of the study, it will be revealed that the impact of external shocks on the GDP spreads mainly through money transfers and trade leverage. Tax revenues are also highly sensitive to external shocks. Tax revenues explain quite a small part of the variation in GDP, and GDP accounts for about 14 percent of the variation in tax revenues, from which it can be concluded that the impact of tax revenues on GDP is weaker than the opposite effect.

Keywords: *Economic growth, tax revenues, externalities, supply and demand shocks, FDI, oil prices, remittances, exports.*

ВЛИЯНИЕ ВНЕШНИХ ФАКТОРОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ И НАЛОГОВЫЕ ПОСТУПЛЕНИЯ РА

АЙК БЕДЖАНЫ

*преподаватель кафедры банковского дела и страхования Государственного
экономического университета Армении,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

СУРЕН ЛЕВОНЯ

*преподаватель кафедры экономико-математических методов Государственного
экономического университета Армении,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

КАМО ДАВТЯ

*аспирант кафедры экономико-математических
методов Государственного экономического
университета Армении
г. Ереван, Республика Армения*

ЖОРА СТЕПАНЫ

*аспирант кафедры международных экономических отношений Государственного
экономического университета Армении,
г. Ереван, Республика Армения*

АНУШ ПЕТРОСЯ

*аспирант кафедры финансов Государственного экономического
университета Армении,
г. Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – выявить структуру экономического роста Армении и внешние факторы, влияющие на экономический рост и налоговые поступления, и оценить данное влияние.

Задачи работы – выявить круг внешних факторов, влияющих на экономический рост, выявить внешние факторы, влияющие на динамику налоговых поступлений, оценить их влияние и механизмы передачи с помощью эконометрических моделей.

При оценке влияния внешних факторов на экономический рост и налоговые поступления РА в качестве основных внешних шоков рассматривались шоки внешнего спроса, предложения и денежно-кредитной политики.

Анализ в работе проводился статистическими и эконометрическими методами с использованием структурной векторной авторегрессионной модели. В результате исследования было выявлено, что влияние внешних шоков на ВВП распространяется главным образом за счет денежных переводов и торгового рычага. Налоговые поступления также очень чувствительны к внешним шокам. Налоговые поступления объясняют весьма небольшую часть вариации ВВП, а на долю ВВП приходится около 14 процентов вариации налоговых поступлений, из чего можно сделать вывод о том, что влияние налоговых поступлений на ВВП слабее, чем противоположный эффект.

Ключевые слова: *экономический рост, налоговые поступления, внешние эффекты, шоки спроса и предложения, ПИИ, цены на нефть, денежные переводы, экспорт.*

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱԾԻ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՉԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԻ ՓՈԽԱՈՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ *

ՀՏԴ 330.3

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-170

ԱՆՆԱ ՀԱԿՈԲՋԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
կառավարման և գործարարության մեթոդների վարիչ,
«Շուկայագիտություն (մարքեթինգ)» մագիստրոսական
ծրագրի ղեկավար,
տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
annahakobjanyan@ysu.am
[ORCID: 0009-0005-6420-6766](https://orcid.org/0009-0005-6420-6766)

Գիտական հոդվածի նպատակն է բացահայտել տնտեսական աճի և բնակչության զբաղվածության միտումների փոխառնչությունները ՀՀ-ում:

Նպատակին հասնելու համար առաջադրվել են հետևյալ խնդիրները՝ տնտեսական աճի և բնակչության զբաղվածության միջև փոխառնչությունները դիտարկել դասական, քեյնսյան և ինստիտուցիոնալիզմի տեսանկյուններից, վերլուծել ՀՀ-ում տնտեսական աճի, բնակչության զբաղվածության միտումների և ներդրումների միջև փոխազդեցությունները 2008-2022թթ. կտրվածքով, ստացված արդյունքները մեկնաբանել դասական և ինստիտուցիոնալիստական ուղղությունների և ՀՀ-ում ստացված ցուցանիշների տեսանկյունից:

Տնտեսագիտական տարբեր դպրոցների շրջանակներում մշտապես քննության է առնվել տնտեսական աճի ազդեցությունը բնակչության զբաղվածության մակարդակի վրա: Սույն գիտական հետազոտության շրջանակներում ուսումնասիրվել և առանձնացվել են տնտեսական աճի և բնակչության զբաղվածության միջև կախվածությունը դասական, քեյնսյան և ինստիտուցիոնալիզմի գաղափարական հենքերի տեսանկյունից: Վերլուծվել են ՀՀ տնտեսությունում ՀՆԱ-ի մակարդակի, զբաղվածության միտումների և ներդրումների միջև գոյություն ունեցող փոխառնչությունները 2008-2021 թթ. կտրվածքով:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են վիճակագրական վերլուծությունների, համեմատության, տրամաբանական եզրահանգումների մեթոդները:

Վերլուծելով ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի ցուցանիշները՝ կարելի է եզրակացնել, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում աշխատունակ բնակչության թվաքանակի նվազման դեպքում արձանագրվել են ՀՆԱ-ի, ինչպես նաև հետազոտության վրա կատարված ծախսերի և ներդրումների աճի միտումներ: Չբաղվածության մակարդակի և ՀՆԱ-ի մեծության տվյալների համաձայն՝ ակնհայտ է արտադրական գործոնների արտադրողականության

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.08.2023թ., գրախոսվել՝ 12.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

աճի առկայությունը, որով էլ բացատրվում է զբաղվածության նվազման պայմաններում ՀՆԱ-ի աճի հանգամանքը:

Հիմնաբառեր՝ Տնտեսական աճ, համախառն ներքին արդյունք, զբաղվածություն, ներդրումներ, կառուցվածքային փոփոխություններ, տնտեսագիտության դասական ուղղություն, քեյնսյան ուղղություն, ինստիտուցիոնալիզմ:

Ներածություն

Տնտեսական աճի և զբաղվածության հիմնախնդիրները հարյուրամյակներ շարունակ գտնվում են տնտեսագիտական տարբեր դպրոցների ներկայացուցիչների ուշադրության կենտրոնում: Այս առումով գիտական տարաբնույթ քննարկումները, դրանցում առկա իրարամերժ մոտեցումները փաստում են թեմայի արդիականությունը:

Փոխառնչությունների այս մեկնակերպով, դասական ըմբռնմամբ տնտեսական աճի և բնակչության զբաղվածության միջև առկա է ուղիղ կախվածություն (Մուրադյան, Դավթյան 239-250): Այս համատեքստում տնտեսական աճը հիմնականում պայմանավորված է արտադրողական աշխատանքով զբաղված աշխատուժի թվաքանակով և նրանց աշխատանքի արտադրողականությամբ:

Ինստիտուցիոնալիստների մոտեցմամբ՝ տնտեսական աճի ու զարգացման տեսանկյունից առանցքային է մարդկային կապիտալը՝ հատկապես բնակչության զբաղվածության ապահովման ու աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման հենքային նշանակությամբ: Այս ենթատեքստով, այնուամենայնիվ, պետք առանձնացնել նաև ոչ տնտեսական գործոնների՝ ավանդույթների, իրավական ու բարոյաէթիկական նորմերի, սպասումների, տնտեսվարման սոցիալ-հոգեբանական և մի շարք այլ գործոնների ինստիտուցիոնալիստական կողմերն ու առանձնահատկությունները: Այդօրինակ դիտարկմամբ՝ տնտեսական զարգացմամբ պայմանավորված՝ կարող է արձանագրվել աշխատունակ բնակչության զբաղվածության նվազման միտումը: Անշուշտ, դա չի բխում հասարակական շահի առավելագույն բավարարման ազգային նպատակադրումից, սակայն, թերևս մեր օրերում տնտեսական աճի ինստիտուցիոնալ այդ հետևանքը տեսանելի է:

Վերջապես, քեյնսյան հայեցակարգում վերոշարադրյալ հանգամանքներում առանցքային է պետական հիմնարար միջամտության իրականացումը, առանց որի արդյունավետության ապահովման անհնար է երաշխավորել տնտեսական աճի իրախուսման և տնտեսական զարգացման գործարկման ռազմավարությունը:

Տեսական և մեթոդական հիմքերը

Տնտեսական համակարգի գործունեության մակրոտնտեսական արդյունավետությունը բնութագրելիս հատկապես կարևորվում են ՀՆԱ-ի, ինչպես նաև զբաղվածության փոփոխությունները բնութագրող ցուցանիշները: Տրամաբանական առնչությունների վերոգրյալ հարթության վրա դասական է դարձել սմիթյան այն մոտեցումը, ըստ որի կապիտալի աճը նպաստում է աշխատանք ռեսուրսի պահանջարկի աճին (Смит, 66-67): Տվյալ մեկնաբանության շրջանակներում աշխատանքի «առատ» վարձատրությունը ոչ միայն տնտեսական աճի հետևանք է, այլև կարող է դառնալ տնտեսական աճի կարևոր պայմանը՝ նպաստելով աշխատանքի արտադրողականության աճին: Կարևորելով կայուն տնտեսական աճի ապահովման գաղափարը, դասականներն արձագրում էին, որ տնտեսական համակարգի մեջ նույնիսկ Էնդոնին դրական սպասումների առկայության պարագայում տնտեսական պարբերաշրջանների առաջացումն անխուսափելի է, որն էլ տնտեսագիտական ուղղությունների մեկնաբանությամբ հետազայում պետական միջամտության առիթ է դառնում (Blaug, 39-41):

Ներկայում տնտեսագետները հաճախ շեշտում են դասական տեսության կարևորությունը՝ ցույց տալով կապիտալիզմի ձևավորման, զարգացման պայմաններում տնտեսական աճի ապահովման, ինչպես նաև աշխատատեղերի ավելացման անխուսափելիությունը (Тетчер, 443-498): Այս տեսակետը թեպետ գերիշխող է հասարակագիտական գործունեության մի շարք բնագավառներում, այնուամենայնիվ, հատկապես հետադարձադարձական հասարակարգերում իրականացված ուսումնասիրությունները փաստում են այն հանգամանքը, որ հաշվի առնելով տնտեսական աճի կապիտալատար կողմերը գիտատեխնիկական նորարարությունների խրախուսումն ու ներդրումը կարող են նպաստել կառուցվածքային գործազրկության առաջացմանը ու ֆրիկցիոն դրսևորումներով զբաղվածության մակարդակի նվազմանը, ընդհուպ որոշ մասնագիտությունների ու մասնագիտացումների անհետացմանը (Gancia, Zilibotti. 93-120):

Ուշագրավ են 2013 թվականին Մ. Կոնավալովայի և Օ. Բալաշովայի հրատարակած կյուբերը, որոնք վերաբերում էին հիմնախնդրի ինստիտուցիոնալ այն առանձնահատկությանը, որ կրթությունը ստանալու հնարավորությունը, կրթական համակարգի արդյունավետությունը, գիտատեխնիկական նորարարությունների իրականացումն ու ներդրումը, գիտահետազոտական ձեռքբերումների տեղայնացումն ապահովում են տնտեսական աճի առկայությունը տվյալ երկրում (Коновалова М., Балашова О., стр. 940-944.): Իհարկե, սա ժամանակավոր գործընթաց է, ուստի և տնտեսական աճի ցուցանիշները կարող են տատանվել՝ պայմանավորված ներդրումների իրականացման պարբերականությամբ, ճյուղային առանձնահատկություններով և մի շարք այլ գործոնների ազդեցությամբ:

Այս առումով ինստիտուցիոնալիստների իրականացրած համեմատությունները ցույց են տալիս, որ հետադարձադարձական հասարակարգում տնտեսական աճի ապահովման կապիտալատար կողմերը՝ ապրանքահումքային պաշարների առկայությունը, ռեսուրսների բաշխումն ու վերաբաշխումը, ծավալի աճի դրական հանգամանքները և մի շարք այսօրինակ գործոններ պակաս նշանակություն չունեն տնտեսական աճի ապահովման գործում:

Խնդրի գործնական վերլուծությունը

Հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսության մեջ ՀՆԱ-ի մակարդակի և զբաղվածության ցուցանիշների միջև գոյություն ունեցող առնչությունները՝ հարակից նշանակությամբ կարևորվել են ուղղակի ներդրումների ու հետազոտությունների վրա կատարված ներքին ծախսերի փոփոխության միտումները: Այս առանձնահատկությամբ թերևս կարելի է առավել որոշակիորեն արտահայտել վերոգրյալ փոփոխականների միջև առկա կապը:

Համաձայն աղյուսակ 1-ի տվյալների՝ 2008 թվականից մինչև 2021 թվականը, աշխատունակ բնակչության թվաքանակը նվազել է 8 տոկոսային կետով (բացարձակ մեծությամբ՝ 94 800 մարդ): 2008 թվականին աշխատունակ բնակչության զբաղվածության կառուցվածքում մասնագիտական կրթությամբ անձանց տեսակարար կշիռը 44.2 տոկոս է (523.1 հազար մարդ), ոչ մասնագիտական կրթությամբ անձանց տեսակարար կշիռը՝ 55.8 տոկոս (660.0 հազար մարդ):

Ուշագրավ է 2016 թվականի զբաղվածության մակարդակի նվազման միտումը: Այն դիցուք 2008 թվականի համեմատությամբ նվազել է 15%-ով (176.9 հազար մարդ): Դիտարկվող ժամանակահատվածում (2008 - 2021 թթ.) դա նվազագույն մեծությունն է (1 006.2 հազար մարդ): Ընդ որում, զբաղվածության կառուցվածքում մասնագիտական կրթությամբ անձանց տեսակարար կշիռը կազմել է 52.2% (525.4 հազար մարդ), իսկ ոչ մասնագիտականը՝ 47.8% (480.8 հազ. մարդ): Թեպետ 2016 թվականին, ի համեմատություն 2008 թվականի, զբաղվածության մակարդակը նվազել

Է 15 %-ով, սակայն մասնագիտական կրթությամբ անձանց տեսակարար կշիռը աճել է 0.4 %-ով, իսկ ոչ մասնագիտականը՝ 27.2%-ով:

Աղյուսակ 1. ՀՀ ՀՆԱ, զբաղվածության և ներդրումների փոխառնչությունները 2008-2021 թթ.

(<https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=01001>)

Տարեթիվ	ՀՆԱ, մլն դրամ	Զբաղվածների թվաքանակը, 1000 մարդ,	Որից՝		Հետազոտությունների վրա կատարված ներքին ծախսեր, մլն. դրամ	Ընդամենը ներդրումներ, զուտ հոսքեր (մլն. դրամ)	Ուղղակի ներդրումներ, զուտ հոսքեր (մլն. դրամ)
			1.մասնագիտական կրթություն, 1000 մարդ	2.ոչ մասնագիտական կրթություն, 1000 մարդ			
2021	6 982 962.5	1 088.3	639.8	448.5	14 373.0	204 823.8	129 194.6
2020	6 181 902.6	1 052.4	615.1	437.3	12 932.7	-5 836.1	-43 200.9
2019	6 543 321.8	1 077.4	601.0	476.4	11 682.5	98 442.6	-18 629.4
2018	6 017 035.2	1 048.5	474.9	573.6	10 532.2	33 989.0	94197.9
2017	5 564 493.3	1 011.7	527.8	483.9	11 867.6	59 190.5	85 800.8
2016	5 067 293.5	1 006.2	525.4	480.8	11 074.4	86 565.3	68 539.2
2015	5 043 633.2	1 072.6	553.3	519.3	11 929.9	132 887.0	82 930.1
2014	4 828 626.3	1 133.5	613.2	520.3	10 912.0	218 924.5	162 725.2
2013	4 555 638.2	1 163.8	579.8	584.0	9 355.7	244 702.8	111 075.4
2012	4 266 460.5	1 172.8	570.5	602.3	9 713.2	302 045.1	227 962.5
2011	3 777 945.6	1 175.1	573.0	602.1	9 276.6	304 062.3	235 204.7
2010	3 460 202.7	1 185.2	546.8	638.4	7 987.9	262 556.9	180 477.8
2009	3 141 651.0	1 152.8	532.7	620.1	8 473.4	339 843.1	265 964.0
2008	3 568 227.6	1 183.1	523.1	660.0	7 425.1	384 801.1	306 248.8

Կարևոր է արձանագրել նաև այն, որ 2018 թվականին զբաղվածության մակարդակը կազմել է 1 048.5 հազ. մարդ: Ընդ որում, դիտարկվող ժամանակահատվածում մասնագիտական կրթությամբ զբաղված անձանց թիվը եղել է նվազագույնը 474.9 հազար մարդ, որը կազմում է ընդհանուր զբաղվածության 45.3 %-ը: Թեև 2008 թվականի համեմատությամբ 2018 թվականին մասնագիտական կրթությամբ անձանց թվաքանակը զբաղվածության կառուցվածքում աճել է 1.1 %-ով, սակայն բացարձակ մեծությամբ այն նվազել է 9.2%-ով (48.2 հազար մարդ):

Այդ նույն ժամանակահատվածում ՀՆԱ-ն (շուկայական գներով արտահայտված) աճել է 29.1 %-ով: Վերլուծության իրականացման շարունակականության նկատառումով քննարկենք նաև ՀՆԱ-ի կառուցվածքային առանձնահատկությունները:

Աղյուսակ 2.-ի տվյալների համաձայն՝ 2008 թվականին ՀՆԱ-ի կառուցվածքում ըստ գործունեության տեսակների առավելագույնը «շինարարության» ճյուղն է (25%): ՀՆԱ-ի կառուցվածքում մեծ տեսակարար կշիռ են կազմել նաև «Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն» (16.3%) և «Մեծածախ և մանրածախ առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում» (11.5%) ճյուղերը:

Անդրադառնալով արդի ժամանակաշրջանին՝ կարող ենք արձանագրել, որ 2022 թվականի ՀՆԱ-ի կառուցվածքում ըստ գործունեության տեսակների մեծ չափաբաժին են ունեցել «Մշակող արդյունաբերությունը» (11.4%), «Գյուղատնտեսությունը, անտառային տնտեսությունը և ձկնորսությունը» (11.3%), «Մեծածախ և մանրածախ առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգումը» (11.2%): 2008 թվականի համեմատությամբ՝ 2022 թվականին 5.4 անգամ աճել է «Մշակույթ, զվարճություններ և հանգիստ» ճյուղը, 4.1 անգամ աճել է «Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում» և 3.56 անգամ աճել է «Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում» ճյուղը:

Աղյուսակ 2. ՀՆԱ-ի կառուցվածքը (2008 - 2022 թթ., %)

(https://www.armstat.am/file/article/sv_07_23a_141.pdf)

ՀՆԱ-ն ըստ տնտեսության հատվածների	Տարեթիվը	
	2008	2022
Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն	16.3	12.3
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	1.6	6.5
Մշակող, արդյունաբերություն	8.5	9.4
Էլեկտրաէներգիայի, գազի, ջրի և լավորակ օդի մատակարարում	2.7	3.8
Տրամադրված, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	0.3	0.4
Շինարարություն	25.3	8.6
Մեծածախ և մանրածախ առևտուր, ավտոմեքենաների և մոտոցիկլների նորոգում	11.5	13.7
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	3.5	4.8
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում	0.4	2.8
Տեղեկատվություն և կապ	3.7	5.2
Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	3.4	6.0
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	2.2	8.4
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	0.9	1.8
Վարչարարական և օժանդակ գործունեություն	0.7	0.7
Պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոցիալական ապահովագրություն	2.7	2.9
Կրթություն	2.7	2.7
Առողջապահություն և բնակչության սոցիալական սպասարկում	2.7	4.7
Մշակույթ, զվարճություններ և հանգիստ	0.6	2.9
Սպասարկման այլ ծառայություններ	0.4	0.6
Տնային տնտեսությունների գործունեություն որպես գործատու, տնային տնտեսություններում չտարբերակված ապրանքների և ծառայությունների արտադրություն սեփական սպառման համար	0.0	0.0
Ավելացված արժեք (համախառն հիմնական գներով)	90.1	98.2
Արտադրանքի հարկեր (հանած սուբսիդիաներ)	9.9	1.8
Ներքին արդյունք (համախառն, շուկայական գներով)	100.0	100.0

Ուշագրավ կարող է լինել «Պետական կառավարում և պաշտպանություն, պարտադիր սոցիալական ապահովագրություն» բնագավառի ընդլայնման միտումը: 2022 թվականին 2008 թվականի համեմատ այն աճել է ավելի քան 80 տոկոսով՝ կազմելով 4.9 տոկոս: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ այս բնագավառի աճի ներուժն ավելի մեծ է, և այն կարող է «ուղղորդող» նշանակություն ունենալ տնտեսական մի շարք գործընթացների համար, ինչպիսիք են՝ եկամուտների ու

հարստության վերաբաշխումը, ամբողջական պահանջարկի կառուցվածքային փոփոխությունը և այլն:

Փոխառնչությունների այս տիրույթում անդրադառնանք Հայաստանի Հանրապետությունում զբաղվածության և ՀՆԱ-ի մեծության փոփոխություններին:

Աղյուսակ 3. Զբաղվածների թվաքանակը և ՀՆԱ-ի մեծությունը, 2008 - 2022 թթ.

(<https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=01001>)

Տարեթիվը	Զբաղվածների թվաքանակը, /հազար մարդ/	ՀՆԱ-ն /մլն դրամ/
2022	1 096 800.0	8 501 435.5
2021	1 088 300.0	6 982 962.5
2020	1 052 400.0	6181 902.6
2019	1 077 400.0	6 543 321.8
2018	1 048 500.0	6 017 035.2
2017	1 011 700.0	5 564 493.3
2016	1 006 200.0	5 067 293.5
2015	1 072 600.0	5 043 633.2
2014	1 133 500.0	4 828 626.3
2013	1 163 800.0	4 555 638.2
2012	1 172 800.0	4 266 460.5
2011	1 175 100.0	3 777 945.6
2010	1 185 200.0	3 460 202.7
2009	1 152 800.0	3141 651.0
2008	1 183100.0	3 568 227.6

Աղյուսակ 3-ում ներկայացված զբաղվածների թվաքանակի և ՀՆԱ-ի մեծության տվյալների համաձայն՝ ակնհայտ է արտադրական գործոնների արտադրողականության աճի առկայությունը, որով էլ բացատրվում է զբաղվածության նվազման պայմաններում ՀՆԱ-ի աճի հանգամանքը:

Եզրակացություն

Երկրի բնակչության և հատկապես աշխատունակ բնակչության (բացարձակ ու հարաբերական) թվաքանակի նվազման դեպքում արձանագրվել են ՀՆԱ-ի, ինչպես նաև հետազոտության վրա կատարված ծախսերի և ներդրումների աճի միտումներ: Այս տրամաբանությունն առաջին հայացքից հակասում է դասական այն ըմբռնմանը, թե տնտեսական աճը պայմանավորում է բնակչության թվաքանակի ավելացումը, և այդ ամենը տեղի է ունենում աշխատունակ բնակչության աճի պարագայում: Ներդրումների աճը նպաստում է աշխատաշուկայում պահանջարկի ընդլայնմանը: Այնուամենայնիվ, դասական ուղղությանը վերաբերող քննարկումներում կարևոր տեղ է հատկացվում աշխատանքի արտադրողականության բարձրացմանը, որը Հայաստանի պարագայում էական աճ է արձանագրել: Այդ ձևակերպմամբ՝ զարգացող երկրներում ևս դասական ուղղությունը պահպանում է իր կենսունակությունը:

Հայաստանի Հանրապետությունում դրսևորվում է զարգացած երկրներում արտահայտվող այն երևույթը, որ ՀՆԱ-ի աճի, բնակչության եկամուտների ավելացման դեպքում նկատվում է վերարտադրության տեմպերի նվազման միտում: Օրինակ՝ 2008-2021թթ.-ին աշխատունակ բնակչության մակարդակը նվազել է 7

տոկոսով (բացարձակ մեծությամբ՝ 86 300 մարդ), իսկ շուկայական գներով արտահայտված՝ ՀՆԱ-ն աճել է 41.9 տոկոսով: Սա հաշվի առնելով՝ թերևս անհրաժեշտ է խրախուսել տնտեսության մեջ բնակչության վերարտադրության ընդլայնմանը նպաստող տնտեսական քաղաքականության իրականացումը: Անհրաժեշտ է ապահովել ինստիտուցիոնալ հիմքեր երկրի ներսում կրթության և այլ սոցիալական ծրագրերի իրագործման համար:

2008-2022 թվականների ցուցանիշների դինամիկան ակնհայտ է դարձնում արտադրական գործունեության արտադրողականության աճի առկայությունը: Հաշվի առնելով այդ՝ անհրաժեշտ է խրախուսել ներդրումային այնպիսի ծրագրերի իրականացումը, որը կնպաստի տնտեսության ճյուղային և մասնագիտական կառուցվածքների փոփոխություններին համապատասխան աշխատատեղերի ավելացմանը և աշխատանքային ռեսուրսների արտադրողականության բարձրացմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Մուրադյան, Արփենիկ, Դավթյան, Կամո, Կապիտալի ներհոսքի ազդեցությունը տնտեսական աճի վրա, *Գիտական Արցախ*, N1(12), 239-250 DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-239
2. Коновалова, Мария и др. Оценка экономического роста и его зависимость от занятости населения. *Научный журнал, Фундаментальные исследования*, ISSN 1812-7339, N4 (часть 4), 2013.
3. Смит, Адам. *Исследование о природе и причинах богатства народов*, Москва, 1962.
4. Тэтчер, Маргарет. *Искусство управления государством. Стратегии для меняющегося мира.*, М., Альпина Паблишер, 2012.
5. Blaug Mark, *Economic Theory In Retrospect*, Cambridge University Press, 1994.
6. Decent Work Country Diagnostics, Technical Guidelines To Draft the Diagnostic Report, *International Labor Office*, July, 2015, <https://www.ilo.org/>.
7. Gancia G., Zilibotti F., *Technological Change and the Wealth of Nations*, <https://www.anualreviews.org/>.
8. <https://www.armstat.am/am/?nid=81&id=2527>
9. <https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=01001>

WORKS CITED

1. Muradyan, Arpenik, ev ajloq, Kapitali nerhosqi azdecutjuny tntesakan achi vra [The Impact of Capital Inflows on Economic Growth], *Gitakan Artsakh*, N1(12), 239-250 DOI: 10.52063/25792652-2022.1.12-239 (in Armenian)
2. Blaug Mark, *Economic Theory in Retrospect*, Cambridge University Press, 1994. (in English)
3. Decent Work Country Diagnostics, Technical Guidelines to Draft the Diagnostic Report, *International Labor Office*, July, 2015, <https://www.ilo.org/>. (in English)
4. Gancia G., Zilibotti F., *Technological Change and the Wealth of Nations*, <https://www.anualreviews.org/>. (in English)
5. Konovalova M., Balashova O., *Ocenka ekonomicheskova rosta i ego zavisimosti ot zaniatosti naselenia* [Assessment of Economic Growth and its Dependence on Employment], *Nauchnij jurnal, Nauchnie issledovania*, ISSN 1812-7339, (chast 4), 2013. (in Russian)
6. Smith A., *Issledovanie o prirode i prichinah bogatstva narodov* [Research on the Nature and Causes of the Wealth of Nations], Moskva, 1962. (in Russian)

7. Tetcher M., *Iskusstvo upravleniya gosudarstvom, Strategii dla menaushegosa mira* [The Art of Government, Strategies for a Changing World], M., Alpina Pabliher, 2012. (in Russian)
8. <https://www.armstat.am/am/?nid=81&id=2527>
9. <https://www.armstat.am/am/?nid=12&id=01001>

CORRELATIONS BETWEEN THE ECONOMIC GROWTH AND WORKFORCE EMPLOYMENT PATTERNS IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

ANNA HAKOBJANYAN

*Yerevan State University,
Faculty of Economics and Management,
Head of the Chair of Business and Management,
Head of Marketing Master's Degree Program
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The objective of the scientific article is to identify the relationships between economic growth and employment patterns within the Republic of Armenia.

To achieve the defined goal, the following tasks have been set: observe the interactions between economic growth and employment within the Classical, Keynesian and Institutional perspectives, analyze the relationships between economic growth, population employment and investments from 2008 to 2021 in the Republic of Armenia, and interpret the following results obtained from both classical and institutional viewpoints, considering the indicators gathered in the context of research in RA.

The impact of economic growth on the employment level has been examined through different economic paradigms. Within the framework of this scientific article the dependence of the economic growth and employment was studied and distinguished through Classical, Keynesian and Institutional theories.

Furthermore, the correlations between the level of GDP, employment trends and investments in the RA economy in 2008-2021 were analyzed and studied.

During the research, statistical analysis, comparative examination, and logical deductions were employed as methodologies.

By analyzing the data from the RA's Statistical Committee, it becomes evident that a decline in the working-age population over the observed timeframe corresponded with upward trends in GDP, as well as increased spending and investments in research.

Based on the information showing the employment rates and GDP figures, it is clear that there has been a rise in the efficiency of production factors which explains the fact of the increase of the GDP in the conditions of a decrease in employment.

Keywords: *economic growth, gross domestic product, employment, investment, structural changes, classical direction of economics, Keynesian direction in economics, institutionalism.*

ТЕНДЕНЦИИ ВЗАИМОЗАВИСИМОСТЕЙ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА И ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

АННА АКОПДЖАНЫ

*Заведующая кафедрой управления и бизнеса
факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета,
руководитель магистерской программы «Маркетинг»
кандидат экономических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данной статьи является выявление взаимосвязей между тенденциями экономического роста и занятостью населения в Республике Армения.

Для достижения данной цели в статье выдвинуты следующие задачи: рассмотреть взаимосвязи между экономическим ростом и тенденциями уровня занятости с точек зрения классической, кейнсианской теорий и институционализма, проанализировать взаимозависимости между экономическим ростом, занятостью населения и инвестициями во временном интервале 2008-2021гг., комментировать полученные результаты на примере РА и обосновать с точки зрения классиков и институционалистов.

В рамках разных направлений экономических школ всегда принимался во внимание факт воздействия экономического роста на уровень занятости населения. В рамках данной научной статьи рассматриваются взаимозависимости экономического роста и занятости населения с точки зрения классической, кейнсианской школ и институционализма. Проанализированы также взаимосвязи уровня ВВП, тенденций занятости и инвестиций за 2008-2021гг.

В ходе исследования были применены методы статистического анализа, сравнительного анализа и логических обоснований.

В результате исследования анализа можно сделать вывод о том, что, наряду со снижением численности трудоспособного населения, наметились тенденции роста ВВП и инвестиций; поэтому ясно, что повышение ВВП в условиях снижения занятости можно обосновать ростом производительности труда.

Ключевые слова: *экономический рост, валовый внутренний продукт, занятость населения, инвестиции, структурные изменения, классическое направление экономики, кейнсианское направление в экономике, институционализм.*

ՄԵՐՉԵՆԴԱՅԻՆ ՈՐՊԵՍ ԱՊՐԱՆՔԱՇԱՐԺԻ ԽԹԱՆՄԱՆ ԳՈՐԾՈՆ *

ՀՏԴ 658.8

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-179

ԱՆԺԵԼԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի
Գյումրու մասնաճյուղի «Ճյուղային տնտեսագիտություն և
կառավարում» ամբիոնի ասիստենտ,
տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
թ. Գյումրի, Հայաստանի Հանրապետություն
hovhannisyan.anjel.93@gmail.com
ORCID:0009-0008-0832-3070

Սպառողական շուկայում մերչենդայզինգը հանդիսանում է արդյունավետ գործունեության գրավական: Մերչենդայզինգի արդյունավետության գնահատման նկատմամբ հետաքրքրությունը և գործունեության մասշտաբներն աճում են տարեցտարի՝ բարձրացնելով դրա մասնագիտական մակարդակը:

Ներկայիս մրցակցության պայմաններում, երբ սպառողն է հիմնական դերակատարը, արտադրվում են բազմապիսի ապրանքներ, իսկ սպառողին գոհացնելու համար շատ ջանքեր են պահանջվում, առավել ևս, որ բնակչության գնողունակության բարձրացման հետ մեկտեղ գնորդները ապրանքի որակից և գնից բացի սկսում են կարևորություն տալ նաև ապրանքի մատուցման ձևին:

Աշխատանքի նպատակն է՝ մարքեթինգի բնագավառում ներդնել վաճառքը խթանող գործոններ, որոնք կնպաստեն ոլորտի զարգացմանը:

Սույն հոդվածի խնդիրն է՝ հարցման միջոցով որոշել տնտեսական ապրանքների վաճառք իրականացնող վաճառասրահի մերչենդայզինգի արդյունավետության ցուցանիշները, քանի որ արդյունավետության գնահատումը կարևոր է շուկայում մրցակցային առավելությունների հասնելու և մրցունակության բարձրացման հարցում:

Առաջարկվել են տնտեսական ապրանքների վաճառք իրականացնող վաճառասրահի մրցունակությունը պայմանավորող ու ապրանքի ընտրության ժամանակ գնորդի համար առավելագույն նշանակություն ունեցող գործոնների որակական և քանակական բնութագրիչները, որոնք հիմք են ծառայել արտադրանքի մրցունակության գնահատման գործիքակազմի առաջադրման համար:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ վաճառասրահն ավելի գրավիչ, հետաքրքիր դարձնելու և վաճառքի ծավալները մեծացնելու համար անհրաժեշտ է տիրապետել մերչենդայզինգային քաղաքականության հնարքներին:

Հիմնաբառեր՝ մերչենդայզինգ, վաճառք, մրցունակություն, ապրանքաշարժ, սպառողական վարք, վաճառասրահ, գործոն:

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.07.2023թ., գրախոսվել՝ 16.08.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Ներածություն

Այս կամ այն գործունեության արդյունավետության գրագետ գնահատման համար կարևոր է հասկանալ, թե ինչ է իրենից ներկայացնում այդ գործունեությունը: Մերչենդայզինգի դեպքում կարևոր է հասկանալ, թե ինչ է դա, որոնք են այդ գործունեության նպատակները, ինչպիսին է գործընթացի բովանդակությունը: Մերչենդայզինգը վաճառարահում ապրանքի ֆիզիկական դասավորությունն ու ձևավորումն է, որն ուղղված է այս կամ այն ապրանքի, ապրանքաշարի առաջխաղացմանը: Այն մարքետինգային հաղորդակցման կարևորագույն գործոններից է, որի հիմնական նպատակն է բազմաթիվ հաճախորդների մի մասին սպառող դարձնել (Յովակիմյան, 74):

Մերչենդայզինգի անհրաժեշտությունն ակնհայտ է, քանի որ գնումների մոտ 60%-ը գնորդները կատարում են ենթագիտակցորեն՝ հենց վաճառարահում: Այստեղ գնորդը գտնվում է առևտրային տարբեր գործոնների ազդեցության տակ և ճանապարհին հանդիպում է բազմաթիվ շեղող հանգամանքների, ինչպիսիք են՝ վաճառարահի դարակաշարերի վրա գովազդային նյութերի տեղակայումը, ապրանքների ցուցադրումը, գնապիտակների ճիշտ տեղադրումը և այլն: Արդյունքում գնորդը չի գիտակցում, որ հայտնվում է չալանավորված գնման ընտրության առջև (Котляренко, 53-54):

Վիզուալ մերչենդայզինգի հիմնական նպատակն է մեծացնել վաճառքի ծավալները: Վաճառարահում ամեն ինչ արվում է ապրանքի նկատմամբ առավելագույն ուշադրություն հրավիրելու, հետաքրքրություն և գնելու ցանկություն առաջացնելու նպատակով: Լավագույն արդյունքի հասնելու համար անհրաժեշտ է բազմապիսի ապրանքների միջից ուշադրությունը հրավիրել ցանկալի արտադրանքի վրա, շահեկան օգտագործել սրահի տարածքը, և արտադրանքը հնարավորինս լավ ներկայացնել (<https://www.src-master.ru/article25903>):

Մերչենդայզինգի հետազոտության շրջանակը շատ լայն է, այստեղ հաշվի է առնվում ձայնը, հոտը, գույնը, լույսը, դիզայնը և տարածքը (Fiore): Գոյություն ունեն մերչենդայզինգի վերաբերյալ հետևյալ սահմանումները՝

- Մերչենդայզինգը հետազոտություն է, որն ուսումնասիրում է վաճառարահի վիզուալ գործիքները, որոնք ուշադրություն են գրավում և ներս մտնելու ցանկություն առաջացնում (Karabiyik, 155-163):
- Մերչենդայզինգը խանութի ներսում և դրանից դուրս կատարվող աշխատանքի ձև է, որն ագրում է գնման գործընթացի վրա (Buttle, 104-123)
- Մերչենդայզինգն ավելի ընդհանուր և համապարփակ կոմունիկացիոն գործիք է (Mehta, 207-217)

Մերչենդայզինգը, ի տարբերություն վաճառքը խթանող այլ գործոնների, շուկայում մասնաբաժնի մեծացման և վաճառքի ապահովման համար լրացուցիչ ծախսեր չի պահանջում (Lal, 21-37):

Մերչենդայզինգի կիրառումը հնարավորություն է տալիս մեծացնել վաճառքի ծավալները: Սակայն սպառողական վարքը շատ լայն հասկացություն է: Այն իր մեջ ներառում է ոչ միայն ապրանքի գնման գործընթացը, այլ նաև սպառողի վարքը գնումից առաջ և հետո: Մրցակցությունը ստիպում է բարելավել վաճառարահի առևտրի և ձևավորման որակը, որը բերում է մերչենդայզինգային քաղաքականության բարելավմանը (Յովակիմյան, 92):

Խնդրի դրվածքը, գործիքակազմի հիմնավորումը

Համաշխարհային տնտեսությունը, արտադրողի շուկայից անցում կատարելով սպառողի շուկա, նպաստեց տարբեր արտադրողների միջև մրցակցության ձևավորմանը: Արտադրողները փորձում են պատասխաններ գտնել այն հարցերին, թե ինչու են գնորդները ընտրում այս կամ այն ապրանքը: Անհրաժեշտ է դիտարկել վաճառարահում հաճախորդի վրա առավել ազդեցություն ունեցող գործոնները

հոգեբանական տեսանկյունից (Клочкова,2): Այն հնարավորություն է տալիս սպառողների ուշադրությունը կենտրոնացնել ապրանքի ցանկացած հատկանիշի վրա՝ դրանով ազդելով սպառողի գնման գործընթացին:

Մեչենդայգինգային միջոցառումների արդյունքում արտադրանքների մրցունակության մակարդակի բարձրացումը որոշելու համար առաջարկվում է օգտագործել ներկայացվող գործիքակազմը: Գործիքակազմի հիմնական նպատակն է որոշել վաճառասարահում մրցունակության առավելագույն ազդեցություն ունեցող գործոնները, որոնք պետք է ընտրվեն՝ հաշվի առնելով վաճառասարահի գործունեության ոլորտը և առանձնահատկությունները:

Գնահատումը կատարվել է չորս հիմնական փուլերով:

Առաջին փուլի ժամանակ կատարվել է տնտեսական ապրանքների վաճառք իրականացնող վաճառասարահի մրցունակությունը պայմանավորող և սպառողների համար առավել նշանակալից գործոնների որոշում: Քանի որ ապրանքի ընտրության ժամանակ սպառողի համար առավելագույն նշանակություն ունեցող գործոնների որակական ու քանակական բնութագրիչները մեծ թիվ են կազմում, այդ իսկ պատճառով առավել էական գործոնները պարզելու նպատակով նախ հարցում է իրականացվել ֆոկլուս խմբի հետ: Խմբին առաջարկվել է ընտրել այն գործոնները, որոնք կապահովեն վաճառքի ծավալի ավելացումը: Քննարկման արդյունքում ընտրվել են 12 գործոններ:

Գործոն 1՝ վաճառասարահում ապրանքի ցուցադրում,

Գործոն 2՝ սպառողներին խթանելու ծրագրեր,

Գործոն 3՝ ապրանքի փաթեթավորում,

Գործոն 4՝ գնապիտակների ճիշտ տեղադրում,

Գործոն 5՝ սրահի չափերը և ներքին կահավորանք,

Գործոն 6՝ կոմունիկացիա,

Գործոն 7՝ հետադարձ կապ (feedback),

Գործոն 8՝ ապրանքի դասավորություն՝ ըստ բրենդի և տեղադրված ապրանքների քանակի,

Գործոն 9՝ գունային արգելափակում,

Գործոն 10՝ լուսավորություն,

Գործոն 11՝ երաժշտություն,

Գործոն 12՝ խանութի արտաքին տեսք:

Վերը նշված գործոններից 1, 3, 4, 6, 9, 10, 11 և 12-ը համարվում են որակական բնութագրիչներ, իսկ գործոններ 2, 5, 7 և 8-ը՝ քանակական:

Պատկեր 1. Տնտեսական ապրանքների գնող տղամարդկանց և կանանց թվաքանակը՝ արտահայտված տոկոսներով

Հարցման արդյունքում պարզ է դարձել, որ տնտեսական ապրանքներ գնող հիմնական սեգմենտը համարվում են կանայք: Այդ իսկ պատճառով հետագա հարցումն իրականացվել է կանանց շրջանում:

Երկրորդ փուլում կատարվել է ֆոկլոս խմբի կողմից ընտրված 12 գործոնների առցանց հարցում Google Forms-ի միջոցով: Արդյունքում թիրախային լսարանը նշված գործոններից ընտրել է վաճառքի պահին առավել էական նշանակություն ունեցողները: Արդյունքների վերլուծության ժամանակ պարզ է դարձել, որ հարցմանը մասնակցած թիրախային սեգմենտը կազմել են 25-50 տարեկան անձինք:

Երրորդ փուլում հաճախորդների կողմից կատարվել է ներկայացված գործոնների գնահատում 5 բալային սանդղակով (1-ոչ այնքան նշանակալի, 5-առավել նշանակալի):

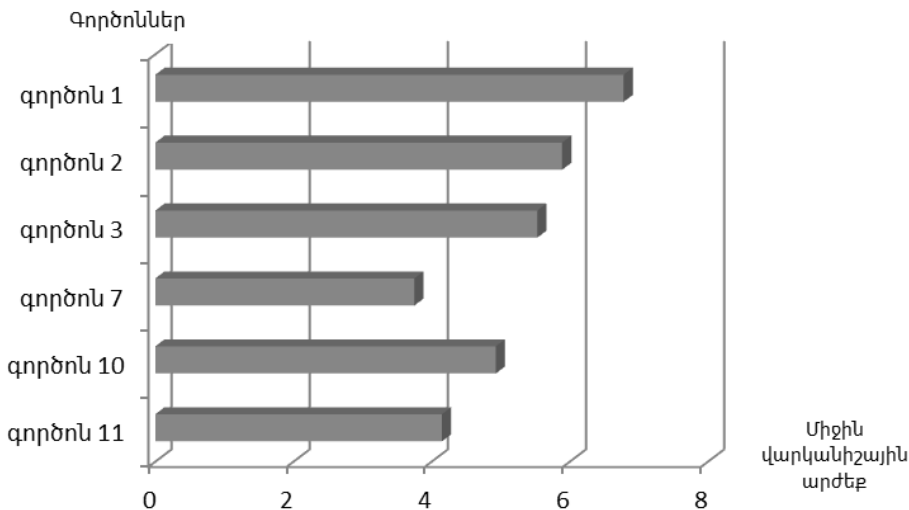
Չորրորդ փուլում՝ յուրաքանչյուր գործոնի միջին վարկանիշային արժեքի որոշում հետևյալ բանաձևով՝

$$\bar{m} = \sum k_i / n$$

որտեղ k_i -ին յուրաքանչյուր փորձագետի բալային գնահատականն է, n -ը հարցմանը մասնակցող անձանց քանակն է:

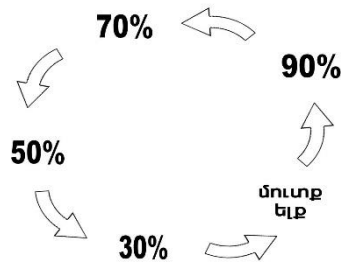
Հետազոտության արդյունքները

Հարցման արդյունքում ընտրվել են ավելի բարձր միջին վարկանիշային արժեք ունեցող 6 գործոններ, որոնք ներկայացված են հիստագրի տեսքով (հիստագրի 1)

Հիստագրի 1. Բարձր վարկանիշային արժեք ունեցող գործոնները

Ստացված արդյունքների համաձայն՝ առաջին տեղը զբաղեցնում է վաճառասարահում ապրանքների ճիշտ ցուցադրումը: Ստացվում է, որ ապրանքների ճիշտ դասավորությունն ավելացնում է վաճառքի ծավալները: Սա այն դեպքն է, երբ ապրանքների տեղերը փոխելիս արդյունքը նույնը չի լինում: Հետազոտությունները ցույց են տվել, որ սպառողների 80-90%-ը շրջում են բոլոր հիմնական շարքերով, և միայն 40-50%-ն է շրջում այդ շարքերի ներսով: Այն կարելի է ներկայացնել հետևյալ կերպ՝ (Табошова, 103)

Երկրորդ հորիզոնականը զբաղեցնում են սպառողներին խթանող ծրագրերը: Այսինքն՝ խանութները պետք է մշակեն սպառողներին խթանելու սեփական ծրագրերը, որպեսզի խրախուսեն մշտական հաճախորդներին: Այդ ծրագրերից են պլաստիկ քարտերը, նվերները, ապրանքային խթանիչները, հատուկ անվճար ծառայությունները և այլն: Վաճառատնի լոյալ հաճախորդների թիվը կազմում է ընդհանուր հաճախորդների թվի 35%-ը, իսկ դա նշանակում է, որ գնորդը հակված է գնումներ կատարելու որևէ վաճառատնից՝ գերադասելով այն մյուսներից:

Երրորդ տեղը զբաղեցնում է ապրանքների փաթեթավորում գործոնը: Փաթեթավորումը գնորդի կողմից ընկալվում է առաջին հերթին որպես ապրանքի բնութագրերի մասին կրող տեղեկատվության և օգտագործման միջոց: Այն դարձել է ապրանքանիշի առաջնության արդյունավետ գործիք, արտադրողի և սպառողի միջև կապի միջոց:

Յաջորդը լուսավորությունն է: Լուսավորությունն ընդգծում է ներկայացված ապրանքը: Խանութը ճիշտ լուսավորելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել լուսավորվող ապրանքների չափերը:

Յինգերորդ հորիզոնականը զբաղեցնում է երաժշտությունը: Հետազոտության արդյունքում պարզ դարձավ, որ հաճախորդների զգալի մասը ուշադրություն է դարձնում վաճառատնի տիրող երաժշտությանը: Լավ ընտրված երաժշտական ցանկը հաճելի է դարձնում վաճառատնի այցելելը և ցանկություն է առաջացնում գնումներ կատարել:

Վերջին տեղը զբաղեցնում է հետադարձ կապը, այն ձևավորում է հաճախորդների վստահությունը: Առանց կարծիքների ապրանքը կասկածելի է, ինչպես նաև, երբ ապրանքի մասին հնչում են միայն դրական մեկնաբանություններ: Որոշ վաճառատնիներ անտեսում և հեռացնում են բացասական մեկնաբանությունները, սակայն այս մոտեցումը միայն զայրացնում է հաճախորդներին: Կարծիքները կարող են պատճառ դառնալ, որ հաճախորդը և՛ վստահի ընկերությանը, և՛ հակառակը՝ դիմի մրցակից ընկերությանը: Հետևաբար, որքան թանկ է վաճառված ապրանքը կամ առաջարկվող ծառայությունը, այնքան ավելի կարևոր է աշխատել մեկնաբանությունների հետ: Եվ պետք է հիշել այն փաստը, որ ցանկացած դրական մեկնաբանություն կարող է բերել առավելագույնը 2 հաճախորդ, իսկ ցանկացած բացասական կարծիք՝ տանել 10 հաճախորդ:

Հետազոտության արդյունքում ստացված գործոնների իրատեսական բնույթը պարզելու նպատակով այն ներդրվել է տնտեսական ապրանքների վաճառք իրականացնող «SOLIDO» վաճառատնիում՝ փորձելով հասկանալ, թե արդյոք այդ գործոնների կիրառման արդյունքում կավելանա վաճառքի ծավալը: Խանութի ամենամայա շահույթը արտացոլվում է «money luxe» համակարգում: Google Forms-ի միջոցով կատարված հարցման արդյունքների վերլուծությունից պարզ է դարձել, որ առաջադրված 12 գործոններից ընտրվել են հետևյալ 6-ը, որոնք հավաքել են առավել բարձր միավորներ, դրանք են՝ վաճառատնիում ապրանքների ճիշտ ցուցադրումը, խթանիչ միջոցառումների կազմակերպումը, ապրանքների փաթեթավորումը, լուսավորությունը, երաժշտությունը և հետադարձ կապը: Ընտրված գործոնները

համատեղ կիրառվել են տվյալ վաճառարահի մերչենդայզինգային քաղաքականության բարելավման համար: Հաշվետվությունների արդյունքների եռամսյակային համեմատման արդյունքում պարզ է դարձել, որ նշված գործոնների ներդրումը վաճառարահին ապահովել է ավելի մեծ շահույթ, քան նախքան ներդրումը:

Եզրակացություններ

- Պարզվել է, որ սեփական վաճառարահին ավելի գրավիչ, հետաքրքիր դարձնելու և վաճառքի ծավալները մեծացնելու համար անհրաժեշտ է տիրապետել մերչենդայզինգային քաղաքականության հնարքներին:

- Իրականացրած հարցման արդյունքներից ստացվել են տնտեսական ապրանքների վաճառք իրականացնող վաճառարահում սպառողի վրա առավել ազդեցություն ունեցող գործոնները, դրանք են՝ վաճառարահում ապրանքների ճիշտ ցուցադրումը, խթանիչ միջոցառումների կազմակերպումը, ապրանքների փաթեթավորումը, լուսավորությունը, երաժշտությունն ու հետադարձ կապը:

- Բացահայտվել է, որ գործիքակազմի ներդրման արդյունքում տնտեսական ապրանքների վաճառք իրականացնող վաճառարահի եռամսյակային շահույթն ավելացել է մոտ 10%-ով:

- Բացահայտվել է, որ մշակված գործիքակազմը կարելի է ներդնել նաև առևտրի այլ ոլորտներում՝ հաշվի առնելով տվյալ վաճառարահի գործունեության առանձնահատկությունները, ճյուղային պատկանելիությունը, սպառողների նախապատվությունը և վճարունակությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հովակիմյան, Իրինա. *Գովազդ և մերչենդայզինգ*. Գիտություն հրատ., Երևան, 2017
2. Ключкова, Мария и др. *Мерчендайзинг*. Прогресс, Москва, 2011
3. Котляренко, Мария. *Мерчендайзинг. Это искусство*. Экономика, Москва, 2002
4. Полковникова, Марина «Инструменты визуального мерчендайзинга» // SRC Бизнес Школа:
<https://www.src-master.ru/article25903.html>: 31.08.2020
5. Таборава, Анна. *Умный мерчендайзинг*. Дашков и К", Москва, 2009
6. Karabıyık, Cagatay, et al "An examination about the merchandising: How merchandising should be defined as a theory and practice?", " *Business & Management Studies: An International Journal*, Vol 9, no. 1, 2021, pp. 155–163
7. Fiore, Ann "Understanding Aesthetics for the Merchandising and Design Professional", New York: Fairchild Books, 2010
8. Buttle, Francis "Merchandising", *European Journal of Marketing*, Vol. 18, no. (6-7), 1984, pp. 104-123.
9. Mehta, Neha and Chugan, Pawan "Impact of Visual Merchandising on Consumer Behavior: A Study of Furniture Outlets", *Universal Journal of Management*, Vol. 2, no. 6, 2014, pp. 207-217.
10. Lal, Rajiv, et al. "A Theory of Forward Buying, Merchandising, and Trade Deals", *Marketing Science*, Vol.15, no. 1, 1996, pp. 21-37.

WORKS CITED

1. Hovakimyan, Irina. *Govazd ev merchendayzing* [Advertising and Merchandising]. Gitutyun hrat., Erevan, 2017. (in Armenian)
2. Klochkova, Maria I dr. *Merchendayzing*. Progress, Moskva, 2011. (in Russian)
3. Kotlyarenko, Maria. *Merchendayzing. Eto iskusstvo* [Merchandising. This is Art.]. Ekonomika, Moskva, 2002. (in Russian)
4. Polkovnikova, Marina. Instrumenti vizualnogo merchendayzinga [Visual Merchandising Tools]// SRC Biznes shkola: <https://www.src-master.ru/article25903.html>: 31.08.2020. (in Russian)
5. Taborava, Anna. *Umniy merchendayzing* [Smart Merchandising]. Dashkov i K", Moskva, 2009. (in Russian)

MERCHANDISING AS A PROMOTION FACTOR

ANZHELA HOVHANNISYAN

*National Polytechnic University of Armenia, Gyumri branch,
Department «Branch Economics and Management»,
Assistant, Ph.D in Economics,
Gyumri, the Republic of Armenia*

Merchandising is the key to effective operations in the consumer market. Interest in evaluating the effectiveness and complexity of merchandising is growing every year, raising its professional level. In the context of the current competition, when the main actor is the consumer, many types of products are produced, and it takes a lot of effort to satisfy the consumer, especially since, along with the growth of purchasing power of the population, buyers begin to attach importance to the way the product is presented, as well as the quality and price of the product.

The purpose of the work is to introduce into the sphere of marketing of Armenia sales stimulating factors that will contribute to the development of the sphere.

The objective of this article is to determine the performance indicators of merchandising through a survey, since efficiency assessment is important for achieving competitive advantages in the market and increasing competitiveness.

Qualitative and quantitative characteristics of factors determining the competitiveness of the store selling economic goods in Armenia and having maximum importance for the buyer in the selection of goods were proposed, which served as the basis for the development of a methodology for assessing the competitiveness of products.

As a result of the study, we can conclude that in order to make the store more attractive, interesting and increase sales volumes, it is necessary to master the techniques of merchandising policy.

Keywords: *merchandising, sale, competitiveness, commodity movement, consumer behavior, shopping center, factor.*

МЕРЧЕНДАЙЗИНГ КАК ФАКТОР ПРОДВИЖЕНИЯ

АНЖЕЛА ОГАННИСЯН

*ассистент кафедры «Отраслевая экономика и управление»
Гюмрийского филиала Национального политехнического
университета Армении,
кандидат экономических наук,
г. Гюмри, Республика Армения*

На потребительском рынке мерчендайзинг является залогом эффективной деятельности. Интерес к оценке эффективности и сложности мерчендайзинга растет с каждым годом, повышая его профессиональный уровень.

В условиях сложившейся конкуренции, когда основным действующим лицом является потребитель, производится много видов продукции и требуется много усилий для удовлетворения потребителя, тем более, что наряду с ростом покупательной способности населения, покупатели начинают придавать значение способу представления продукта, а также качеству и цене продукта.

Цель работы – внедрить в сферу маркетинга Армении стимулирующие продажи факторы, которые будут способствовать развитию сферы.

Задача данной статьи – определить показатели эффективности мерчендайзинга посредством опроса, поскольку оценка эффективности важна для достижения конкурентных преимуществ на рынке и повышения конкурентоспособности.

Нами предложены качественные и количественные характеристики факторов, определяющих конкурентоспособность магазина, осуществляющего продажу хозяйственных товаров в Армении и имеющих максимальное значение для покупателя при выборе товара, которые послужили основой для разработки методики оценки конкурентоспособности продукции.

В результате проведенного исследования можно сделать вывод о том, что для того, чтобы сделать магазин более привлекательным, интересным для потребителя и увеличить объемы продаж, необходимо овладеть приемами мерчендайзинговой политики.

Ключевые слова: *мерчендайзинг, продажа, конкурентоспособность, товародвижение, потребительское поведение, торговый центр, фактор.*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ԵՎ
ԳԻՏԵԼԻԷԻ ԿԼԱՆՄԱՆ ՈՒ ՓՈԽԱՆՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՈՒ ԴՐԱՆՑ
ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒԴԻՆԵՐԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈՐՁԻ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ *¹**

ՀՏԴ 33

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-187

ԱՏՈՍ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի

«Ինովացիոն և ինստիտուցիոնալ հետազոտություններ»

Գիտական-ուսումնական լաբորատորիայի ղեկավար,

տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

atom.margaryan@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5998-2227

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹԵՐԶՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի

«Ինովացիոն և ինստիտուցիոնալ հետազոտություններ»

Գիտական-ուսումնական լաբորատորիայի ավագ գիտաշխատող,

տնտեսագիտության թեկնածու,

ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

haroutterzyan@outlook.com

ORCID: 0000-0003-3469-2909

Սույն հետազոտության նպատակն է ուսումնասիրել ՀՀ դիրքավորումը ներկայումս աշխարհում ընթացող գիտելիքի փոխանցման և կլանման գործընթացներում: Այս համատեքստում աշխատանքում առանձնացվել են մի քանի խնդիրներ: Առաջին հերթին ուսումնասիրվել է այն երկրների փորձը, որոնք գիտելիքի փոխանցման և կլանման գործում մեծ հաջողություններ են արձանագրել, որոնք հնարավոր է եղել արձանագրել միջազգային մակարդակում հաշվարկվող գիտելիքի կլանման և փոխանցման համաթվերի փաստացի մակարդակներով: Հաջորդ քայլով խնդիր է դրվել գիտելիքի կլանման և փոխանցման գործընթացներում հաջողություն արձանագրած երկրներից առանձնացնել նրանց, որոնք որոշակի չափորոշիչներով մոտ են Հայաստանին: Վերլուծության ընթացքում Հայաստանը և առանձնացված երկրները համեմատվել են ոչ միայն գիտելիքի կլանման և փոխանցման համաթվերի փաստացի մակարդակներով, այլ նաև ուսումնասիրվել են տարբերությունները ըստ վերոնշյալ համաթվերի ենթացուցանիշների: Իրականացված հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են համեմատական և տեսական մեթոդները, որոնք ներառել են տարբեր գծապատկերներ և տեսական դրույթներ: Իրականացված աշխատանքի արդյունքում ստացվել են մի շարք արդյունքներ: Մասնավորապես ուշադրություն է դարձվել այն գործոններին, որոնք առավելապես խոչընդոտում են Հայաստանում նորարարական տնտեսության ձևավորման ընթացքին՝ գիտելիքների կլանման և փոխանցման համատեքստում: Պարզ է

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.07.2023թ., գրախոսվել՝ 11.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-5B313 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

դարձել, որ վերոնշյալ գործընթացներում առկա խոչընդոտների վերացման համար անհրաժեշտություն կա վարելու կշռադատված քաղաքականություն:

Հիմնաբառեր՝ գիտելիքների կլանում, գիտելիքների փոխանցում, նորարարություններ, ԱՆՀ, մտավոր սեփականություն, ՕՈԲՆ, բարձրտեխնոլոգիական ներմուծում և արտահանում, հետազոտող-տաղանդներ:

Ներածություն

ԽՍՀՄ ժամանակաշրջանում Հայաստանը հանդիսացել է մեծ միության տեխնոլոգիական հանգույցներից մեկը: Հենց դա էլ հետխորհրդային շրջանում առաջացրեց մի շարք մարտահրավերներ ու փլուզումներ, քանի որ երկրի տնտեսությունը չափազանց դիվերսիֆիկացված էր իր փոքր չափերի համար: Դրանով հանդերձ, Հայաստանի Ազգային Նորարարական համակարգը (ԱՆՀ) որպես ժառանգություն տնօրինում էր բնագիտական հետազոտական զարգացած բազային և բարձր որակավորմամբ մասնագետների առկայությունը, որին զուգարկում է հայկական մեծ սփյուռքը՝ իր տնտեսական, կրթագիտական ու նորարարական պոտենցիալով:

Նորարարությունների ուղղությամբ պետական քաղաքականության ակտիվացումը Հայաստանի Հանրապետությունում դանդաղ տեմպերով սկզբնավորվեց միայն 21-րդ դարի սկզբին, այն էլ՝ բավականին համեստ ֆինանսական հոսքերով և ինստիտուցիոնալ աջակցության մեխանիզմներով: Այնուհանդերձ, ընդունվեցին մի շարք օրենսդրական կարգավորումներ, որոնք ուղղված էին առավելապես բարձրտեխնոլոգիական արտահանման խթանմանը և տնտեսության գիտելիքահենք ճյուղերի զարգացմանը, սակայն հետազոտական-ուղիորային կապերը մնացին ու շարունակում են մնալ զարգացման ցածր մակարդակի վրա: Մինչդեռ Հայաստանի համար՝ որպես տպավորիչ նորարարական ներուժ ունեցող երկրի, հատկապես կարևոր է ամուր կապերի ապահովումը, որը արդյունավետ ԱՆՀ-ի հիմքն է: Թեև հիմնվել են տարբեր նորարարական հարթակներ, ազատ տնտեսական գոտիներ և տեխնոլոգիական պարկեր, վերջիններիս շնորհիվ ԱՆՀ-ի արդյունավետությունը էականորեն չի բարելավվել:

Յուրաքանչյուր երկիր քայլեր է կատարում սեփական ազգային նորարարական համակարգի զարգացման գործում: Այդ ճանապարհին կարևոր է վարել կշռադատված քաղաքականություն, որը թույլ կտա ապահովել նորարարական տնտեսության ձևավորման համար կայուն հիմքեր: Այս համատեքստում երկրում իրականացվող քաղաքականությունը պետք է ուղղված լինի տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման գործընթացների խորացմանը: Այստեղ անհրաժեշտություն կա անդրադառնալու երկու կարևոր հասկացությունների՝ **տեխնոլոգիաների կլանման և գիտելիքի փոխանցման** կարողություններին:

Համաձայն **Կոհենի և Լևինտալի** բնորոշման՝ «կլանման կարողությունը ընկերությունների հնարավորությունն է բացահայտել, յուրացնել, վերափոխել և կիրառել արժեքավոր արտաքին գիտելիքը» (Cohen and Daniel A. Levinthal 128-152): Մյուս կողմից երկրները ունեն տեխնոլոգիաների **փոխանցման կարողություն**: Վերջինս բնորոշվում է որպես տվյալ երկրի կողմից երկարաժամկետ հեռանկարում շրջանառության մեջ առկա նորարարական տեխնոլոգիաները արտադրելու և առևտրայնացնելու կարողություն (Furman J. L. and Stern S. 899-933): Ըստ **Ռ.Բառոյի և Սալաի Մարտինի**՝ տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման գործընթացները հանդիսանում են տնտեսական աճի հիմնական որոշիչները (Barro and Xavier Sala-i-Martin 10).

Վերը բերված երկու բնորոշումներում էլ կենտրոնական դերակատարում ունեն տեխնոլոգիայի (գիտելիքի) կլանման և փոխանցման կարողությունները: Այս պարագայում անհրաժեշտություն է առաջանում վերլուծել՝ Հայաստանը գիտելիքի կլանման և փոխանցման կարողությունների տեսանկյունից աշխարհում ինչպիսի՞ դիրքավորում ունի, որ՞ն է աշխարհի առաջատար երկրների փորձը և այդ համատեքստում ինչպիսի՞ զարգացումներ են առկա:

Տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման կամ տարածման գործընթացների խնդիրը տարբեր ասպեկտներով դիտարկվում է բազմաթիվ հետազոտողների կողմից: Տեխնոլոգիաների կլանման հիմնախնդիրները դիտարկելիս նշվում են այն խոչընդոտները, որոնց հետ առնչվում են հատկապես ցածր և միջին եկամուտներ ունեցող երկրների Ազգային ինովացիոն համակարգերը: Տեխնոլոգիաների կլանման գործընթացներում **Ս. Խանը** կենտրոնական դեր է հատկացնում այն միջոցառումներին ու գործողություններին, որոնք իրականացվում են նորարարական քաղաքականության շրջանակներում (Khan M. S. 183-195):

Պարզվում է՝ որևէ ոլորտում արտաքին տեխնոլոգիայի (գիտելիքի) կլանման սահուն գործընթացների ապահովման համար անհրաժեշտ է ունենալ գիտելիքի որոշակի պաշարներ: Այս պարագայում անհատները գնահատում են նոր գիտելիքը առկա գիտելիքի պաշարների հիման վրա և օգտագործում դրանք նոր գիտելիքի ստեղծման նպատակով (Tim G. Schweisfurth 687-699):

Տեխնոլոգիայի (գիտելիքի) կլանման կարողությունների զարգացման վրա ազդող կարևոր գործոնների շարքում առանձնացնում են օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները (ՕՈԲ): Այս տեսակետից բազմաթիվ վերլուծություններ անդրադառնում են առաջին հերթին այն մեխանիզմներին, որոնք թույլ են տալիս ներգրավել ներդրումները (Է. Նահապետյան 261-267): Մյուս կողմից հարց է առաջանում, թե ինչպե՞ս կարելի է այս ներդրումները ուղղել գիտելիքի կլանման գործընթացների խորացմանը: Որոշ հետազոտողների կողմից հատկապես մատնանշվում է այն հանգամանքը, որ ՕՈԲ-երը թույլ են տալիս ընդլայնել գիտելիքի կլանման գործընթացը այն տնտեսություններում, որոնց տնտեսական բարդության ցուցանիշն առավել բարձր մակարդակ ունի (P. Sánchez-Sellero and J. M. García-Vázquez 429-439):

Խնդրո առարկա համատեքստում հաջորդ կարևոր խնդիրը համարվում է տեխնոլոգիաների կամ գիտելիքի փոխանցման կարողության հնարավորությունների հետազոտումը: Այս առումով հատկապես մատնանշվում է Ազգային նորարարական համակարգերի առկա իրավիճակի հիմնահարցը, որից էական կախվածություն ունի տեխնոլոգիաների փոխանցման կարողությունը: Նորարարությունների տարածումը, այսինքն՝ գործընթացը, որի միջոցով նոր տեխնոլոգիան ընդունվում է հասարակության աճող թվով դերակատարների կողմից, կարևոր է տնտեսական, սոցիալական ու էկոլոգիական կայուն զարգացման համար: Օրինակ՝ կլիմայի փոփոխությունը մեղմելու համար անհրաժեշտ է վերականգնվող էներգիայի տեխնոլոգիաների տարածում: Որոշ հետազոտությունների դիտանկյունից կարևոր է հասկանալ, թե ինչպե՞ս են տարբեր գործոնները ձևավորում տեխնոլոգիաների փոխանցման օրինաչափությունները, քանի որ դա քաղաքականություն մշակողներին և բիզնես առաջնորդներին օգնում է հեշտացնել գիտելիքի փոխանցման գործընթացները (A. Palm 1-13):

Տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման գործընթացներում կարևոր նշանակություն ունի տարատեսակ հարկային արտոնությունների սահմանումը: Բազմաթիվ մասնագետների կողմից առավել նպատակահարմար ու տրամաբանական է ընդունվում հատկապես նորարարությունների վրա հարկային արտոնությունների համակարգի ազդեցության գնահատումը (Ա. Մարգարյան և Է. Գրիգորյան 232):

Հետազոտության մեթոդը

Վերը նկարագրված գործընթացների համատեքստում Հայաստանի Հանրապետությունում առկա խնդիրները բացահայտելու և լուծումներ առաջարկելու նպատակով սույն հետազոտությունում նախ վերլուծվել է առաջատար երկրների փորձը, դրանցում առկա իրողությունները: Այդ նպատակով համադրելի երկրներում արձանագրված արդյունքները համեմատվել են Հայաստանի արդյունքների հետ և այն ցուցանիշների մասով, որտեղ Հայաստանում առկա են խնդիրներ, անհրաժեշտություն կա վերանայելու ու վերատեսության ենթարկելու ինչպես տեխնոլոգիաների ու գիտելիքի կլանման ու փոխանցման ինստիտուցիոնալ պայմանները (միջավայրը), այնպես էլ քաղաքականության գործիքակազմերը:

Իրականացված հետազոտության շրջանակներում անդրադարձ է կատարվել Գլոբալ Նորարարական համաթվի՝ ըստ դիտարկվող երկրների **գիտելիքի կլանման և փոխանցման համաթվերին**: Օգտագործվել են 2022թ.-ի տվյալներ, որոնք վերցվել են Գլոբալ ինովացիոն համաթվի համապատասխան զեկույցից (Global Innovation Index | Innovation Trends and Report 2022/ https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2022/):

Հետազոտության շրջանակներում դիտարկվել են այն երկրները, որոնք տեխնոլոգիայի (գիտելիքի) փոխանցման և կլանման համաթվերի մասով աշխարհի 192 երկրների մեջ զբաղեցրել են առաջատար՝ 1-10 դիրքերը: Աշխատանքում նաև առանձնացվել են վերը նշված ցուցակում առկա որոշակի չափանիշներով Հայաստանին մոտ (համադրելի) երկրները: Մասնավորապես, գիտելիքի կլանման պարագայում դիտարկվել են ՀՀ-ին համադրելի **Լյուքսեմբուրգը, Մալթան, Կիպրոսը և Սինգապուրը**: Մյուս կողմից՝ գիտելիքի փոխանցման մասով ուսումնասիրվել են **Սինգապուրը, Իսրայելը և Իռլանդիան**: Այս երկրների համապատասխան ցուցանիշները համեմատության մեջ են դրվել Հայաստանի Նույն ցուցանիշների հետ:

Այնուհետև համեմատությունները շարունակվել են գիտելիքի կլանման և փոխանցման ցուցանիշների **ենթահամաթվերի** մասով:

Այսպես՝ **գիտելիքի կլանման համաթվի** պարագայում ուսումնասիրվել են հետևյալ հինգ ենթահամաթվերը՝

- բիզնեսում հետազոտող-տաղանդների թվաքանակի մասնաբաժինը,
- ընդհանուր առևտրում մտավոր սեփականության օգտագործման/ծեռք բերման մասնաբաժինը,
- ընդհանուր առևտրում ՏՀՏ ոլորտում ծառայությունների ներմուծման ծավալների մասնաբաժինը,
- բարձր տեխնոլոգիական ներմուծման մասնաբաժինը ընդհանուր առևտրում,
- Օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների (ՕՈՒՆ) զուտ ներհոսք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը:

Գիտելիքների փոխանցման համաթվի մասով դիտարկվել են այնպիսի ենթահամաթվեր, ինչպիսիք են՝

- մտավոր սեփականության օգտագործման դիմաց վճարների մասնաբաժինը առևտրի ծավալներում (intellectual),
- արդյունաբերության և արտահանման բարդությունը,
- բարձր տեխնոլոգիական արտահանման ծավալների հարաբերակցությունը առևտրի ծավալներին
- ՏՀՏ ծառայությունների արտահանման մասնաբաժինը ընդհանուր առևտրում:

Վերլուծություն

Մեր կողմից իրականացված վերլուծության արդյունքում պարզ դարձավ, որ տեխնոլոգիաների փոխանցման և կլանման գործընթացների հիմքում ընկած են տվյալ երկրում **գիտելիքի կլանման (Knowledge absorption)** և **գիտելիքի փոխանցման (Knowledge diffusion)** կարողությունները, հմտությունները, նաև հնարավորությունները: Այս առումով աշխարհի տարբեր երկրներ գտնվում են զարգացման տարբեր փուլերում: Երկրներից մի քանիսը չափազանց հետ են մնում այս գործընթացներում, ինչի արդյունքում նորարարական տնտեսության ձևավորումը դրանցում բախվում է լուրջ խնդիրների: Երկրներ կան, որոնք հաջողության են հասել գիտելիքի փոխանցման կամ կլանման գործընթացներից որևէ մեկում: Եվ, վերջապես, կան հաջողակներ, որոնք արձանագրում են բարձր արդյունքներ երկու գործընթացներում էլ: Այս մասով առանձնացնենք այն երկրները, որոնք աշխարհի մասշտաբով գիտելիքի կլանման և փոխանցման գործում էական հաջողություններ են արձանագրել:

Համաձայն Գլոբալ ինովացիոն համաթվի համապատասխան զեկույցի (Global Innovation Index | Innovation Trends and Report 2022/https://www.wipo.int/global_innovation_index/en/2022/)՝ գիտելիքի փոխանցման գործընթացներում հաջողության հասած երկրների շարքում չկան լատինաամերիկյան և աֆրիկյան երկրներ: Այս գործընթացում առաջադեմ դիրքեր ունեն Եվրոպայի և Արևելյան Ասիայի տասնյակ երկրներ: Գիտելիքի կլանման գործընթացում հաջողություններ արձանագրած երկրների առաջին երեք հորիզոնականներում են հայտնվել Սինգապուրը, Լյուքսեմբուրգը և Շվեդիան: Գիտելիքի կլանման գործընթացներում հաջողություններ արձանագրած երկրների առաջին տասնյակը եզրափակում է ԱՄՆ-ն: Այս ցուցակի 5-րդ և 7-րդ հորիզոնականները պատկանում են համապատասխանաբար Ճապոնիային ու Չինաստանին: Գիտելիքի փոխանցման գործընթացում առավել մեծ հաջողություններ նկատվել են Իռլանդիայում, Ֆինլանդիայում և Իսրայելում: Այս դեպքում ևս առաջատար դիրքեր ունեն Եվրոպացիները, սակայն բացառություն են Իսրայելը, Ճապոնիան և Սինգապուրը, որոնք զբաղեցրել են համապատասխանաբար 3-րդ, 5-րդ և 7-րդ հորիզոնականները: Նկատենք, որ կան երկրներ, որոնք հաջողություններ ունեն թե՛ գիտելիքի կլանման, թե՛ փոխանցման գործընթացներում: Այդ երկրներից է Ճապոնիան, որը երկու գործընթացներում էլ զբաղեցրել է 5-րդ հորիզոնականը, Շվեդիան, ԱՄՆ-ն, Սինգապուրը և Ֆինլանդիան:

Իրականում մեզ համար կարևոր է հասկանալ՝ ինչպե՞ս են այս երկրները կարողացել տեխնոլոգիաների փոխանցման և կլանման գործում հասնել նման հաջողությունների: Հատկապես հետաքրքիր է վերը նկարագրված այն երկրների հաջողությունը, որոնք ինչ-որ պարամետրերով մոտ են Հայաստանին: Այս առումով ուշադրության են արժանի Լյուքսեմբուրգի, Մալթայի, Սինգապուրի ու Կիպրոսի արձանագրած հաջողությունները: Նկատենք, որ գիտելիքի կլանման և փոխանցման համաթվերը հաշվարկվել են՝ հենված լինելով այլ ցուցանիշների վրա: Մասնավորապես, գիտելիքի կլանման համաթվի մեջ ներառված են մտավոր սեփականության օգտագործման/ձեռք բերման մասնաբաժինը ընդհանուր առևտրում, բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի ներմուծման մասնաբաժինը ընդհանուր առևտրում, ՏՀՏ ոլորտում ծառայությունների ներմուծման ծավալների մասնաբաժինը ընդհանուր առևտրում, ՕՌՄ զուտ ներհոսք/ՀՆԱ հարաբերակցությունը, բիզնեսում հետազոտող տաղանդների մասնաբաժինը:

Հայաստանում գիտելիքի կլանման գործընթացում առկա խնդիրները բացահայտելու նպատակով համեմատենք գիտելիքի կլանման համաթվի ենթացուցանիշների փաստացի արդյունքները Հայաստանում և առանձնացված երկրներում: Այդ նպատակով դիտարկենք ներառված ցուցանիշների մասով **Հայաստանի, Լյուքսեմբուրգի, Մալթայի, Սինգապուրի և Կիպրոսի** զբաղեցրած

դիրքերը 192 երկրների շարքում: Ընտրված երկրներից Լյուքսեմբուրգը և Մալթան շրջապատված են բարեկամ և բարձր եկամուտներ ունեցող երկրներով, չունեն հակամարտություններ: Մինգապուրը գտնվում է բավականին լարված շրջապատում, իսկ Կիպրոսը խնդիրներ ունի Թուրքիայի հետ: Նկատենք, որ Հայաստանում գիտելիքի կլանման գործընթացը բավականին խնդիրների է բախվում: 2022թ.-ի դրությամբ գիտելիքի կլանման համաթվով աշխարհում Հայաստանը զբաղեցրել է 109-րդ հորիզոնականը: Այս իրողության պատճառներից մեկը կարող է լինել այն, որ հայաստանյան բիզնեսում **հետազոտող-տաղանդների թվաքանակը չափազանց քիչ է**¹: Բիզնեսում հետազոտող տաղանդների մասնաբաժնով Հայաստանը որևէ դիրք չի գրավել, այն պարագայում, երբ Մալթան զբաղեցրել է 20-րդ, Մինգապուրը՝ 21-րդ, Լյուքսեմբուրգը՝ 35-րդ, իսկ Կիպրոսը՝ 37-րդ հորիզոնականները: Ընդհանուր առևտրում մտավոր սեփականության օգտագործման/ծեռք բերման մասնաբաժնի ցուցանիշով Հայաստանը զբաղեցրել է 122-րդ հորիզոնականը, իսկ գիտելիքի կլանման գործընթացում առաջատար երկրներում Մալթան զբաղեցրել է առաջին, Լյուքսեմբուրգը՝ 5-րդ, Մինգապուրը՝ 9-րդ, իսկ Կիպրոսը՝ 29-րդ հորիզոնականները: Ընդհանուր առևտրում ՏՀՏ ոլորտ ծառայությունների ներմուծման (թվայնացման) ծավալների մասնաբաժնով Հայաստանը զբաղեցրել է 110-րդ հորիզոնականը: Դիտարկվող երկրներն այս ցուցանիշով առաջատար դիրքեր են զբաղեցնում: Կիպրոսը գրավել է առաջին հորիզոնականը, Լյուքսեմբուրգը՝ 6-րդ, Մինգապուրը՝ 13-րդ, Մալթան՝ 70-րդ հորիզոնականները:

ՕՈՒՆ զուտ ներհոսք/ՅՆԱ ցուցանիշով Հայաստանը զբաղեցրել է 100-րդ, Մալթան ու Կիպրոսը՝ առաջին, Լյուքսեմբուրգը և Մինգապուրը՝ համապատասխանաբար 4-րդ և 5-րդ հորիզոնականները: Հայաստանը բավականին լավ դիրքեր ունի բարձր տեխնոլոգիական ներմուծման ցուցանիշով: Վերջինով Հայաստանը 2022թ.-ի դրությամբ զբաղեցրել է 61-րդ հորիզոնականը: Միևնույն ժամանակ գիտելիքի կլանման առաջատարներից Լյուքսեմբուրգը, Կիպրոսը և Մալթան բարձր տեխնոլոգիական ներմուծման ցուցանիշով զբաղեցրել են համապատասխանաբար 131-րդ, 124-րդ և 106-րդ հորիզոնականները: Բացառություն է միայն Մինգապուրը, որը բարձր տեխնոլոգիական ներմուծման ցուցանիշով գրավել է 6-րդ հորիզոնականը:

Վերլուծենք պատկերը **գիտելիքի փոխանցման** տեսանկյունից:

2022թ.-ին գիտելիքի փոխանցման համաթվով Հայաստանը զբաղեցրել է 85-րդ հորիզոնականը 192 երկրների շարքում²: Այս արդյունքի վրա իր ազդեցությունն է ունեցել այն փաստը, որ Հայաստանը ընդհանուր առևտրում ՏՀՏ ոլորտում ծառայությունների արտահանման ծավալների մասնաբաժնով (*ICT services exports*) 2022թ.-ին զբաղեցրել է 9-րդ հորիզոնականը: Այս ցուցանիշով Մինգապուրը ընդամենը 47-րդ հորիզոնականում է, իսկ Իսրայելը և Իռլանդիան՝ առաջին: ՏՀՏ ոլորտում ծառայությունների արտահանման ծավալների մասնաբաժինը առևտրում հանդիսանում է գիտելիքի փոխանցման ենթահամաթվերից մեկը:

Գիտելիքի փոխանցման պարագայում գործ ունենք այնպիսի ցուցանիշների հետ, ինչպիսիք են՝ մտավոր սեփականության օգտագործման դիմաց վճարների մասնաբաժինը առևտրի ծավալներում (*intellectual property receipts*), արդյունաբերության և արտահանման բարդությունը (*production and export complexity*), բարձր տեխնոլոգիական արտահանման ծավալների հարաբերակցությունը առևտրի ընդհանուր ծավալներին (*high-tech exports*):

¹ Աղբյուրը՝ [Global Innovation Index | Innovation Trends and Report 2022](#)

² Աղբյուրը՝ [Global Innovation Index | Innovation Trends and Report 2022](#)

Վերոբերյալ ցուցանիշներից յուրաքանչյուրի համադրելիությունը ապահովելու համար տվյալ ցուցանիշը բերվել է ինդեքսային տեսքի: Վիճակագրական տվյալները փաստում են, որ Հայաստանը մտավոր սեփականության օգտագործման դիմաց վճարների մասով գտնվում է բավականին խոցելի վիճակում: Այս ցուցանիշով Հայաստանը զբաղեցրել է 113-րդ հորիզոնականը այն պարագայում, երբ Իռլանդիան գրավել է 9-րդ, Իսրայելը՝ 22-րդ, իսկ Սինգապուրը՝ 17-րդ հորիզոնականները: Բարձր տեխնոլոգիական արտադրանքի արտահանման ծավալներ/առևտրի ծավալներ հարաբերակցությամբ 2022թ.-ին Հայաստանը գրավել է 84-րդ հորիզոնականը: Այս ցուցանիշով առաջատար է Սինգապուրը, որը զբաղեցրել է 5-րդ հորիզոնականը: Հաջորդիվ Իսրայելն է, որը գտնվում է 13-րդ հորիզոնականում, իսկ Իռլանդիան՝ 20-րդ հորիզոնականում: Տնտեսության բարդության համաթվով Հայաստանը 2022թ.-ին զբաղեցրել է 74-րդ հորիզոնականը, մինչդեռ Սինգապուրը 5-րդ, Իսրայելը 20-րդ և Իռլանդիան 17-րդ հորիզոնականներում են:

Հոդվածում կատարված քանակական ու որակական վերլուծությունը հանգեցնում է այն հետևության, որ բազմաթիվ պարամետրերի գծով Հայաստանի Հանրապետությունում տեխնոլոգիաների և գիտելիքների կլանման ու փոխանցման գործընթացները արդյունավետության տեսակետից զգալիորեն զիջում են ոչ միայն զարգացած, այլև համադրելի երկրների համանման ցուցանիշներին: Այս ոլորտում առկա խնդիրները գտնվում են ինչպես իրավաօրենսդրական, ինստիտուցիոնալ և մակրոտնտեսական կարգավորումների քաղաքականության, այնպես էլ միկրո- և մեզոմակարդակների վարքագծային հարթություններում: Կարելի է փաստել, որ իրավաօրենսդրական և ինստիտուցիոնալ կարգավորումների տեսանկյունից տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման հիմնախնդիրների զգալի մասը պայմանավորված են մտավոր սեփականության օբյեկտների նկատմամբ իրավունքների ամրագրման, պաշտպանության և հատկապես փոխանցման գործընթացների անկատարությամբ:

Խնդիրների վերոնշյալ փուլն ճիշդ առաջին հերթին կապված է ոչ այնքան մտավոր սեփականությանն առնչվող օրենքների անկատարության ու խոցելության, որքան դրանց արդյունավետ իրացումն ապահովող ինստիտուտների և ենթակառուցվածքների ու մեխանիզմների բացակայության հետ: Շատ դեպքերում հայաստանյան գործարար դաշտի սուբյեկտների վարքագիծը ոչ միշտ է հաշվի նստում մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության՝ միջազգայնորեն ընդունված ստանդարտների ու կոնվենցիաների պահանջների պահպանման ու դրանք որպես գործունեության ուղենիշ օգտագործելու անհրաժեշտության հետ:

Մյուս կողմից՝ հայաստանյան գործարարները իրենց մրցունակության խնդիրները ձևակերպում են՝ ելնելով ոչ թե միջազգային շուկայում գլոբալ մասշտաբով առաջխաղացում ունենալու, այլ գլխավորապես ներքին՝ հայաստանյան շուկայում դիրքավորվելու և այնտեղ տևական ներկայություն գրանցելու առաջնահերթություններից: Այդ պատճառով հայաստանյան բիզնեսի ծախսերի կառուցվածքում չնչին մասնաբաժին ունեն հետազոտությունների և հիմնարար նորարարությունների մշակումների հետ կապված ծախսերը: Ավելին՝ հայաստանյան ընկերությունների մի զգալի հատվածի շրջանում ընդհանրապես բացակայում են սեփական հետազոտությունների և մշակումների գյուտերի վրա հիմնված արտոնագրերի և մտավոր սեփականության օբյեկտ հանդիսացող այլ ոչ նյութական ակտիվների տպավորիչ պաշարների փաթեթները:

ՀՀ-ում գիտելիքների ու տեխնոլոգիաների ստեղծման, կլանման և փոխանցման խնդիրների մյուս հատվածը կապված է մակրոտնտեսական քաղաքականության և կարգավորման գործիքակազմերի թուլության ու խոցելիության հետ: Խնդիրն այն է, որ զարգացող շուկաներ ունեցող երկրներում, այդ թվում և՛ Հայաստանի Հանրապետությունում, նորարարությունների խթանմանը միտված նպատակային ու թիրախավորված քաղաքականություն չի տարվում: Մինչդեռ զարգացած շուկաներ

ունեցող երկրներում նորարարություններ ենթադրող գործարար ներդրումները ենթադրում են պետական տնտեսական քաղաքականության տարատեսակ գործիքակազմերի ինտենսիվ օգտագործում: Հայաստանի Հանրապետությունում այս իմաստով բացառություն է կազմում 2016թ. ՀՀ կառավարության կողմից տեղեկատվական ոլորտի սկսնակ ընկերությունների նկատմամբ գործողության մեջ դրված հարկային արտոնությունների փաթեթը: Սակայն եթե ծրագրավորման ու ծրագրային ապահովման միջոցներ ու հավելվածներ արտադրող ընկերությունների նկատմամբ այդ արտոնությունը ապահովել է ներդրումների էական հոսք ու ոլորտի զգալի աշխուժացում, ապա նույնը չի կարելի ասել էլեկտրոնային սարքերի ու հաշվողական տեխնիկայի արտադրության ոլորտների մասին:

Ավելին, բարձրտեխնոլոգիական ոլորտի բազմաթիվ ընկերություններ այս առումով շարունակում են զուրկ մնալ այդօրինակ արտոնություններից, ինչը տվյալ բնագավառներում գիտական, հետազոտական ու ինժեներական զգալի ներուժի առկայության պայմաններում ամենափոքից նպաստում միջազգային չափանիշներով մրցունակ ու ավելացված արժեքի մեծ մասաբաժին պարունակող պրոդուկտների արտադրությանն ու արտահանմանը: Այդ պատճառով ոլորտի նկատմամբ պետական քաղաքականության փոփոխությունների շատ կարևոր ուղղություններից մեկը պետք է լինի հարկային արտոնությունների ընդլայնումն ու տարածումը բարձրտեխնոլոգիական մյուս ոլորտների և ուղղությունների վրա (կենսաբանական տեխնոլոգիաներ, նանոտեխնոլոգիաներ, նորագույն կոնստրուկցիոն նյութեր և կառուցվածքներ, գյուղատնտեսական, առողջապահական, բնապահպանական, էներգետիկ տեխնոլոգիաներ և այլն):

ՀՀ-ում տնտեսական քաղաքականության գործիքակազմերով գիտելիքների ու նորագույն տեխնոլոգիաների ստեղծման ու փոխանցման գործընթացների խթանման կարևորագույն ուղղություններից մեկն էլ նոր պրոդուկտների ստեղծման ու նոր տեխնոլոգիական արժեքի ստեղծման ֆինանսավորման մեխանիզմների արդիականացումն է, ինչպես նաև նոր գործիքակազմերի կիրառումը: Դա հատկապես վերաբերում է նորարարությունների ֆինանսավորման այնպիսի մեխանիզմների ձևավորմանը, որոնք առնչվում են վենչուրային և զարգացման հիմնադրամներին: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է, որպեսզի նախ պետությունը նախաձեռնի և նպաստի այդօրինակ հիմնադրամների ստեղծմանը, որպես առաջին քայլեր՝ համաֆինանսավորի դրանց գործունեությունը, միևնույն ժամանակ հարկային և վարկային արտոնություններ սահմանի այն մասնավոր ներդրողների համար, որոնք կցանկանան մասնակցել նորամուծություններ ենթադրող նման ռիսկային ծրագրերին:

Եզրակացություններ

Տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման գործընթացները էական նշանակություն են ունենում երկրի Ազգային նորարարական համակարգի զարգացման, արդիականացման և ընդլայնման համար: Վերլուծության շրջանակներում պարզ դարձավ, որ նորարարությունների կլանման և փոխանցման գործում կենսորոնական նշանակություն ունի երկրում գիտելիքի ձեռքբերման կամ կլանման և փոխանցման կարողությունների հետազոտումը: Այս կարևոր գործընթացներում շոշափելի արդյունքներ ապահովելու նպատակով պետք է գործադրել բոլոր հնարավոր միջոցները:

Հիմք ընդունելով խնդրին վերաբերող տարատեսակ մոտեցումները, սույն վերլուծությունում փորձ է արվել հասկանալ այն խնդիրները, որոնց առնչվում է Հայաստանը գիտելիքի կլանման և փոխանցման կարողությունների համատեքստում: Այդ նպատակով դիտարկվել է գիտելիքի կլանման և փոխանցման համաթիվը Հայաստանում և այս գործընթացներում առաջատար դիրքեր զբաղեցրած երկրներում 2022թ.-ի դրությամբ: Նկատելի է եղել, որ որոշ երկրներ առաջատար են թե՛ գիտելիքի

փոխանցման, թե՛ գիտելիքի կլանման գործընթացներում: Հետևությունը կարող է լինել նաև այն, որ այս գործընթացները սերտորեն փոխկապված են: Առաջատար համարվող երկրներից առանձնացվել են նրանք, որոնք տարբեր տեսանկյուններից ավելի մոտ են Հայաստանին: Այս համատեքստում գիտելիքի կլանման և փոխանցման գործընթացներում Հայաստանում արձանագրված առաջընթացը համեմատության մեջ է գիտելիքի կլանման գործընթացներում հաջողություն արձանագրած այնպիսի երկրների հետ, ինչպիսիք են՝ Լյուքսեմբուրգը, Մալթան, Սինգապուրը և Կիպրոսը: Վերջիններս համարվում են այս գործընթացներում առաջատարներ:

Գիտելիքի փոխանցման պարագայում համեմատության նպատակով առանձնացվել են Սինգապուրը, Իսրայելը և Իռլանդիան: Հայաստանում գիտելիքի կլանման և փոխանցման կարողությունների ընդլայնումը դանդաղեցնող գործոնները որոնելու նպատակով ուսումնասիրվել են այն խոցելի կողմերը, որոնք ունի Հայաստանը վերը նշված երկրների համեմատ: Մասնավորապես, գիտելիքի կլանման գործընթացներում Հայաստանում խնդիրներ են առկա բիզնեսում հետազոտող-տաղանդների թվաքանակի ոչ բավարար մակարդակի, ընդհանուր առևտրում մտավոր սեփականության օգտագործման/ծեռք բերման մասնաբաժնի, ընդհանուր առևտրում ՏՀՏ ոլորտում ծառայությունների ներմուծման ծավալների մասնաբաժնի և ՕՈՒՆ զուտ ներհոսք/ՀՆԱ-ի մասով: Նշված ցուցանիշների մասով գիտելիքի կլանման գործընթացում առաջատարներ համարվող Կիպրոսը, Լյուքսեմբուրգը, Սինգապուրը և Մալթան արձանագրել են տպավորիչ արդյունքներ այն պարագայում, երբ Հայաստանը գրանցել է բավականին տխուր արդյունքներ:

Մյուս կողմից՝ Հայաստանում խնդիրներ են առկա գիտելիքի փոխանցման գործընթացներում: Հայաստանում առկա իրավիճակը գիտելիքի փոխանցման տեսանկյունից համադրելով ընտրված առաջատար երկրների հետ՝ Իռլանդիա, Իսրայել և Սինգապուր, կարելի է հետևություն անել, որ Հայաստանը այստեղ խոցելի է առևտրի ծավալներում մտավոր սեփականության օգտագործման դիմաց վճարների մասնաբաժնով, արդյունաբերության և արտահանման բարդության ցածր մակարդակով, առևտրի ընդհանուր ծավալներում բարձր տեխնոլոգիական արտահանման ծավալների ցածր մասնաբաժնով: Վերև առանձնացված խնդիրների պատճառները բազմաթիվ են և առաջին հերթին պետք է ուշադրություն դարձնել Հայաստանի հարևանների շրջանում և ԵՏՄ շրջանակներում գիտելիքի կլանման և փոխանցման գործընթացներում տեղի ունեցող գործընթացներին, որոնք, անշուշտ, կընդլայնեն կամ կնեղացնեն ՀՀ տեխնոլոգիաների կլանման և փոխանցման կարողությունները:

Օգտագործված գրականություն

1. Cohen, Wesley, and Levinthal Daniel. "Absorptive Capacity: A New Perspective on Learning and Innovation." *Administrative Science Quarterly* Vol. 35, No. 1, Special Issue: Technology, Organizations, and Innovation, Mar., 1990, pp. 128-152, <https://doi.org/10.2307/2393553>.
2. Jeffrey, Furman, et al. "The Determinants of National Innovative Capacity". *Research Policy*, 31, 2002, pp. 899-933, [http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333\(01\)00152-4](http://dx.doi.org/10.1016/S0048-7333(01)00152-4).
3. Barro, Robert, and Xavier Sala-i-Martin, Economic Growth, McGraw-Hill, 1995.
4. Khan, Muhammad. "Absorptive Capacities Approaches for Investigating National Innovation Systems in Low and Middle Income Countries". *International Journal of Innovation Studies*, vol. 6, Issue 3, 2022, pp. 183-195, <https://doi.org/10.1016/j.ijis.2022.07.004>.
5. Tim, Schweisfurth, and Christina Raasch. "Absorptive Capacity for Need Knowledge: Antecedents and Effects for Employee Innovativeness". *Research Policy*, vol. 47, Issue 4, 2018, pp. 687-699, <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.01.017>.

6. Нагапетян, Элла. «Анализ и рекомендации по привлечению прямых иностранных инвестиций в Республику Армения». *Научный Арцах*, no. 2 (3), 2019, стр. 261-267.
7. Pedro, Sánchez-Sellero, et al. "Absorptive Capacity from Foreign Direct Investment in Spanish Manufacturing Firms". *International Business Review*, vol. 23, Issue 2, 2014, pp.429-439, <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2013.06.006>.
8. Palm, Alvar. "Innovation Systems for Technology Diffusion: An Analytical Framework and Two Case Studies". *Technological Forecasting and Social Change*, vol. 182, 2022, pp.1-13, <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.121821>.
9. Մարգարյան, Ատոմ, և Էմիլ Գրիգորյան. «Նորարարական գործունեության հարկային խթանման միջազգային փորձը և Հայաստանի Հանրապետությունում դրա տեղայնացման հնարավորությունները». *Գիտական Արցախ*, №1(12), 2022, էջ 222-238:
10. "Global Innovation Index". Report 2022, Global Innovation Index | Innovation Trends and Report 2022.

WORKS CITED

1. Nagapetjan, Jella. «Analiz i rekomendacii po privlecheniju prjamyh inostrannyh investicij v Respubliku Armenija» [Analysis and Recommendations on Attracting Foreign Direct Investments to the Republic of Armenia]. *Nauchnyj Arcax*, no. 2 (3), 2019, str. 261-267. (in Russian)
2. Margaryan, Atom, ev E'mil Grigoryan. «Norarakan gorc'uneut'yan harkayin xt'anman mijazgayin p'ord'y' ev Hayastani Hanrapetut'yunum dra teghaynacman hnaravorut'yunnery'» [International Experience of Tax Incentives for Innovation and the Possibility of its Localization in the Republic of Armenia]. *Gitakan Arcax*, №1(12), 2022, e'j 222-238. (in Armenian)

PROBLEMS OF ASSIMILATION AND TRANSFER OF TECHNOLOGIES AND KNOWLEDGE IN THE REPUBLIC OF ARMENIA AND WAYS TO SOLVE THEM IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL EXPERIENCE

ATOM MARGARYAN

*Armenian State University of Economics, Scientific and Educational Laboratory "Innovative and Institutional Research", Head,
Yerevan, the Republic of Armenia*

HARUTYUN TERZIAN

*Armenian State University of Economics,
Scientific and Educational Laboratory
"Innovative and Institutional Research", Senior Researcher,
Yerevan, the Republic of Armenia*

The purpose of this study is to examine the positioning of RA in the processes of knowledge transfer and absorption currently taking place in the world. In this context, several problems were identified in the work. First of all, the experience of those countries that have recorded remarkable successes in the transfer and assimilation of knowledge, which have been recorded at the actual level of internationally calculated indices of absorption and transfer of knowledge, has been studied. The next step was to select them from the countries that have achieved success in the process of assimilation and transfer of knowledge, which, according to specific criteria, are close to Armenia. During the analysis, Armenia and isolated countries were compared not only by the actual levels of indicators of assimilation and transfer

of knowledge but also by differences in the indicators of the above-mentioned indices. In the course of the conducted research, comparative and theoretical methods were used, including various graphs and theoretical positions. A number of results were obtained in the research. Special attention was paid to the factors, which mainly hinder the process of forming an innovative economy in Armenia in the context of the assimilation and transfer of knowledge. It became clear that there is a need for a balanced policy approach to address the existing obstacles in the above-mentioned processes.

Keywords: *knowledge absorption, knowledge transfer, innovation, National innovation System, intellectual property, FDI, high-tech import and export, research talents.*

ПРОБЛЕМЫ УСВОЕНИЯ И ПЕРЕДАЧИ ТЕХНОЛОГИЙ И ЗНАНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ОПЫТА

АТОМ МАРГАРЯН

*руководитель научно-учебной лаборатории
«Инновационные и институциональные исследования» Армянского Государственного
Экономического университета,
кандидат экономических наук, доцент,
г. Ереван, Республика Армения*

АРУТЮН ТЕРЗЯН

*старший научный сотрудник
научно-учебной лаборатории «Инновационные и институциональные исследования»
Армянского Государственного Экономического университета,
кандидат экономических наук,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью данного исследования является изучение позиционирования РА в процессах передачи и поглощения знаний, происходящих в настоящее время в мире. В этом контексте в работе было выявлено несколько проблем. В первую очередь изучен опыт тех стран, которые зафиксировали большие успехи в деле передачи и усвоения знаний, которые удалось зафиксировать на фактическом уровне расчетных на международном уровне индексов поглощения и передачи знаний. Далее была поставлена задача выделить их из стран, добившихся успеха в процессе усвоения и передачи знаний, которые по определенным критериям близки к Армении. В ходе анализа Армения и обособленные страны сравнивались не только по фактическим уровням показателей усвоения и передачи знаний, но и были изучены различия по вышеупомянутым индексам. В ходе проведенных исследований использовались сравнительные и теоретические методы, включавшие различные графики и теоретические положения. В результате проделанной работы был получен ряд результатов. Особое внимание было уделено факторам, которые преимущественно препятствуют процессу формирования инновационной экономики в Армении в контексте усвоения и передачи знаний. Стало очевидным, что для устранения существующих препятствий в вышеупомянутых процессах существует необходимость проведения взвешенной политики.

Ключевые слова: *поглощение знаний, передача знаний, инновации, Национальная инновационная система, интеллектуальная собственность, ПИИ, высокотехнологичный импорт и экспорт, исследовательские таланты.*

**ՀՀ ՏՐԱՆՍԴՈՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՏԱՐԱՆՑԻԿ ՏՐԱՆՍԴՈՐԱՅԻՆ ՈՒՂԻՆԵՐԻ ՉԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ***

ՀՏԴ 338

DOI: 10.52063/25792652-2023.3.18-198

ՍՅՈՒԶԱՆԱ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և կառավարման
ֆակուլտետի կառավարման և գործարարության ամբիոնի հայցորդ,
Գորիսի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ամբիոնի դասախոս,
ք. Գորիս, Հայաստանի Հանրապետություն
syuzanna.petrosyan.96@mail.ru
ORCID: 0009-0004-2201-7708

Արդի պայմաններում ցանկացած երկրի տնտեսության հեռանկարային զարգացման, արտաքին տնտեսական կապերի ընդլայնման հարցում մեծ դեր ու նշանակություն ունեն զարգացած տրանսպորտային համակարգն ու լոգիստիկական ենթակառուցվածքները:

Գիտական հոդվածի նպատակն է կատարել ՀՀ միջազգային տրանսպորտային միջանցքների վերլուծությունը, ներկայացնել դրանց զարգացման հնարավորությունները և միջազգային տրանսպորտային համակարգի հետ ինտեգրման հնարավոր ուղիները, որին հասնելու համար խնդիր է դրվել վեր հանել միջազգային տրանսպորտային ծրագրերին ու տարածաշրջանային տրանսպորտային համակարգին ՀՀ ներգրավմանը խոչընդոտող հիմնախնդիրները:

Հետազոտության իրականացման ժամանակ ՀՀ տրանսպորտային համակարգի ձևավորման և զարգացման, միջազգային տարանցիկ տրանսպորտային ուղիների գործունեության գնահատման համար կիրառվել են գիտական վերացարկման (աբստրահման), վիճակագրական, համեմատական վերլուծության մեթոդները:

Հետազոտության արդյունքները ցույց են տվել, որ Հայաստանն ունի մեծ ներուժ արդի միջազգային տրանսպորտային ծրագրերին ինտեգրվելու և որպես տարանցիկ երկրի կայանալու համար: Դրա համար հատկապես կարևոր է հարևան երկրների հետ տրանսպորտային կոմունիկացիաների ապաշրջափակումը, երկրի տրանսպորտային, լոգիստիկական ենթակառուցվածքների զարգացումը: Կենսական նշանակություն ունի նաև Հայաստան-Իրան երկաթուղային կապի ստեղծումը, որը հնարավորություն կտա Հայաստանին՝ մասը կազմելու «Հարավ-Արևմուտք» տրանսպորտային ուղու, ինտեգրվելու «Նոր մետաքսի ճանապարհ» միջազգային տրանսպորտային ծրագրին: Արդյունքում Հայաստանը կկարողանա ապահովել իր աշխարհաքաղաքական դիրքերը:

Հիմնաբառեր՝ տրանսպորտային միջանցք, միջազգային տրանսպորտային համակարգ, լոգիստիկական ենթակառուցվածք, բեռնափոխադրում, արտաքին առևտուր, երկաթուղային հաղորդակցություն, «Հարավ-Արևմուտք» միջազգային տրանսպորտային ուղի:

* Հոդվածը ներկայացվել է 09.09.2023թ., գրախոսվել՝ 15.10.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Նախաբան

Տրանսպորտի ոլորտի զարգացումը ցանկացած երկրի տնտեսական քաղաքականության գերակա նպատակներից մեկն է, քանի որ վերջինիս հետ է կապված երկրի տնտեսության բոլոր ոլորտների կայուն և համաչափ զարգացումը: Մեծ է նաև դրա դերը երկրի արտաքին տնտեսական կապերի ընդլայնման, համաշխարհային տնտեսական համակարգին ինտեգրման ու մրցունակության բարձրացման գործում: Հատկապես արդի պայմաններում, երբ պետությունների միջև շարունակ ընդլայնվում են տնտեսական, առևտրային հարաբերությունները, տրանսպորտային համակարգի և լոգիստիկական ենթակառուցվածքների կատարելագործման հարցում նորարար և առաջադեմ քայլերի ձեռնարկումը կենսական պահանջ է ցանկացած երկրի հեռանկարային զարգացման համար:

Միջազգային տրանսպորտային համակարգն իրենից ներկայացնում է արդյունավետ փոխազդող և փոխներգործող հաղորդակցության ուղիների, տրանսպորտի տեսակների և տրանսպորտային միջանցքների ամբողջություն, որոնք կոչված են ապահովելու ուղևորափոխադրումների և բեռնափոխադրումների իրականացումը աշխարհագրական տարբեր տարածաշրջանների միջև: Դրա կարևոր բաղադրիչներն են միջազգային տրանսպորտային միջանցքները, որոնցում ինտեգրվելն ու վերջինիս արդյունքում որպես տարանցիկ երկիր կայանալը մեծ ազդեցություն է ունենում երկրի տնտեսության վրա՝ ապահովելով զգալի տնտեսական օգուտներ և մեծ եկամտաբերություն: Իսկ միջազգային տրանսպորտային միջանցքների մասը կազմելու և համաշխարհային տրանսպորտային համակարգին ինտեգրվելու համար անհրաժեշտ է լուծել տրանսպորտի ոլորտում առկա հիմնախնդիրները, զարգացնել երկրի տրանսպորտային ներուժը՝ կատարելագործելով համապատասխան ենթակառուցվածքները:

Հայաստանի տրանսպորտային համակարգի և միջազգային տրանսպորտային միջանցքների զարգացման արդի միտումները

Տրանսպորտի ոլորտը ՀՀ տնտեսության ողնաշարն է, դրա անբաժանելի մասը, որից մեծապես կախված է վերջինիս զարգացումը: 2017-2021թթ. վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ տրանսպորտի ոլորտի մասնաբաժինը երկրի ՀՆԱ-ում միջինում կազմել է 4-5%, որոտում զբաղվածների թիվը՝ ՀՀ-ում զբաղվածների մոտ 5%-ը:

Լինելով Կովկասյան տարածաշրջանի ցամաքային երկիր և չունենալով անմիջական ելք դեպի ծով՝ ՀՀ տրանսպորտային համակարգն իր մեջ ընդգրկում է տրանսպորտի բոլոր տեսակները, բացի ծովային տրանսպորտից:

2021թ.-ին ՀՀ բեռնափոխադրումների ծավալը կազմել է 17.2 մլն տոննա բեռ, ուղևորափոխադրումներինը՝ 107.7 մլն ուղևոր: Ընդ որում, իրականացված բեռնափոխադրումների շուրջ 70.3%-ը, ուղևորափոխադրումների 97.4%-ը բաժին են հասել ավտոմոբիլային տրանսպորտին, իսկ երկաթուղային տրանսպորտին՝ 18%-ն ու 0.4%-ը համապատասխանաբար (ՀՀ 2022թ. վիճակագրական տարեգիրք 388-389): Խորհրդային Միության տարիներին այս ցուցանիշներն անհամեմատ բարձր էին. մասնավորապես 1989թ. ՀՀ բեռնափոխադրումների ծավալը կազմել է շուրջ 310.9 մլն տոննա բեռ, ուղևորափոխադրումների ծավալը՝ 391.4 մլն ուղևոր (ՀՀ 1990թ. վիճակագրական տարեգիրք 238-239): Նման անկման տեմպերը մեծամասամբ պայմանավորված են ԽՍՀՄ փլուզմամբ, որի արդյունքում խզվեցին նախկին տնտեսական հարաբերությունները Խորհրդային Միության կազմում ներառված հանրապետությունների միջև, Արցախյան առաջին պատերազմով, որի հետևանքով դադարեցվել է միջսահմանային հաղորդակցությունը Ադրբեյջանի և Թուրքիայի հետ:

Արտաքին առևտրի առումով հարկ է ընդգծել, որ ըստ 2017-2021թթ. վիճակագրական տվյալների՝ ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառության 51.6%-ն իրականացվում է ավտոմոբիլային, 31%-ը՝ խողովակաշարային, 17%-ը՝

երկաթուղային տրանսպորտի տեսակներով (աղյուսակ 1) (ՀՀ Մաքսային ծառայություն):

Աղյուսակ 1. ՀՀ արտաքին առևտուրն ըստ տրանսպորտի տեսակների

(հազ. տոննա)¹

S/S	Երկաթուղային		Ավտոմոբիլային		Օդային		Խողովակաշարային	
	Արտա- հանում	Ներմու- ծում	Արտա- հանում	Ներմու- ծում	Արտա- հանում	Ներմու- ծում	Արտա- հանում	Ներմու- ծում
2017թ.	372.0	736.6	636.5	2091.5	8.2	8.3	0	2562.6
2018թ.	437.5	714.1	591.7	2428.1	5.1	14.4	10.8	1802.7
2019թ.	540.5	612.5	701.7	2968.7	8.8	14.8	5.4	1824.7
2020թ.	465.4	600.5	697.2	2996.0	8.2	12.5	13.9	1870.6
2021թ.	378.4	599.4	891.0	2720.1	9.1	10.9	0	2029.7

ՀՀ երկաթուղային ցանցը կառուցվել է Խորհրդային Միության տարիներին: Այդ տարիներին Թուրքիայի հետ երկաթուղային կապն ապահովվում էր Երևան-Գյումրի-Կարս, Ադրբեջանի հետ՝ Երասխ-Ջուլֆա-Օրդուբադ-Մեղրի-Հորադիզ, Իջևան-Դիլիջան-Հրազդան-Ակատաֆա-Գյանջա-Բաքու, Վրաստանի հետ՝ Երևան-Գյումրի-Այրում-Թբիլիսի երկաթուղային միջանցքներով: Ինչ վերաբերում է Իրանին և Ռուսաստանին, Իրան-Հայաստան երկաթուղային հաղորդակցությունն ապահովվում էր Երասխ-Ջուլֆա-Թավրիզ-Թեհրան, ՌԴ-ի հետ՝ Վրաստանի և Աբխազիայի տարածքով անցնող Երևան-Գյումրի-Այրում-Թբիլիսի-Սամտրեդիա-Օչամչուրի-Սուխում-Գագրա-Ադլեր տրանսպորտային ուղիներով: Երկաթուղային տրանսպորտի զարգացումը, տարածաշրջանային երկաթուղային ցանցին ինտեգրումը հանգեցրին նրան, որ 1980-ական թթ. ՀՀ երկաթուղային տրանսպորտով տարեկան փոխադրվում էր ավելի քան 20 մլն տոննա բեռ և 5 մլն ուղևոր (Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1989 թվականին 222-223):

1990-ական թթ. Ադրբեջանի և Թուրքիայի հետ միջսահմանային հաղորդակցության դադարեցմամբ պայմանավորված (Հայաստանի արևելյան սահմանը Ադրբեջանի հետ փակվել է 1991թ., արևմտյան սահմանը Թուրքիայի հետ՝ 1993թ.)՝ խզվեց երկաթուղային կապը այդ երկրների և Իրանի հետ: Գործում էր միայն Հայաստան - Վրաստան երկաթուղային միջանցքը, սակայն 1992-93թթ. վրաց-աբխազական հակամարտության պատճառով երկաթուղային կապն այս հատվածում առ այսօր չի գործում, ինչի արդյունքում ընդհատվել է նաև Հայաստան – ՌԴ երկաթուղային հաղորդակցությունը: Վերոնշյալ հիմնախնդիրներով պայմանավորված՝ Հայաստանն այժմ գտնվում է արտաքին աշխարհից երկաթուղային մեկուսացման մեջ, ինչն էլ դժվարացնում է վերջինիս՝ արտաքին շուկաներ դուրս գալու հնարավորությունը և միջազգային տրանսպորտային ցանցին ինտեգրումը:

Ինչ վերաբերում է ՀՀ միջազգային ավտոմոբիլային տրանսպորտային ուղիներին, ռազմավարական նշանակություն ունի 2009թ.-ից մեկնարկած «Հյուսիս-հարավ» ավտոճանապարհային միջանցքի Ներդրումային ծրագիրը (Մեղրի-Երևան-Աշտարակ-Գյումրի-Բավրա), որը նախատեսում է ավելի քան 500 կմ երկարությամբ մայրուղու կառուցում Հայաստանի հարավային՝ Իրանի հետ սահմանից մինչև Վրաստանի հետ սահման: Այն հնարավորություն կտա իրականացնել եվրոպական ստանդարտներին համապատասխան բեռնափոխադրումներ և ուղևորափոխադրումներ՝ ապահովելով Հայաստանի՝ դեպի արտաքին շուկաներ ելքի հնարավորությունների ընդլայնումն ու ոլորինացումը, կապահովի երկրի տնտեսության հիմնական ոլորտների զարգացումն ու արտահանման ընդլայնումը:

¹ * ՀՀ արտաքին առևտրի 2022թ. համապատասխան ցուցանիշները բացակայում էին:

(Հյուսիս-հարավ ճանապարհային միջանցքի ներդրումային ծրագիր): Չնայած նրան, որ ծրագրի իրականացման ժամկետը մինչև 2019թ. էր, առ այսօր Մեղրի-Երևան-Աշտարակ-Գյումրի-Բավրա մայրուղու մոտ 10%-ն է կառուցվել: Սակայն հատկապես արդի պայմաններում այս մայրուղին կենսական նշանակություն ունի ՀՀ միջազգային տրանսպորտային համակարգին ինտեգրման հարցում (Միջալեռյան 205):

Հայաստանի՝ որպես միջազգային տրանսպորտային ուղիներում տարանցիկ երկրի կայացման առումով կարևոր նշանակություն ունի հարևան երկրների հետ տրանսպորտային հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակումն ու վերագործարկումը, ինչը 2020թ. տեղի ունեցած Արցախյան երկրորդ պատերազմից հետո մինչ օրս կարևորվում է նաև հարևան երկրների կողմից: Մասնավորապես, 2021թ. նոյեմբերի 10-ին որոշում է կայացվել վերականգնել Երասխ-Ջուլֆա-Օրդուբադ-Մեղրի-Հորադիզ (340կմ) երկաթուղային ճանապարհը, որի արդյունքում Ադրբեյջանը հնարավորություն կստանա կապվել Նախիջևանի և Թուրքիայի, Ռուսաստանը՝ Հայաստանի և Թուրքիայի հետ երկաթուղային ճանապարհով, իսկ Հայաստանը Իրանի հետ Երասխ-Շարուր-Ջուլֆա-Թավրիզ երթուղով, Ռուսաստանի հետ՝ Երասխ-Ջուլֆա-Օրդուբադ-Հորադիզ-Բաքու-Դերբենտ երթուղով: Ըստ «Հարավկովկասյան երկաթուղի» ՓԲԸ-ի՝ այս ճանապարհի վերագործարկման համար հայկական կողմում Երասխ – Նախիջևան հատվածում պետք է վերականգնել մոտ 1 կմ երկարությամբ երկաթգիծ և շուրջ 38 կմ երկաթգիծ իր ենթակառուցվածքներով՝ Մեղրիի հատվածում, ինչը, ըստ Նախնական հաշվարկների, կարծես շուրջ 210 մլն ԱՄՆ դոլար: Սակայն հարկ է ընդգծել, որ Հայաստանի համար Հայաստան – Ադրբեյջան մյուս՝ Երևան – Իջևան – Ղազախ – Բաքու երկաթուղու վերագործարկումը ավելի շահավետ կլինի, քանի որ ՌԴ-ին կապող ավելի կարճ ճանապարհ է, իսկ Նախիջևանով անցնող երկաթգծի վերագործարկումը շատ ավելի շահավետ է Ադրբեյջանի համար, քանի որ երկաթուղային կապ կստեղծի Նախիջևանի և Թուրքիայի հետ: Սակայն ստեղծված քաղաքական իրավիճակով տրանսպորտային ուղիների վերագործարկման հարցում մի շարք անհամաձայնություններով պայմանավորված՝ տարածաշրջանում տնտեսական կապերի, տրանսպորտային միջանցքների ապաշրջափակման և վերագործարկման հարցն առ այսօր լուծված չէ:

ՀՀ երկաթուղային տրանսպորտի զարգացման առումով կարևոր նշանակություն ունի ՀՀ տարածքում Ֆիոլետովո-Վանաձոր 32 կմ երկարությամբ երկաթգծի կառուցումը, որը իրար կկապի Երևան - Հրազդան - Իջևան - Աղստև և Երևան - Գյումրի - Թբիլիսի երկաթգծերը և որի կառուցման արդյունքում դեպի Վրաստան բեռնափոխադրումները հնարավոր կլինի իրականացնել Երևան – Հրազդան – Ֆիոլետովո – Վանաձոր – Այրում – Թբիլիսի երկաթուղով, ինչը 70-100 կմ-ով ավելի կարճ երթուղի է, քան Երևան – Գյումրի - Թբիլիսի երկաթուղին: Տնտեսապես նպատակահարմար է նաև հայ-իրանական երկաթուղու կառուցումը, որը ռազմավարական նշանակություն ունի ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Իրանի համար: Վերջինիս կառուցման արդյունքում Հայաստանը հնարավորություն կստանա արդյունավետորեն ինտեգրվելու միջազգային տրանսպորտային համակարգին և միջանցքներին: Կատարված հաշվարկները փաստում են, որ Հայաստան-Իրան երկաթգծի կառուցման արդյունքում «Հարավ-Արևմուտք» տրանսպորտային ուղու, որն ապահովում է տրանսպորտային կապը Հարավասիական և Եվրոպական երկրների միջև՝ տարեկան ապահովելով ավելի քան 200 մլն տոննա բեռնափոխադրում, (Abrahamyan and Petrosyan 89) Կովկասյան տարածաշրջանով անցնող այլընտրանքային երթուղիներից՝ Հայաստանի տարածքով անցնող երթուղին ամենաարդյունավետն է ու տնտեսապես ամենանպատակահարմարը: «Հարավ-Արևմուտք» տրանսպորտային ուղու մասը կազմելով՝ Հայաստանը կներգրավվի «Նոր մետաքսի ճանապարհ» խոշորագույն ծրագրում:

Միջազգային տրանսպորտային միջանցքների զարգացման արդյունքում ՀՀ-ն կարող է մասնակից դառնալ նաև Իրանի կողմից առաջ քաշվող «Պարսից ծոց - Սև

ծով» միջազգային տրանսպորտային ծրագրին, որը ենթադրում է մոլտիմոդալ բեռնափոխադրումների իրականացում իրանի հարավից (Բանդար Աբաս, Չաբահար նավահանգիստներ) դեպի բուլղարական Բուրգաս և Վարնա նավահանգիստներ, որտեղից՝ Հունաստան, ապա՝ ԵՄ երկրներ: Դա հնարավորություն կտա Հայաստանին ազատ օգտվելու իրանի նավահանգիստներից, դիվերսիֆիկացնելու մատակարարումներն ու ապահովելու արտաքին առևտրի ծավալի դինամիկ աճ:

Եզրակացություն

Հայաստանի համար շահեկան պայմաններով տարածաշրջանի տրանսպորտային կոմունիկացիաների ապաշրջափակումը, որը դրական ազդեցություն կունենա թե՛ Հայաստանի, թե՛ հարևան երկրների համար՝ մեծացնելով վերջիններիս շանսերը ինտեգրվելու միջազգային տրանսպորտային ծրագրերում, ՀՀ տարածքում «Հյուսիս-հարավ» ավտոճանապարհային միջանցքի՝ հնարավորինս սեղմ ժամկետներում կառուցումը, հայ-իրանական երկաթուղու կառուցումը մեծապես կխթանեն Հայաստանի՝ որպես կարևոր տարանցիկ երկրի՝ միջազգային տրանսպորտային ուղիներում ինտեգրմանը՝ ապահովելով հսկայական տրանզիտային հոսքեր և մեծ տնտեսական օգուտներ՝ հնարավորություն տալով ամրապնդել աշխարհաքաղաքական դիրքերը և դառնալ տարածաշրջանում մեծ կարևորություն ունեցող տրանսպորտային հանգույց:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՀՀ Մաքսային ծառայության պաշտոնական կայք.
<https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIExportStatistics>,
<https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIImportStatistics>, Accessed:
25.09.2023.
2. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե. *Հայկական ԽՍՀ ժողովրդական տնտեսությունը 1989 թվականին*. Երևան, 1990.
3. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե. *Հայաստանի 1990թ. վիճակագրական տարեգիրք*. Երևան, 1991.
4. ՀՀ վիճակագրական կոմիտե. *Հայաստանի 2022թ. վիճակագրական տարեգիրք*. Երևան, 2022.
5. Միքայելյան, Տիգրան. «ՀՀ լոգիստիկ համակարգի վերլուծությունը տարածաշրջանային տրանսպորտային ենթակառուցվածքների հնարավոր ապաշրջափակման համատեքստում». *Գիտական Արցախ*, N 2 (17), Երևան, 2023, էջ 198-209, doi: 10.52063/25792652-2023.2.17-198
6. Տարածքային կառավարման և ենթակառուցվածքների նախարարության պաշտոնական կայք. *Հյուսիս-հարավ ճանապարհային միջանցքի ներդրումային ծրագիր*. https://api.mtad.am//storage/pages/files/2022/08/pdf/11_10-37-sc586-62f4a3c6d2301.pdf, Accessed: 20.09.2023.
7. Abrahamyan, Vahram and Petrosyan Syuzanna. «Comparative assessment and development perspectives of the efficiency of transport routes of the "South-west" direction». international scientific journal *"Trans & Motauto World"*, Year VIII, Issue 3, 2023.

WORKS CITED

1. HH Maqsayin c'ar'ayut'yan pashtonakan kayq, [Official website of the Customs Service of the Republic of Armenia]
<https://www.petekamutner.am/Content.aspx?itn=csCIImportStatistics>, Accessed
25.09.2023. (In Armenian)

2. ՀՀ vitwakagrakan komite. *Haykakan XSH jhoghovrdakan tntesut'yuny' 1989 t'vakanin*. [The National Economy of the Armenian SSR in 1989] Yerevan, 1990. (In Armenian)
3. ՀՀ vitwakagrakan komite. *Hayastani 1990t'. vitwakagrakan taregirq.* [Statistical Yearbook of Armenia 1990] Yerevan, 1991. (In Armenian)
4. ՀՀ vitwakagrakan komite. *Hayastani 2022t'. vitwakagrakan taregirq.* [Statistical Yearbook of Armenia 2022] Yerevan, 2022. (In Armenian)
5. Miqayelyan, Tigran. «ՀՀ logistik hamakargi verluc'ut'yuny' tarac'ashrjanayin transportayin ent'akar'ucvac'qneri hnaravor apashrjap'akman hamateqstum». [Analysis of the Logistics System of RA in the Context of Possible Unblocking of Regional Transport Infrastructures] *Gitakan Arcax*, N 2 (17), Yerevan, 2023, e'j 198-209, doi: 10.52063/25792652-2023.2.17-198. (In Armenian)
6. Tarac'qayin kar'avarman ev ent'akar'ucvac'qneri naxararut'yan pashtonakan kayq. *Hyusis-harav twanaparhayin mijancqi nerdrumayin c'ragir.* [North-South Road Corridor Investment Programme].
https://api.mtad.am//storage/pages/files/2022/08/pdf/11_10-37-sc586-62f4a3c6d2301.pdf, Accessed 20.09.2023. (In Armenian)

THE ANALYSIS OF THE TRANSPORT SYSTEM OF RA AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF TRANSIT TRANSPORT ROUTES

SYUZANNA PETROSYAN

*Yerevan State University,
Department of Management and Business, Ph.D. Student;
Goris State University, Department of Economics and Management, Lecturer,
Goris, the Republic of Armenia*

Nowadays, advanced transport systems and logistics infrastructures have a significant role and importance in the prospective development of any country's economy, expansion of foreign economic relations.

The aim of the scientific article is to analyze the international transport corridors of RA and present their development opportunities, along with possible ways of integration with the international transport system. To achieve this goal, the task was set to highlight the problems hindering the involvement of RA in international transport programs and the regional transport system.

During the research, the methods of scientific abstraction, statistical and comparative analysis were used to assess the formation and development of the RA transport system and the activity of international transit transport routes.

The results of the research show that Armenia has great potential for integration into modern international transport programs and becoming a transit country. Consequently, it is crucial to prioritize the reopening of transport links with neighboring nations and the enhancement of the country's transportation and logistics infrastructure. The creation of the Armenia-Iran railway connection is also of vital importance, which will enable Armenia to become a part of the "South-West" transport route, to integrate into the "New Silk Road" international transport project. As a result, Armenia will be able to provide huge transit flows, great economic benefits and strengthen its geopolitical positions.

Keywords: *transport corridor, international transport system, logistics infrastructure, cargo transportation, foreign trade, railway communication, "South-West" international transport route.*

АНАЛИЗ ТРАНСПОРТНОЙ СИСТЕМЫ РА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТРАНЗИТНЫХ ТРАНСПОРТНЫХ ПУТЕЙ

СЮЗАННА ПЕТРОСЯН

*соискатель кафедры управления и бизнеса
Ереванского государственного университета,
лектор кафедры экономики и управления
Горисского государственного университета,
г. Горис, Республика Армения*

В современных условиях развитая транспортная система и логистическая инфраструктура имеют большую роль и значение в перспективном развитии экономики любой страны, расширении внешнеэкономических связей.

Цель научной статьи – проанализировать международные транспортные коридоры РА, представить возможности их развития и возможные пути интеграции с международной транспортной системой, для достижения чего была поставлена задача осветить проблемы, препятствующие интеграции РА в международные транспортные программы и региональную транспортную систему.

В ходе исследования для оценки формирования и развития транспортной системы и деятельности международных транзитных транспортных маршрутов РА были использованы методы научной абстракции, статистического и сравнительного анализа.

Результаты исследования показали, что Армения имеет большой потенциал для интеграции в современные международные транспортные программы и становления транзитной страной.

Для этого важно разблокировать транспортные коммуникации с соседними странами, развивать транспортно-логистическую инфраструктуру страны. Важное значение имеет также создание железнодорожного сообщения Армения-Иран, которое позволит Армении стать частью транспортного коридора «Юг-Запад», интегрироваться в международный транспортный проект «Новый шелковый путь».

В результате таких действий Армения сможет обеспечить огромные транзитные потоки, большие экономические выгоды и укрепить свои геополитические позиции.

Ключевые слова: *транспортный коридор, международная транспортная система, логистическая инфраструктура, грузоперевозки, внешняя торговля, железнодорожное сообщение, международный транспортный коридор «Юг-Запад».*

ԼՈՒԻԶԱ ՍԱՐԱՅՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական
համալսարանի հաշվապահական հաշվառման և աուդիտի
ֆակուլտետի ֆինանսական հաշվառման ամբիոնի հայցորդ,
ք. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
luiza.asue.97@gmail.com,
ORCID: 0000-0002-4966-5076

Կարևորելով պետական ծախսերի կառավարման արդյունավետ համակարգի առկայությունը և բյուջետային գործընթացում կոռուպցիոն ռիսկերը նվազեցնելու անհրաժեշտությունը՝ հանրային ֆինանսների բնագավառում իրականացվող առանձին բարեփոխումներին զուգահեռ՝ 2000 թվականից սկսած Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները նախաձեռնել են հանրային հատվածում գնումների իրականացման միասնական և միջազգային չափանիշներին համապատասխանող համակարգի ներդրումը: Հանրային գնումների գործընթացը առավել կենտրոնացված և նպատակային իրականացնելու համար ՀՀ-ում ևս ըստ «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքի՝ առանձնացվել են գնման հատուկ ընթացակարգեր՝ տարբեր տեսակի ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների ձեռքբերման համար:

Հոդվածի նպատակն է ուսումնասիրել հանրային գնումների ընթացակարգերը ՀՀ-ում միջազգային փորձի վերլուծությամբ՝ վեր հանելու զարգացած երկրներում կիրառվող գնման ընթացակարգերի առավելությունները: Հոդվածի ուսումնասիրման խնդիրն է համեմատական վերլուծություն իրականացնել ՀՀ-ում հանրային գնումների տարբեր ընթացակարգերի միջև, բացահայտել դրանց առավելություններն ու թերությունները՝ համեմատելով այլ երկրների՝ մասնավորապես ԳԴՀ-ում և ԱՄՆ-ում կիրառվող հանրային գնումների ընթացակարգերի հետ:

Հոդվածում արծարծված խնդիրները լուծելու նպատակով կիրառվել են վերլուծության ուղղահայաց և համեմատական մեթոդները՝ ինչպես ՀՀ և արտասահմանյան երկրներում կիրառվող գնման ընթացակարգերի համեմատության, այնպես էլ ՀՀ-ում գործող տարբեր ընթացակարգերի առավելություններն ու թերությունները բացահայտելու համար:

Ամփոփելով հոդվածում կատարված ուսումնասիրությունները՝ հարկ է նշել, որ գնման ընթացակարգի ընտրությունը անմիջական ազդեցություն ունի հանրային գնումների գործընթացի թափանցիկ իրականացման և պետական բյուջեի միջոցների արդյունավետ օգտագործման վրա:

Հիմնաբառեր՝ հանրային գնումներ, ընթացակարգեր, ՀՀ, ԱՄՆ, ԳԴՀ, բաց և փակ մրցույթ, էլեկտրոնային աճուրդ, բանակցային ընթացակարգ:

* Հոդվածը ներկայացվել է 14.07.2023թ., գրախոսվել՝ 10.09.2023թ., տպագրության ընդունվել՝ 31.10.2023թ.:

Նախաբան

Հանրային գնումների ընթացակարգերը պետական ֆինանսների կառավարման ոլորտում մեծ ազդեցություն ունեն գնումների գործընթացի թափանցիկության ապահովման վրա: Աշխարհում գնման ընթացակարգի ընտրության ձևից կախված հիմնավորվում է տվյալ երկրում հանրային գնումների քաղաքականության արդյունավետ իրականացումը:

Գնումների քաղաքականության իրականացման համար տարբեր երկրներում, բացի գործընթացը կարգավորող հանընդհանուր կանոնակարգերից, կիրառվում են լոկալ օրենսդրական առանձնահատկություններ:

Անդրադառնալով ՀՀ-ում, ԵՄ անդամ ԳՂՀ-ում և ԱՄՆ-ում գործող գնման ընթացակարգերին՝ ելնելով տվյալ երկրի գնումների ոլորտը կարգավորող իրավական ակտերից:

ԵՄ անդամ բոլոր երկրներում կիրառվում են գնման նույն ընթացակարգերը՝ ելնելով գնման միօրինակ որդեգրված քաղաքականությունից և գնումների ոլորտը կարգավորող կանոնակարգերից, իսկ ԱՄՆ-ում ընթացակարգերը փոքր-ինչ այլ են՝ կապված գնումների ոլորտը կարգավորող դաշնային կանոնակարգի կիրառման հետ: ՀՀ-ում գնման ընթացակարգերը միօրինակ են ԵԱՀԿ անդամ երկրների հետ, սակայն կիրառվում են նաև լոկալ օրենսդրական ակտեր՝ կապված գնումների գործընթացի իրականացման և գնման առանձին ընթացակարգերի հետ:

ԳՂՀ-ում կիրառվող գնման ընթացակարգերը

ԵՄ անդամ բոլոր երկրներում գնման ընթացակարգերը նույնն են, դրանք կարող են տարբերվել միայն մրցութային ընթացակարգերի ժամանակ կիրառվող բազային շեմերի մասով, սակայն գնման գործընթացի կազմակերպման սկզբունքները և ընթացակարգերը համընդհանուր են: Ուստի ելնելով տվյալների առավել հակիրճ ներկայացման նպատակահարմարությունից՝ դիտարկենք միայն ԳՂՀ-ում կիրառվող ընթացակարգերը:

Գերմանիայում գնման ընթացակարգերը հետևյալն են (ԳՂՀ Տնտեսական հարցերի նախարարության պաշտոնական կայքէջ, 30.05.23)՝

- Բաց մրցույթ: Այս ընթացակարգով ցանկացած շահագրգիռ ընկերություն կարող է հայտ ներկայացնել: Գնումների գործընթացը բաց է բոլորի համար, և այն հրապարակվում է բաց ընթացակարգով բոլոր կազմակերպությունների համար:

- Փակ մրցույթ կամ սահմանափակ մրցութային ընթացակարգ: Այս դեպքում մրցույթն իրականացվում է երկու փուլով՝ Նախաորակավորման ընթացակարգի կիրառմամբ: Նախաորակավորման փուլից հետո միայն արդեն իսկ վերոնշյալ փուլը հաղթահարած մասնակիցները կարող են ներկայացնել հայտ (գնային առաջարկ)՝ վերջնական մրցույթին մասնակցելու համար:

- Բանակցային ընթացակարգ: Այս դեպքում պատվիրատու հանդիսացող կազմակերպությունը բանակցում է մեկ կամ մի քանի ընկերությունների հետ գնի չեզման հետ կապված՝ նվազագույն գնային առաջարկը որոշելու համար:

- Մրցակցային երկխոսության ընթացակարգ: Այս դեպքում պատվիրատու հանդիսացող կազմակերպությունը երկխոսություն է վարում հայտատուների հետ՝ գնման պրոցեսի լավագույն լուծումը գտնելու համար, որը, սակայն, միայն կապված չէ գնային առաջարկի հետ:

- Նորարարական ընթացակարգ: Այս դեպքում երկխոսություն է իրականացվում նորարարական ապրանքների կամ ծառայությունների գաղափարների մշակման համար:

Ընդհանրապես մրցութային ընթացակարգը միտված է պետական բյուջեի միջոցների արդյունավետ օգտագործմանը, ուստի այստեղ առաջնահերթությունը

տրվում է ցածր գնային առաջարկին: Սակայն հայտում պարունակվող գնային առաջարկը կազմելիս հաշվի են առնվում նաև ոչ գնային գործոնները:

ԱՄՆ-ում կիրառվող գնման ընթացակարգերը

ԱՄՆ-ը, որպես զարգացած և պետական կառավարման առումով առանձնահատուկ երկիր, գնման գործընթացի կազմակերպման և կիրառվող ընթացակարգերի առումով տարբերվում է ԵՄ անդամ պետություններից:

ԱՄՆ-ում Առաջնային օրենսդրական ակտը, որը կարգավորում է պետական գնումները, դրանք իրականացման ընթացակարգերը, դաշնային ձեռքբերումների կանոնակարգն է (FAR-Federal Acquisition Regulation): Օրենսդրական ակտը կարգավորում է հանրային գնումներին առնչվող թեմաների լայն շրջանակ՝ ներառյալ գնումների պլանավորումը, պայմանագրերի ձևավորումը, պայմանագրերի նկատմամբ հսկողությունը, պայմանագրերի կատարման արդյունքների կառավարումը: Այն ներառում է նաև մրցակցության, փոքր բիզնեսի՝ հանրային գնումների ընթացակարգերին մասնակցության պահանջներն ու պայմանները:

Պետական և տեղական ինքնակառավարման մակարդակում կան մի շարք օրենքներ ու կանոնակարգեր, որոնք կարգավորում են հանրային գնումների իրականացման գործընթացը: Այս օրենքներն ու կանոնակարգերը տարբերվում են ամերիկյան տարբեր նահանգներում, սակայն դրանք սովորաբար ներառում են մրցակցության, թափանցիկության և հայտատուների նկատմամբ արդար ու հավասար իրավունքների գործադրման նմանատիպ պահանջներ:

Ի լրումն FAR-ի և՛ նահանգային, և՛ տեղական օրենքների և կանոնակարգերի՝ կան նաև այլ դաշնային օրենքներ ու կանոնակարգեր, որոնք վերաբերում են հանրային գնումներին. մասնավորապես կան այնպիսի իրավական ակտեր, որոնցով սահմանափակվում են որոշակի ապրանքների ու ծառայությունների ձեռքբերումը այլ երկրներից և խրախուսվում է հայրենական արտադրանքի թողարկումը (ԱՄՆ դաշնային գնումները կարգավորող օրենսդրության պաշտոնական կայքէջ, 20.04.23):

Համաձայն ԱՄՆ-ում դաշնային ձեռքբերումների կանոնակարգի՝ առանձնացվում են հետևյալ հիմնական մրցության գնման ընթացակարգերը՝

- Կնքված հայտերի (սակարկությունների) ընթացակարգ,
- Մրցակցային առաջարկներ,
- Մրցակցային ընթացակարգերի համադրում, երբ համադրվում են կնքված հայտերի և մրցակցային առաջարկների ընթացակարգերը: Վերջինս կիրառվում է վերոնշյալ երկու ընթացակարգերի առանձին իրականացվելու անհնարինությունից ելնելով:
- Մրցության ընթացակարգեր՝ ինժեներական, ճարտարապետական բնույթի ծառայություններ ձեռքբերելու համար:
- Բանակցային ընթացակարգ:

Կնքված հայտերի (սակարկությունների) ընթացակարգը կիրառվում է այն պարագայում, երբ հայտերի գնահատումը հիմնված է միայն գնի և այլ գնային գործոնների վրա: Վերջինս ընտրելու պարագայում թույլատրվում է հայտերի միջնորդություն, բացի այդ, տվյալ ընթացակարգով ձեռք են բերվում այնպիսի ապրանքներ, ծառայություններ և աշխատանքներ, որոնց առաջարկողները մեկից ավելի հայտատուներ են: Սակայն ընթացակարգի թերությունն այն է, որ հայտերը գնահատվում են միայն նվազագույն գնային առաջարկով՝ անտեսելով որակական բնութագրերը:

Բանակցային ընթացակարգը իր հերթին հանդես է գալիս մեկ անձից գնման և մրցության ընթացակարգով: Մեկ անձից գնման ընթացակարգը կիրառվում է այն պարագայում, երբ ձեռքբերվող ապրանքը, ծառայությունը կամ աշխատանքը կարող է գնվել միայն մեկ աղբյուրից, այլ հայտատուներ չեն կարող առաջարկել նմանատիպ

ապրանքներ ու ծառայություններ. այս դեպքում գնային գործոնի առաջնահերթությունը հետ է մղվում:

Իսկ մրցութային ընթացակարգը կիրառվում է այն դեպքում, երբ կարող են ի հայտ գալ տվյալ մրցույթի մեկից ավելի հայտատուներ՝ առաջարկելով որակապես նմանատիպ ապրանքներ, սակայն մրցակցությունը վերջինիս դեպքում հիմնվում է ցածր գնային առաջարկի վրա՝ գերակշռելով ապրանքի կամ ծառայության որակական բնութագրերին:

Փոխզիջման/tradeoff/գործընթացը, ըստ ձեռքբերումների դաշնային կանոնակարգի, պաշտոնապես չի հանդիսանում գնման ընթացակարգ, սակայն կիրառվում է այն պարագայում, երբ պետական շահի առաջնահերթությունից ելնելով՝ անտեսվում է ձեռքբերվող ապրանքի կամ ծառայության որակական հագեցվածությունը կամ ֆինանսապես առավել ձեռնտու ցածր գնային առաջարկը: Այս պարագայում պատվիրատուի կողմից կազմվող հրավերը պետք է հստակ նախանշի այն բոլոր չափանիշները, ըստ որի՝ կազմակերպվել է փոխզիջման ընթացակարգը, մասնավորապես պետք է հիմնավորվեն կատարվելիք լրացուցիչ ծախսերը պահանջվող ապրանքը կամ ծառայությունը ձեռքբերելու համար, կամ պետք է հիմնավորվի որակական կարևորությունը ավելին, քան գնային առաջարկն է (ԱՄՆ դաշնային գնումները կարգավորող օրենսդրության պաշտոնական կայքէջ, 20.04.23):

Հատկանշական է, որ և՛ Գերմանիայում, և՛ ԱՄՆ-ում, ինչպես նաև մի շարք եվրոպական երկրներում բանակցային ընթացակարգը ներկայացվում է որպես առանձին ընթացակարգ, մինչդեռ ՀՀ-ում, ըստ «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքի, բանակցությունը չի հանդիսանում առանձին գնման ընթացակարգ:

Անդրադառնալով ՀՀ-ում կիրառվող գնման ընթացակարգերին:

Հանրային գնումների ընթացակարգերը ՀՀ-ում

ՀՀ-ում գնման ընթացակարգերը նույնն են, ինչ ԵԱՏՄ անդամ պետություններում:

Ըստ «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքի՝ գնման ընթացակարգերը ՀՀ-ում հետևյալն են («Գնումների մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 18)՝

- Էլեկտրոնային աճուրդը,
- մրցույթը,
- գնանշման հարցումը,
- մեկ անձից գնումը:

Մեկ անձից գնման ընթացակարգը կիրառվում է հեղինակային և հարակից բացառիկ իրավունքների առկայության դեպքում, այսինքն՝ երբ ընթացակարգին կարող է մասնակցել մեկ անձ, ով ունի տվյալ ապրանքը մատակարարելու կամ ծառայությունը մատուցելու բացառիկ իրավունք: Բացի այդ, երբ ծագել է անհետաձգելի գնման պահանջ, այս պարագայում ևս մրցութային այլ ընթացակարգերի ժամկետները պահպանելու անհնարինության հետ կապված՝ կարող է կիրառվել մեկ անձից գնման ընթացակարգը: Ամենագլխավոր պայմանը, որի դեպքում կիրառվում է մեկ անձից գնման ընթացակարգը և առավել վերահսկելի է պետության կողմից, դա գնման բազային միավորը չգերազանցելու դեպքում կատարվող գնումներն են (գնումների բազային միավորը մեկ միլիոն ՀՀ դրամն է) («Գնումների մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 2):

Գնանշման հարցման ձևով գնումները կարող են իրականացվել այն պարագայում, երբ գնման գինը չի գերազանցում գնումների բազային միավորի ութսունապատիկը, ինչպես նաև գնվող առարկան ներառված չէ Էլեկտրոնային աճուրդով ձեռքբերվող ապրանքների ցանկում:

Պետական գաղտնիք պարունակող գնումների դեպքում կարող է կիրառվել գնանշման հարցման ընթացակարգը, եթե նախապես կիրառվի նախաորակավորման ընթացակարգ: Նախաորակավորման ընթացակարգին կարող է մասնակցել ցանկացած մասնակից: Սակայն պետական գաղտնիք պարունակող գնումների իրականացման պարագայում նախաորակավորման ընթացակարգից հետո հայտ կարող են ներկայացնել միայն պատվիրատուից հրավեր ստացած մասնակիցները:

Ընդհանուր առմամբ, գնումների բոլոր ընթացակարգերը նախընտրելի են, քանի որ դրանք սահմանվում են օրենքով, սակայն առավել նպատակահարմար գնման ընթացակարգ հանդիսանում է մրցույթը, որը կարող է լինել բաց և փակ և իրականացվել երկու փուլով:

Վերլուծելով «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքի առանձնահատկությունները՝ կարող ենք նշել, որ գնանշման հարցման ընթացակարգը միջանկյալ օղակ է հանդիսանում մեկ անձից գնման և մրցութային ընթացակարգերի մեջ, քանի որ մրցութային ընթացակարգը հիմնականում կիրառվում է գնման բազային միավորի ութսունապատիկը գերազանցելու պարագայում, իսկ գնանշման հարցումը՝ գնման բազային միավորը գերազանցելու, սակայն ութսունապատիկը չգերազանցելու պարագայում:

Փակ և բաց մրցույթների հիմնական տարբերությունն այն է, որ փակ մրցութային ընթացակարգը կիրառվում է պետական գաղտնիք պարունակող գնումների դեպքում: Պետական գաղտնիք պարունակող գնումների ցանկը հաստատում է Կառավարությունը: Վերջիններս հիմնականում կատարվում են ՀՀ Պաշտպանության նախարարության կարիքների բավարարման համար:

Փակ մրցույթը իր հերթին կարող է լինել պարբերական և նպատակային: Փակ մրցույթը պարբերական է, եթե գնումը իրականացվում է պարբերաբար, և նպատակային է այն պարագայում, երբ գնվող ապրանքը ներառված չէ Կառավարության կողմից սահմանված ցանկում:

Մրցույթը կարող է կատարվել երկու փուլով («Գնումների մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 19)՝

1. եթե պատվիրատուն ճշգրիտ (օբյեկտիվորեն) չի կարող օրենքի պահանջներին համապատասխան սահմանել գնման առարկայի բնութագրերը,

2. եթե պատվիրատուն հնարավորություն է տալիս մասնակիցներին ներկայացնել գնման առարկայի հնարավոր բնութագրերի վերաբերյալ այլընտրանքային առաջարկներ,

3. եթե գնման առարկայի բնութագրերի որոշ առանձնահատկություններ հստակեցնելու նպատակով մասնակիցների հետ բանակցելու անհրաժեշտություն է առաջացել:

Էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման ընթացակարգը կիրառվում է Կառավարության կողմից սահմանված էլեկտրոնային աճուրդով ձեռքբերվելիք ապրանքների, ծառայությունների և աշխատանքների գնման դեպքում:

Աճուրդի տևողությունը սահմանվում է 30 րոպե: Աճուրդի ընթացքում կատարվող յուրաքանչյուր քայլի արդյունքում նվազեցվող գումարը չպետք է պակաս լինի աճուրդը սկսելու պահին ներկայացված նվազագույն գնային առաջարկի մեկ տոկոսից: Եթե աճուրդի ընդհանուր տևողության ընթացքում որևէ քայլ կատարելու պահից հաշված 5-րդ րոպեն լրանալը չի կատարվում նոր քայլ, ապա աճուրդը համարվում է ամփոփված, և վերջին քայլը կատարած մասնակիցը համարվում է առաջին տեղը զբաղեցրած մասնակից («Էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման կարգը և Էլեկտրոնային աճուրդի միջոցով ձեռքբերվող ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների ցանկը հաստատելու մասին» ՀՀ Կառավարության որոշում):

Այժմ աղյուսակով ներկայացնենք ՀՀ-ում կիրառվող գնման ընթացակարգերի տարբերակիչ առանձնահատկությունները:

Աղյուսակ1. Գնման ընթացակարգերի տարբերակիչ առանձնահատկությունները ՀՀ-ում:

Գնման ընթացակարգը	Մասնակիցների կողմից հայտերի ներկայացման ժամկետը	Գնման կիրառվող բազային միավորը	Կիրառման առանձնահատկությունները
1. Մեկ անձից գնում	հայտերի ներկայացման ժամկետը սահմանվում է ոչ շուտ, քան հրավերն ուղարկվելու օրվանից երկու և ոչ ուշ քան հինգ աշխատանքային օր («Գնումների գործընթացի կազմակերպման կարգը հաստատելու և ՀՀ Կառավարության 2011թ. փետրվարի 10-ի 168-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին» ՀՀ Կառավարության որոշում	Մինչև գնումների բազային միավորը՝ 1 մլն ՀՀ դրամ	1. Կիրառվում է հրատապ գնումների դեպքում, առանձնահատուկ ապրանքների կամ ծառայությունների պարագայում, երբ ապրանք կամ ծառայություն առաջարկողը մեկն է կամ սակաթիվ են: 2. Եթե կնքվելիք պայմանագրի գինը չի գերազանցում գնումների բազային միավորի կեսը և այն ենթակա է կատարման կնքման պահին, ապա գրավոր պայմանագրի կնքումը պարտադիր չէ, և գործարքը կարող է կատարվել Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությամբ նախատեսված այլ փաստաթղթերի (հաշիվ-ապրանքագիր և այլն) հիման վրա: 3. Պայմանագրի ապահովում չի ներկայացվում: 4. Ներկայացվում է միայն գնային առաջարկ:
2. Գնանշման հարցում	Հայտի ներկայացման ժամկետը սահմանվում է 7-15 օրացուցային օր	Գնումների բազային միավորը գերազանցելու դեպքում	1. Իրականացվում է գնումների բազային միավորը գերազանցելու, սակայն յոթանասունհազարից չգերազանցելու դեպքում:
3. Մրցույթ	Բաց մրցույթի պարագայում թղթային տարբերակով իրականացվող գնումների դեպքում՝ 40 օրացուցային օր, էլեկտրոնային տարբերակով իրականացման դեպքում՝ 30 օրացուցային օր:	Բազային միավորի յոթանասունհազարից գերազանցելու դեպքում :	1. Իրականացվում է բաց և փակ մրցույթի ձևով: 2. Փակ մրցույթի ընթացակարգը կիրառվում է պետական գաղտնիք պարունակող գնումների դեպքում: Փակ մրցույթը պարբերական է, եթե այն իրականացվում է պարբերաբար և եթե գնվելիք ապրանքը կամ ծառայությունը ներառված է փակ պարբերական մրցույթով ձեռքբերվող ապրանքների և ծառայությունների ցուցակում, և նպատակային է, եթե վերջինս ներառված չէ վերոնշյալ ցուցակում («Գնումների մասին» ՀՀ օրենք, հոդված 21): 3. Բաց մրցույթը մրցութային ընթացակարգերից առավել նախատրեյի և ցանկալի ընթացակարգ է, կարող է կիրառվել

			ցանկացած գնման պարագայում, բացառությամբ վերոնշյալ երկրորդ կետի, իսկ սահմանափակող գործոնը, որով այն տարբերվում է գնանշման հարցման ընթացակարգից, գնման բազային միավորն է:
4. Էլեկտրոնային աճուրդ	Առնվազն 15 օրացուցային օր	Գնման բազային միավոր չի սահմանվում. ընթացակարգը կիրառվում է կախված ձեռքբերվելիք ապրանքի, աշխատանքի, ծառայության տեսակից:	1. Տևողությունը 30 րոպե է: 2. Յուրաքանչյուր հաջորդ քայլը կատարելու դեպքում գնային առաջարկը թի կարող նվազեցվել աճուրդի պահին գործող գնային առաջարկի 1 տոկոսից: 3. Նվազագույն գնային առաջարկ ներկայացրած մասնակցի հայտը գնահատվում է բավարար, սակայն հայտերի գնահատման արդյունքում հայտի մերժման պարագայում ընթացակարգը համարվում է չկայացած: 4. Աճուրդն ամփոփվելու պահի դրությամբ համակարգն ավտոմատ եղանակով պատվիրատուին և հայտեր ներկայացրած մասնակիցներին ներկայացնում է աճուրդի արդյունքները՝ ըստ առաջին և հաջորդաբար տեղեր զբաղեցրած մասնակիցների անվանումների և զբաղեցրած տեղերի:

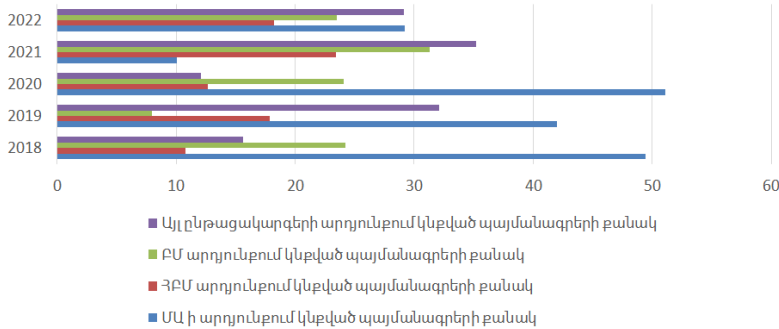
Հատկանշական է, որ եթե Էլեկտրոնային աճուրդով ձեռքբերվելիք գնման առարկայի արժեքը չի գերազանցում գնումների բազային միավորը, ապա գնումը կարող է կազմակերպվել՝ կիրառելով մեկ անձից գնման ընթացակարգը, սակայն բազային միավորը գերազանցելու դեպքում բացառապես կիրառվում է Էլեկտրոնային աճուրդի ընթացակարգը:

Այսպիսով՝ ըստ օրենսդրության՝ գնման բոլոր ընթացակարգերը կիրառելի են՝ նախապատվությունը սակայն տալով մրցութային ընթացակարգին:

Այլ է պատկերը իրականում՝ օրենսդրական շրջանակներից դուրս: Անդրադառնալով ՀՀ-ում կիրառվող գնման ընթացակարգերին և պատվիրատուների նախընտրություններին:

Գծապատկեր 1. Հանրային գնումների պայմանագրերի մեծությունների տեսակարար կշիռները՝ ըստ գնման տարբեր ընթացակարգերի:

**ՀՀ-ում գնման տարբեր ընթացակարգերի արդյունքում
կնքված պայմանագրերի քանակը 2018-
2022թթ. ընթացքում տոկոսային համամասնությամբ**

Ինչպես տեսնում ենք գծապատկերից, մեկ անձից գնման ընթացակարգով կնքված պայմանագրերի քանակը նվազել է 2019 թվականին 2018 թվականի համեմատ, աճել է 2020 թվականին, որից հետո կրկին նվազել է 2021 թվականին, իսկ 2022 թվականին դարձել է 29,2 տոկոս բոլոր կնքված պայմանագրերի շրջանակում: Միևնույն ժամանակ պետք է նկատել, որ բաց մրցույթի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակը, չնայած առավել նախընտրելի ընթացակարգ համարվելու հանգամանքի, 2022թ. կազմել է ընդամենը 23.4 տոկոս:

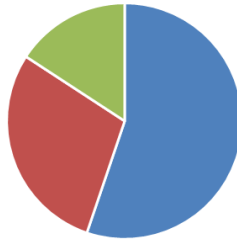
Ի հակադրություն վերոնշյալի՝ տեսնում ենք, որ բավականաչափ մեծ ծավալով կիրառվել է հրատապ բաց մրցույթի ընթացակարգը: Այս ընթացակարգը իրականացման բնույթով և կիրարկմամբ համապատասխանում է մեկ անձից գնման և բաց մրցույթի ընթացակարգերին, միակ տարբերությունը կապված է կարիքի հրատապությամբ պայմանավորված հայտերի ներկայացման ավելի կարճ ժամկետների կիրառման հետ: Սակայն այս պարագայում խիստ կարևոր է կարիքի հրատապության հիմնավորումը:

Ելնելով միջազգային փորձի ուսումնասիրությունից՝ տեսնում ենք, որ որպես այդպիսին՝ ՀՀ-ում առանձնացված չի կիրառվում բանակցային ընթացակարգը, ինչպես նաև նորարարական ապրանքների և ծառայությունների ձեռքբերման համար նախատեսված գնումների ընթացակարգը: Փոխարենը նախապատվություն է տրվում գործող ընթացակարգերից մեկ անձից գնման ընթացակարգին, որն ռիսկեր է պարունակում կապված վերահսկողության կիրառման դժվարության հետ, ինչպես նաև մրցութային ընթացակարգին ոչ լիարժեք և հիմնավոր այլընտրանք լինելու հետ:

Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության վիճակագրական ծառայության տվյալների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ տարբեր գերատեսչական մարմինների կողմից կնքված պայմանագրերում գնալով մեծանում է բաց մրցութային ընթացակարգի արդյունքում կնքվող պայմանագրերի քանակը. ի մասնավորի նշենք, որ, օրինակ, 2021 թվականին պատվիրատու հանդիսացող գերատեսչական մարմինների կողմից բաց մրցութային ընթացակարգով կնքված պայմանագրերի քանակը կնքված ընդհանուր պայմանագրերի մեջ կազմել է 55,2 տոկոս, բանակցային ընթացակարգի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակը՝ 29 տոկոս, իսկ մրցակցային երկխոսությամբ և գնման այլ ընթացակարգերով կնքված պայմանագրերի քանակը՝ 15,8 տոկոս (ԳԴՀ Ազգային Վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայքէջ, 20.06.23):

Գծապատկեր 2. 2021թ.ԳԴՀ-ում գնման տարբեր ընթացակարգերի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակը

2021թ.ԳԴՀ-ում գնման տարբեր ընթացակարգերի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակը

- Բաց մրցութային ընթացակարգի արդյունքում կնքված պայմանագրեր
- Բանակցային ընթացակարգի արդյունքում կնքված պայմանագրեր
- Մրցակցային երկխոսության և գնման այլ ընթացակարգերի արդյունքում կնքված պայմանագրեր

Պատկերը գրեթե նույնն է նաև ԱՄՆ-ում. կնքված պայմանագրերի 60 տոկոսից ավելին բաժին է ընկնում բաց մրցութային ընթացակարգերին, 35 տոկոսը՝ բազային միավորի առումով առավել փոքրածավալ գնումներին, իսկ 5 տոկոսը՝ այլ մրցութային ընթացակարգերին (ԱՄՆ Կառավարության պաշտոնական կայքէջ, 01.07.23):

Գծապատկեր 3. 2021թ.ԱՄՆ-ում մրցութային տարբեր ընթացակարգերի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակը տոկոսային համամասնությամբ

2021թ.ԱՄՆ-ում մրցութային տարբեր ընթացակարգերի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակը տոկոսային համամասնությամբ

- Բաց մրցութային ընթացակարգի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակ
- Գնման բազային միավորի առումով առավել փոքրածավալ գնումների մրցութային ընթացակարգով
- Գնման այլ ընթացակարգերի արդյունքում կնքված պայմանագրերի քանակ

Այս ամենից ելնելով՝ կարող ենք եզրակացնել, որ ինչքան երկիրն ավելի զարգացած է, հանրային գնումների ոլորտում թափանցիկությունն ապահովելու համար կիրառվում է օրենքով սահմանված, առավել նախընտրելի բաց մրցութային ընթացակարգը:

Եզրակացություն

Ելնելով հոդվածում կատարված վերլուծություններից՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ հանրային գնումների գործընթացը թափանցիկ իրականացնելու և պետական ֆինանսները արդյունավետ կառավարելու նպատակով անհրաժեշտ է ճշգրիտ ընտրել գնման ընթացակարգը:

Գնման ընթացակարգի ընտրությունը ազդեցություն է ունենում ոչ միայն պատվիրատու, այլև գնումների գործընթացին մասնակից հանդիսացող կազմակերպությունների վրա, քանի որ առավել նախընտրելի հանդիսացող մրցութային ընթացակարգում գնումների պլանավորման և պայմանագրերի կնքման գործընթացը առավել մեծ փաստաթղթաշրջանառություն է պարունակում, քան մեկ անձից գնման ընթացակարգի կիրառման դեպքում, բացի այդ, մրցութային ընթացակարգին առավել մեծ թվով մասնակիցների առկայության պարագայում առավել արդյունավետ է գնային առաջարկի, ինչու չէ նաև որակապես առավել բարձր ապրանքների և ծառայությունների գնումը:

Իսկ փաստաթղթաշրջանառության ապահովումը իր հերթին առավել հիմնավոր է դարձնում գնման գործընթացը:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվել նաև ԳԴՀ-ում և ԱՄՆ-ում կիրառվող գնման ընթացակարգերին, ինչպես նաև դրանց կիրառմանը՝ պայմանավորված կնքված պայմանագրերի քանակով, և արդյունքում ստացվում է, որ առավել զարգացած երկրներում գնման ընթացակարգերի մեջ առավել մեծ տեսակարար կշիռ ունի մրցութային ընթացակարգը՝ ի տարբերություն ՀՀ-ի, որտեղ դեռևս մրցութային ընթացակարգը իր տեղը զիջում է մեկ անձից գնման և այլ ընթացակարգերին, սակայն դրականն այն է, որ վերջին տարիներին՝ հատկապես 2021-2022թթ. ընկած ժամանակահատվածում, մեկ անձից գնումը սկսում է զիջել իր տեղը կամ առնվազն հավասարվել մրցութային ընթացակարգերին: Այս միտումը դրական ազդեցություն կարող է ունենալ նաև կոռուպցիոն ռիսկերի նվազեցման վրա:

Ուսումնասիրելով զարգացած երկրների առաջավոր փորձը՝ համոզվում ենք, որ պետության կողմից կատարվող ծախսերը օպտիմալացնելու համար առավել մեծ ուշադրություն պետք է դարձնել գնման գործընթացի սկզբունքների հստակ կիրառմանը, որը կարող է ապահովվել միայն ճշգրիտ ընթացակարգի ընտրության միջոցով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. ԱՄՆ դաշնային գնումները կարգավորող օրենսդրության պաշտոնական կայքէջ, մուտքի ամսաթիվ 20.04.2023թ., <https://www.acquisition.gov/browse/index/far>
2. ԱՄՆ Կառավարության պաշտոնական կայքէջ, <https://sam.gov/reports/awards/static>, մուտքի ամսաթիվ 01.07.2023թ.
3. ԳԴՀ Ազգային Վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայքէջ, <https://www.genesis.destatis.de/genesis/online?operation=previous&levelindex=1&step=1&titel=Result&levelid=1689017477156&acceptscookies=false#abreadcrumb>, մուտքի ամսաթիվ 20.06.2023թ.
4. ԳԴՀ Տնտեսական հարցերի նախարարության պաշտոնական կայքէջ, մուտքի ամսաթիվ 30.05.23, <https://www.bmwk.de/Redaktion/EN/Dossier/public-procurement.html>
5. ՀՀ Ազգային ժողով. «Գնումների մասին» օրենք. 16 դեկտեմբեր 2016, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=110820>
6. ՀՀ Կառավարություն, N 137-Ն որոշում. 26 հունվարի 2006. «Էլեկտրոնային գնումների համակարգի ներդրման ռազմավարությունը հաստատելու մասին», <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=14388>
7. ՀՀ Կառավարություն, N 534-Ն որոշում, 18 մայիս 2017. «Էլեկտրոնային աճուրդի իրականացման կարգը և Էլեկտրոնային աճուրդի միջոցով ձեռքբերվող ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների ցանկը հաստատելու մասին», <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docID=138560>,
8. ՀՀ Կառավարություն, N 526-Ն որոշում 4 մայիսի 2017. «Գնումների գործընթացի կազմակերպման կարգը հաստատելու և ՀՀ Կառավարության

2011թ.փետրվարի 10-ի 168-Ն որոշումն ուժը կորցրած ճանաչելու մասին»,
<https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=113367>

WORKS CITED

1. AMN dashnayin gnumnery' kargavorogh o'rensdrut'yan pashtonakan kayqe'j [Official Website of the US Legislation Regulating Federal Procurement], mutqi amsat'iv 20.04.2023 (in Armenian)
2. AMN Kar'avarut'yan pashtonakan kayqe'j [Official Website of the US Government], mutqi amsat'iv 01.07.2023(in Armenian)
3. GDH Azgayin Vitwakagrakan c'ar'ayut'yan pashtonakan kayqe'j [Official Website of the National Statistical Service of Germany]. (in Armenian)
4. GDH Tntesakan harceri naxararut'yan pashtonakan kayqe'j [Official Website of the Ministry of Economy of Germany], mutqi amsat'iv 30.05.23. (in Armenian)
5. HH Azgayin jhoghov. «Gnumneri masin» o'renq. 16 dektember 2016, [The Law of the Republic of Armenia on purchases]. (in Armenian)
6. HH Kar'avarut'yun, N 137-N oroshum.26 hunvari 2006. «*E'lektronayin gnumneri hamakargi nerdman r'azmavarut'yuny' hastatelu masin*», [Decision of the Government of the Republic of Armenia on Approving the Implementation Strategy of the Electronic Procurement System]. (in Armenian)
7. HH Kar'avarut'yun, N 534-N oroshum, 18 mayis 2017. «*E'lektronayin atwurdi irakanacman kargy' ev e'lektronayin atwurdi mijocov d'er'qbervogh apranqneri, ashxatanqneri ev c'ar'ayut'yunneri canky' hastatelu masin*» [Decision of the Government of the Republic of Armenia on the Procedure for the Implementation of the Electronic Auction and the Approval of the List of Goods, Works and Services Purchased through the Electronic Auction] (in Armenian)
8. HH Kar'avarut'yun, N 526-N oroshum 4 mayisi 2017.«*Gnumneri gorc'y'nt'aci kazmakerpman kargy' hastatelu ev HH Kar'avarut'yan 2011t'.p'etrvvari 10-i 168-N oroshumn ujhy' korcrac' twanachelu masin*» [Decision of the RA Government on Approving the Procedure for Organizing the Procurement Process and Revoking RA Government's Decision 168-N of February 10, 2011] (in Armenian)

PUBLIC PROCUREMENT PROCEDURES WORLDWIDE AND IN RA

LUIZA SARAFYAN

*Armenian State University of Economics, Faculty of Accounting and Auditing,
 Chair of Financial Accounting, Ph.D.Student
 Yerevan, the Republic of Armenia*

Emphasizing the existence of an effective public expenditure management system and the need to reduce corruption risks in the budget process, in parallel with certain reforms carried out in the field of public finance, since 2000 the authorities of the Republic of Armenia have initiated the introduction of a unified public sector procurement system that meets international standards.

For a more purposeful implementation of the public procurement process in the RA, in accordance with the RA Law “On Procurement”, special procurement procedures have been established for the purchase of various types of goods, works and services.

The purpose of the article is to study the public procurement procedures in the Republic of Armenia with an analysis of international experience, to highlight the advantages of the procurement procedures used in developed countries. The objective of

the work is to conduct a comparative analysis between various public procurement procedures in the Republic of Armenia, identify their advantages and disadvantages by comparing them with other countries, in particular with the FRG, and with the public procurement procedures used in the United States.

To solve the problems discussed in the article, vertical and comparative analysis methods were used to compare the procurement procedures used in the RA and foreign countries, as well as to identify the advantages and disadvantages of various procedures in the RA.

Summarizing the research conducted in the article, it should be noted that the choice of the procurement procedure has a direct impact on the transparency of the public procurement process and the efficient use of state budget funds.

Keywords: *public procurement, procedures, RA, USA, FRG, open and closed tender, electronic auction, negotiation procedure.*

ПРОЦЕДУРЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК В МИРЕ И В РА

ЛУИЗА САРАФЯН

*соискатель кафедры финансового учета факультета бухгалтерского учета и аудита Армянского государственного экономического университета
г. Ереван, Республика Армения*

Опираясь на наличие эффективной системы управления государственными расходами и необходимость снижения коррупционных рисков в бюджетном процессе, параллельно с отдельными реформами, осуществляемыми в сфере государственных финансов, с 2000 года власти Республики Армения инициировали внедрение единой системы закупок в государственном секторе, соответствующей международным стандартам.

Для более целенаправленного осуществления процесса государственных закупок в РА в соответствии с Законом РА «О закупках» установлены специальные процедуры закупок для приобретения различных видов товаров, работ и услуг.

Цель данной статьи – изучить процедуры государственных закупок в РА используя данные международного опыта, выделить преимущества процедур закупок, используемых в развитых странах. Задачей работы является проведение сравнительного анализа между различными процедурами государственных закупок в РА, выявить их преимущества и недостатки, сравнив их с другими странами, в частности, с ГДР, и с процедурами государственных закупок, используемыми в США.

Для решения проблем, рассматриваемых в статье, были использованы вертикальный и сравнительный методы анализа для сравнения процедур закупок, используемых в РА и зарубежных странах, а также для выявления преимуществ и недостатков различных процедур в РА.

Обобщая исследования, проведенные в статье, следует отметить, что выбор процедуры закупки оказывает непосредственное влияние на прозрачность осуществления процесса государственных закупок и эффективное использование средств государственного бюджета.

Ключевые слова: *государственные закупки, процедуры, РА, США, ГДР, открытый и закрытый конкурс, электронный аукцион, процедура переговоров.*

«ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:

«Գիտական Արցախ» պարբերականը գտնվում է www.elibrary.ru կայքում:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորույթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի երաշխավորությունը՝ ստորագրված և կնքված (անպայմանորեն պետք է նշված լինի, որ տպագրության է երաշխավորվում «Գիտական Արցախ» պարբերականում):

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.scientificartsakh.com կայքում ծանոթանալ «Գիտական Արցախ» պարբերականի գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

Խմբագրության կողմից հոդվածն ընդունվելու դեպքում հեղինակը պարտավոր է 3 աշխատանքային օրվա ընթացքում վճարել հոդվածի տպագրության համար նախատեսված գումարը, իսկ վճարման անդորրագրի սկանավորված տարբերակն ուղարկել խմբագրության էլեկտրոնային փոստին: Նյութի հրապարակման և հեղինակին «Գիտական Արցախ» պարբերականի 1 անվճար օրինակի տրամադրման համար գանձվող գումարը կազմում է՝ 1 էջը 2,000 ՀՀ դրամ:

Բոլոր հոդվածներն ունենալու են DOI միջազգային ստանդարտ համարներ:

1-ին համարը լույս է տեսնում ապրիլին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև փետրվարի 15-ը), 2-րդ համարը՝ հուլիսին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև մայիսի 15-ը), 3-րդը՝ հոկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հուլիսի 15-ը), իսկ 4-րդ համարը՝ դեկտեմբերին (հոդվածներն ընդունվում են մինչև հոկտեմբերի 1-ը):

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել www.scientificartsakh.com կայքի միջոցով կամ scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել Նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ 170*240 մմ, լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 7-20 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն՝ Arial:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, անգլերեն, ռուսերեն:

Առաջին էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի ձախ

կողմում նշվում է հոդվածի ՀՏԴ-ն: Մեկ տող բաց թողնելով՝ տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է (են) հեղինակ(ներ)ի անուն ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) նշվում են աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն, որից հետո՝ անհատական համարանիշը (ID) հեղինակների նույնականացման միջազգային հարթակներում (առնվազն **ORCID** համակարգում, ցանկալի է նաև Scopus ID, WoS ID համակարգերում):

Մեկ տող բաց թողնելով՝ 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է լինի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է գրել «**Հիմնաբառեր**» և նշել 7-10 հիմնաբառ:

Մեկ տող բաց թողնելով՝ անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որը պետք է ունենա ենթավերնագրեր: Տեքստի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (Alignment: Justify): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հղումները պարտադիր են:

MLA ձևաչափում կիրառվում է ներտեքստային հղումների հեղինակ-Էջ եղանակը: Համաձայն վերջինիս՝ հեղինակի ազգանունն ու համապատասխան աշխատանքի էջ(եր)ի համար(ներ)ը արտացոլվում են տեքստում, իսկ ամբողջական հղումը գետնվում է գրականության (հղված աշխատանքների) ցանկի մեջ:

Հիմնական տեքստից հետո «WORKS CITED» բառակապակցության ներքո պարտադիր անհրաժեշտ է կցել օգտագործված ոչ լատինատառ գրականության լատինական տառադարձումով տարբերակը՝ դասավորելով այբբենական կարգով, [...] փակագծերում թարգմանել աշխատության վերնագիրը և հրատարակության վայրը, որից հետո (...) փակագծերում նշել բնագրի լեզուն, օրինակ.

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Տառադարձումը կարող եք կատարել՝ օգտվելով www.translit.ru կայքից:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., դոցենտ **Ավետիք Հարությունյանի** հետ՝

գրելով avetiq.hh@gmail.com Էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770, (+374) 55277755 հեռախոսահամարներին:

The requirements for the journal «SCIENTIFIC ARTSAKH»

The journal «**Scientific Artsakh**» of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published 4 times a year.

The journal «**Scientific Artsakh**» is posted on www.elibrary.ru website.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal (it should be noted that the article is recommended for publication in the Journal «Scientific Artsakh»).

Before sending the article, the authors are obliged to familiarize themselves with the ethics of scientific publications of the journal «Scientific Artsakh» on the www.scientificartsakh.com website and strictly comply with it.

Once the article is accepted by the Editorial Board, the author is obliged to pay the amount provided for the publication of the article within 3 working days and send the scan of the payment order to the the Editorial Board e-mail. The cost of publishing and providing the author with one copy of the journal «Scientific Artsakh» is 2,000 AMD per 1 page.

All articles will have DOI International Standard Numbers.

The 1st issue is published in April (**articles are accepted until February 15**), the 2nd issue – in July (**articles are accepted until May 15**), the 3rd issue – in October (**articles are accepted until July 15**), and the 4th issue – in December (**articles are accepted until October 1**).

The articles published in the journal «Scientific Artsakh» are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent via the www.scientificartsakh.com website or to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, the mobile phone number and the address of the author's residence, indicating the index should also be stated.

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: 170*240 mm, margins (left, right, top, bottom) 20 mm.

Volume: 7-20 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian, English and Russian – Arial.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. The UDC of the article is indicated in the left-aligned

line a line down. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided, after that: a personal identification number (ID) on international author identification platforms (at least in the **ORCID** system, preferably also in Scopus ID, WoS ID systems).

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (ամփոփում, аннотация), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work containing subtitles with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB.

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References are required.

In the MLA format, the author-page method of intra-text links is used. According to the latter, the author's surname and the corresponding page(s) of the work are displayed in the text, and the full link is placed in the list of references (referenced works).

After the main text, under the phrase «WORKS CITED», it is mandatory to attach a Latin transliteration of the used literature presented in non-Latin letters, placing it in alphabetical order, in square brackets [...] indicate the name of the work and the place of publication, after which in round brackets (...) the original language, for example:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahen. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. "Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, ["Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Transliteration can be done by using www.translit.ru website.

For more information, please contact the Editor-in-chief of the journal «Scientific Artsakh», Ph.D in Law, Associate Professor **Avetik Harutyunyan**, e-mail at avetiq.hh@gmail.com or by phone +37497277770, (+374) 55277755.

Требования к оформлению статей журнала «НАУЧНЫЙ АРЦАХ»

Журнал «**Научный Арцах**» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений

диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается 4 раза в год.

Журнал «Научный Арцах» размещен на сайте www.elibrary.ru.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью (обязательно должно быть отмечено, что статья рекомендуется к печати в журнале «Научный Арцах»).

Перед подачей статьи авторам предлагается ознакомиться с этикой научных публикаций журнала «Научный Арцах» на сайте www.scientificartsakh.com и неукоснительно следовать ей.

После принятия статьи редколлегией, автор обязан в течение 3 рабочих дней уплатить сумму, предусмотренную для публикации статьи, и выслать на электронный адрес редакции скан платежного поручения. Стоимость публикации и предоставления автору одного экземпляра журнала «Научный Арцах» составляет 2,000 драммов за 1 страницу.

Все статьи получают международные стандартные номера DOI.

1-ый номер публикуется в апреле (статьи принимаются до 15-го февраля), 2-ой номер – в июле (статьи принимаются до 15-го мая), 3-ий номер – в октябре (статьи принимаются до 15-го июля), а 4-ый номер – в декабре (статьи принимаются до 1-го октября).

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи следует присылать через сайт на адрес www.scientificartsakh.com или на электронную почту scientific.artsakh@gmail.com, при этом должен быть указан номер мобильного телефона автора и адрес проживания (с индексом).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: 170*240 мм, поля (левое, правое, верхнее, нижнее) 20 мм.

Объем: 7-20 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский, английский и русский – Arial.

Язык представления статей: армянский, английский, русский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку с выравниванием по левому краю указывается УДК статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора, после чего: персональный номерной знак (ID) на международных платформах идентификации авторов (как минимум в системе **ORCID**, желательно также в системах Scopus ID, WoS ID).

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (անոտացիոնալ, abstract), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, дающий представление о нем без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы с подзаголовками кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB.

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны.

В формате MLA используется способ внутритекстовых ссылок автор-страница. При этом фамилия автора и страница (страницы) соответствующей работы (страниц) отображаются в тексте, а полная ссылка помещается в список цитируемых работ в конце статьи.

После основного текста под наименованием «WORKS CITED» обязательно приложить латинскую версию использованной литературы в латинской транслитерации и в алфавитном порядке, в скобках [...] поместить переведенные на армянский язык название работы и место ее публикации, затем в скобках (...) обозначить язык оригинала, например:

WORKS CITED

1. Mkrtchyan, Shahan. Ler'nayin Gharabagh. Adrbejani irakanacrac' ceghaspanut'yan anatomian. Step'anakert, [Nagorno-Karabakh: Anatomy of the Genocide Carried out by Azerbaijan. Stepanakert] 2003. (In Armenian)

2. Avetisjan, Grant. «Jetnicheskie i regional'nye konflikty v Evrazii. Kn. 1. Central'naja Azija i Kavkaz, Moskva, [«Ethnic and Regional Conflicts in Eurasia. Book 1. Central Asia and the Caucasus, Moscow,] 1997. (In Russian)

Транслитерацию можете осуществить, используя сайт www.translit.ru.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту **Аветику Арутюняну**, написав по электронному адресу avetiq.hh@gmail.com или позвонив по телефону +37497277770, (+374) 55277755.

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 3 (18), 2023

*«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 4 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:*

The journal «Scientific Artsakh» is published four times a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит четыре раза в год. Издается с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝
Editor-in-Chief:
Главный редактор:

Ավետիք Զարուբյունյան
Avetik Harutyunyan
Аветик Арутюнян

Հայերենի պատասխանատու
Responsible for Armenian
Ответственный за армянский язык

Թեհմինա Մարության
Tehmina Marutyan
Теймина Марутян

Անգլերենի պատասխանատու՝
Responsible for English
Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան
Alvina Nersesyan
Альвина Нерсесян

Ռուսերենի պատասխանատու՝
Responsible for Russian
Ответственный за русский язык

Ռուզաննա Սարգսյան
Ruzanna Sargsyan
Рузанна Саркисян

Պատասխանատու քարտուղար՝
Executive Secretary
Ответственный секретарь

Արմեն Բեգլարյան
Armen Beglaryan
Армен Бегларян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը
Computer set, style, font and layout
Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

«Արցախ» հրատարակչություն
«Artsakh» Publishing House

Издательство «Арцах»

Շապիկի ձևավորումը՝
Cover design
Дизайн обложки

Արմինե Զոչարյանի
Armine Kocharyan
Армине Кочарян

Website: www.scientificartsakh.com;

www.aegmm.org, www.artsakhinstitute.org.

E-mail: scientific.artsakh@gmail.com, avetiq.hh@gmail.com.

Tel. (+374) 97277770, (+374) 55277755.

Ստորագրված է տպագրության՝ 31.10.2023 թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ:

Ծավալը՝ 14 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 120 օրինակ:

Տպագրված է «ՄՅՍ ԳՐԱՏՈՒՆ» ՍՊԸ տպագրատանը: